

1622

ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ Ν. ΚΕΚΡΙΑΗ, Δρ. Θ.

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΚΑΒΑΛΛΙΩΤΗΣ
(1718;-1789)

Ὁ διδάσκαλος τοῦ Γένους

ΣΕΙΡΑ ΔΕΥΤΕΡΑ
ΕΚΚΛΗΣΙΑ
ΚΑΙ
ΘΕΟΛΟΓΙΑ **4**

ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΠΑΡΟΥΣΙΑ»
ΚΑΒΑΛΑ 1991

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΚΑΒΑΛΛΙΩΤΗΣ

(1718;-1789)

Ὁ δίδασκαλος τοῦ Γένους

ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ Ν. ΚΕΚΡΙΑΗ, Δρ. Θ.

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΚΑΒΑΛΛΙΩΤΗΣ

(1718;-1789)

Ὁ διδάσκαλος τοῦ Γένους

**ΣΕΙΡΑ ΔΕΥΤΕΡΑ
ΕΚΚΛΗΣΙΑ
ΚΑΙ
ΘΕΟΛΟΓΙΑ**

4

**ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΠΑΡΟΥΣΙΑ»
ΚΑΒΑΛΑ 1991**

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Έπιβλέπων: Καθηγητής ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ

Μέλη: Άναπλ. Καθηγητής ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΤΟΓΙΟΓΛΟΥ

Άναπλ. Καθηγητής ΣΩΤΗΡΙΟΣ ΒΑΡΝΑΛΙΔΗΣ

**«Η έγκρισις διδακτορικής διατριβής υπό τής Θεολογικής Σχολής
του Άριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης δέν ύποδηλοι
άποδοχήν τών γνωμών του συγγραφέως».**

(Ν. 5343/1932, άρθρ. 202 § 2)

**Στήν ἔνδοξη καί φωταγωγική χορεία
τῶν διδασκάλων τοῦ Γένους μας.**

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΣΥΝΤΜΗΣΕΙΣ	9
ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΕΚΔΟΤΗ	11
ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ	13
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄	
ΒΙΟΣ	
1. Τό πρόβλημα τής καταγωγής	17
2. Τά πρώιμα χρόνια	32
3. Οί σπουδές	39
4. Ἡ μετοικεσία	53
5. Ἡ παλιννόστηση καί τό τέλος	63
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄	
ΔΡΑΣΗ	
1. Ἡ ἐκκλησιαστική διακονία	70
2. Ἡ κοινωνική προσφορά	85
3. Ἡ παιδαγωγική ἀκτινοβολία	91
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄	
ΣΥΓΓΡΑΦΙΚΟ ΕΡΓΟ	
1. Φιλοσοφικά	107
α) Λογική Πραγματεία, β) Φυσική Πραγματεία, γ) Μεταφυσική	
2. Φιλολογικά	139
α) Εἰσαγωγή Γραμματικῆς, β) Πρωτοπειρία	
3. Διάφορα	161
ΕΠΙΛΕΓΟΜΕΝΑ	166

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

ΚΕΙΜΕΝΑ ΑΝΕΚΔΟΤΑ: ΤΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ ΣΙΑΤΙΣΤΗΣ	170
I. Προοίμια: α) Λογικής Πραγματείας,	176
β) Φυσικής Πραγματείας,	177
II. Μεταφυσική	179
SUMMARY	283
ΠΗΓΕΣ-ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	286
1) Ἀνέκδοτες πηγές, 2) Ἑλληνική βιβλιογραφία, 3) Ξένη βιβλιογραφία	
ΓΕΝΙΚΟ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ	293

ΣΥΝΤΙΜΗΣΕΙΣ

ΔΙΕΕ	Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας
ΕΑ	Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια
ΕΕΒΣ	Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν
ΗΕ	Ἡπειρωτικὴ Ἔστια
ΗΜΕ	Ἡμερολόγιο Μεγάλης Ἑλλάδος
ΗΧ	Ἡπειρωτικὰ Χρονικά
ΘΗΕ	Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεῖα
ΙΕΕ	Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους - Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν
ΙΕΠ	Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους - Κ. Παπαρρηγοπούλου
ΙΝΕ	Ἡ ἰδιοπροσωπία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ
ΜΕΕ	Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαιδεῖα (Δρανδάκη-Πυρσοῦ)
ΜΠΕ	Μεγάλῃ Παιδαγωγικῇ Ἐγκυκλοπαιδεῖα
ΝΕ	Νέος Ἑλληνομνήμων
ΧΡΑ	Χειρόγραφα Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας
ΧΣ	Χειρόγραφα Σιατίστης
LEGRAND, BA	Legrand, Bibliographie Albanaise
LEGRAND, BH	Legrand, Bibliographie Hellénique
RA	Revista d' Albania
RÉSEE	Revue des Études Sud-Est Européennes
RIR	Revista Istorica Romana
SA	Studia Albanica

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΕΚΔΟΤΗ

Ἡ παρούσα μελέτη ἀποτελεῖ τή διδακτορική διατριβή τοῦ ἐπί σειρά ἐτῶν συνεργάτη τῶν ἐκδόσεών μας κ. Εἰσταθίου Ν. Κεκρίδη. Ὑποβλήθηκε στή Θεολογική Σχολή (Τμήμα Ποιμαντικῆς) τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, πού τόν ἀναγόρευσε διδάκτορά της μέ «ἄριστα» τό Σεπτέμβριο τοῦ 1989.

Οἱ ἐκδόσεις «Παρουσία» θέτουν σέ κυκλοφορία τήν ἔγκυρη αὐτή ἐπιστημονική ἐργασία, πιστεύοντας ὅτι ἐμπλουτίζεται ἡ ἱστορική γνῶση γιά τό βαλκανικό χῶρο κατά τόν 18ο αἰῶνα καί καταδεικνύεται ὁ πρωταγωνιστικός ρόλος τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας. Παράλληλα ἀποκαθίσταται βιογραφικά ἓνας σημαντικός Ἕλληνας κληρικός καί διδάσκαλος τοῦ Γένους μας, ὁ Θεόδωρος Ἀναστασίου Καβαλλιώτης, ἐνῶ ἀποσαφηνίζεται ὁ σύνδεσμός του μέ τήν τοπική ἱστορία καί παράδοση.

Ὁ Φιλίππων, Νεαπόλεως καί Θάσου ΠΡΟΚΟΠΙΟΣ

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

Δέ θα αποτελούσε υπερβολή αν ισχυριζόμουν πώς ή μορφή του Θεοδώρου Ἀναστασίου Καβαλλιότη με συντρόφευσε από τά ἐφηβικά μου χρόνια. Ἐγινε γιά μένα ἕνα alter ego. Κι αὐτό γιατί στήν γενέτειρά μου, τήν Καβάλα, κοντά στό πατρικό μου σπίτι ὑπῆρχε μιὰ ὁδός πού ἔφερε τό ὄνομά του. Τό νεανικό φιλοπερίεργο μέ ὤθησε στήν ἀναζήτηση τῶν πρώτων πληροφοριῶν. Πολύ δύσκολα τίς συγκέντρωσα. Οἱ περισσότεροι ἀπό τούς περιοίκους δέν γνῶριζαν τίποτε γι' αὐτόν. Κάποιοι, ἐλάχιστοι, μοῦ ἔδωσαν τήν πληροφορία: ἥρωας τοῦ Εἰκοσιένα!¹ Ὅταν ἀργότερα κατέφυγα στίς ἐγκυκλοπαιδεῖες, πού μοῦ ἦταν προσιτές, συνειδητοποίησα τήν ἀνακρίβεια τῶν πληροφοριῶν. Ἐμαθα ὅτι ἦταν ἕνας λόγιος ἱερέας, παιδαγωγός καί συγγραφέας, ἀπό τούς πιά ἀξιόλογους διδασκάλους τοῦ Γένους, μέ σημαντική συμβολή στήν ἐκπαιδευτική καί πνευματική ἀναγέννηση τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ στό 18ο αἶώνα.

Οἱ ιδιότητές του αὐτές μέ γοήτευσαν. Ἐτσι ἀποφάσισα νά ἐρευνήσω συστηματικότερα τή ζωή καί τό ἔργο του. Μέ μεγάλη ἐκπληξη διαπίστωσα ὅτι ὁ Θεόδωρος Καβαλλιότης καί ὁ ζωτικός χῶρος του, ἡ Μοσχόπολη, ἀπουσιάζουν παντελῶς ἢ περιορίζονται σέ μία ἀναιμική παρουσία στή σύγχρονη ἱστοριογραφία καί κατ' ἐπέκταση στά ἐν χρήσει διδακτικά ἐγχειρίδια². Ὅσα στοιχεῖα συγ-

1. Κατά σύμπτωση δέν εἶχαν ἀπόλυτο ἄδικο. Ἐνας Θεόδωρος Καβαλλιότης ἀναφέρεται ὡς συναγωνιστής τοῦ Θεοδώρου Κολοκοτρώνη καί τοῦ Ἰωάννη Νοταρά. Διακρίθηκε στή μάχη τῶν Δερβενακίων, τοῦ Ναυπλίου, τοῦ Νεοκάστρου καί τῶν Ἀθηνῶν. (Ἀρχεῖο ἀγωνιστῶν, ἀρ 29470) Βλ. ΕΛΕΥΘΕΡΟΥΔΑΚΗ, Ἐγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν, τ. 7, σ. 8. Δέν ὑπάρχει καμμία ἐνδειξη ὅτι ὁ δρόμος φέρει τό ὄνομα τοῦ ἀγωνιστῆ.

2. Τά βοηθήματα πού χρησιμοποιοῦνται σήμερα στή δευτεροβάθμια ἐκπαίδευση εἶναι: Β. Κρεμμυδά, Ἱστορία Νεότερη-Σύγχρονη, Ἑλληνική-

κέντρωσα στην πολύχρονη, από τό 1971, ένασχόλησή μου μέ τό θέμα αυτό καί ὄλη τή συνακόλουθη προβληματική, θέλησα νά τά ἀρμόσω σέ μιά συστηματική μελέτη, πού νά ἀποτελεῖ συμβολή στην ἐκκλησιαστική καί ἔθνική ἱστορία τοῦ 18ου αἰώνα καί εἰδικότερα στό κεφάλαιο περί τῶν διδασκάλων τοῦ Γένους.

*

Ἡ ὄλη ἐργασία χωρίζεται σέ τρία κεφάλαια. Στό πρῶτο καταγράφονται ὄλα τά μέχρι σήμερα βιογραφικά δεδομένα τοῦ Θεοδώρου Καβαλλιώτη καί ἀξιοποιούνται τά στοιχεῖα πού προσφέρουν, ἔστω καί φειδωλά, οἱ πηγές. Διατυπώνονται νέες ἀπόψεις καί καταγράφονται βásiμες ἐνδείξεις πού στηρίζονται στά ἱστορικά συμφραζόμενα, ὥστε νά δοθεῖ γιά πρώτη φορά ὀλοκληρωμένη βιογραφική εἰκόνα τοῦ λογίου. Μέ τήν προοπτική αὐτή ἀντιμετωπίζεται τό πρόβλημα τῆς καταγωγῆς καί τῆς ἐθνικότητός του, ἡ ζωή του πρὶν ἀπό τήν καταστροφή τῆς Μοσχοπόλεως, οἱ σπουδές του καί οἱ ἰδεολογικές-φιλοσοφικές ἐπιδράσεις πού δέχθηκε, ἡ μετάβαση καί παραμονή στην Εὐρώπη, ἡ ἐπιστροφή στην πατρίδα, ὁ συμερισμός τῆς παρακμῆς καί ὁ θάνατός του.

Στό δεύτερο κεφάλαιο διαγράφεται τό ἱστορικό καί κοινωνικό πλαίσιο τῆς ἐποχῆς του, ἐνῶ προσδιορίζεται ἡ ἐκκλησιαστική, κοινωνική καί παιδαγωγική του δραστηριότητα. Συνάμα ἐπιχει-

Εὐρωπαϊκή καί παγκόσμια (Γ΄ Γυμνασίου), Ἀθήνα (χ.χ.), Β. Σκουλάτου, Ν. Δημακοπούλου, Σ. Κόνδη, *Ἱστορία νεότερη καί σύγχρονη*, τεῦχος Α΄ καί Β΄ (Β΄ Λυκείου), Ἀθήνα (χ.χ.). Ἀλλά καί τό βοήθημα τοῦ θρησκευτικοῦ μαθήματος γιά τήν Α΄ Λυκείου τῶν Ἀ. Κιρμιζή, Π. Λιαλιαμπή καί Β. Χριστοφορίδη, Θεολογία, Λατρεία καί ζωή τῆς Ἐκκλησίας, Ἀθήνα (χ.χ.) δέν περιέχει αἰσθητές διαφοροποιήσεις. Γιά τίς παραλείψεις στή σύγχρονη ἱστοριογραφία βλ. Τ. ΚΑΤΣΟΥΓΙΑΝΝΗ, *Περί τῶν βλάχων τῶν ἐλληνικῶν χωρῶν*, Β΄ Ἐκ τοῦ βίου καί τῆς ἱστορίας τῶν Κουτσοβλάχων ἐπί Τουρκοκρατίας, Θεσσαλονίκη 1966, σ. 19. Δέν ἐξαιρεῖται οὔτε ὁ μέγας ἱστορικός Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους*, Εβ, σσ. 165-166, ἀλλά καί ὁ Δ. Ζακυθηνός, *Ἡ Τουρκοκρατία*, Ἀθήνα 1957, ἰδιαίτερα στό κεφάλαιο Δ΄ «θεσμοί-αὐτοδιοικήσεις» ὅπου πραγματεύεται μέν περί τῶν κοινοτήτων τῶν νήσων καί τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος, χωρίς ὁμως καμμία μνεῖα περί τῆς Μοσχοπόλεως!

ρεΐται ἡ συνολικὴ διερεϋνῆση τῆς προσωπικότητος τοῦ Καβαλλιῶτη, ὥστε νά ἀποφευχθεῖ ἡ μονομερῆς ἐξέτασις τοῦ ἔργου του καί νά ἀναθεωρηθοῦν ἀπόψεις πού διατυπώθηκαν σέ ἐποχῆς ἔθνικιστικῶν ἐξάψεων.

Ἡ ἐπιστημονικὴ συμβολὴ τῆς μελέτης αὐτῆς ὀλοκληρώνεται μὲ τὸ τρίτο κεφάλαιο, ὅπου δέ γίνεται μιὰ ἀπλή ἀπογραφὴ τοῦ συγγραφικοῦ ἔργου, ἀλλὰ παράλληλα διευκρινίζονται πολλῆς πτυχῆς τῆς σκέψεώς του καί ἀποσαφηνίζονται οἱ θεωρητικοὶ προσανατολισμοὶ του. Τὰ συγγράμματά του κατατάσσονται σέ τρεῖς κατηγορίες: φιλοσοφικά, φιλολογικά καί διάφορα.

Βασικὴ ἐπιδίωξις δέν εἶναι μόνο ἡ βιογραφικὴ ἀποκατάστασις τοῦ Θεοδώρου Καβαλλιῶτη μὲ τὴ συμπλήρωσις τῶν χρονολογικῶν χασμάτων, ἀλλὰ καί ἡ βάσει νέων δεδομένων ἀξιολόγησις τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ, κοινωνικοῦ, ἐκπαιδευτικοῦ καί συγγραφικοῦ ἔργου του. Εὐνόητο εἶναι ὅτι συνεξετάζεται καί ὅλο τὸ πλέγμα τῶν θρησκευτικῶν, ἰδεολογικῶν καί κοινωνικῶν ζυμώσεων πού πραγματοποιήθηκαν κατὰ τὸν 18ο αἰῶνα στίς ὑπόδουλες βαλκανικῆς κοινωνίες.

Εἰδικότερα ὁμως ἐπιχειρεῖται νά μελετηθεῖ ἡ ζωὴ καί ἡ προσφορά τοῦ Καβαλλιῶτη ὑπὸ τὸ πρῖσμα τῆς κυρίαρχης ιδιότητός του: τοῦ ὀρθοδόξου ἱερέα καί παιδαγωγοῦ. Ὁ προσανατολισμὸς αὐτὸς ἀπουσίαζε παντελῶς μέχρι σήμερα ἀπὸ τὴν ἐρευνητικὴν πράξιν.

Ἔτσι δέν ὀλοκληρώνεται ἀπλῶς ἡ προσωπογραφία τοῦ ἐπιφανοῦς αὐτοῦ διδασκάλου τοῦ Γένους, ἀλλὰ ἀποκτᾶ τίς πραγματικῆς διαστάσεις τῆς ἡ πολύμορφῃ πολιτισμικῇ προσφορᾷ του.

*

Ἡ πρόθεσίς μου γιὰ συστηματικὴ διερεϋνῆση τῆς ζωῆς καί τοῦ ἔργου τοῦ Θεοδώρου Καβαλλιῶτη δέ θά μπορούσε νά πραγματοποιηθεῖ χωρὶς τὴ σημαντικὴ βοήθεια καί καθοδήγησις τῶν μελῶν τῆς τριμελοῦς Συμβουλευτικῆς Ἐπιτροπῆς ἀπὸ τοὺς: Ἀθανάσιο Ἀγγελόπουλο, καθηγητὴ, Γεώργιο Στογιόγλου, ἀναπληρωτὴ καθηγητὴ καί Σωτήριον Βαρναλίδην, ἀναπληρωτὴ καθηγητὴ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, τμήματος Ποιμαντικῆς. Οἱ εὔστοχες παρατηρήσεις καί οἱ πολύτιμες ὑποδείξεις τοὺς συνέβαλαν στὴν πληρότητα τῆς παρούσης ἐργασίας.

Ίδιαίτερος όμως πρέπει να εξαρθεί ή συνεχής επιστημονική καθοδήγηση, από την έναρξη της μελέτης αυτής, και ή ένθερμη συμπαράσταση του επιβλέποντος καθηγητή Ἀθανασίου Ἀγγελοπούλου. Ἡ εὐγνωμοσύνη μου πρὸς τὰ μέλη τῆς Τριμελοῦς Συμβουλευτικῆς ἐπιτροπῆς καὶ τὸν ἐπιβλέποντα καθηγητὴ θὰ παραμείνει ἀδιάπτωτη.

Εὐχαριστίες ὀφείλω πρὸς τὴν βιβλιοθήκη τῆς ρουμανικῆς Ἀκαδημίας καὶ τὸν διευθυντὴ τῆς Dr. G. Stempel, γιατί με πολλή προθυμία ἔθεσε στὴ διάθεσή μου μικροταινία με τὰ χειρόγραφα τοῦ Καβαλλιῶτη.

Εὐχαριστῶ ἐπίσης τὸ Ἴδρυμα Μελετῶν τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἴμου, ἰδιαίτερα δὲ τὸν συνεργάτη του Κωνσταντῖνο Χατζόπουλο, ἐπίκουρο καθηγητὴ Πανεπιστημίου, γιὰ τὴν ένθερμη καὶ ποικιλόμορφη ἀρωγή.

Αἰσθάνομαι βαθειὰ ὑποχρεωμένος στὸ διευθυντὴ τοῦ 2ου δημοτικοῦ σχολείου (Γερανείων) Σιατίστης Ἀριστοφάνη Τουλιόπουλο γιὰ τὴν ἐμπιστοσύνη πρὸς τὸ πρόσωπό μου καὶ τίς διευκολύνσεις πού μου παρεῖχε. Ἡ βιβλιοθήκη τοῦ σχολείου του ὑπῆρξε ταμεῖο διαφυλάξεως τῶν χειρογράφων τοῦ Καβαλλιῶτη, τόσο χρησίμων γιὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς μελέτης αὐτῆς, τὰ ὁποῖα καὶ τέθηκαν στὴ διάθεσή μου ἀνεπιφύλακτα. Ἡ ἔρευνα αὐτὴ ἐξυπηρετήθηκε σημαντικά ἀπὸ τὴ βοήθεια τοῦ φίλου θεολόγου-βυζαντινολόγου Σωκράτη Καπλανέρη, ὁ ὁποῖος, εὐρισκόμενος γιὰ μεταπτυχιακὴς σπουδὴς στὴ Βιέννη, με ἐφοδίασε με σπάνιο βιβλιογραφικὸ ὕλικό. Θὰ ἀποτελοῦσε ἀσυγχώρητη παράλειψη ἂν δὲν ἐξέφραζα τὴν εὐγνωμοσύνη μου πρὸς τὴν Πόπη Ἐργαζοπούλου, πού ἡ ἐπιμέλειά της γιὰ τίς πολλαπλὲς δακτυλογραφήσεις τοῦ κειμένου ξεπέρασε τὰ ὄρια τῆς ἐπαγγελματικῆς εὐσυνειδησίας.

Καβάλα, Ἰούνιος 1989

Εὐστάθιος Ν. Κεκριδης

ΣΗΜΕΙΩΣΗ: Ἡ δημοσίευση τῆς παρούσης μελέτης ὀφείλεται στὴν ἀμέριστη συμπαράσταση καὶ χορηγία τοῦ Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτη Φιλίππων, Νεαπόλεως καὶ Θάσου κ. Προκοπίου, πρὸς τὸν ὁποῖο ἐκφράζω τὴν εὐγνωμοσύνη μου.

E.N.K.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄ ΒΙΟΣ

1. Τό πρόβλημα τῆς καταγωγῆς

Ἡ ἔλλειψη ἀξιόπιστων πηγῶν γιά τή ζωή καί τό ἔργο τοῦ Θεοδώρου Καβαλλιῶτη ἔδωσε λαβή, ὅπως ἐγινε καί μέ ἄλλες πνευματικές φυσιογνωμίες τοῦ βαλκανικοῦ χώρου, γιά ἐθνικιστικές διεκδικήσεις. Ἡ ὡς τώρα ἔρευνα τόν παρουσίασε ἄλλοτε ὡς ἄλβανό, ἄλλοτε ὡς ρουμάνο καί ἄλλοτε ὡς Ἕλληνα, ἀνάλογα πάντα μέ τήν ὀπτική γωνία ἀπ' τήν ὁποία μελετήθηκαν τά βιογραφικά στοιχεῖα του. Σ' αὐτό συνέβαλαν καί ὀρισμένες προσεγγίσεις στό πρόβλημα τῆς καταγωγῆς τοῦ Καβαλλιῶτη, πού ἐγιναν μᾶλλον φανταστικά καί ὄχι μέ ἐπιστημονικά ἀποδεκτούς τρόπους ἢ παράθεση τεκμηριωμένης ἐπιχειρηματολογίας.

Ἔτσι ὁ ἄλβανός Uçi, στήν κατά τά ἄλλα ἀξιόλογη μελέτη του γιά τήν φιλοσοφική σκέψη τοῦ Καβαλλιῶτη¹, χωρίς νά ἐπικαλεῖται καμμιά μαρτυρία, ὑποστηρίζει ὅτι ἀπό πατέρα ἦταν ἄλβανός καί ἀπό μητέρα βλάχος². Ἐνας ἄλλος ἄλβανός ἐρευνητής ὁ Ligor Mile³ βρῆκε στή Μοσχόπολη ἓνα δακτυλίδι μέ τά γράμματα NK. Τό χωρίς ἰδιαίτερη σημασία εὑρημα ἀπετέλεσε τήν ἀπαρχή διατυπώσεως νέας θεωρίας. Ὑποστήριξε δηλαδή ὁ Ligor

1. A. UÇI, «T.A Kavallioti, un représentant albanais des lumières», SA 32 (1966) 185-196.

2. Ὁ.π., σ. 187.

3. «Shënime të reja për Voskopojën dhe për Teodor Zhavën (Voskopojarin)», Drita 21 (1980) 12. Πρβλ. καί M. PEYFUSS, «Marginalien zu Theodor A. Kaballiotēs», Österreichische Osthefte, 27 (1985) 384.

Mile ότι τα αρχικά NK ύπονουον τό όνομα «'Αναστάσιος Καβαλλιότης». Τό K εξέλαβε ώς άνεπιτυχή έλληνική μεταγραφή του άλβανικοῦ γράμματος Z. Αυτό στή σύγχρονη γραφή σημειώνεται ώς Zh, πού δέν υπάρχει βέβαια στά έλληνικά. 'Ο Mile τό άντικατέστησε μέ τό έλληνικό K και θεώρησε τό «Καβαλλιότης» ώς παράγωγο του Zhava (Ζάβα ή Τσάβα)⁴. Πράγματι τό όνομα Ζάβα ή Τσάβα υπάρχει στά έγγραφα τής Μοσχόπολεως, κατά τήν έποχή του Καβαλλιότη, όπως έδειξε ή έρευνα του Peufuss στα άλβανικά αρχεία, όπου έπισήμανε τά όνόματα του Κωστή 'Αθανασίου Ζάβα⁵.

'Η θεωρία όμως του Mile δέν φαίνεται πιθανή. 'Αφ' ενός μέν γιατί τό δυσύλλαβο Ζάβα ή Τσάβα μόνο μέ γλωσσική άλχημεία μπορεί νά μετατραπεί σε «Καβαλλιότης», άφ' ετέρου δέ γιατί τό οικογενειακό αυτό όνομα (έπωνυμο) Ζάβα, συνέχισε νά υπάρχει στή Μοσχόπολη και μετά τήν έποχή του Καβαλλιότη, όπως άποδεικνύεται από όρισμένες ύπογραφές σε έγγραφα⁶ και από τά κατάστιχα των νιζαμιέδων⁷. "Αν λοιπόν τό έπωνυμο είχε ύποστεί κάποια μεταβολή (άπό Ζάβα ή Τσάβα σε Καβαλλιότης) θά έπρεπε νά ισχύσει για όλους όσους τό έφεραν και όχι εξαιρετικά για τόν Θεόδωρο. 'Εξάλλου ή άναμφισβήτητη έλληνικότητα του όνόματός του και του πατρωνύμου δέν μάς παρέχει τό

4. PEYFUSS, ό.π., σ. 384 κ.έ.

5. Βλ. PEYFUSS, Marginalien, σ. 388.

6. 'Ο I. MARTINIANOΣ, *'Η Μοσχόπολις, (1330-1930)*, Θεσσαλονίκη 1957, σσ. 223-224, παραθέτει έγγραφο του 1807 (3 Μαρτίου) στο όποιο μετά τήν ύπογραφή του πρωτοπαπά 'Αναστασίου, γιου του Θεοδώρου, υπάρχει ή ύπογραφή: «γιάννα Ζάβα βεβειή».

7. Βλ. MARTINIANOY, ό.π., σ. 282 κ.έ. όπου παραθέτει κατάστιχα νιζαμιέδων τής ένορίας Παναγίας (1901). Μεταξύ των άλλων έπωνύμων επαναλαμβάνεται τό «Ζάββα» Οί νιζαμιέδες (άπό τήν τουρκική λέξη νιζάμ=τάξη, πειθαρχία) ήσαν οί υπόχρεοι στρατεύσεως, οί όποιοι όμως εξαγόραζαν τή θητεία τους έναντι όρισμένου χρηματικού ποσού (νοφούσι). Συγγενική είναι και ή λέξη νιζάμης πού δήλωνε εκείνον πού ύπηρετούσε στον τακτικό τουρκικό στρατό, σε άντίθεση μέ τόν γενίτσαρο ή τόν βασιβουζούκο. Σχετικά βλ. Μ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗ, *Λεξικόν έλληνο-τουρκικόν, τουρκο-ελληνικόν*, Ξάνθη 1962, σσ. 335-336.

δικαίωμα για να υποθέσουμε ότι τό επώνυμο του θά είχε όποια-δήποτε ξενική προέλευση.

Συναφής με τό πρόβλημα τής καταγωγής του Καβαλλιότη είναι και ή έρευνα για τούς προγόνους του.

Ό αυστριακός έρευνητής Max Demeter Pezfuss, με έπιτόπια έρευνα πού πραγματοποίησε στό Κεντρικό Κρατικό Άρχείο τών Τιράνων, όπου υπάρχει ειδικός φάκελος με χειρόγραφα του 18ου αιώνα⁸, βρήκε ένα βιβλίο ταμείου του ρουφετιού τών ραφτάδων. Στην πραγματικότητα πρόκειται για ένα μικτό κώδικα, πού περιλαμβάνει μεμονωμένα φύλλα από διάφορα βιβλία ταμείου καθώς επίσης και σημειώσεις απ' τές διάφορες ένορίες τής Μοσχοπόλεως. Μιά πρώτη αποκρυπτογράφηση και μελέτη έδειξε ότι τό 1721 υπήρξε στη Μοσχοπόλη ένας Γιάννης Κατζά (;) Καβαλλιότης, πού χαρακτηρίζεται ως μαθητευόμενος ράφτης. Όχτώ χρόνια αργότερα (1729) αναφέρεται ένας Γιάννης Μίχου Τάνα, ως μαθητευόμενος του ράφτη Νάστου Καβαλλιότη, πού είχε έναν αδελφό Ristas (=Χρήστος)⁹. Φαίνεται πολύ πιθανό οί μνημονευόμενοι εδώ Μοσχοπολίτες να ήσαν οί πρόγονοι του λογίου, αφού είναι βέβαιο ότι ο πατέρας του λέγονταν Άναστάσιος. Τό πατρώνυμο συνοδεύει πάντα τό ονοματεπώνυμο του λογίου και κληροδοτείται στον έγγονό (γιό του), σύμφωνα με τήν έλληνορθόδοξη συνήθεια ο έγγονός να παίρνει τό όνομα του παππού του (από πατέρα).

Ό πατέρας του Άναστάσιος και ο θεϊός του Χρήστος μνημονεύονται και πάλι σε μία πληρωμή 2400 ακσε¹⁰ του 1751. Άνα-

8. Στη σειρά «Μητρόπολη Κορυτσάς» (Fond Mitropolia e Korçës, Dosja 2.V. 1716, fol. 27), βλ. PEYFUSS, Marginalien, σ. 385.

9. Βλ. PEYFUSS, ό.π., σ. 385.

10. Ακσε (άσπρο ή καλύτερα άσπριδερό), ήταν άργυρή τουρκική νομισματική μονάδα, χωρίς διακριτικά σημεία, εκτός από τό όνομα του Σουλτάνου. Τρία άσπρα αποτελούσαν έναν παρά, τριάντα παράδες μία ζολάτα (από τό πολωνικό szlota=χρυσό), σαράντα παράδες ένα γρόσι. Ένδεικτικό τής πραγματικής αξίας τών άσπρων είναι τό γεγονός ότι στα τέλη του 17ου αιώνα μία όκταμελής οικογένεια μπορούσε να συντηρηθεί με 40 άσπρα ως μηνιαίο εισόδημα. Παρέμειναν σε χρήση μέχρι

φέρεται κατά λέξη, «τόν πατέρα αὐτοῦ Ἀναστάσιον καί τόν θεῖον αὐτοῦ Χρῆστον»¹¹.

Ἄλλωστε ὁ Καβαλλιότης εἶχε κάποια σχέση μέ τή συντεχνία τῶν ραπτῶν. Αὐτό φαίνεται ἀπό τό γεγονός ὅτι στό κατάστιχό της, πού ἄρχιζε ἀπό τό 1711, ὑπῆρχαν ὄχτώ πολύτιμες σημειώσεις διαφορετικοῦ περιεχομένου. Γραμμένες ἀπό τόν ἴδιο τόν λόγιο ἀφοροῦσαν στήν ἴδρυση τοῦ Ἑλληνικοῦ Φροντιστηρίου, τοῦ Ὁρφανοδιοικητηρίου καί τῶν ναῶν τῆς Μοσχοπόλεως. Περιλάμβαναν ἀκόμη τά ὀνόματα τοπικῶν ἀρχόντων ὅπως τοῦ Θανάση Βρέττα, τοῦ Κώστα Δήμιζα, τοῦ Μιχάλη Μελλγγέρι, τοῦ Γιωργάκη Μπάντου, τοῦ Κωστή Βρέττα καί ἄλλων.

Τό δεύτερο ὄνομα τοῦ Καβαλλιότη «Ἀναστασίου» εἶναι πατρωνυμικό¹², χαρακτηρίζει δηλαδή τήν υἱική σχέση πρὸς κάποιον Ἀναστάσιο.

Τό οἰκογενειακό ὄνομα (ἐπώνυμο) πρέπει νά ἐκληφθεῖ ὡς χαρακτηριστικό καταγωγῆς, δηλαδή ὡς πατριδωνυμικό, ἀπό τήν Καβάλα¹³. Ἡ ἀποδοχή ὅμως αὐτή δέν εἶναι δυνατό νά συνδεθεῖ

τό 1798. Βλ. Κ ΜΕΡΤΖΙΟΥ, *Μνημεῖα Μακεδονικῆς Ἱστορίας*, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 225, ὑποσ. 1, τοῦ ἴδιου, «*Τό ἐν Βενετία Ἡπειρωτικόν ἀρχεῖον*», ΗΧ 11 (1936) 296, ὑποσ. 4. Πρβλ. Ι ΜΑΡΤΙΝΙΑΝΟΥ, *Συμβολαί εἰς τήν ἱστορίαν τῆς Μοσχοπόλεως, Α' Ἡ Ἱερά Μονή τοῦ Τιμίου Προδρόμου κατά τόν ἐν αὐτῇ κώδικα (1630-1875)*, Ἀθήναι 1939, σ. 57 καί Κ ΣΚΕΝΔΕΡΗ, *Ἱστορία τῆς ἀρχαίας καί συγχρόνου Μοσχοπόλεως*, Ἀθήναι 1928, σ. 53

11. PEYFUSS, ὁ.π., σ. 385. Στά ἀρχεῖα τῆς Μοσχοπόλεως σημειώνεται συχνά: «Ἀναστάσιος ἱερεὺς καί ἱεροκήρυξ ὁ τοῦ ἱεροδιδασκάλου» (δηλαδή Θεοδώρου Καβαλλιῶτου, φυσικός υἱός) Κατά τήν ἐποχή αὐτή ὑπῆρχε ἐπιτόπια συνήθεια στή Μακεδονία νά ἔχουν ὡς ἐπώνυμο καί ἰδιαιτέρως ἐμφαντικό, εἴτε τό ὄνομα τοῦ πατέρα, ὡς φυσικοῦ βεβαίως γεννήτορα, εἴτε τοῦ θεοῦ, ἀπό πατέρα ἢ μητέρα.

12. Παρά τίς ἀντιδράσεις πού διατυπώθηκαν ἀπό τοὺς Ζαβίρα καί Μιχαλόπουλο, πού ἐξέλαβαν τό «Ἀναστασίου» ὡς ἐπώνυμο. Στή συνέχεια τῆς μελέτης αὐτῆς θά ἀναλυθεῖ ἐπαρκῶς τό ζήτημα αὐτό.

13 Βλ. V. PAPACOSTEA, *Teodor Anastasie Cavallioti, Trei manuscrise inedite*, RIR 1 (1931) 399. Ὁ Papacostea εἶχε ὑπόψη του τή μελέτη τοῦ Ρ ΡΑΡΑΗΑΓΙ, *Skriitori aromani in secolul al XVIII (Cavalioti, Ucuta, Daniil)*, Bucuresti 1909.

μέ τον ίδιο τον Θεόδωρο. Ἀφορᾶ σαφῶς στήν καταγωγή κάποιων προγόνων του, οἱ ὅποιοι βρῆκαν στή Μοσχόπολη καταφύγιο ὡς φυγάδες ἀπό τήν Καβάλα ἐξ αἰτίας τοῦ ὀθωμανικοῦ κινδύνου. Θεωροῦμε ὡς πῖο πιθανή τήν ἐκδοχή αὐτή γιατί συνηγοροῦν βάσιμες ἐνδείξεις: α) Εἶναι βέβαιο ὅτι μεγάλο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Μοσχοπόλεως ἦσαν μέτοικοι, κατοικοῦσαν μάλιστα σέ δικούς τους συνοικισμούς (π.χ. οἱ Μετσοβίτες στό Μετσοβῆκε, οἱ καταγόμενοι ἀπό τά Ζαγοροχώρια στό Σκαμνέλι κ.λπ.). β) Ἡ Μοσχόπολη ἀποτελοῦσε πόλο ἐλξέως γιά μετανάστες στά τέλη τοῦ 17ου καί τίς ἀρχές τοῦ 18ου αἰώνα. Ὅχι μόνο γιατί βρισκονταν πολύ κοντά στήν ἀρχαία Ἐγνατία ὁδó, πού συνέχιζε νά χρησιμοποιεῖται ὡς ὀδική ἀρτηρία, ἀλλά καί διότι ἡ τουρκική στρατιωτική παρουσία ἦταν πολύ χαλαρή. Ἐτσι συγκέντρωσε τοὺς πῖο προοδευτικούς καί δραστήριους κατοίκους ἄλλων περιοχῶν καί σ' αὐτό κατά μέγα μέρος ὀφείλεται ἡ ταχεία ἐξέλιξή της καί ὁ πλοῦτος της. Εἶναι πολύ πιθανόν λοιπόν μεταξύ τῶν μεταναστῶν νά ἤλθαν καί οἱ πρόγονοί του, πιθανότατα ὁ πατέρας του, ἀπό τήν Καβάλα.

Ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ἄποψη τοῦ Parahagi σύμφωνα μέ τήν ὁποία ὁ πατέρας τοῦ Καβαλλιῶτη, Μοσχοπολίτης στήν καταγωγή, μετοίκησε γιά πολύ καιρό στήν Καβάλα ἐξ αἰτίας ἐμπορικῶν ἐνασχολήσεων. Ὅταν ἐπέστρεψε στή Μοσχόπολη γύρω στά 1718 τοῦ δόθηκε ἡ προσωνυμία «Καβαλλιῶτης», λόγω μακροχρόνιας πᾶραμονῆς στήν Καβάλα, πού διατηρήθηκε ὡς ἐπώνυμο¹⁴. Ἐκεῖνο πάντως πού πρέπει νά ὑπογραμμισθεῖ εἶναι ὅτι ἂν καί παραμένει ἀκαθόριστη μέχρι σήμερα ἡ καταγωγή τῆς οἰκογενείας Καβαλλιῶτη, ὥστόσο τό ἐπώνυμο αὐτό ἀβίαστα τήν συνδέει μέ τήν ὀραία μακεδονική πόλη τῆς Καβάλας¹⁵, ὅπου

14. Τά πατριδωνυμικά συνήθως ἀποδίδονται σέ διαφόρους πού ζοῦν μακριά ἀπό τήν πατρίδα τους ἢ ζοῦν στήν πατρίδα τους ἀλλά ἡ φήμη τους ὑπερβαίνει τά ὄριά της. Ὁ πατέρας τοῦ Καβαλλιῶτη πρέπει νά ἐνταχθεῖ στήν πρώτη κατηγορία. Πρβλ. καί ΡΑΡΑΚΟΣΤΕΑ, *Theodor Anastasie Cavallioti*, σ. 397.

15. PEYFUSS, *Marginalien*, σ. 384. Σχετικά μέ τό ἐπίθετο «Καβαλλιῶτης» βλ. καί Α HETZER, «*Das dreisprachige Wörterverzeichnis von*

μάλιστα υπάρχει και ὁδός¹⁶ πού φέρει τό ὄνομα τοῦ Θεοδώρου Καβαλλιῶτη.

Παράλληλα ὑπῆρξαν πολλοί μελετητές πού θεώρησαν τήν Καβάλα ὡς τόπο γεννήσεως τοῦ Θεοδώρου. Πρῶτος πού ὑποστήριξε τήν ἐκ Καβάλας καταγωγή εἶναι ὁ Ζαβίρας πού, κάπως αὐθαίρετα, διαμόρφωσε τό ὄνομα «Θεόδωρος Ἀναστασίου ὁ Καβαλλιῶτης» ἀποδεχόμενος τό «Ἀναστασίου» ὡς πραγματικό ἐπώνυμο, ἐνώ τό «Καβαλλιῶτης» ὡς αἰθεντικό πατριδωνυμικό¹⁷. Ἔτσι στή συνέχεια γράφει «ὁ ἐκ Καβάλας ἀνὴρ δαιμόνιος» ἐκλαμβάνοντας ὡς αὐτονόητη τήν ἐκ Καβάλας καταγωγή τοῦ λογίου. Τόν ἀκολουθεῖ ὁ Σάθας, ἀποκαθιστώντας ὁμως τό ὄνομά του «Θεόδωρος Ἀναστασίου Καβαλλιῶτης, ἐγεννήθη ἐν Καβάλα τῆς Μακεδονίας»¹⁸.

Theodoros Anastasiu Kavalliotis», στό *Balkan-Archiv, Neue Folge-Beiheft, Band 1, Hamburg 1981*, σ. 73, ὅπου συνδέεται μέ τό λατινικό *caballus* (ἄλογο). Μέχρι σήμερα ἡ λέξη αὐτή ἐπιβεβαιώνει τήν νεοελληνική γλῶσσα, ὡς ἕνας ἀπ' τούς πολλούς λατινισμούς: *καβαλλῶ*, *καβαλλικεύω*, *καβαλλάρης*. Ὅμως καί ὁ γλωσσολόγος-ἐρευνητής A. Hetzer δέν βρίσκει κάποια πειστική διασύνδεση μέ τό ἐπίθετο τοῦ λογίου μας. Ἐδῶ θά πρέπει νά προστεθεῖ καί ἡ παρατήρηση ὅτι τουλάχιστον στά χειρόγραφα Σιατίστης ὅπως καί στά χειρόγραφα τῆς ρουμανικῆς Ἀκαδημίας τό Καβαλλιῶτης, γράφεται «Καβαλιῶτης» διαφοροποιούμενο ἀκόμη περισσότερο ἀπ' τή λατινική γραφή.

16. Παρ' ὅλες τίς προσπάθειες δέν κατέστη δυνατό νά διευκρινισθεῖ ἐπακριβῶς πότε καί γιατί δόθηκε τό ὄνομα τοῦ Θεοδώρου Καβαλλιῶτη στό δρόμο αὐτό τῆς Καβάλας. Τά προπολεμικά ἀρχεῖα τοῦ Δήμου τῆς πόλεως ἔχουν καεῖ καί ὡς ἐκ τούτου στάθηκε ἀδύνατη κάθε ἐξακριβωση. Πάντως τό ὄνομα τῆς ὁδοῦ δόθηκε γύρω στά 1930. Βέβαιο εἶναι ὅτι τό 1926, ἡ ὁδός «Θεοδώρου Καβαλλιῶτου» ὀνομάζονταν «Υδραγωγείου». Βλ. Ι ΠΡΩΙΟΥ, *Ὁδηγός τῆς Καβάλας*, Καβάλα 1926, σ. 14 (πρβλ. καί σχετικό σχεδιάγραμμα τῆς πόλεως στόν αὐτό ὁδηγό).

17. Γ. ΖΑΒΙΡΑ, *Νέα Ἑλλάς ἢ ἐλληνικόν θέατρον*, Ἀθήνα 1872, σ. 319.

18. Κ. ΣΑΘΑ, *Νεοελληνική φιλολογία. Βιογραφίαι τῶν ἐν τοῖς γράμμασι διαλαμπάντων ἐλλήνων*, Ἐν Ἀθήναις 1868, σ. 495.

Ὁ Πρωτοψάλτης¹⁹ ὑποστηρίζει ὅτι δέ μπόρεσε νά βρεῖ «μορφὴ πιό ἀντιπροσωπευτικὴ τῆς ἱστορικῆς Καβάλας ἀπὸ τὸν μεγάλο διδάσκαλο τοῦ Γένους Θεόδωρο Ἀναστασίου Καβαλλιῶτη. Ἡ λαμπρὴ πνευματικὴ δράση τοῦ ἐξόχου αὐτοῦ ἀνθρώπου ἐσημειώθηκε βέβαια μακριὰ ἀπὸ τὴν Καβάλα, κυρίως στὴ Μοσχόπολη τῆς Ἡπείρου, ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει καμμιά ἀμφιβολία (παρὰ τίς ἀντιρρήσεις πού διατυπώθηκαν) ὅτι ἡ καταγωγὴ του εἶναι ἀπὸ τὴν ὠραία πόλη τῆς Μακεδονίας, καθὼς μᾶς φανερώνει τὸ ἐπίθετό του «Καβαλλιῶτης» πού εἶναι συγχρόνως καὶ πατριδωνυμικό».

Ὁ Χιόνης²⁰ ἀναφέρει ὅτι «ἀπὸ τὴν πόλιν τῆς Καβάλας δὲν ἔλειψαν καὶ οἱ πνευματικὲς φυσιογνωμίες οἱ ὁποῖες μὲ τὴν ἐκπαιδευτικὴν τους δράσιν ἐβοήθησαν εἰς τὴν ἐξύψωσιν τοῦ πνευματικοῦ ἐπιπέδου τῶν Ἑλλήνων. Ἀπὸ τὰς φυσιογνωμίας αὐτὰς ξεχωρίζει ἡ μορφὴ τοῦ Θεοδώρου Καβαλλιῶτου, πραγματικοῦ οἰκοδόμου τῆς Ἀκαδημίας τῆς Μοσχόπολεως, ἡ ὁποία εἶχε ἀνοικοδομηθεῖ τὸ 1750».

Ὁ Μιχαλόπουλος²¹, ἀντιμετωπίζοντας τὸ πρόβλημα τῆς καταγωγῆς τοῦ Καβαλλιῶτη, περισσότερο μὲ ἐθνικιστικὰ κριτήρια καὶ λιγότερο μὲ ἐπιστημονικά, δέ δέχεται ὡς τόπο γεννήσεως τὴ Μοσχόπολη ἢ τὴν Καβαῖα τῆς Ἀδριατικῆς. Νομίζει ὅτι σ' αὐτὴν τὴν περίπτωση θά ὑποχρεωθεῖ νά τὸν θεωρήσει ὡς ἄλβανό²².

19. Ἡ ἄποψή του παρατίθεται αὐτοῦσια στὴν «*Ἱστορία τοῦ Νομοῦ Καβάλας*», τοῦ Ε. Σ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Καβάλα 1967, σ. 510. Σχετικὰ βλ. καὶ Ε. ΠΡΩΤΟΨΑΛΤΗ, *Θεόδωρος Καβαλλιῶτης, ὁ σοφὸς γραμματικὸς καὶ διαφωτιστὴς*, Πειραικὴ-Πατραϊκὴ, 118 (1965) 18-19.

20. Κ. ΧΙΟΝΗ, *Ἱστορία τῆς Καβάλας*, Καβάλα 1968, σ. 86. Παρόμοιες ἀπόψεις ὑποστηρίζει καὶ ὁ Κ. ΣΚΑΛΤΣΑΣ, *Ἱστορία τῆς Καβάλας*, Καβάλα 1930, σσ. 39-41. Εἰδικὰ γιὰ τὴν δευτέρη ὁ Α. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἱστορία τῆς Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 116, διατυπώνει τὴν γνώμη ὅτι εἶναι «ἐρασιτεχνικὴ ἐργασία χωρὶς καμμιά ἐπιστημονικὴ ἀξία».

21. Φ. ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Μοσχόπολις: αἱ Ἀθῆναι τῆς Τουρκοκρατίας*, Ἀθῆναι 1941, σ. 20 κ.έ.

22. Ὁ.π., σ. 21. Ὁ Μιχαλόπουλος τόσο τὸν Κουρίλα ὅσο καὶ τὸν

Θέλοντας μάλιστα νά στηρίξει τόν ισχυρισμό του, οδηγείται σέ ἄλλη ἀνακρίβεια, δεχόμενος ὅτι ὁ Θεόδωρος Καβαλλιότης ὑπῆρξε ὑπότροφος τῶν χαλκιάδων τῆς Καβάλας²³. Λησμονεῖ ὅτι στίς ἀρχές τοῦ 18ου αἰῶνα ἡ Καβάλα ἦταν μιά πολίχνη 2500 κατοίκων μέ ἐπικρατέστερο τό μουσουλμανικό στοιχείο²⁴. Δέ φαίνεται πιθανό νά ὑπῆρχαν τότε ὀργανωμένες συντεχνίες καί μάλιστα μέ τέτοιες οικονομικές δυνατότητες, ὥστε νά παρέχουν ὑποτροφίες! Ἀντίθετα στή Μοσχόπολη ὑπῆρχε πολυετής παράδοση ὄχι μόνο στήν ὀργάνωση τῶν ρουφετιῶν, ἀλλά καί στή συμμετοχή τους σ' ὅλες τίς κοινωνικές καί πολιτιστικές δραστηριότητες²⁵.

Paracostea ἀποκαλεῖ «ἀλβανόφιλους» καί «διαστρεβλωτές». Πιό συγκεκριμένα γράφει: Ὁ Θεόδωρος Καβαλιώτης δέν ἦταν οὔτε Κουτσόβλαχος, οὔτε Ἀλβανός, ὅπως τόν θέλησαν μερικοί, μά γνήσιος Ἑλληνας ἀπό τήν Καβάλα κι ἐγκαταστάθηκε ὡς καθηγητής στό σχολεῖο τῆς Μοσχόπολης, ὅπου καί ἔμαθε τή βλαχική, τήν ἀλβανική καθώς καί τήν βουλγαρική. Ὅταν παντρεύτηκε μέ κόρη τοῦ τόπου καί χειροτονήθηκε πρωτοπαπᾶς τῆς πόλεως, τότε οἱ κάτοικοι τιμητικά τόν ὀνόμασαν Μοσχολίτη, ὅπως καί ὑπογράφεται σέ διάφορα ἔργα του, ἐνῶ στά παλαιότερα κρατάει τό «Καβαλλιότης».

23. Τόν ἀβάσιμο ισχυρισμό τοῦ Μιχαλόπουλου φαίνεται νά ἀποδέχεται χωρίς καμμιά τεκμηρίωση καί ἡ ΕΛΕΝΗ ΒΟΥΡΑΖΕΛΗ-ΜΑΡΙΝΑΚΟΥ, *Αἱ ἐν Θράκῃ συντεχνίαι τῶν Ἑλλήνων κατὰ τήν Τουρκοκρατίαν*, Θεσσαλονίκη 1950, σ. 149. Τελικά ὁμως ἠθικός αὐτουργός τῶν ἀνακριβειῶν αὐτῶν εἶναι ἡ ἀσαφής διατύπωση τοῦ Γ. Ζαβίρα «διά συνδρομῆς τῶν χαλκῶν ἐπέμφθη εἰς Ἰωάννινα». Ποιῶν ὁμως χαλκῶν; Τῆς Καβάλας ἢ τῆς Μοσχόπολεως; Ὁ Ζαβίρας τουλάχιστον τό ἀφήνει ἀδιευκρίνιστο. Καί τόν ἀκολουθεῖ καί ὁ Κ. Σάθας. Βλ. σχετικά ΖΑΒΙΡΑ, ὁ.π., σ. 319, Κ. ΣΑΘΑΣ, *Νεοελληνική Φιλολογία*, σ. 493.

24. Ν ΛΩΡΕΝΤΗ, *Νεωτάτη διδακτική Γεωγραφία*, Βιέννη 1838, τ. 2, σ. 420. Οἱ κάτοικοι ἀνέρχονται σέ 2.800, «ἐνεργοῦντες ἐμπόριον ταμβάκου, βαμβακίων, ἐλαίου καί ἄλλων τινῶν ἐγχωρίων προϊόντων». Ὁ Ἀραβαντινός, *Χρονογραφία τῆς Ἠπείρου*, τ. 2, σ. 32, σημειώνει ὅτι στά μέσα τοῦ 19ου αἰ. ἡ Καβάλα δέν ξεπερνοῦσε τίς 3.000 κατοίκους, ὑπάγονταν στήν τοπαρχία Σερρών καί ἦταν ἐδρα φερώνυμης ἐπαρχίας.

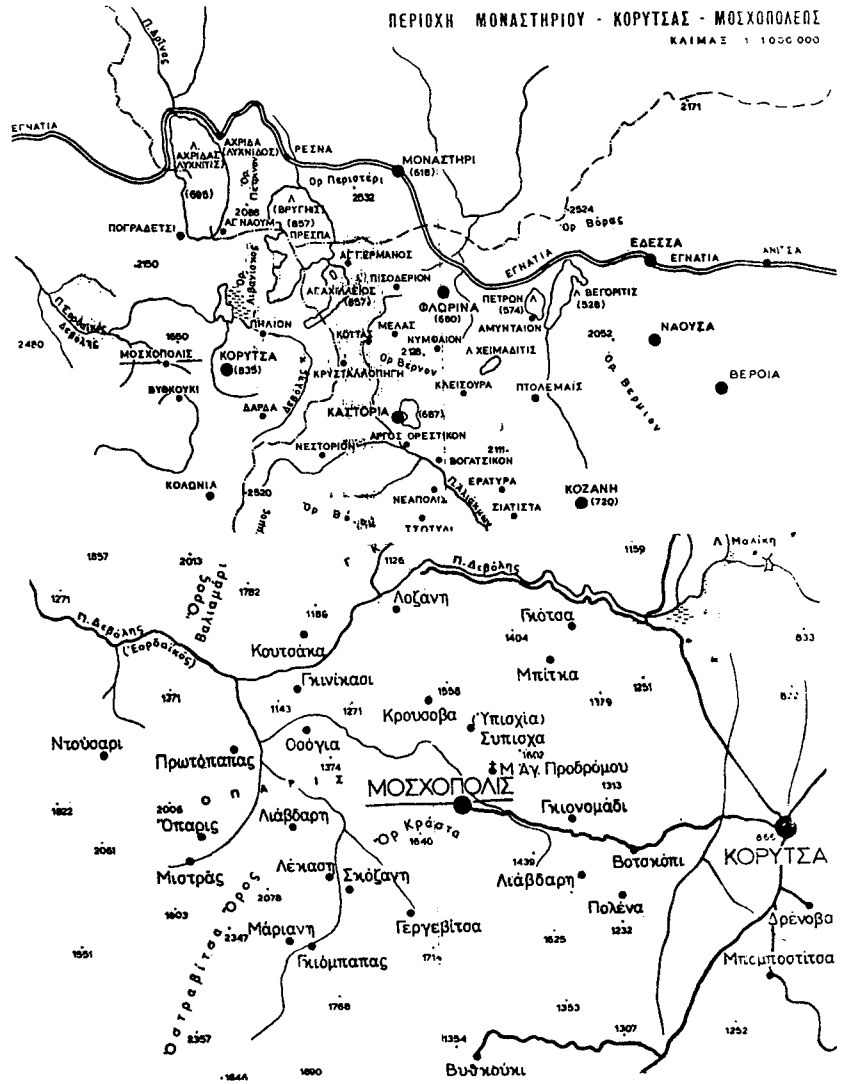
25. Εἶναι ἀναμφισβήτητο ὅτι οἱ συντεχνίες τῆς Μοσχόπολεως ἦσαν πολλές. Οἱ ἱστορικοί μνημονεύουν πάντα μεγάλο ἀριθμό: ὁ Κουτσονίκας

Ὁ Jorga²⁶, δίνοντας ιδιαίτερη βαρύτητα στό ἐπίθετο «Καβαλλιώτης», τόν θεωρεῖ ὡς καταγόμενο ἀπό τήν Καβάλα. Ὁ Hetzer²⁷ ἀποκλίνει ὑπέρ τῆς ἐκ Καβάλας καταγωγῆς, ἄποψη πού τεκμηριώνει ἐπικαλούμενος τήν παράδοση σύμφωνα μέ τήν ὁποία μεγάλο μέρος τοῦ Μοσχοπολίτικου πληθυσμοῦ ἀποτελοῦσαν φυγάδες ἀπό τά ἀνατολικά. Ἐπίσης, πολλοί διανοούμενοι τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἤδραν ἐνδεχομένως, μετά τήν ἄλωση, καταφύγιο στά βουνά τῆς Ἡπείρου (βλ. εἰκόνα ἀριθ. 1). Αυτό

50, ὁ Κωνσταντᾶς 13, ὁ Σκένδερης καί ὁ Γεωργιάδης 17, ὁ Μαρτινιανός 14. Ἦταν ἄριστα ὀργανωμένες καί εἶχαν ἀναπτύξει πλῆθος κοινωνικῶν πρωτοβουλιῶν, ἀνάμεσα στίς ὁποῖες ἦταν καί ἡ παροχή ὑποτροφιῶν σέ ἀπόρους νέους, πού ἐδειχναν ιδιαίτερη ἔφεση γιά μάθηση. Ἐνδεικτικά εἶναι τά ὄσα ἀναφέρονται σέ ὀλιγοσέλιδο κώδικα τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας: «Τά εὐλογημένα τά ρουφέτια ἀνέλαβαν νά σπουδάζουν δαπάνη αὐτῶν ἀνά ἐν παιδίον εἰς τά ἑλληνικά, φιλοσοφικά καί θεολογικά μαθήματα κατὰ διαδοχὴν πάντοτε. Αἰωνία ἡ μνήμη αὐτῶν, τρίς». Ἡ συντεχνία μάλιστα τῶν χαλκῶν τῆς Μοσχοπόλεως ἦταν ἀπ' τῆς πύο εὐπορες καί δραστήριες, ἔχοντας στό ἐνεργητικό τῆς ἀκόμη καί ἀνέγερση ναῶν, ὅπως τῶν Δώδεκα Ἀποστόλων, καθώς φαίνεται ἀπό τήν κτητορική ἐπιγραφή: «Ἀνεγέρθη καί ἀνεστορήθη οὗτος ὁ θίος καί πάνσεπτος ναός τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων διά συνδρομῆς ἐξόδου κε κόπου ἡ ἐβρισκόμενοι μικροί τε καί μεγάλοι τό ρουφέτι τῶν χαλκιάδων καί ἐπιτροπεύοντος ὁ κυρ Μιχάλης τοῦ Παπατέτε, 1752 Ὀκτοβρίου 20». Κ ΣΚΕΝΔΕΡΗ, *Ἱστορία τῆς ἀρχαίας καί συγχρόνου Μοσχοπόλεως*, σ. 48. Περισσότερα γιά τόν πρωταγωνιστικό ρόλο τῶν συντεχνιῶν τῆς Μοσχοπόλεως, τήν κοινωνική τους προσφορά καί τῆς δομές τους βλ. στόν ΣΚΕΝΔΕΡΗ, ὁ.π., σ. 11. Ἐπίσης Ν. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἑλλήνων συσσωματώσεις κατὰ τήν Τουρκοκρατία*, Ἀθήνα 1958, Α. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τ. 2, Θεσσαλονίκη 1964, σ. 307, Μ ΚΑΛΙΝΔΕΡΗ, *Αἱ συντεχνίαι καί ἡ Ἐκκλησία ἐπί Τουρκοκρατίας*, Ἀθήναι 1973, Α. ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΛΗ, *Μορφές ἀπό τῆ σωματειακή ὀργάνωση τῶν Ἑλλήνων στήν Ὄθωμανική αὐτοκρατορία*, ΙΝΕ, τ. 1, Ἀθήνα 1983, σσ. 123-153.

26. *Ἡ ἱστορία τῶν Ρουμάνων τῆς βαλκανικῆς χερσονήσου*, σ. 43 (ρουμανιστί). Πρβλ. καί ΡΑΡΑΚΟΣΤΕΑ, *Teodor Anastasie Cavallioti*, σ. 397.

27. *Das dreisprachige Wörterverzeichnis*, σ. 18.

Εικόνα 1. Η περιοχή Μοναστηρίου-Κουρτσάς-Μοσχόπολεως και η Έγνατία οδός.

θά μπορούσε νά ἐξηγήσει γιατί στό χῶρο ἐκεῖνο, χωρίς ιδιαίτερες προϋποθέσεις, ἐκτός ἀπ' τήν ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου καί τῆς βιοτεχνίας, ἀναπτύχθηκε ἐπί πλέον ἔντονη πνευματική ζωή γιά μία περίοδο ἐνός περίπου αἰώνα. Περιέλαβε δέ ὅλες τίς τότε γνωστές ἐπιστῆμες, δηλαδή, τή θεολογία, τή φιλοσοφία καί τά μαθηματικά. Παράλληλα προώθησε καί τίς ἐπονομαζόμενες «ἐλεύθερες τέχνες» (*artes liberales*).

Ἐντίθετα ὁ Κουρίλας²⁸ θεωρεῖ τήν ἄποψη τοῦ Ζαβίρα καί ἄλλων τελείως ἀστήρικτη. Ὑπογραμμίζει ὅτι γιά τήν ἐκ Καβάλας καταγωγή τοῦ Καβαλλιώτη «οὐδεμίαν ἔνδειξιν ἔχομεν, αὐτός ὁ ἴδιος εἰς τάς ἐκδόσεις αὐτοῦ γράφεται Μοσχοπολίτης». Πράγματι, ὁ ἴδιος ὁ Καβαλλιώτης σέ ὅλα τά συγγράμματά του, χειρόγραφα καί ἔντυπα, αὐτοπροσδιορίζεται ὡς Μοσχοπολίτης, π.χ. στό ἔργο του «Φυσική πραγματεία» σημειώνεται στή συνέχεια «ξυντεθεῖσα παρά τοῦ σοφολογιωτάτου διδασκάλου κυρίου Θεοδώρου Ἀναστασίου Καβαλλιώτου τοῦ ἐκ Μοσχοπόλεως²⁹...» Στό ἄλλο ἔργο του «Πρωτοπειρία παρά τοῦ... Θεοδώρου Καβαλλιώτου τοῦ Μοσχοπολίτου» πάλι χαρακτηρίζεται ὡς Μοσχοπολίτης. Τό ἴδιο συμβαίνει καί μέ τό βιβλίο του «Εἰσαγωγή Γραμματικῆς ὑπό Θεοδώρου Ἀναστασίου Καβαλλιώτου Μοσχοπολίτου». Στά ἔργα αὐτά, πού γράφηκαν ἀπό τόν ἴδιο ἢ ἀντιγράφηκαν ἀπό μαθητές του ὅσο ὁ ἴδιος ζοῦσε, πιστοποιεῖται χωρίς ἀμφιβολία ὅτι ἡ Μοσχόπολη ὑπῆρξε ἡ πατρίδα του. «Καί παρ' αὐτοῦ ἐκδοθεῖσα ἐν τῇ τῆς ἰδίας πατρίδος νεωστί ἰδρυθείσῃ σχολῇ» προστίθεται σέ ὅλους τούς τίτλους τῶν ἔργων του³⁰. Ἐκτός ὁμως ἀπό τόν Κουρίλα καί ἄλλοι ἐρευνητές ὑποστήριζαν ὅτι ἡ Μοσχόπολη εἶναι ἡ γενέτειρα τοῦ Καβαλλιώτη.

Ὁ πρῶτος πού διέσωσε ὑπεύθυνες καί ἀξιόπιστες πληροφορίες εἶναι ὁ γερμανός καθηγητής Johannes Thunmann. Δέν διατηροῦσε καμμιά ἀμφιβολία ὅτι ὁ Καβαλλιώτης γεννήθηκε στή Μοσχόπολη³¹. Τόν ἀκολούθησε καί ὁ Ραπακοστής³², ἐνῶ ὁ Ὑσι³³

28. Γρηγόριος ὁ Ἀργυροκαστρίτης, Ἀθήναι 1935, σ 105.

29. ΧΣ, φ. 68.

30. Βλ. ΧΣ, φ. 6 καί 68, ΧΡΑ, φ. 1.

31. Ὁ Johannes Thunmann, καθηγητής τῆς Ρητορικῆς καί τῆς Φιλο-

έκλαμβάνοντας ως αὐταπόδεικτη τή γέννηση τοῦ Καβαλλιῶτη στή Μοσχόπολη δέ τή σχολίασε ιδιαίτερα. Τό ἴδιο συνέβη καί μέ τήν «Ἱστορία τῆς ἄλβανικῆς φιλολογίας»³⁴. Τέλος, ὁ Ruffini³⁵ ἀποκλίνοντας ὑπέρ τῆς ἀπόψεως τοῦ Thunmann, ἀποδέχθηκε τή Μοσχόπολη ὡς τόπο γεννήσεως τοῦ Καβαλλιῶτη.

Ὁ Parahagi³⁶, ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, θεώρησε λανθασμένη τήν ἄποψη ὅτι γεννήθηκε στήν Καβάλα καί διατύπωσε μιὰ περισσότερο συμβιβαστική ἐκδοχή, ἀποδεχόμενος τό ἐπώνυμο «Καβαλλιῶτης» ὡς πατριδωνυμικό, πού δέν ἀνήκει ὅμως στό Θεόδωρο ἀλλά στόν πατέρα του Ἀναστάσιο. Αὐτός ἦταν συνδεδεμένος μέ τήν πόλη τῆς Καβάλας.

σοφίας στό Πανεπιστήμιο τῆς Χάλλης (Halle), σύγχρονος τοῦ Καβαλλιῶτη, στό ἔργο του «*Untersuchungen über die Geschichte der östlichen europäischen Völker*», Leipzig 1774, σ. 178, σημ. γ, δίνει ὀρισμένες συνοπτικές ἀλλά ἀξιόπιστες πληροφορίες γιά τόν Θεόδωρο Καβαλλιῶτη, πού ἔχουν ὡς ἐξῆς:

«Γεννήθηκε στή Μοσχόπολη: τώρα εἶναι περίπου 46 ἐτῶν. Σπούδασε ἀνθρωπιστικές ἐπιστῆμες στήν πατρίδα του κοντά στό Χαλκέα, ἕνα Μοσχοπολίτη λόγιο, καί στό Σεβαστό ἀπό τήν Καστοριά, τόν Οἰκονόμο τῆς Ἐκκλησίας τῆς Καστοριάς. Φιλοσοφία καί Μαθηματικά (σπούδασε) στά Ἰωάννινα, κοντά στό λόγιο Εὐγένιο πού τώρα εἶναι στή Πετρούπολη καί τότε ἦταν διευθυντής τῆς Σχολῆς τοῦ Καραγιάννη καί τοῦ Μαρούτζη στήν προμηνημονευθεῖσα πόλη. Ἔχει γράψει ἐπάνω σέ ὅλες σχεδόν τίς φιλοσοφικές ἐπιστῆμες, ἀλλά δέν ἔχει τυπωθεῖ τίποτε» Γιά τόν τόπο γεννήσεως τοῦ Καβαλλιῶτη στό γερμανικό κείμενο σημειώνεται κατὰ λέξη: «Er ist aus Moschopolis gebürtig...».

32. *Teodor Anastasie Cavallioti*, σ. 397 κ.έ

33. *T.A. Kavallioti*, σ. 187.

34. Ἔκδοση τῆς Ἀλβανικῆς Ἀκαδημίας, Τίρανα 1983, σ. 49 (ἀλβανιστί).

35. «*Teodor Anastasie Cavallioti, Scrittore Moscopolitano del secolo XVIII*», *Rivista d' Albania* 32 (1942) III, ὅπου καταχωρεῖται πλούσια βιβλιογραφία. Ἐπίσης τοῦ ἴδιου: *Un centro aromeno d' Albania: Moscopoli*, στό *Noul Album Macedo-Roman* 1, Freiburg 1959, σ. 43, *passim*.

36. *Βλάχοι συγγραφεῖς τοῦ 18ου αἰώνα*, Βουκουρέστι 1909, σ. 20 (ρουμανιστί).

Ὁ Ἄραβαντινός³⁷ πρωτοτυπώντας τόν ἀναφέρει ὡς «Θεοδώρητο Ἄ. Καβαλλιώτη». Διατυπώνει δέ τήν ἄποψη ὅτι «ἐπωνομάσθη Καβαλλιώτης, διότι οἱ πρόγονοί του ἀπώκησαν ἐκεῖσε ἐκ τῆς πόλεως Καβάγιας ἢ Καβάλας³⁸ τῆς Ἄλβανίας». Εἶναι ὁ μόνος ἀπό τούς μελετητές πού ὑποστήριξε μιά τέτοια εἰκασία.

Ὁ Σκένδερης³⁹ τόν θεωρεῖ ὡς καταγόμενο ἀπό τήν Καβάλα, πού ὅμως μετά τίς σπουδές του στά Ἰωάννινα, πολιτογραφήθηκε στή Μοσχόπολη, τήν ὁποία θεώρησε ὡς δεύτερη πατρίδα του.

Ἐνδεικτική πάντως τῆς συγχύσεως, πού ἐπικρατεῖ γύρω ἀπό τό πρόβλημα τῆς καταγωγῆς τοῦ Θεοδώρου Καβαλλιώτη, εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ Μοσχοπολίτη δασκάλου (τελευταίου διευθυντή τοῦ ἑλληνικοῦ σχολείου Μοσχοπόλεως, μέχρι τό 1916) Θεοφράστου Γεωργιάδη. Στό βιβλίο του «Μοσχόπολις»⁴⁰ θεωρεῖ τόν Καβαλλιώτη «ὡς γεννηθέντα ἐν Καβάλα ἀλλ' ἔλκοντα τήν καταγωγήν ἐκ Μοσχοπόλεως»⁴¹.

37. Π. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ, *Βιογραφική συλλογή λογίων τῆς Τουρκοκρατίας*, Ἰωάννινα 1960, σ. 75.

38. Περὶ Καβαίας ἢ Καβάγιας ἢ Καβίλας ἢ Καβάλας τῆς Ἄλβανίας βλ. Ν. ΛΩΡΕΝΤΗ, *Γεωγραφία*, τ. 2, σ. 445, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι «ἀνατολικώτερον τοῦ Ἐλβασάν (Ἄλβανούπολη) καί εἰς μικράν ἀπόστασιν ἀπὸ τῆς Ἀδριατικῆς θαλάσσης κεῖται ἡ πολίχνη Καβίλα ἢ Καβαία κλπ». Στήν πόλη μάλιστα αὐτή εἶναι πολύ πιθανό νά λειτουργοῦσε καί «κρυφὸ σχολεῖο» ὅπως μπορεῖ κανεὶς νά συμπεράνει ἀπὸ διασωθεῖσες ἐπιστολές. Βλ. Κ. ΜΕΡΤΖΙΟΥ, *Μνημεῖα Μακεδονικῆς Ἱστορίας*, σ. 210, ὅπου παρατίθεται (μὲ ἀριθμὸ 39, σ. 227) ἐπιστολή, μὲ τήν ὁποία κάποιος παπά-Θεόκλητος ἀπὸ τήν Καβάγια, «πού ἐμάθαινε γράμματα εἰς πεντέξη παιδιά», ζητεῖ ἀπὸ ἕναν ὁμογενῆ τῆς Βενετίας νά τοῦ στείλει «ἕνα Εὐαγγέλιο καί ἕνα πετραχήλι». Ἄλλος πάλι κάτοικος τῆς Καβάγιας στίς 8 Μαρτίου 1697 ζητεῖ νά τοῦ στείλουν ἀπὸ τῆ Βενετία «δύο Ὠρολόγια καί ἕνα Ἀπόστολον ὅτι μέ χρειάζονται γιὰ τὰ παιδιά μου» (ὁ.π., σ. 226). Μὲ τήν Καβαία ὑπῆρχαν καί ἐμπορικές σχέσεις τῶν Μοσχοπολιτῶν. Δέν ἐπισημάνθηκε ὅμως κάποιος δεσμός τοῦ Καβαλλιώτη μὲ τήν Καβαία κατὰ τήν παρούσα ἔρευνα.

39. *Ἱστορία τῆς ἀρχαίας καί συγχρόνου Μοσχοπόλεως*, σ. 18.

40. Βλ. σ. 64.

41. Ὁ.π., σ. 44.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἐκτεθέντων καταφαίνεται ἡ πολυγλωσσία τῶν ἐρευνητῶν ὡς πρὸς τὴν καταγωγὴν τοῦ Καβαλλιῶτη, ἡ ὁποία μάλιστα ἐπιτείνεται ἀπὸ τῆς συγκεχυμένης καὶ ἀντιφατικῆς πληροφορίας πού παρέχουν οἱ πηγές.

Νομίζουμε ὅμως ὅτι οἱ πληροφορίες τοῦ Thunmann, ὡς σύνολο ἀλλὰ καὶ ἐπὶ μέρους, ξεχωρίζουν γιὰ τὴν ἐγκυρότητά τους. Ἐπομένως ἡ ἐκδοχὴ τοῦ Thunmann ὅτι ἡ Μοσχόπολη ὑπῆρξε ἡ γενέτειρα τοῦ Καβαλλιῶτη, ἐνισχυομένη καὶ ἀπὸ τῆς σχετικῆς ἀναγραφῆς τῶν ἔργων του πού τὸν χαρακτηρίζουν ὡς Μοσχοπολίτη, δὲν ἀφήνουν περιθώρια γιὰ ἀμφιβολίες. Ὁ Θεόδωρος ἦταν γηγενὴς Μοσχοπολίτης ἐνῶ ὁ πατέρας του Ἄναστάσιος, πού πρῶτος ἔφερε τὸ ἐπώνυμο Καβαλλιῶτης, πιθανότατα κατάγονταν ἀπὸ τὴν Καβάλα.

Παρά δὲ τὴν πεποιθήσῃ μας ὅτι ἡ τύχη τῶν ἀπογόνων του δὲν ἀποτελεῖ στοιχεῖο διαφωτιστικὸ στὴν ἐρευνα γιὰ τὴν καταγωγὴν τοῦ Καβαλλιῶτη, ὀφείλουμε νὰ σημειώσουμε ὅτι μαρτυρεῖται, ἀπὸ τὸν Reyfuss⁴², ἡ ὑπαρξὴ τους τόσο στὸν 19ο αἰῶνα ὅσο καὶ σήμερα στὴ Ρουμανία. Ἀναφέρεται ἡ ποιήτρια Rodica Maria Oarda, ἡ ὁποία παρουσιάζεται ὡς διεγγονὴ τοῦ Καβαλλιῶτη, ἐνῶ ἡ μητέρα της Fotinia Καβαλλιῶτη ἔφερε τὸ ἴδιο μὲ τὸν λόγιον ἐπώνυμο. Οἰκογένειες ὅμως μὲ τὸ ἐπώνυμο αὐτὸ ἔχουμε ἐπισημάνει σήμερα καὶ ἐμεῖς τόσο στὴν πόλιν τῆς Καβάλας ὅσο καὶ στὴ γειτονικὴ νῆσον Θάσο, χωρὶς ὅμως νὰ πιστοποιεῖται ἡ συγγενεὶά τους μὲ τὸν λόγιον.

Ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον παρουσιάζει καὶ ἡ ἐρευνα γύρω ἀπὸ τὴν ἐθνικότητα τοῦ Καβαλλιῶτη. Ἄλβανοί, ρουμάνοι καὶ Ἕλληνες τὸν διεκδικοῦν. Οἱ Ἄλβανοί ἐπειδὴ ἔδρασε σὲ περιοχὴ πού σήμερα ἀνήκει στὸ ἄλβανικὸ κράτος, ἐνῶ τὸν θεωροῦν ὡς ἕνα ἀπὸ τοὺς θεμελιωτῆς τῆς ἄλβανικῆς φιλολογίας. Οἱ ρουμάνοι ἐπειδὴ μεγάλο ποσοστὸ ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῆς Μοσχόπολεως μιλοῦσαν τὴν κουτσοβλαχικὴ γλῶσσα καὶ κατὰ μίαν ἐκδοχὴ οἱ κουτσοβλαχοὶ ἦταν ἀπόγονοι ρουμάνων. Οἱ Ἕλληνες βέβαια τὸν θεωροῦν ὡς δικὸν τους γιατί ὅλα τὰ οὐσιώδη, πού καθορίζουν τὴν ἐθνικότητα ἑνὸς ἀνθρώπου, εἶναι ἑλληνικά.

Τὸ ὄνομα του εἶναι ἀναμφισβήτητα ἑλληνικόν. Ὁ Καβαλ-

42. *Marginalien*, σ. 386.

λιώτης γεννήθηκε από Έλληνες γονείς και έδρασε σε περιοχή, προπύργιο του χριστιανικού και ελληνικού πολιτισμού. Οί κάτοικοί της είχαν άκραιφή όρθόδοξη και ελληνική συνείδηση. Από τά έργα εδποιίας, τά εκπαιδευτικά ιδρύματα, τίς συντεχνίες, τούς ναούς, τίς γραπτές πηγές, αναδύεται άβίαστα ένας γνήσιος ελληνισμός. Γι' αυτό ο Καβαλλιώτης γνώριζε νά όμιλει και νά γράφει άπταιστα τήν ελληνική και μάλιστα στή διμορφία πού παρουσίαζε στά μέσα του 18ου αιώνα. Εϊδικά ή αρχαϊζουσα, γλώσσα τής πλειονότητος τών λογίων, εμφανίζονταν ως εμπόδιο ανυπέβλητο για μη Έλληνες, ιδιαίτερα όταν χρειάζονταν νά αποδώσει δυσνόητη φιλοσοφική όρολογία.

Η άποψη του Papacostea⁴³ ότι γνώριζε τέλεια ελληνικά, μακεδονορουμάνικα και άλβανικά, παραμένει μετέωρη. Όλα τά έργα του Καβαλλιώτη είναι γραμμένα σε άψογη ελληνική. Ούτε ένα σε άλλη γλώσσα. Η καταγραφή 1170 λέξεων τής βλαχικής και άλβανικής δέν είναι δυνατό νά άποτελεί άποδεικτικό στοιχείο άρτιας γνώσεως μίας γλώσσας. Υπάρχει εξάλλου και ή έκδοχή τής συνεργασίας με άλλον λόγιο⁴⁴. Πλούτος λεξιλογικός, εύχέρεια και ακρίβεια στή χρήση τών λέξεων, επιδεξιότητα στους χειρισμούς συντάξεως, είναι τά γνωρίσματα του γραπτού λόγου του Καβαλλιώτη. Άποκαλύπτουν άνθρωπο πού ή ελληνική είναι ή μητρική του γλώσσα.

Η διδασκαλική ιδιότητά του, μάλιστα σε σχολείο ανώτερης μορφώσεως όπου δέν μαρτυρείται θητεία διδασκάλου άλλης εθνικότητας, καθώς και ο διορισμός του ως ιεροκήρυκα τής Αρχιεπισκοπής Άχριδών, ενισχύουν τήν έκδοχή τής ελληνικής καταγωγής του.

Δυστυχώς σοβαροί μελετητές, όπως ο Papacostea, κατέγραψαν τά συμπεράσματα τών έρευνών τους σε έποχή ζωηρών εθνικιστικών αντιπαράθεσεων και, μέχρις ενός σημείου, ήταν εύλογο νά επηρεασθούν. Ο σημερινός έρευνητής με μεγαλύτερη νηφαλιότητα, εύρισκόμενος έξω από τή δίνη ξένων προς τήν ιστορική έρευνα έπιρροών, χωρίς τούς παραμορφωτικούς φακούς του σοβινισμού ή τών έδαφικών διεκδικήσεων, έχει τίς προϋποθέσεις νά άποκαταστήσει τίς ιστορικές στρεβλώσεις του παρελθόντος.

43. Teodor Anastasie Cavallioti, σ. 398.

44. HETZER, ό.π., σ. 49 κ.έ.

2. Τά πρώιμα χρόνια

Τά πρώτα χρόνια τῆς ζωῆς τοῦ Καβαλλιότη καλύπτονται ἀπό σύγχυση καί ἀβεβαιότητα. Οἱ πηγές, πού βρίσκονται στή διάθεση τοῦ σύγχρονου ἐρευνητῆ, σιωποῦν. Δέν ἐπισημάνθηκε μέχρι σήμερα κανένα ἀπολύτως ἀξιόπιστο τεκμήριο πού νά μᾶς πληροφορεῖ, συγκεκριμένα καί κατηγορηματικά, ὄχι μόνο γιά τό ἔτος γεννήσεώς του, ἀλλά καί γιά τίς ἄλλες βιογραφικές συντεταγμένες (περίοδος σπουδῶν, ἀνάληψη διδακτικοῦ ἔργου, χειροτονία κ.λπ.). Τά βιβλία του, ἀπό τά ὁποῖα πιθανόν θά μπορούσε νά ἀντληθεῖ ὕλικό γιά μία ὀλοκληρωμένη προσωπογραφία, εἶναι ψυχρά καί οὐδέτερα «ἐπιστημονικά» βοηθήματα, ἀκατάλληλα γιά νά χρησιμοποιηθοῦν ὡς μέσα πλήρους ἀποκρυπτογραφήσεως τῆς ψυχοδυναμικῆς τοῦ συγγραφέα. Ἡ σημασία τους ὁμως εἶναι γενικότερη. Σηματοδοτοῦν τήν πνευματική πορεία τοῦ ὑπόδουλου γένους, φανερώνουν τίς ἰδεολογικές ζημώσεις πού πραγματοποιοῦνταν τήν ἐποχή ἐκεῖνη, κυρίως στό χῶρο τῆς παιδείας, καί βέβαια ὀριοθετοῦν τό ὕψηλό ἐπίπεδο σπουδῶν.

Ἔτσι οἱ ἀσφαλεῖς γνώσεις μας γιά τή ζωή καί τό ἔργο του ἐλαχιστοποιοῦνται. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά κυριαρχοῦν ἀντιφάσεις καί ἀνακρίβειες¹, συχνά δέ, σκόπιμες ἢ ἀθέλητες παραποιήσεις. Καί σ' αὐτό τό σημεῖο ἡ τύχη του μοιάζει πολύ, σχε-

1. PEYFUSS, *Marginalien*, σ. 381, HETZER, *Das dreisprachige Wörterverzeichnis*, σ. 18. Κατά τόν Ἰ. Μαρτινιανό, *Συμβολαί εἰς τήν ἱστορίαν τῆς Μοσχολόλεως*, σ. 1, στή σύγχυση συνέβαλαν καί οἱ διάφοροι «αἰθεροβατοῦντες» περιηγητές ἢ ὄσοι ἀντί ἱστορικῶν γεγονότων παρέθεσαν φαντασιοπληξίες «ἡμέτεροι καί ξένοι, μέχρι κόρου καί ἀηδίας ἐπανελάβαν καί εἰσέτι ἐπαναλαμβάνουσι, τῶν μὲν εἰκῆ καί ὡς ἔτυχε ἀντιγραφόντων τούς δέ».

δόν ταυτίζεται, μέ τών υπολοίπων συνομηλίκων του λογίων, γιά τούς όποιους ελάχιστα έχουν γραφεῖ², ὥστε νά μήν έχουν καταλάβει στό ἱστορικό στερέωμα τή θέση πού τούς ἀξίζει.

Οἱ περισσότεροι μελετητές, ἀπ' αὐτούς πού ἀποπειράθηκαν νά προσδιορίσουν τό ἔτος γεννήσεώς του, ἀποφάνθηκαν μάλλον ἔμμεσα καί συμπερασματικά. Στηρίχθηκαν κυρίως στή μαρτυρία τοῦ γερμανοῦ καθηγητή J. Thunmann³. Πῶς ὁμως ὁ Thunmann γνώριζε τόν Θεόδωρο Καβαλλιῶτη; Ἡ γ' ὠριμία ἦταν τόσο στενή, ὥστε νά παρέχει τά ἐχέγγυα μιᾶς πλήρους γνώσεως ὅλων ὧσων ἀφοροῦσαν σέ προσωπικότητα πού ἡ δράση της ἀναπτύχθηκε σέ μιᾶ ὄρεινῆ πόλη τῆς Ἡπείρου; Θά μπορούσε κανείς, πολύ εὐλόγα, νά ὑποθέσει ὅτι ὁ Thunmann συγκαταλέγονταν μεταξύ τών λογίων ἐκείνων τῆς Δύσεως μέ τούς όποιους ὁ Καβαλλιῶτης διατηροῦσε ἀλληλογραφία στή λατινική⁴. Φυσικό ἦταν νά ἔχει ἀπ' εὐθείας ἔγκυρες πληροφορίες γιά τόν ἐπιφανή λόγο μέ τόν ὅποιο ἀλληλογραφοῦσε. Παρ' ὄλο πού μαρτυρεῖται μετάβαση τοῦ Καβαλλιῶτη στή Γερμανία⁵ δέ φαίνεται πιθανή συνάντηση μέ τόν Thunmann.

Δυό ὁμως ἄλλες ἐκδοχές συγκέντρωσαν τό ἐνδιαφέρον τών ἐρευνητῶν, ὄχι μόνο γιὰτί θεωρήθηκαν πιό ἀξιόπιστες, ἀλλά

2. Ἄν κανείς ἀναλογισθεῖ, ὅτι ὁ «μέγας ἀνὴρ» τῆς ἐλληνικῆς μορφωτικῆς παλιγγενεσίας καί ἡ «ἐμβιος βιβλιοθήκη τῆς πολυμαθείας» ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης, δέν ἔχει ἀκόμη ἀξιωθεῖ μιᾶς συνθετικῆς βιογραφίας πού τοῦ ἀρμόζει, μπορεῖ νά συμπεράνει πόσο σημαντικές ἐλλείψεις ὑπάρχουν γιά τούς ὑπολοίπους. Ἔτσι συνεχίζουμε νά στηρίζομαστε σέ ὅ,τι κατά τόν 19ο αἰ. γράφτηκε γι' αὐτόν. Σχετικά βλ. Π ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗ, *Ἰ. Μοισιόδαξ*, Ἀθήνα 1985, σ. 28.

3. ΡΑΡΑΚΟΣΤΕΑ, *Teodor Anastasie Cavallioti*, σ. 391. Ὁ Ρουμάνος ἱστορικός ἀποδέχεται ὡς ἔτος γεννήσεως τοῦ Καβαλλιῶτη τό 1728. Ἄπορία ὁμως προκαλεῖ πῶς ὁ Ραρακοστεα δέν σκέφθηκε ὅτι ἦταν ἀδύνατο ἕνας νεαρός 22 ἐτῶν νά διευθύνει τή Νέα Ἀκαδημία!

4. Θ ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, *Μοσχόπολις*, Ἀθήναι 1975, σσ. 64-65. Ὁ Καβαλλιῶτης εἶχε γνώση τῆς λατινικῆς, πού ὁ μαθητής του Κωνσταντῖνος Χατζῆ Τζεχάνης εἶχε διδαχθεῖ ἀπ' αὐτόν καί μιλοῦσε ἄπταιστα.

5. Βλ. σχετικά ΖΑΒΙΡΑ, *Νέα Ἑλλάς ἢ Ἑλληνικόν θέατρον*, σ. 319, «τελευταῖον ἀναβάς εἰς Γερμανίαν διέβη ἐκεῖθεν εἰς Βενετίαν».

γιατί έδιναν μιά εύλογοφανή έρμηνεία τής σωστής και λεπτομεροϋς πληροφορήσεως του Thunmann.

Σύμφωνα με την πρώτη⁶, ο Thunmann γνώρισε τον Θεόδωρο Καβαλλιότη, πριν από την καταστροφή τής Μοσχοπόλεως, κατά την διάρκεια περιηγήσεώς του στις περιοχές εκείνες, οι δε παρεχόμενες πληροφορίες προέρχονται από την προσωπική γνωριμία των δύο λογίων. Πρόκειται μάλλον περί υποθέσεως αφού ο ακριβολόγος Thunmann δεν κάνει καμμία νύξη.

Η δεύτερη⁷ υποστήριξε ότι ο Thunmann ουδέποτε έπισκέφθηκε τή Μοσχόπολη, ούτε γνώρισε προσωπικά τον Καβαλλιότη, αλλά ό,τι μαρτυρεί τό γνωρίζει έμμεσα από τον μαθητή του Καβαλλιότη Κωνσταντίνο Χατζή Τζεχάνη⁸, ο όποιος έφτασε στη Χάλλη για σπουδές, φέρνοντας μαζί του ένα αντίγραφο τής «Πρωτοπειρίας».

Έάν δεχθοϋμε την πρώτη έκδοχή μπορούμε να διατυπώσουμε την άποψη ότι όταν ο Thunmann αναφέρονταν στο «τώρα»

6. Σχετικά βλ. Ε ΚΟΥΡΙΑ, Γρηγόριος ό 'Αργυροκαστρίτης, ό μεταφραστής τής Καινής Διαθήκης εις τό 'Αλβανικόν, ήτοι αί βάσεις τής άλβανικής φιλολογίας και γλώσσης. 'Η 'Ακαδημία τής Μοσχοπόλεως. 'Η ιστορία τής Μοσχοπόλεως και ό πολιτισμός αύτης, 'Αθήναι 1935, σ. 105.

7. M PEYFUSS, *Die Akademie von Moschopolis und ihre Nachwirkungen im Geistesleben Südosteuropas*, στο *Wissenschaftspolitik in Mittel-und Osteuropa*, Berlin 1976, σσ. 120-121, Α. ΛΑΖΑΡΟΥ, 'Η 'Αρωμουνική και αί μετά τής έλληνικής σχέσεις αύτης, 'Αθήναι 1976, σ. 143 κ.έ.

8. Περισσότερα για τό λόγιο αυτό μαθητή του Καβαλλιότη βλ. Γ ΖΑΒΙΡΑ, *Νέα Έλλάς ή Έλληνικόν Θέατρον*, σ. 394, ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, *Μοσχόπολις*, σ. 65 κ.έ., ΚΟΥΡΙΑ, Γρηγόριος ό 'Αργυροκαστρίτης, σσ. 126-131. Για τή συνάντηση του Thunmann με τον Τζεχάνη υπάρχουν λεπτομέρειες στο ΛΑΖΑΡΟΥ, ό.π., σ. 146, όπου και σχετική βιβλιογραφία, και THUNMANN, ό.π., σ. 179, όπου ό Γερμανός καθηγητής πλέκει, υποσ. κ, τό έγκώμιο του Κωνσταντίνου Χατζή Τζεχάνη. Επίσης βλ. Κ. ΣΚΕΝΔΕΡΗ, *Ιστορία τής αρχαίας και συγχρόνου Μοσχοπόλεως*², σ. 24, ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, ό.π., σσ. 65-66.

δέν έννοούσε τό 1774, έτος έκτυπώσεως του συγγράμματός του, αλλά τή χρονολογία γνωριμίας του μέ τόν Καβαλλιώτη, πού θά πρέπει νά τοποθετηθεί τουλάχιστον πρίν από τήν καταστροφή τής Μοσχολέως (1769). Έξάλλου ό Τζεχάνης έφτασε στή Χάλλη τό 1766, σαφώς χωρίς τήν έντυπη «Πρωτοπειρία» και πιθανότατα όχι τυχαία, αλλά συστημένος από τό δάσκαλό του στό γνώριμό του καθηγητή Thunmann.

Θεωρείται σκόπιμο νά αναφερθεί έδω ότι αποδεχόμενοι τό έτος 1750, ως *terminus ante quem*, κατά τό όποιο ρητά αναφέρεται ως διευθυντής τής Νέας Άκαδημίας⁹, θέση στήν όποία πιθανόν τοποθετήθηκε τό 1748, διαδεχόμενος τό δάσκαλό του Σεβαστό Λεοντιάδη¹⁰, είμαστε υποχρεωμένοι νά απορρίψουμε τήν ιδέα ότι οί Μοσχοπολίτες, σέ μία περίοδο άκμής και άκτινολίας του λαμπρού αυτού εκπαιδευτικού ιδρύματος, άνέθεσαν τή διεύθυνσή του στήν άπειρία ενός είκοσάχρονου νέου, όσο ταλαντούχος κι άν ήταν.

Γίνεται λοιπόν φανερό ότι ό Καβαλλιώτης δέν είναι δυνατόν νά γεννήθηκε τό 1728, αλλά (τουλάχιστον μία δεκαετία) ένωρίτερα¹¹. Ό ύπολογισμός αυτός θά ένισχύονταν άκόμη περισσότερο, άν τό έργο του Θεόδωρου Καβαλλιώτη «Λογική πραγματεία»¹² είχε ως αυθεντική χρονολόγηση τό 1743. Τουτό όμως

9. Είναι πολλαπλά πολύτιμη ή μαρτυρία του κώδικα τής Ίερās Μο- νής του Προδρόμου, ως βιογραφικού τεκμηρίου: «... ιθύνοντος τούς δι- δασκαλικούς οϊακας, του σοφωτάτου, λογιωτάτου και τής ήμών πατρίδος άρίστου διδασκάλου κ. κ. Θεόδωρου Καβαλλιώτου...». Βλ. ΣΚΕΝΔΕΡΗ, *Ίστορία τής άρχαίας και συγχρόνου Μοσχολέως*², σ. 17, PEYFUSS, *Marginalien*, σ. 385. Δέν επιτρέπει άμφιβολίες. Ό Θεόδωρος Καβαλλιώ- τής τό 1750 είναι διευθυντής τής Νέας Άκαδημίας.

10. Φ. ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Μοσχόπολις: αι Άθήναι τής Τουρκοκρα- τίας*, σ. 18.

11. HETZER, *Das dreisprachige Wörterverzeichnis*, σ. 17.

12. Χειρόγραφο αυτού του έργου πού έχει ως τίτλο: Λογική πραγμα- τεία συναρμολογηθείσα παρά του ήεροσοφολογιατάτου διδασκάλου Θεο- δώρου Άναστασίου Καβαλιώτου και παρ' αυτού έκδοθείσα εν τή τής ιδίας πατρίδος νεωστί ιδρυθείση σχολή. Προοίμιον 1743, βρήκε τόν

ἀμφισβητείται βασίμως, χωρίς παράλληλη ἀμφισβήτηση καί τῆς αὐθεντικότητος τοῦ ἔργου. Ἡ ἀναγραφή ὁμως τοῦ ἔτους 1743 μετά τῆ λέξι «προοίμιον», στό ἀλβανικό χειρόγραφο, εἶναι σαφῶς μεταγενέστερη προσθήκη (βλ. εἰκόνα ἀριθ. 2) καί δέν πρέπει νά γίνει ἀποδεκτὴ ὡς γνήσια¹³. Ὁ Θεόδωρος Καβαλλιώτης πρὶν ἀπὸ τὸ 1750 δέν ἔχει συγγραφικὸ ἔργο καί μάλιστα γιὰ ἐκπαιδευτικούς σκοπούς. Ἐξάλλου εἶναι δεδομένο ὅτι ὁ Καβαλλιώτης προσέρχεται στὴν ἱερωσύνη μετά τὸ 1750. Στὸ χειρόγραφο ὁμως αὐτὸ ἀναφέρεται ὡς «ἱεροσοφολογιώτατος». Τὰ γεγονότα λοιπὸν μᾶς ὀδηγοῦν νά μὴ δεχθῶμε τὸ 1728 ὡς ἔτος γεννήσεως τοῦ Καβαλλιώτη, ἀλλὰ νά ἀνατρέξουμε τουλάχιστον μιὰ δεκαετία ἐνωρίτερα, δηλαδὴ στό 1718.

Μέ σημεῖο ἐκκινήσεως καί πάλι τὴν πληροφορία τοῦ Thunmann¹⁴ ὅτι δηλαδὴ ὁ Καβαλλιώτης «εἶναι τώρα 46 ἐτῶν» ὀφείλουμε νά παρατηρήσουμε ὅτι ὅλα τὰ κείμενα πού συντάσσαν οἱ λόγιοι χωρίζονταν μέ μακρὺ χρονικὸ διάστημα ἀπὸ τὴν ἐκτύπωση¹⁵. Ὅταν λοιπὸν ὁ Thunmann ἀναφέρεται στό «τώρα», δέν ἐννοεῖ τὸ χρόνο ἐκτυπώσεως τοῦ βιβλίου ἀλλὰ τὸ χρόνο τῆς

Ἰούλιο τοῦ 1936, στή Μονὴ τοῦ Ἁγίου Πέτρου τοῦ Βυθκουκίου (χωριοῦ στά νότια τῆς Μοσχόπολεως) ὁ αὐτοδίδακτος ἀλβανὸς ἱστορικός Πιο Μίτικε Qafëzezi. Α. ΡΙΠΙΔΙ, «Un manuscrit de la «Logique» de Théodore Cavalliotis», RESEE 17 (1979) 417-424, UÇI, T.A. Kavallioti, σ. 186 κ.έ., PEYFUSS, Die Akademie, σ. 117. Θά ἦταν ἀδιανόητο νά δεχθῶμε ὡς ἔτος γεννήσεως τὸ 1728 καί ὡς ἔτος συγγραφῆς τῆς «Λογικῆς πραγματείας» τὸ 1743 πού ὁ Καβαλλιώτης ἦταν μόλις 15 ἐτῶν!

13. Ἀμφισβήτηση γιὰ τὴν ὀρθότητα τῆς χρονολογήσεως ἐκφράστηκε καί ἀπὸ τὸν PEYFUSS, Die Akademie, σ. 117.

14. THUNMANN, Untersuchungen, σ. 178, σημ. γ.

15. Ὡς παράδειγμα θά μπορούσε νά ἀναφερθεῖ ἡ χρονικὴ ἀπόσταση πού χωρίζει τὴν ἐπίσκεψη τοῦ Ἁγγλοῦ περιηγητῆ W.M. Leake στή Μοσχόπολη τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1805. Οἱ ταξιδιωτικὲς του ἐντυπώσεις ἐκτυπώνονται στό Λονδίνο μόλις τὸ 1835. Δηλαδὴ ὕστερα ἀπὸ τριάντα ὀλόκληρα χρόνια! Βλ. W. M. LEAKE, *Travels in Northern Greece*, Vol. I-IV, London 1835. Βλ. καί Β. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗ, «Νέαι συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα ἐμπορικῶν σχέσεων τῶν Μοσχολιτῶν μετὰ τῆς Βενετίας», ΗΧ 10 (1935) 286 κ.έ.

γνωριμίας του μέ τον λόγο. "Αν γνωρίζαμε έπακριβώς τό χρόνο πού ό Thunmann πληροφορήθηκε τά περί Καβαλλιώτη, θά μπορούσαμε μέ εὐχέρεια νά προσδιορίσουμε τό έτος γεννήσεως.

Τά όσα παραπάνω αναφέρθηκαν δέν αποκλείουν τήν άποδοχή τής άπόψεως του Peufuss¹⁶, πού πιθανολογεί παρείσφρηση κάποιου τυπογραφικού λάθους. "Αντί στό βιβλίό του Thunmann νά γραφεί 56 γράφηκε 46. "Οπότε πάλι όρίζεται ώς έτος γεννήσεως τό 1918¹⁷.

16. PEYFUSS, *Marginalien*, σ. 388 σημ. 18

17. Βλ. και HETZER, δ.π., σ. 17, Α. ΥΪΙ, «*T.A. Kavallioti*», SA 32 (1966) 187.

3. Οί σπουδές

Ο Θεόδωρος Καβαλλιώτης ευτύχησε να γεννηθεί σε μία πόλη, που στις αρχές του 18ου αιώνα βρίσκονταν σε συνεχή, οικονομική και πνευματική, άνοδο. Φυσικό ήταν να έχει ευπρόσπιτες όλες τις απαραίτητες δυνατότητες για να ικανοποιήσει τη φιλομάθειά του και να αξιοποιήσει τις διανοητικές του ικανότητες. Ήδη από τον 17ο αιώνα στη Μοσχόπολη λειτουργούσαν ένα ή περισσότερα σχολεία εγκύκλιας παιδείας¹. Από την εμπορική αλληλογραφία της εποχής εκείνης, όση διασώθηκε, αντιλαμβάνεται κανείς ότι οι έμποροι της Μοσχόπολεως όχι μόνον έκαναν ευρύτατη χρήση της ελληνικής αλλά και με έντυπιακή άνεση². Παρά τις δυσκολίες της ορθογραφίας και της γραμματικής της ήταν διαδεδομένη σ' ολόκληρη τη Βαλκανική³, ή δε ορθότητα της χρήσεώς της, όχι μόνο από λογίους αλλά και από εμπόρους, φανερώνει την ύπαρξη και λειτουργία οργανωμένων σχολείων.

1. PEYFUSS, *Die Akademie*, σ. 114, PAPACOSTEA, *Teodor Anastasie Cavallioti*, σ. 393.

2. Β. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗ, «Οί Μοσχοπολίται και τό μετά της Βενετίας έμπόριον, κατά τον 18ον αιώνα», ΗΧ 9 (1934) 127-139, του ίδιου, «Νέαι συμβολαί εις τήν ιστορίαν των κατά τον ΙΗ' αιώνα εμπορικων σχέσεων των Μοσχοπολιτών μετά της Βενετίας», ΗΧ 10 (1935) 270-288. Πολλά στοιχεία προς τήν κατεύθυνση αυτή περιέχονται και στό έργο του Κ. ΜΕΡΤΖΙΟΥ, *Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας*, ιδιαίτερα δέ στά κεφάλαια Ζ' και Η'. Επίσης Α ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ιστορία του Νέου Έλληνισμού*, τ. Δ', σ. 184 κ.έ.

3. PEYFUSS, *δ.π.*, σ. 115.

Ειδικότερα, στις αρχές του 18ου αιώνα⁴ λειτουργούσε σχολή, στην οποία δίδασκε ένας πολύ γνωστός λόγιος μοναχός, ο Χρυσανθος ο Ήπειρώτης, πού καταγόταν από τή Ζίτσα των Ίωαννίνων και χρημάτισε ήγούμενος στη μονή Προφήτη Ήλία τής Μοσχοπόλεως⁵. Τό 1724 στη σχολή αυτή δίδαξε ό γραμματικός Νικόλαος Στύγνης (ή Στίνης)⁶ από τά Ίωάννινα. Μετά τό

4. 'Ο Π. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ, *Χρονογραφία τής Ήπειρου των τε όμόρων Έλληνικών και ήλλυρικών χωρών*, τ. 2, σ. 282, τοποθετεί τήν ίδρυση τής σχολής τό 1700, άποψη πού υίοθετεί και ό ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, *Ή Παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, τ. 1, σ. 133 κ.έ. ένώ στην *Historia e porullit shqiptar*, Ed. Universiteti Shteteror i Tiranës, Bd. 1, σ. 387, αναφέρεται ώς έτος ίδρύσεως τό 1710. 'Ο Βελλιανίτης έπισημαίνει λειτουργία σχολής από τό 1730, βλ. ΗΜΕ (1922) 231.

5. Τό 1713 για έκπαιδευτικούς σκοπούς εξέδωσε τό «Όργανον προγυμναστικόν» «πάνυ ώφέλιμον του όρθως άναγινώσκειν, σχηματίζειν, συντάττειν». Βλ. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ, *Χρονογραφία τής Ήπειρου*, τ. 2, σ. 282, ΚΟΥΡΙΑΑ, *Γρηγόριος ό Άργυροκαστρίτης*, σσ. 152-153, ΡΕΥΦΟΥΣ, *Die Akademie*, σ. 116. Κατά τόν Δημήτριο Προκοπίου Πάμπερη, Μοσχοπολίτη ιατροφιλόσοφο και έλληνιστή, ό Χρυσανθος ήταν «άνήρ είδήμων και πολυμαθής... ίκανός άπομάττεσθαι τόν νούν των θύραθεν φιλοσόφων». Ή γνώμη αυτή διασώζεται από τόν ΣΑΘΑ, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τ. 3, σ. 489. Πρβλ. και ΚΟΥΡΙΑΑ, *Γρηγόριος ό Άργυροκαστρίτης*, σ. 97.

6. ΡΕΥΦΟΥΣ, ό.π., σ. 16, ΚΟΥΡΙΑΑ, *Γρηγόριος ό Άργυροκαστρίτης*, σσ. 147-148, ΡΑΡΑΚΟΣΤΕΑ, Teodor Anastasie Cavallioti, σ. 393, ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗ, ό.π., σ. 133 κ.έ. Τό 1724, στη Βενετία, έκδόθηκε από τό τυπογραφείο του Νικολάου Γλυκέως τό βιβλίό «Άντιδοτάριον των ίοβόλων δηγμάτων και τινων άλλων τούτοις όμοίων, φιλοπονηθέν παρά του έξοχωτάτου και έλλογιματάτου έν ιατροφιλοσόφοις κυρίου, κυρίου Σταύρου Μουλαΐμου του έξ Ίωαννίνων». Στο βιβλίό αυτό ύπάρχει επίγραμμα άφιερωμένο στο συγγραφέα από τόν Νικόλαο Στύγνη, τόν έξ Ίωαννίνων, καθηγητή τής σχολής τής Βοσκοπόλεως. Βλ. Κ ΜΕΡΤΖΙΟΥ, «Κατάλογος των Ένετίησι παρά Νικολάφ Γλυκεΐ τφ έξ Ίωαννίνων έκτυπωθέντων και έκδοθέντων βιβλίων από του 1670-1831», ΗΧ 10 (1935) 68. Περιέχεται ή φράση «Πανδώρας πίθος ειμί», πού άργότερα θά χρησιμοποιήσει πανομοιότυπη ό μαθητής του Θεοδώρου Καβαλλιάτη Τέρπος Μάκου, δάσκαλος τής σχολής Κορυτσάς, στο επίγραμμα πού άφιέρωσε στον

1730, εποχή που πρέπει να φοιτούσε στη σχολή ο Θεόδωρος Καβαλλιώτης, δίδασκε στη Μοσχόπολη ο πρώτος σημαντικός δάσκαλός του ο Μοσχοπολίτης λόγιος Ίωάννης Χαλκεύς ή Χαλκείας, αξιόλογος άριστοτελιστής⁷.

Μετά τό 1738 διευθυντής ήταν ο Σεβαστός Λεοντιάδης, μαθητής του Άνθρακίτη, ιερέας και οικόνομος⁸, από τήν Καστο-

καθηγητή του και περιλήφθηκε στην «Είσαγωγή Γραμματικής». Μόνο που ο Μάκου θά προσθέσει και τό επίθετο «γαλακτόβρυτος» Βλ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, *Μοσχόπολις*, σ. 51.

7. Γεννήθηκε στη Μοσχόπολη στις 31-1-1667, ήταν γιός του ιερέα Δημητρίου Χαλκέα και σπούδασε στη Ρώμη. Στις 25 Φεβρουαρίου 1708 υπέγραψε όμολογία πίστεως στό καθολικό δόγμα. Χρημάτισε καθηγητής και διευθυντής τής Φλαγγίνειας σχολής τής Βενετίας από τό Μάρτιο του 1694 μέχρι τό Μάρτιο του 1703 και από τόν Άπρίλιο του 1712 μέχρι τόν Ίούνιο του 1716. Τότε χάνονται τά ίχνη του από τή Φλαγγίνεια σχολή. Πιθανότατα επανήλθε στη γενέτειρά του όπου και δίδαξε. Κατά τήν περίοδο αυτή σπούδασε κοντά του ο Καβαλλιώτης. Οί γνώσεις του για τόν Άριστοτέλη και τή φιλοσοφική του σκέψη, όφείλονται στό Χαλκέα. Πρέπει να πέθανε στη Μοσχόπολη μεταξύ 1730-1740. Βλ. Α. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗ, *Ή Φλαγγίνειος σχολή τής Βενετίας*, Θεσσαλονίκη 1975, σσ 111 κ.έ., Ζ. ΤΣΙΡΠΑΝΔΗ, *Τό Έλληνικό Κολλέγιο τής Ρώμης και οί μαθητές του (1576-1700)*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 669 κ.έ., ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, *δ.π.*, σ. 68. Τά στοιχεία του Γεωργιάδη, ιδίως ως πρός τίς χρονολογίες που δίδαξε ο Χαλκεύς στη Φλαγγίνεια, δέν είναι άκριβη. Ήπίσης βλ. ΚΟΥΡΙΑΑ, *δ.π.*, σ. 119. Κατά τόν ΕΥΑΓΓΕΛΙΑΔΗ, *Ή παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, τ. 1, σ. 134, ο Χαλκεύς δίδαξε στην Μοσχόπολη τό 1734.

8. (1690-1765) Δίδαξε στην Τσαρίτσανη, στην ιδιαίτερη πατρίδα του τήν Καστοριά και τό 1738 δίδασκε στη Μοσχόπολη. Ήγινε διευθυντής τής Νέας Άκαδημίας μέχρι τό 1746. Τόν διαδέχθηκε ο μαθητής του Θεόδωρος Καβαλλιώτης. Πρόσθετο άποδεικτικό στοιχείο ότι τό 1744 βρίσκονταν στη Μοσχόπολη, είναι και ή έκδοση των Ήπιστολικών τύπων του Κορυδαλέως όπου σημειώνεται «δαπάνη μέν των ιεροφιλομαθεστάτων διακόνων του μακαριωτάτου Άχριδών κυρίου κυρίου Ίωάσαφ, Παρθενίου και Νικηφόρου και Γερμανού του Βοδενών Μητροφάνους, των και άκροατών του ιερολογιωτάτου έν διδασκάλοις Σεβαστού και Ήπιστάτου τής έν Μοσχοπόλει Νέας Άκαδημίας». ΡΑΡΑΚΟΣΤΕΑ, *δ.π.*, σ. 393, ΚΟΥΡΙΑΑ, *δ.π.*, σ 151.

ριά. Τήν ἴδια ἐποχή δίδασκε καί ὁ λόγιος ἱερομόναχος καί ἰδρυτής τοῦ τυπογραφείου τῆς Μοσχοπόλεως Γρηγόριος Κωνσταντινίδης ὁ Μοσχοπολίτης, (βλ. εἰκόνα ἀριθ. 3) μετέπειτα ἐπίσκοπος Δυρραχίου⁹. Στούς δύο τελευταίους ὀφείλει ἡ σχολή τῆς Μοσχοπόλεως τήν κατακόρυφη ἀνοδό της.

Τό 1744 συμπληρώθηκε ἡ σχολή μέ μιᾶ ἀνώτερη βαθμίδα καί μετονομάσθηκε «Ἑλληνικό Φροντιστήριον» ἢ «Νέα Ἀκαδημία»¹⁰ κατά τή συνήθεια τῆς ἐποχῆς ἐκείνης τά ἀνώτερα σχολεῖα νά χαρακτηρίζονται ὡς «Ἀκαδημίες». Οἱ ἄλλες διακρίσεις πού ἀφοροῦσαν στά κατώτερα σχολεῖα ἦσαν: α) Δημοτικά, β) Ἑλληνικά.

Κατά τήν ἀναφερόμενη περίοδο ἐπισημαίνεται ἡ ὑπαρξη κι ἄλλων παρόμοιων Ἀκαδημιῶν, ὅπου παρέχονταν κάποιας μορφῆς ἀνώτερη (μὴ στοιχειώδης) παιδεία (Ἰωάννινα, Κωνσταντινούπολη, Ἄγ. Ὅρος κ.λπ.). Ὅλες ὁμως ἦταν μεταγενέστερες¹¹. Γιά τούς Μοσχοπολίτες πού ζοῦσαν σέ μιᾶ ὀρεινὴ καί ἀπομονωμένη περιοχὴ τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας ἡ ἴδρυση καί ἐπὶ ἀνδρωση μέ φημισμένους λογίους τῆς Νέας Ἀκαδημίας ἀποτελοῦσε ἄθλο πρωτοφανῆ καί ἀνεπανάληπτο.

9. Δέν ὑπῆρξε μόνο ὁ θεμελιωτὴς τοῦ τυπογραφείου ἀλλὰ καί ὁ διορθωτὴς καί ἐκδότης ὄλων σχεδόν τῶν βιβλίων πού τυπώθηκαν στή Μοσχοπόλη. Ἡ κάμψη τῶν τυπογραφικῶν ἐργασιῶν συμπίπτει μέ τή χειροτονία του ὡς Μητροπολίτη Δυρραχίου. Πέθανε τό 1772. ΚΟΥΡΙΑ, *Γρηγόριος ὁ Ἀργυροκαστρίτης*, σ. 94.

10. Ἡ Νέα Ἀκαδημία ἀποτελοῦσε δίκαια τό καύχημα τῶν Μοσχοπολιτῶν, ἀφοῦ κατεῖχε τήν πρώτη θέση στή σειρά ὁμοίων σχολῶν στό χῶρο τῆς Εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας. Γιά τήν εὐρύτερη σημασία τῆς σχολῆς βλ. ΡΑΡΑΚΟΣΤΕΑ, *Teodor Anastasie Cavallioti*, σσ. 392-393, ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗ, ὁ.π., σ. 133 κ.έ. Προφανῶς ἐκ παραδρομῆς ὁ Εὐαγγελίδης ἀναφέρει τόν Καβαλλιώτη ὡς «Θεοδόσιο». Ἐπίσης βλ. καί Μ ΡΕΥΦΟΥΣ, *Die Akademie von Moschopolis*, σσ. 114-128 (ἀποτελεῖ ἴσως τήν πιό ἐμπεριστατωμένη θεώρηση τῆς Νέας Ἀκαδημίας καί τῆς ἐπιδράσεως της στόν εὐρωπαϊκὸ πολιτισμό).

11 Κατά τόν ΡΕΥΦΟΥΣ, ὁ.π., σ. 116, ἦταν τουλάχιστον κατά 12 χρόνια μεταγενέστερες.

Εικόνα 3. Ὁ ιερομόναχος Γρηγόριος Κωνσταντινίδης ὁ Μοσχοπολίτης, ἰδρυ-
τῆς τοῦ τυπογραφείου τῆς Μοσχοπόλεως.
Ἀπὸ τὴν ἀκολουθία τοῦ Ἁγίου Κλήμεντος, Μοσχόπολη 1742.

Ένα κέντρο γραμμάτων και πολιτισμού είχε ως απαραίτητο συμπλήρωμα τό τυπογραφείο. Τόσοι λόγιοι συγγραφείς, τόσες εκπαιδευτικές αλλά και εκκλησιαστικές ανάγκες, τόσοι αναγνώστες, άπαιτούσαν και τυπογραφική άυτονομία, ώστε νά μή καταφεύγουν συνεχώς στη Βενετία ή στη Βιέννη. Η εξεύρεση και ή προμήθεια βιβλίων ήταν δυσχερής και πολυδάπανη. Όμως τά βιβλία άποτελοΰσαν άπαραίτητα όργανα τής πνευματικής άφυπνίσεως. Έτσι ο λόγιος μοναχός Γρηγόριος Κωνσταντινίδης, ίδρυσε τό δεύτερο έλληνικό τυπογραφείο στην Όθωμανική επικράτεια, γύρω στό 1730¹². Φαίνεται, ότι ο Καβαλλιώτης υπήρξε

12. Τό Τυπογραφείο τής Μοσχολόεως υπήρξε τό δεύτερο στον υπόδουλο Έλληνισμό. Πρώτο υπήρξε τής Κωνσταντινουπόλεως που ίδρύθηκε τό 1627 επί πατριαρχίας Κυρίλλου Λούκαρη. Τά τυπογραφικά στοιχεία του μεταφέρθηκαν, πιθανότατα μεταξύ 1720-1730, από τή Βενετία, μέ πρωτοβουλία του λογίου ιερομονάχου Γρηγορίου Κωνσταντινίδη του Μοσχολίτη, που υπήρξε ή ψυχή του τυπογραφείου. Δέν γνωρίζουμε αν ήταν ο ιδιοκτήτης ή ενεργούσε ως έντεταλμένος άτομου ή ομάδας (συντεχνίας). Ο ίδιος πάντως υπήρξε διορθωτής και ξυλογράφος, γιατί σέ όλα τά βιβλία που εξέδωσε υπήρχαν εικόνες που εκπονήθηκαν άπ' τον ίδιο. Η μορφή του μάλιστα έχει άποτυπωθεί στη δεύτερη σελίδα τής άκολουθίας του Άγ. Κλήμεντος, που εκδόθηκε τό 1742 στη Μοσχόπολη. Βλ. περιγραφή του βιβλίου στό ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, *Μοσχόπολις*, σ. 48. Προφανές είναι ότι τήν έμπνευση αυτής τής «έπαναστατικής» ενέργειας είχε ο Άρχιεπίσκοπος Άχριδών Ιωάσαφ. Έτσι εξηγείται ότι οι εκδότες ή άλλοι λόγιοι τής Μοσχολόεως πλέκουν έγκώμια για τον Άρχιεπίσκοπο σχεδόν σέ όλες τές εκδόσεις. Περί τό 1745 κλήθηκε ο Γρηγόριος νά διδάξει στη Νέα Άκαδημία. Τότε παρατηρήθηκε κάμψη στην έκδοτική δραστηριότητα. Όταν δέ τό 1748 εξελέγη Μητροπολίτης Δυρραχίου, τό τυπογραφείο περιήλθε στην πλήρη κυριότητα τής μονής του όσιου Ναούμ, κοντά στη λίμνη τής Άχρίδος.

Τό κτίριο του τυπογραφείου βρίσκονταν στό κέντρο τής πόλεως, κοντά στην εκκλησία του Άγ. Ιωάννη του Θεολόγου, όπου μέχρι τό 1916 τουλάχιστον υπήρχαν τά έρείπιά του. Βλ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, *δ.π.*, σ. 47. Για τή σημασία του και τές εδεργетικές επιδράσεις στην άνάπτυξη τής παιδείας, βλ. Π ΛΑΜΠΡΟΥ, «*Ιστορική πραγματεία περί τής άρχής και προόδου τής τυπογραφίας έν Έλλάδι μέχρι του έτους 1821*», Χρυσάλλις 3 (1865) 399 κ.έ. Ο Μαρίνος Βρετός στό «Έθνικό Έμερολόγιο» του

ἐπιμελητής ὀρισμένων ἐκδόσεων ὅπως θά δειχθεῖ στή συνέχεια.

1864, σ. 256, τοποθετεῖ τήν ἴδρυσή του, ἀνακριβῶς, στό 1744, μέ συνολική λειτουργία 20 ἐτῶν. Κατά τόν Π. Λάμπρο, ὁ.π., σ. 402, τό παλαιότερο βιβλίο τοῦ τυπογραφείου τῆς Μοσχοπόλεως ἐκδόθηκε τό 1734 ἐνώ τό νεώτερο τό 1765. Ὁ Μαθαῖος Παρανίκας, *Σχεδιάσμα*, σ. 80, ἐντοπίζει τήν ἴδρυση τοῦ τυπογραφείου τό 1710.

Ἐπί τῶν ἐτῶν 1731-1765 τυπώθηκαν 19 βιβλία, ἀπό τά ὁποῖα 13 ἦσαν ἀκολουθίες. Τό τελευταῖο βιβλίο πού ἐκδόθηκε τό 1765 ἦταν τό πράγματι περίεργο ἔργο τοῦ πατρός Βεντζόνη «ἡ ἀλήθεια κριτής». Περισσότερα βλ. Π. ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Τό βιβλίο «ἡ ἀλήθεια κριτής» καί ἡ τυχοδιωκτική δράση τοῦ συγγραφέα του Leonardo Lombardi στόν ἑλληνικό χῶρο*, Ἀθήνα 1984. Ὁ συγγραφέας χρονολογεῖ τήν ἐκτύπωση τοῦ βιβλίου τό 1749-1750 καί ἀποδεικνύει ὅτι συγγραφέας τοῦ βιβλίου εἶναι ὁ ἐπίσκοπος Ἰησουΐτης Leonardo Lombardi ἢ πατήρ Βεντζόνι.

Οἱ ἀμφιβολίες τοῦ Fr. Miklosich, *Rumunische Untersuchungen, I-stro-und macedo-rumunische Sprachdenkmähler*, Wien 1882, I, 2, γιά τήν ὑπαρξη τοῦ τυπογραφείου δέν εὐσταθοῦν, διότι παρά τήν σπάνη τῶν διασωθέντων βιβλίων, ἐν τούτοις διασώθηκαν ἀποδεικνύοντας τή λειτουργία του. «Σῆμα κατατεθέν» ἦταν ἡ εἰκόνα τοῦ Εὐαγγελιστῆ Λουκά, στή συνέχεια δέ τοῦ Ὁσίου Ναούμ.

Περισσότερα γιά τό τυπογραφεῖο καί τίς ἐκδόσεις του βλ. PEY-FUSS, *Die Akademie*, σ. 115, Δ. ΚΑΛΛΙΜΑΧΟΥ, «Ὁ πολιτισμός τῆς Μοσχοπόλεως», Παναθήναια 13 (1913) 5-12, ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, ὁ.π., σ. 47 κ.έ., ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, ὁ.π., σσ. 76-80. Γιά τίς ἐκδόσεις καί τά κοσμήματά τους βλ. στό ἴδιο, σσ. 178-188. Ἐπίσης Α. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Οἱ Ἱερομάρτυρες Τιβερίουπόλεως-Στραυμνίτης. Ἱστορικά προβλήματα καί λατρευτική πραγματικότητα, (ἀνάπτυξιν ἐκ τοῦ Κ' τόμου τῶν «Μακεδονικῶν»)*, Θεσσαλονίκη 1980, σσ. 463-484, ὅπου μαρτυρεῖται ὅτι ἡ πρώτη ἐκδοση τοῦ ἔργου τοῦ ἀρχιεπισκόπου Βουλγαρίας Θεοφυλάκτου (11ος αἰώνας) «Μαρτύριον τῶν ἁγίων ἐνδόξων ἱερομαρτύρων Ἱε' τῶν ἐν Τιβερίουπόλει τῆ βουλγαρικῆ ἐπονομαζομένη Στραυμνίτση μαρτυρησάντων ἐπί τῆς βασιλείας τοῦ δυσσεβοῦς Ἰουλιανοῦ τοῦ Παραβάτου» ἐγινε τό 1741 στό τυπογραφεῖο τῆς Μοσχοπόλεως ὑπό τοῦ ἱερομονάχου Γρηγορίου Κωνσταντινίδη, δαπάναις τῆς Μονῆς τοῦ ὁσίου Ναούμ καί μέ ἐπιμέλεια τοῦ Γκόρας καί Μόκρας Μιχαήλ, ὁ ὁποῖος ἀφιέρωσε τήν ἐκδοση «τῷ Μακαριωτάτῳ Ἀρχιεπισκόπῳ τῆς πρώτης Ἰουστινιανῆς Ἀχριδῶν κυρίῳ κυρίῳ Ἰωάσαφ» (σ. 436) (βλ. εἰκόνα ἀριθ. 4). Βλ. καί Ν ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Μοσχοπόλεως Ἀκαδημία*, ΜΠΕ, τ. 4, σ. 13, ὅπου καί σχετική βιβλιογραφία.

Α Κ Ο Λ Ο Υ Θ Ι Α

Τ Ο Υ Ἐ Ν Α Γ Γ Ι Ο Ι Σ Π Α Τ Ρ Ο Σ Η Μ Ω Ν

Κ Α Η Μ Ε Ν Τ Ο Σ Ἀρχιεπισκόπου Ἀρχιδιάκων

Νεωστὶ κεινῶν τύπων ἐκδομένη, συλλεχθεῖσα ἐκ ἡβδ συγραμμάτων
τῶν τε Δημητρίου τοῦ χωματινοῦ, καὶ τοῦ Καβασιλά, Ἀρχιεπισκόπου
τῶν αὐτῶν θρόνων Ἀρχιεπισκόπων.

Δαπάνη μὲν τῆς σεβασμίας μονῆς τῆς ἐν ὁγίοις Ἱερῶν ἱερῶν
Ναοῦ τοῦ Θαυματουργοῦ, καὶ τῆς τυπογραφίας.

Διορθώσαι δὲ τὴν λογιστὰν ἐν Ἱερομονάχοις Κῦ Γρηγορίῳ.

Καὶ παρὰ τῆς Ἀφιερωθεῖσας τῶν Μακαριωτάτων Ἀρχιεπισκόπων τῆς
Πρώτης Ἰεσινιαῦς Ἀρχιδιάκων Κεῖφ Κεῖφ ἸΩΑΝΝΑΝΝΑΝ.

Παρὰ Γρηγορίου Ἱερομονάχου τοῦ Κωστατινίδου.

Ἐν Μοσχόπολει.
1742.

Εἰκόνα 4. Ἐξώφυλλο τῆς ἀκολουθίας τοῦ Ἁγίου Κλήμεντος. Ἐκδοσις τοῦ
Τυπογραφείου Μοσχόπολεως τὸ 1742, ἀφιερωμένη στὸν Ἀρχιεπί-
σκοπο Ἰωάννη.

Στό 18ο αιώνα τά εξωτερικά γνωρίσματα ενός λογίου χαρακτηρίζονταν γιά τήν παραδοσιακή τυπικότητά τους: μόρφωση σέ μοναστικά κέντρα, διαπαιδαγώγηση υπό τήν αϊγίδα τῆς Ἐκκλησίας, εἴσοδος στίς τάξεις τοῦ κλήρου. Ὁ Θεόδωρος Καβαλλιώτης δέν συμμορφώθηκε πρός αὐτές τίς προδιαγραφές. Σ' αὐτό ὀφείλεται καί τό γεγονός τῆς σχετικά ὀσμης χειροτονίας του (μετά τό 1750). Φοίτησε στή σχολή τῆς γενέτειράς του, ὅπου διακρίθηκε γιά τίς ἐπιδόσεις του καί τό ἦθος του. Γι' αὐτό ἐπιλέχθηκε ἀπό τή συντεχνία τῶν χαλκέων¹³ γιά νά συνεχίσει τίς σπουδές του στά Ἰωάννινα, μορφωτικό κέντρο τότε καί μητρόπολη «πάσης μαθήσεως», ἔδρα σημαντικῶν δασκάλων. Δέν μᾶς εἶναι γνωστό πότε ἐγκατέλειψε τήν πατρίδα του γιά νά μεταβεῖ στά Ἰωάννινα. Πρέπει νά ἔφθασε ἐκεῖ στά τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1730. Παραμένει ἀδιευκρίνιστο ἂν πρόλαβε νά γνωρίσει καί νά ἀκούσει τόν Μεθόδιο Ἀνθρακίτη¹⁴, πού πέθανε τό 1736. Πάντως εἶναι ἀδιανόητο νά μή γνώρισε τή διδασκαλία τοῦ με-

13. «Διά συνδρομῆς τῶν χαλκέων ἐπέμφθη εἰς Ἰωάννινα...» σημειώνει ὁ Ζαβίρας, *Νέα Ἑλλάς ἢ Ἑλληνικόν Θέατρον*, σ. 319. Τόν ἀκολουθεῖ καί ὁ Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, σ. 493. Γιά τή συντεχνία αὐτή καί τίς δραστηριότητές της βλ. ΣΚΕΝΔΕΡΗ, *Ἱστορία τῆς ἀρχαίας καί συγχρόνου Μοσχοπόλεως*, σ. 48. Ὁ θεσμός τῆς παροχῆς ὑποτροφιάων ἀπό τίς συντεχνίες τῆς Μοσχοπόλεως ἐνισχύθηκε κατά τήν περίοδο τῆς Πατριαρχείας τοῦ Ἰωάσαφ. Βλ. ΜΑΡΤΙΝΙΑΝΟΥ, *Συμβολαί*, σ. 65. Τό γεγονός ὅτι ὁ Καβαλλιώτης δέν ἀφιέρωσε κανένα ἔργο του σ' αὐτόν, ὅπως ἐγινε μέ τόσους ἄλλους λογίους τῆς Μοσχοπόλεως, δείχνει ὅτι πρὶν ἀπό τό 1745, ἔτος θανάτου τοῦ Ἰωάσαφ, ὁ Θεόδωρος Καβαλλιώτης δέ φαίνεται πιθανό νά ἔγραψε τίποτε. Δέν ἦταν δυνατό νά μή κάνει κάποια μνεῖα τοῦ μεγάλου αὐτοῦ ἐδεργέτη καί φιλόπατρι κληρικοῦ.

14. Γιά τή ζωή καί τό ἔργο τοῦ Ἀνθρακίτη, βλ. Π. ΧΡΗΣΤΟΥ, *Μεθόδιος ὁ Ἀνθρακίτης*, Ἰωάννινα 1953, τοῦ ἴδιου, *Πατέρες καί Θεολόγοι τοῦ Χριστιανισμοῦ*, Θεσσαλονίκη 1971, τ. Β', σσ. 305-306, Α. ΓΟΥΝΑΡΗ, *Ἀνθρακίτης Μεθόδιος, στή ΜΠΕ*, τ. 1, σ. 256, Κ. ΔΗΜΑΡΑ, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*,² (χ.χ.), σ. 110. Ἐπίσης βλ. καί ΧΡΥΣ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Θεολογία* 4 (1926) 10-17, Φ. ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Τά Γιάννενα κι ἡ νεοελληνική ἀναγέννηση (1648-1820)*, Ἀθήνα 1930, σ. 37 κ.έ.

γάλου λογίου. Στά Ἰωάννινα διασώζονταν ζωντανή ἀκόμη ἡ παράδοση τοῦ Μεθοδίου Ἀνθρακίτη καί ὁ ἀπόηχος τῆς τραγικῆς ἀπολήξεώς του ἔντονος. Ἐξάλλου καί ὁ ἄλλος μέγας δάσκαλος του καί περίπου συνομήλικος, ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης, (βλ. εἰκόνα ἀριθ. 5) ἦταν μαθητής τοῦ Ἀνθρακίτη καί ἔφτασε στά Ἰωάννινα, κατά παράκληση τῶν ἀδελφῶν Μαρούτση, προκειμένου νά ἀναλάβει τή διεύθυνση τῆς νεοϊδρυμένης ὁμώνυμης σχολῆς¹⁵.

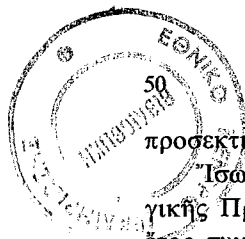
Πρόκειται μᾶλλον γιά εἰκασία τοῦ A. Hetzer¹⁶ ὅτι ἡ περίοδος σπουδῶν τοῦ Καβαλλιῶτη στά Ἰωάννινα ἦταν 1732-1734, ἐνῶ τό 1743 ἀνέλαβε διδακτικό ἔργο στή Μοσχόπολη. Διατυπώνει αὐτή τήν, δύσκολα πιστευτή, ἄποψη γιά νά τόν ἐντάξει στήν ὁμάδα τῶν μαθητῶν τοῦ Ἀνθρακίτη καί νά ἀποκλείσει τήν ὁποιαδήποτε σχέση του μέ τόν Βούλγαρη. Θέλοντας ὁμως νά σχετικοποιήσει τήν ἄποψή του, γράφει στή συνέχεια ὅτι «ὁ Βούλγαρης ἦταν μόνο δύο χρόνια μεγαλύτερος ἀπό τόν Καβαλλιῶτη. Αὐτό βέβαια δέν ἀποκλείει ὅτι καί οἱ δύο ὡς συνομήλικοι ἔδιναν ἀμοιβαῖα ἐρεθίσματα, ἀλλά κι ἐδῶ πρέπει κανεῖς νά εἶναι

15. Ἡ Μαρουτσαία ἢ Μαρούτσειος Σχολή τῶν Ἰωαννίνων ἰδρύθηκε ἀπό τοὺς Λάμπρο καί Σίμωνα Μαρούτση τό 1742 μέ πρῶτο σχολάρχη τόν Εὐγένιο Βούλγαρη, βλ. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΥ, «Περί τῆς παιδείας ἐν Ἰωαννίνοις ἐπὶ Τουρκοκρατίας», ΝΕ 13 (1916) 290-291, Φ. ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Τά Γιάννενα κι ἡ νεοελληνική ἀναγέννηση (1648-1820)*, Ἀθήνα 1930, σ. 46 κ.έ., ΤΡ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗ, *Ἡ παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, τ. Α', σ. 159 κ.έ., Κ. ΜΕΡΤΖΙΟΥ, «Ἡ οἰκογένεια τῶν Γλυκέων», ΗΧ 10 (1935) κ.έ., τοῦ ἴδιου, «Τό ἐν Βενετία Ἡπειρωτικόν Ἀρχεῖον», ΗΧ 11 (1936) 181 κ.έ., Σ. ΜΠΕΤΤΗ, *Ἡπειρωτική εὐποιία ἢ βιογραφική συλλογή ἡπειρωτῶν εὐεργετῶν τῆς Τουρκοκρατίας*, Γιάννινα 1982, σ. 24. Καθὼς μᾶς πληροφορεῖ ὁ ἱερομόναχος Γρηγόριος ὁ Παλιουρίτης ὁ ἐξ Ἰωαννίνων, «διδάσκαλος τοῦ ἐν Λιβόρνῳ ἑλληνομουσείου», στή Μαρουτσαία Σχολή ὁ «κλεινός» Εὐγένιος «ἐσχολάρχησεν περισσότερον ἀπό πενταετίαν», γεγονός πού «δέν συνήργησεν ὀλίγον εἰς τήν δόξαν τῶν Ἰωαννίνων καί τήν ὠφέλειαν τῶν Ἑλλήνων». Βλ. Κ. ΜΕΡΤΖΙΟΥ, «Κατάλογος τῶν Ἐνετίησι παρά Νικολάφ Γλυκεῖ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων ἐκτυπωθέντων καί ἐκδοθέντων βιβλίων ἀπό τοῦ 1670-1831», ΗΧ 10 (1935) 147.

16. HETZER, *Das dreisprachige Wörterverzeichnis*, σ. 18.

Εικόνα 5. Ὁ ἐπιφανέστερος ἀπὸ τοὺς διδασκάλους τοῦ Καβαλλιώτη, ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης.

προσεκτικός»¹⁷.

Ίσως ό Α. Hetzer έχει ύπόψη του τό χειρόγραφο τής «Λογικής Πραγματείας», πού βρέθηκε στην Άλβανία και φέρει ως έτος συγγραφής τό 1743. Όπως όμως δείξαμε στό οίκετο μέρος τής παρούσης έργασίας δέν πρόκειται για άξιόπιστη πηγή. Οί ύπάρχουσες λοιπόν πληροφορίες για τόν Θεόδωρο Καβαλλιότη πριν τό 1745 δέν μπορούν νά θεωρηθούν άπόλυτα σίγουρες.

Ό Καβαλλιότης μετά τή συμπλήρωση τών σπουδών του επιστρέφει στη γενέτειρά του τό 1746, πρώτη αναχώρηση του Εϋγενίου Βούλγαρη για τήν Κοζάνη¹⁸. Μέχρι τότε παρέμεινε ως άκροατής του Βούλγαρη, παρακολουθώντας έναν άνώτερο κύκλο μαθημάτων. Έκτός τών θεολογικών διδάχθηκε φιλοσοφία, λατινικά, μεταφυσική, μαθηματικά¹⁹. Η περίοδος αυτή είναι ή πιό καθοριστική στη ζωή του Καβαλλιότη γιατί ήταν ύποχρεωμένος όχι μόνο νά συναντηθεί με τίς νέες ιδέες του Διαφωτισμού αλλά και νά προβεί στις δικές του επιλογές. Θα άκολουθούσε τίς συνεχώς όγκούμενες δυναμικές και ένθουσιώδεις άντιλήψεις «των φώτων» ή θα περιορίζονταν στον παραδοσιακό τρόπο του «σκέπτεσθαι»; Άδήριτη ανάγκη πού επιβάλλονταν από τίς σαρωτικές ιδεολογικές ανακατατάξεις του 18ου αιώνα, τόν ώθοϋσε νά λάβει θέση άφού μάλιστα με τή σειρά του αναλάμβανε, ως διδάσκαλος, έργο προσανατολισμού των νέων τής πατρίδος του.

17. Έπειδή στά σχολεία των Ιωαννίνων δίδασκαν έπιφανείς λόγιοι, πού παρείχαν στους μαθητές τους διδασκαλία άκαδημαϊκή, συνέρρεαν προς αυτούς «μακρόθεν, έν ήλικία πολύ ύπερβάση τήν παιδικήν», βλ. ΛΑΜΠΡΟΥ, *Περί τής παιδείας έν Ίωαννίνοις*, σ. 289.

18. Η περίοδος τής διδασκαλίας του Βούλγαρη στη Μαρουτσαία περιλαμβάνει τά έτη 1742-1746 και 1750-1753, ΛΑΜΠΡΟΥ, *δ.π.*, σ. 291. Μετά πενταετείς περίπου σπουδές κοντά στον Εϋγένιο Βούλγαρη, τόν άκολουθεί για μικρό χρονικό διάστημα στην Κοζάνη και από εκεί επιστρέφει στη γενέτειρά του για νά προσφέρει όσα απέκτησε κατά τήν περίοδο τής μαθητείας.

19. Περισσότερα στοιχεία για τό περιεχόμενο τής διδασκαλίας του Εϋγενίου Βούλγαρη βλ. Π. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗ, *Ί. Μοισιόδαξ*, σσ. 46 κ.έ. Τά μαθηματικά περιλάμβαναν ως κλάδους άριθμητική, γεωμετρία, φυσική και κοσμογραφία. Βλ. ΛΑΜΠΡΟΥ, *δ.π.*, σσ. 290-291.

Ποιές όμως επιρροές δέχθηκε κατά την διάρκεια των σπουδών του; Ποιές ιδέες χάραξαν την μελλοντική του πορεία, ως κληρικού, ως διδασκάλου και ως συγγραφέα; Μεταξύ των ιστορικών υπάρχει διαφωνία. Ο ρουμάνος V. Papacostea²⁰ τον εντάσσει στην ομάδα των μαθητών του Βούλγαρη και επομένως των συνεχιστών του έργου του. Αντίθετα ο άλβανός A. Uçi²¹ τον κατατάσσει στο φιλοσοφικό ρεύμα του Άνθρακίτη-Malebranche.

Νομίζουμε πως οποιαδήποτε προσπάθεια εντάξεως του Καβαλλιώτη σε κάποιο ιδεολογικό ρεύμα της εποχής του, θα οδηγήσει μοιραία στη σχηματοποίηση της προσωπικότητος και του έργου του. Θα απομάκρυνε την ιστορική έρευνα από την πραγματικότητα και θα άδικούσε κατάφωρα τον λόγο. Ο Καβαλλιώτης υπήρξε δέκτης των νέων αντιλήψεων που κυκλοφορούσαν στα Ίωάννινα κατά την εποχή των σπουδών του. Η ισχυρή προσωπικότητα του Βούλγαρη, ή πολυμάθεια και ή ριζοσπαστικότητα των ιδεών του όπωσδήποτε τον επηρέασαν.

Στην πνευματική ατμόσφαιρα των Ίωαννίνων όμως αιωρούνταν τό «άνθρακίτειον ἄγος» γεγονός που ανέστελλε τη διάθεση για ταχείες και άβασάνιστες αλλαγές. Έξ ἄλλου ή παιδεία του Καβαλλιώτη, όπως ήδη έπισημάνθηκε, ήταν μείγμα αὐστηρῶν ἀριστοτελικῶν αντιλήψεων (Ίωάννης Χαλκέας), νεοτεριστικῶν ιδεῶν τῶν Καρτεσιου-Malebranche (Μεθόδιος Άνθρακίτης-Σεβαστός Λεοντιάδης) και του φιλοσοφικοῦ ἐκλεκτικισμοῦ του Εὐγενίου Βούλγαρη²².

20. Teodor Anastasie Kavallioti, σ. 399 κ.έ. Ο Papacostea ακολουθώντας τις πληροφορίες του Thunmann τον θεωρεί ως φορέα των ιδεών του Βούλγαρη.

21. A. UÇI, *T.A. Kavallioti, un représentant albanais des lumières*, SA 32 (1966) 185-200.

22. «Ο Βούλγαρης, παρόλο που εκθειάζει τη συμβολή των επικριτών του σχολαστικού ἀριστοτελισμοῦ στην προόδο της φιλοσοφίας, παρέμεινε δχρωμένος πίσω από τον ἐκλεκτικισμό και την ἀρχαϊκή του γλώσσα και απέφυγε να διαφοροποιηθεί άνοιχτά από «τό σεμνόν χρῆμα της Άρχαιότητος», ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗ, ὀ.π., σ.169. Ο Βούλγαρης ἐξ ἄλλου θεω-

Γιά νά άποσαφηνισθοϋν τελείως οί ιδεολογικοί προσανατολισμοί τοϋ Καβαλλιώτη, πρέπει νά ληφθεῖ σοβαρά ὑπόψη τό γενικότερο φαινόμενο τοϋ νεοελληνικοϋ Διαφωτισμοϋ, ὅπως τό σκιαγραφεῖ ὁ Βλάσης Φειδάς: «Ὁ νεοελληνικός Διαφωτισμός μαθήτευσε, γαλουχήθηκε καί ἀναπτύχθηκε ἀπό τά μέσα τοϋ 18ου αἰώνα μέ συνετή μετριοπάθεια καί χαρακτηριστική αἰδημοσύνη. Εἶναι γεγονός ὅτι οἱ κυριώτεροι ἐκπρόσωποι τοϋ νεοελληνικοϋ Διαφωτισμοϋ (Βούλγαρης, Καταρτζής, Μοισιόδαξ, Βενιαμίν Λέσβιος, Κοραῆς κ.ἄ.) ἀναζήτησαν παρά τίς περιστατικές ἀκρότητες, μιάν ἰδιότυπη σύνθεση τῶν νέων ιδεῶν τοϋ Διαφωτισμοϋ μέ κεκαθαρμένες ἀπό κάθε δεισιδαιμονική ἐκτροπή παραδοσιακές ιδέες τοϋ Χριστιανισμοϋ»²³.

Ὁ Καβαλλιώτης λοιπόν ζώντας μέσα σ' ἓνα καταγιισμό νέων ιδεῶν καί ἀντιλήψεων στάθηκε ἐδραῖος στήν ὀρθοδοξία, πού τήν χρησιμοποίησε καί ὡς ἀξιολογικό κριτήριο τῶν ιδεολογικῶν του ἀναζητήσεων.

ροῦσε τήν Ἀποκάλυψη ὡς μοναδική πηγή γνώσεως, βλ. Α. ΑΓΓΕΛΟΥ, *Πλάτωνος Τύχαι*, Ἀθήναι 1963, σ. 94. Τή θέση αὐτή ποτέ δέν ἐγκατέλειψε ὁ Καβαλλιώτης.

Παρεμφερής εἶναι καί ἡ ἄποψη τοϋ Ἀθανασίου Ψαλίδα (1767-1829) ὁ ὁποῖος ὑποστήριζε ὅτι οἱ τέσσερις βασικές ἀρχές: ἡ ὑπαρξη τοϋ Θεοῦ, ἡ ἀθανασία τῆς ψυχῆς, ἡ μετὰ θάνατον ἀντίδοση καί ἡ ἐλευθερία τοϋ ἀνθρώπου, δέν εἶναι δυνατό νά προσεγγισθοῦν μέ τόν πρακτικό λόγο ἀλλά μόνο μέ τή Θεία Ἀποκάλυψη. Βλ. Α. ΨΑΛΙΔΑ, *Ἀληθῆς εὐδαιμονία, ἥτοι βάσις πάσης θρησκείας*, Βιέννη 1891, εἰσαγωγή. Πρβλ. ΑΓΓΕΛΟΥ, ὁ.π., σσ. 94-95 καί Γ ΚΑΡΑ, *Οἱ φυσικές-θετικές ἐπιστῆμες στόν ἐλληνικό ΙΗ' αἰώνα*, Ἀθήνα 1977, σ. 42. Οἱ σαφεῖς αὐτές τοποθετήσεις τῶν ἐλλήνων λογίων τοϋ 18ου αἰώνα εἶναι ἐνδεικτικές τῆς ἐπιφυλακτικῆς στάσεώς τους ἀπέναντι στό Διαφωτισμό.

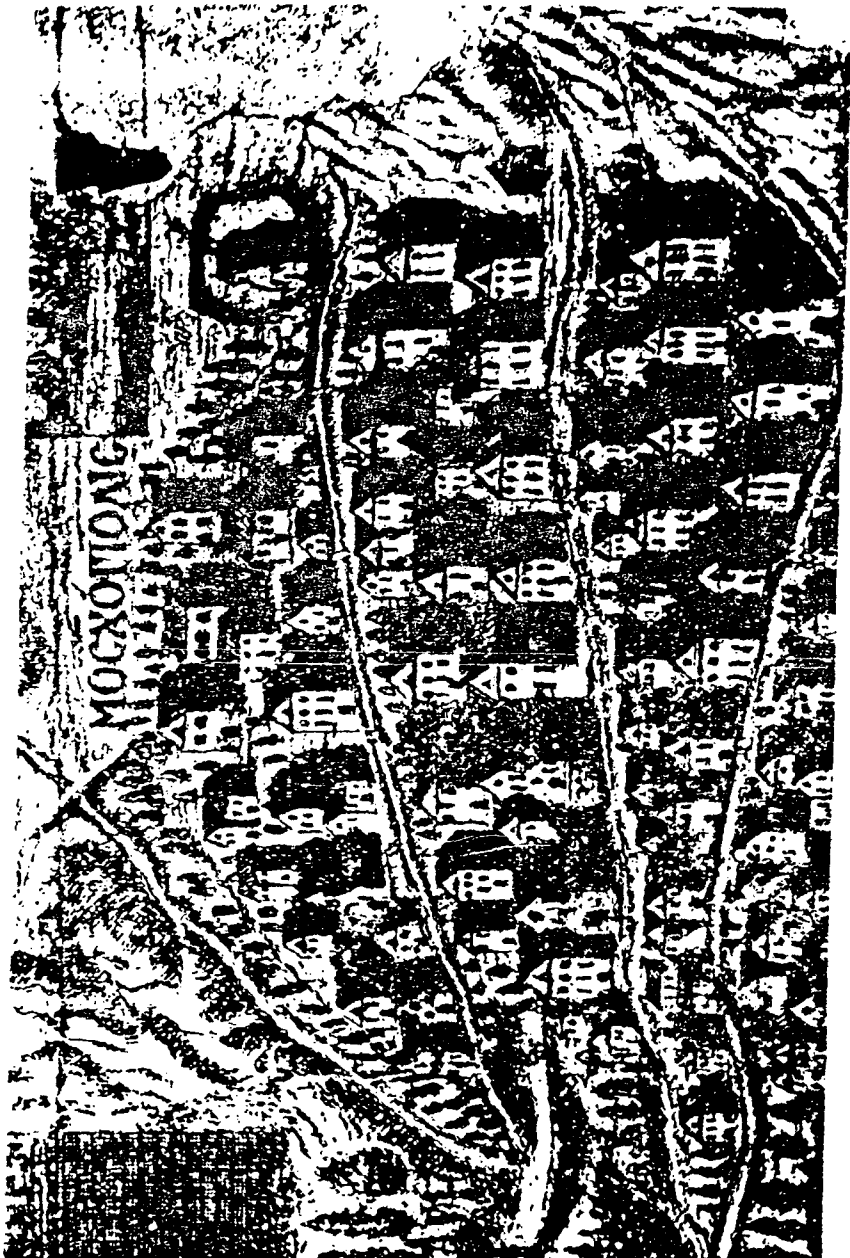
23. Βλ. Β ΦΕΙΔΑ, «Τό πρόβλημα τοϋ σκοποῦ τῆς παιδείας στό νεώτερο ἐλληνισμό», *Σύναξη* 8 (1983) 14.

4. Ἡ μετοικεσία

Τῆ Μοσχόπολη, τὴν ἀκτινοβολοῦσα αὐτὴ πόλη τῆς ὀρθοδοξίας καὶ τοῦ ἑλληνισμοῦ, (βλ. εἰκόνα ἀριθ. 6) δυστυχῶς «βάσκανος μοίρα» ὀδήγησε στὴν καταστροφή καὶ ἐρήμωση. Τὰ ἀκριβῆ αἷτια δὲν εἶναι ἀπολύτως γνωστά. Ὑπάρχουν ὅμως ἰσχυρές ἐνδείξεις ὅτι ἡ ἀνάμειξη τῶν Μοσχοπολιτῶν στὰ Ὀρλωφικά¹ ὑπῆρξε ἡ ἀφορμὴ νὰ ἐκδηλωθεῖ ἡ λανθάνουσα μανία τῶν Μουσουλμάνων, ἡ ὁποία σέ ἀγαστὴ συνεργασία μὲ τὴν ἀκατάσχετη βουλιμμία τῶν μπορτζιλῆδων² ἐπέφερε τὸ θανάσιμο πλῆγμα. Ἡ

1. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΥ, ΙΕΠ, τ. Εβ, σ. 194 κ.έ., Α ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἱστορία τῆς Μακεδονίας*, σ. 304, ΣΚΕΝΔΕΡΗ, *Ἱστορία τῆς ἀρχαίας καὶ συγχρόνου Μοσχοπόλεως*, σ. 34 κ.έ., ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Μοσχόπολις: αἱ Ἀθῆναι τῆς Τουρκοκρατίας*, σ. 39 κ.έ.

2. Οἱ μπορτζιλῆδες (ἀπὸ τὴν τουρκικὴ λέξις *borç*=χρέος, Μ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗ, *Λεξικὸν Ἑλληνο-Τουρκικόν, Τουρκο-Ἑλληνικόν*, Ξάνθη 1962, σ. 215) ἦταν ἰσχυροὶ μπέηδες πού «προστάτευαν» διαφόρους συνοικισμοὺς ἐναντι χρηματικοῦ ποσοῦ, τόσο δυσβάστακτου ὥστε οἱ κοινοτικοὶ ἄρχοντες βρῖσκονταν σέ ἀδυναμία νὰ καταβάλουν. Τότε ἀναγκάζονταν νὰ συμψηφίσουν κοινοτικά ἢ ἰδιωτικά κτήματα ἢ νὰ ἐγκαταλείψουν τὴν πατρίδα τους. Οἱ «μπορτζιλῆδες» ἐκτός ὅτι ἀποτελοῦσαν βασικὴ αἰτία διαλύσεως πολλῶν συνοικισμῶν, συντελοῦσαν καὶ στὴ μετανάστευση πολλῶν κατοίκων ἀπὸ τίς περιοχὲς πού «προστάτευαν». Περισσότερα γιὰ τοὺς μπορτζιλῆδες βλ. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἱστορία τῆς Μακεδονίας*, σ. 304. Ἐπίσης ΜΑΡΤΙΝΙΑΝΟΥ, *Ἡ Μοσχόπολις*, σσ. 85 καὶ 168. Πρβλ. καὶ σ. 192 ὅπου ἰσχυρίζεται ὅτι «κατ' ἀτυχὴ ἐκφρασιν ἐπεκράτησε κακῶς νὰ λέγεται μπορτζιλῆς καὶ ὁ δανειστής καὶ ὁ ὀφείλων». Πρβλ. τοῦ ἴδιου, *Συμβολαί*, σ. 72, ὑποσ. 22, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι κύριος στόχος τῶν μπορτζιλῆδων ἦταν πάντα οἱ εὐπορότεροι ἀπὸ τοὺς κατοίκους. Αὐτοὶ κυρίως ἀναγκάζονταν νὰ μεταναστεῦουν στὸ ἐξωτερικόν.

Εικόνα 6. Χαλκογραφία της Μοσχολέως τό 1767.

ἀκριβής ἡμερομηνία τῆς καταστροφῆς δέν μᾶς εἶναι γνωστή. Ἐπὶ τῆς διασωθείσης ὁμῶς μαρτυρίας συνάγεται ὅτι ἡ καταστροφή δέν ἐγένετο σὲ μία ἡμέρα. Ἄρχισε τὴν ἀνοίξη (κατὰ τὸν Μαρτινιανό³ στίς 2 Μαΐου) τοῦ 1769 καὶ κορυφώθηκε στίς 2 Σεπτεμβρίου τοῦ ἴδιου ἔτους. Μὲ μελαγχολικὴ λιτότητα ὁ κώδικας μᾶς πληροφορεῖ ὅτι «τῷ 1769 δέν ἔδωσαν οὐδέ ἓνα παράν ὅτι κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο ἤλθαν καὶ διεγούμισαν τὸ Μοναστήριον⁴ καὶ τὴν πολιτείαν καὶ πολλὰ σπίτια ἔκαυσαν»⁵. Σὲ ἄλλη σελίδα γράφει: «Εἰς δὲ 1769, Σεπτεμβρίου 2, ἀπὸ τὸν φόβον τῶν μπορτζιλῆδων, καὶ ἀπὸ τὰ βαρέα δοσημάτα, εἰς διάστημα τριῶν ἡμερῶν ἐχάλασεν ἡ Μοσχόπολις καὶ σκορπιζόμενοι οἱ ἄνθρωποι πανταχοῦ γῆς, δέν ἀπέμεινεν εἰς τὴν χώραν οὔτε σκυλί»⁶.

⁷Ἔτσι μιὰ πόλη, πού δὲ γνώρισε ἀσφυκτικὸ τουρκικὸ ζυγὸ⁷,

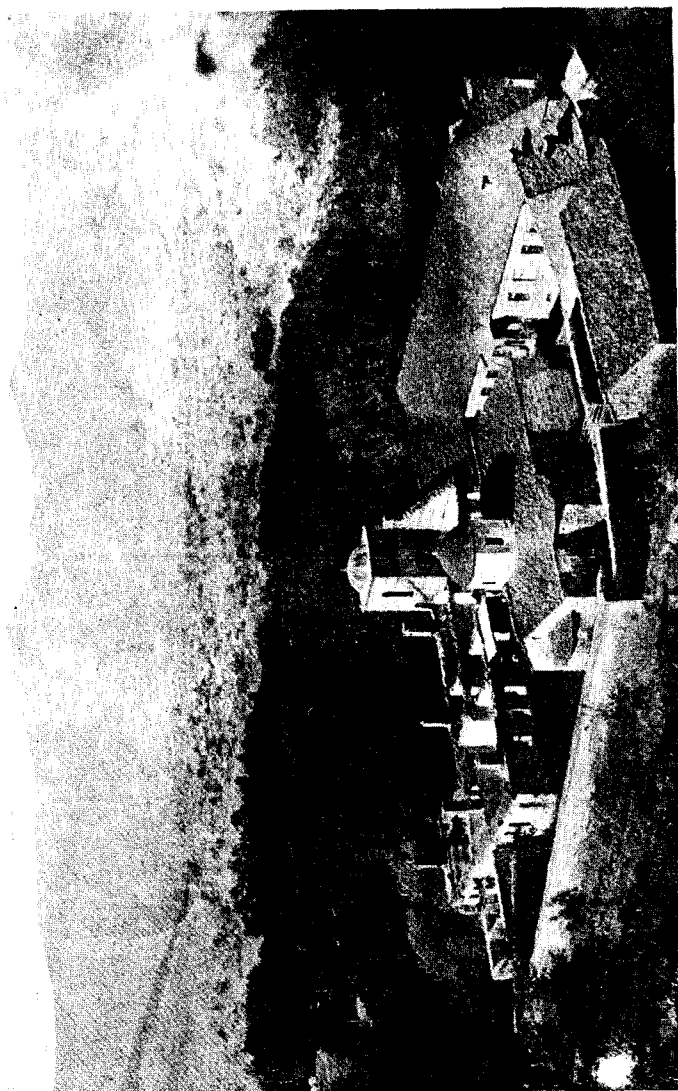
3. Ὁ.π., σ. 158. Ἡ μετανάστευσις τῶν Ἑλλήνων πρὸς χώρες ἐκτὸς τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας εἶχε ἀρχίσει πολὺ πρὶν ἀπὸ τὴν καταστροφὴν τῆς Μοσχόπολεως.

4. Ἐννοεῖ τὴν ἱερὴν μονὴν τοῦ Τιμίου Προδρόμου. (Βλ. εἰκόνα ἀριθ. 7). Βρίσκονταν σὲ ἀπόστασις εἴκοσι λεπτῶν ἀπὸ τῆς Μοσχόπολεως. Ἰδρύθηκε τὸ 1630 ἀπὸ τοὺς Γεώργιο Γκούτζια, Μιχάλη Μελιγγέρη καὶ τὸν ἱερομόναχο Ἀντώνιο Σιπσιχιώτη. Ἡ ἱστορία τῆς μονῆς συνδέθηκε ἀρρηκτὰ μὲ τὴν ἐξέλιξιν καὶ τὴν παρακμὴν τῆς Μοσχόπολεως. Περισσότερα βλ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, *Μοσχόπολις*, σ. 34 κ.έ., ΜΑΡΤΙΝΙΑΝΟΥ, *Συμβολαί*, σ. 17, *passim*. Ἐπίσης ΚΟΥΡΙΛΑ, *Γρηγόριος ὁ Ἀργυροκαστρίτης*, σ. 220 κ.έ. Σήμερα ἡ μονὴ ἔχει μεταβληθεῖ σὲ στρατιωτικὸ κατάλυμα.

5. ΣΚΕΝΔΕΡΗ, *Ἱστορία τῆς ἀρχαίας καὶ συγχρόνου Μοσχόπολεως*, σ. 38.

6. ΜΑΡΤΙΝΙΑΝΟΥ, *Συμβολαί*, σ. 79, τοῦ ἴδιου, *Ἡ Μοσχόπολις*, σ. 163 κ.έ. ὅπου ἀναπτύσσονται ἐνδύτερα οἱ λόγοι τῆς καταστροφῆς καὶ ὁ ρόλος τῶν μπορτζιλῆδων.

7. Ἡ Μοσχόπολις δὲ γνώρισε βαρὺ τουρκικὸ ζυγὸ ὄχι μόνον γιατί ἦταν ὄρεινὴ, ἀλλὰ καὶ γιατί κατὰ καιροὺς ὑπάγονταν στὴ δικαιοδοσίαν τοῦ σιλιχτάρη (αὐλάρχου τοῦ σουλτάνου) ἢ τῆς βαλιντέ-σουλτάνας (βασιλομήτορος) πού ἀσκοῦσε μεγάλη ἐπιρροήν στὴ σουλτανικὴ αὐλή. Γι' αὐτὸ οἱ συνοικισμοὶ πού εἶχε ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς εἶχαν οὐσιώδη προνόμια. Βλ. ΜΑΡΤΙΝΙΑΝΟΥ, *Ἡ Μοσχόπολις*, σ. 161, LEAKE, *Travels*, I, σ. 282. Εἰδικὸ ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ διαπίστωσις τοῦ ST. ADHAM, «*Tē dhēna treth fizionomisē urbanistikē dhe arkitektonikē tē qytetit*

Εικόνα 7. 'Η Μονή του Τιτίου Προδρόμου.

ἀλλά διοικήθηκε μ' ἓνα πρωτότυπο σύστημα τοπικῆς αὐτοδιοικήσεως⁸ ἐρημώθηκε. Αὐθόρμητα ὁ ἐπισκέπτης τοῦ 1856 θά μεταβληθεῖ σέ θρηνωδὸ τοῦ ἀπωλεσθέντος μεγαλείου της: «*ὦ Μοσχόπολις! Ποῦ τό κάλλος σου; Ποῦ ἡ μορφὴ σου, ἦν περί τόν 12ο αἰῶνα εἶχες; Ἐχθιστοὶ μερόπων προυξένησάν μοι τόν ὄλεθρον! Δώη σοι Κύριος τήν προτέραν σου μορφήν, πρεσβείαις τοῦ Τιμίου Προδρόμου*»⁹. Ἔτσι ἐπαληθεύθηκε ἡ προφητεία¹⁰ τοῦ Ἁγ. Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ ὅτι «ἐλεύσεται ἡμέρα καί ἡ πόλις λεηλατηθήσεται καί ἄχρι θεμελίων αὐτῆς καταστραφήσεται»¹¹.

Περὶσσότεροι ἀπὸ πέντε μῆνες (Σεπτέμβριος 1769-Φεβρουάριος 1770) ἡ πόλις παρέμεινε ἔρημη καί ἐρειπωμένη. «*Μετά δέ τέσσαρας καί πέντε μῆνας ἀπὸ ὀλίγον ἄρχησαν καί ἔμα-*

mesjetar të Voskopojës», Monumentet, 3 (1972) 95-118, ὅτι στή Μοσχόπολη δέν ὑπῆρχαν οὔτε μουσουλμανικά τεμένη, οὔτε τουρκικά λουτρά!

8. Περὶσσότερες λεπτομέρειες γιά τή διοίκηση πού ἀσκοῦσαν αἰρετοὶ ἄρχοντες βάσει κανονισμοῦ βλ. ΜΑΡΤΙΝΙΑΝΟΥ, *Ἡ Μοσχόπολις*, σσ. 81 καί 150. Ἐπίσης ΧΡ. ΖΑΛΟΚΩΣΤΑ, *Τό περιβόλι τῶν θεῶν*, Ἀθήνα χ.χ., σ. 124 κ.έ.

9. Ὁ ΜΑΡΤΙΝΙΑΝΟΣ, *Συμβολαί*, σσ. 105-106, ἀποδίδει τόν θρηνητικὸ αὐτὸ διάλογο στό δάσκαλο τῆς Μοσχόπολεως Κ. Σακελλαρίδη, ὁ ὁποῖος ὁμῶς στό σχετικὸ ἄρθρο του στήν «Πανδώρα» 9 (1858-59) 44-45, δέν ἀναφέρεται σ' αὐτόν. Τίς φράσεις πάντως, πού καταγράφηκαν στόν κώδικα τῆς Μονῆς Προδρόμου, διάβασε καί ὁ G. Weigand, *Die Aromounen*, Leipzig 1902, τ. 1, σσ. 343-345, πού ἐπισκέφθηκε τή Μοσχόπολη στά τέλη Αὐγούστου τοῦ 1889 καί τίς σχολίασε.

10. Γνωστή ἀπὸ προφορικὴ παράδοση.

11. Βλ. ΜΑΡΤΙΝΙΑΝΟΥ, *Ἡ Μοσχόπολις*, σ. 313, ὅπου παρατίθεται καί ἄλλη προφητεία τοῦ ἀρχαίου Μοσχοπολίτη ἄρχοντα Μπάρδου ὅτι «γυμνός, τετραυματισμένος καί μόλις ἀποζών θέλει ἐξέλθει ἐντεῦθεν ὁ μέχρι τέλους παραμείνας». Γιά τόν Κοσμᾶ τόν Αἰτωλό βλ. ΜΑΡΤΙΝΙΑΝΟΥ, ὁ.π., σσ. 195-198 ὅπου παρατίθεται πλούσια βιβλιογραφία καί Ι ΜΕΝΟΥΝΟΥ, *Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ, Διδαχές καί βιογραφία (διδακτορικὴ διατριβή)*, Ἀθήνα (χ.χ.). Κριτικὴ ἀποτίμηση τοῦ ἐθνωφελοῦς ἔργου του βλ. στοῦ ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τ. 4, σσ. 363-371 καί 431-443 ὅπου καί σχετικὴ βιβλιογραφία. Περὶ τῆς ἐλεύσεως τοῦ Κοσμᾶ στή Μοσχόπολη καί τῆς προφητείας του βλ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, *Μοσχόπολις*, σσ. 16-17.

ζεύθησαν ὡς διακόσια σπίτια, καί οὕτω τοῦ χρόνου προβαίνοντος ἔγιναν ὡς πεντακόσια σπίτια»¹².

Μέ τήν καταστροφή τῆς Μοσχόπολεως γενικεύθηκε καί ἡ μετανάστευση τοῦ πληθυσμοῦ πρὸς χῶρες ἔκτος Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, πού εἶχε ἀρχίσει βέβαια πρὶν ἀπὸ τήν καταστροφή. Ὁ ἐπαπειλούμενος ἐξισλαμισμός¹³, ἡ τάση γιά ἐπικερδεῖς ἐμπορικές ἐργασίες¹⁴, οἱ διάφορες φατριαστικές στάσεις¹⁵ καί ἡ ἀδυναμία καταβολῆς τῶν χρεῶν¹⁶, ἦσαν μερικά κύρια αἷτια τῶν ἀποδημιῶν. Εἰδικότερα δέ γιά τή Μοσχόπολη ἡ συνεχῆς ἀπειλή τῶν ληστρικών συμμοριῶν καί τῶν μπορτζιλῆδων ἀποτελοῦσε πρόσθετο λόγο γιά ἀποδημία. Τό ὀγκωδέστερο κύμα εἰσροῆς τῶν Ἑλλήνων στήν κεντρική Εὐρώπη προκλήθηκε, χωρίς ἀμφιβολία, τό 1769-1770 ἀπὸ τήν καταστροφή τῆς Μοσχόπολεως καί τῆς περιοχῆς της¹⁷. Ἀκολουθώντας τό ὀρμητικό μεταναστευτικό ρεῦμα ὁ Θεόδωρος Καβαλλιώτης ἐγκαταλείπει τή γενέτειρά του. Ποιά κατεύθυνση ὁμως ἀκολούθησε; Ποῦ ἀναζήτησε τή σωτηρία καί τήν ἐπιβίωση;

Δυστυχῶς οἱ ὑπάρχουσες πηγές δέν φωτίζουν ἐπαρκῶς τό πρόβλημα αὐτό. Μέ τίς πληροφορίες πού ἔχουμε ὁμως, καί μέ πολλαπλή βάσανο, μποροῦμε νά στοιχειοθετήσουμε σέ γενικές γραμμές τή ζωή τοῦ Καβαλλιώτη κατά τήν περίοδο τοῦ ἐκπατρισμοῦ.

Εἶναι δεδομένο ὅτι ἀπὸ τίς 8 Φεβρουαρίου 1761 παύει ἡ

12. Πεντακόσια ἔγιναν τά σπίτια μετὰ πάροδο περίπου δεκαετίας, ἀφοῦ ἡ σημείωση αὐτή στὸν κώδικα τῆς Μονῆς Προδρόμου χαράσσεται τό 1779-1780. Σχετικά βλ. MARTINIANOY, *Ἡ Μοσχόπολις*, σ. 183 κ.έ.

13. MARTINIANOY, *Ἡ Μοσχόπολις*, σ. 25

14. Ὁ FUVES, *Οἱ Ἕλληνες τῆς Οὐγγαρίας*, Θεσσαλονίκη 1965, σ. 12, MARTINIANOY, *Συμβολαί*, σ. 167, ὅπου γίνεται λόγος γιά τήν εὐρύτερη σημασία πού εἶχαν αὐτές οἱ ἀποδημίες γιά τὸν Ἑλληνισμό.

15. Α ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἱστορία τῆς Μακεδονίας*, σσ. 360 κ.έ. Ὡς παράδειγμα ἀναφέρεται ἡ περίοδος 1752-1785, κατά τή διάρκεια τῆς ὁποίας διάφορες φατριαστικές στάσεις στήν Κοζάνη ἀνάγκασαν πολλοὺς νά καταφύγουν στήν Οὐγγαρία.

16. MARTINIANOY, *Ἡ Μοσχόπολις*, σ. 29.

17. FUVES, ὁ. π., σ. 11.

έμπορική έπικοινωνία Μοσχοπόλεως-Βενετίας¹⁸. Οί έμπορικές συναλλαγές διακόπτονται¹⁹ και οί Μοσχοπολίτες έμποροι, όπως μās πληροφορούν τά βενετικά άρχεία, στρέφονται πρός τήν Ούγγαρία²⁰ και συγκεκριμένα στην παγκόσμια γνωστή γιά τήν ποιότητα τών κρασιών της κωμόπολη Τοκαί ή Τοκαΐα, όπως όνομάζεται στα έλληνικά χειρόγραφα, όπου ήδη ύπήρχε όργανωμένη έλληνική κοινότητα μέ πολλούς Μοσχοπολίτες²¹. Γνωρί-

18. PEYFUSS, *Die Akademie*, σ. 122 Κατά τόν ROUQUEVILLE, *Voyage dans la Grèce*, Paris 1820, σ. 170, οί Μοσχοπολίτες έπισκέπτονταν τή Βενετία όχι μόνο γιά λόγους έμπορικούς, αλλά και μορφωτικούς Προκειμένου δηλαδή τά παιδιά τους νά φοιτήσουν σέ Ιταλικά σχολεία και νά διευρύνουν τίς γνώσεις τους. Πρβλ και ΜΑΡΤΙΝΙΑΝΟΥ, *Ή Μοσχόπολις*, σ. 106 κ.έ. και ΜΕΡΤΖΙΟΥ, *Μνημεία Μακεδονικής Ίστορίας*, κυρίως σσ 256 κ.έ και 266 κ.έ.

19. Οί λόγοι πού προκάλεσαν τό φαινόμενο αυτό έκφεύγουν του σκοπού τής παρούσης έργασίας Σχετικά βλ. Β ΠΑΠΑΧΑΤΖΗ, «Οί Μοσχοπολίται και τό μετά τής Βενετίας έμπόριον κατά τόν 18ο αιώνα», ΗΧ 9 (1934) 127-139, του ίδιου, «Νέαι συμβολαί εις τήν ίστορίαν τών κατά του ΙΗ' αιώνα έμπορικών σχέσεων τών Μοσχοπολιτών μετά τής Βενετίας», ΗΧ 10 (1935) 270-288. Ήπίσης Α ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ίστορία τής Μακεδονίας*, σ 360 κ.έ. και του ίδιου, *Ίστορία του Νέου Έλληνισμού*, τ. 4, σ. 213 κ.έ., όπου και πλούσια βιβλιογραφία. Ο ΜΑΡΤΙΝΙΑΝΟΣ, *Ή Μοσχόπολις*, σ 124, σημειώνει ότι δέν εξέλειπαν παντελώς αναλαμπές αυτής τής έπικοινωνίας, όπως π.χ. όταν ο Θεόδωρος Καβαλλιότης μεταβαίνει στη Βενετία τό 1770, προκειμένου νά έκτυπώσει τήν «Πρωτοπειρία» του, στό τυπογραφείο του Άντωνίου Βύρτολι.

20. Φυσικό ήταν και τό μεταναστευτικό κώμα νά κατευθυνθεί πρός εκείνες τίς περιοχές. Ύπήρχαν εκεί συγγενείς, φίλοι, συνεργάτες, συμπατριώτες. Οί φτωχότεροι βέβαια δέν είχαν τή δυνατότητα νά ταξιδέψουν ως εκεί. Γι' αυτό άποδημούσαν σέ γειτονικές περιοχές (Καβαΐα, Μοναστήρι, Σιάτιστα, Καστοριά κ.ά.) Οί εύπορότεροι όμως δδευαν πρός τήν Αύστροουγγαρία. Έκει ύπήρχαν άκμάζουσες έλληνικές παροικίες. «Έσκόρπισαν οί πλούσιοι, ή νά ειπω καλλίτερα οί πραγματευταί εις ταίς Φραγκαίς, οί κατώτεροι δέ και τεχνίται, εις διάφορα μέρη τής Τουρκίας». Γ ΚΩΝΣΤΑΝΤΑ-ΔΑΝΙΗΛ, *Γεωγραφία Νεωτερική*, Βιέννη 1791 τ. 1, σ. 262. Πρβλ. και PEYFUSS, *Die Akademie*, σ. 122

21. ΜΑΡΤΙΝΙΑΝΟΥ, *Συμβολαί*, σ. 169, του ίδιου, *Ή Μοσχόπολις*, σ.

ζουμε μάλιστα ότι τό 1769 λειτουργούσε εκεί «κομπανία» (έμπορικός συνεταιρισμός) μέ προϊστάμενο τόν Ίωάννη Κόντη²². Ἡ έπισταμένη έρευνα τοῦ Ö. Fűves έδειξε ότι στήν Τοκαΐα, έκτός τῆς κομπανίας, ύπήρχαν έκκλησιαστική κοινότητα, ναός και σχολεΐο έλληνικό²³. Εΐναι πολύ πιθανό μετά τό 1769 στήν Τοκαΐα ό Καβαλλιότης νά άσκησε επί μικρό χρονικό διάστημα²⁴ τό έργο τοῦ ιεροδιδασκάλου. Παρά τήν σιωπή τών πηγών φαίνεται πώς ή παραμονή στήν Ούγγαρία τοῦ έδωσε τήν ευκαιρία έστω και παροδικά, νά άσχοληθεΐ μέ τό έμπόριο τών ούγγρικῶν οΐνων²⁵. Πρόθεσή του ήταν νά εξασφαλίσει γιά τήν οΐκογένειά

129, THUNMANN, *Untersuchungen*, σ. 178, ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ίστορία τῆς Μακεδονίας*, σ. 368, όπου μάλιστα ή Τοκαΐα θεωρεΐται ώς ή σπουδαιότερη άπ' όλες τίς έλληνικές κοινότητες τοῦ οΐκου Ρακόζη. Ήπίσης τοῦ ίδιου, τ. 4, σ. 217. Πρβλ. και Θ. ΝΑΤΣΙΝΑ, *Οΐ Μακεδόνες πρριματευτάδες εΐς τās χώρας Αύστρίας και Ούγγαρίας*, Θεσσαλονίκη 1939, σ. 8.

22. Βλ. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΥ, «Σελίδες έκ τῆς Ίστορίας τοῦ έν Ούγγαρία και Αύστρία Μακεδονικόῦ Έλληνισμού», ΝΕ 8 (1911) 257-300 όπου πιθανολογεΐται ότι περί τό 1760 ύπήρχε Κοζανίτης ιερέας και δάσκαλος. Καθόλου άπίθανο νά τόν διαδέχθηκε ό Καβαλλιότης. Βλ. και Θ. ΒΟΛΙΔΟΥ, «Άνέκδοτος άλληλογραφία περί τῆς έλληνικῆς κοινότητος Τοκαΐας», ΕΕΒΣ 22 (1952) 75-81 Ήπίσης και ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ίστορία τῆς Μακεδονίας*, σ. 368, όπου περιέχεται πλουσιώτατη βιβλιογραφία γιά τήν άνθηση τών έλληνικῶν κοινοτήτων στήν Ούγγαρία.

23. Ό ΛΑΜΠΡΟΣ, δ.π., σ. 267, δέν δέχεται ότι ύπήρχε «κτισμένη ορθόδοξη έκκλησία ή κάποιο παρεκκλήσιο στό όποιο έτελεΐτο λειτουργία». Δέν άρνείται όμως ότι «συνήθως ό ιερεύς ήταν και διδάσκαλος τών παιδιών». Όμως τόσο ό άκάματος μελετητής τών έλλήνων τῆς Ούγγαρίας Öd. Fűves όσο και ό Βολίδης, δ.π., σ. 75, δείχνουν ότι ήδη από τά τέλη τοῦ ΙΖ' αΐωνα ύπήρχε στήν Τοκαΐα ναός και μάλιστα γιά τίς ανάγκες του χρησιμοποιούσαν διάφορους ιερεΐς, πού συνήθως προέρχονταν από τά μοναστήρια τοῦ Άγίου Όρους.

24. Ἡ άποδημία τοῦ Καβαλλιότη δέν πρέπει νά διάρκεσε περισσότερο από μία τετραετία (1769-1773).

25. Ἡ περίεργη πληροφορία ότι «στήν Πολωνία άσχολήθηκε μέ τήν κατασκευή και πώληση ούγγρικῶν οΐνων» πού άποδόθηκε στόν Καβαλλιότη άπό τούς ΜΑΡΤΙΝΙΑΝΟ, *Συμβολαΐ*, σ. 169, ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, *Μοσχόπολις*, σ. 65, ΚΟΥΡΙΛΑ, *Γρηγόριος ό Άργυροκαστρίτης*, σ. 108, δ-

του μία αξιοπρεπή διαβίωση αφού είναι δεδομένο ότι οι άμοιβές των διδασκάλων της εποχής ήταν πενιχρές. Η έκδοχή αυτή ενισχύεται από τρία αναμφισβήτητα γεγονότα: 1) Η συνεργασία με τον συμπατριώτη, ίσως και μαθητή του, Γεώργιο Τρίκουπα ή Κοσμήσκη²⁶, εγκαταστημένο από χρόνια στην Πολωνία και επιτυχημένο έμπορο ούγγρικων οίνων. Υπήρξε και ο χορηγός της «Πρωτοπειρίας», 2) ή μετά την επιστροφή στη Μοσχόπολη έγγραφη του Καβαλλιότη στη συντεχνία των παντοπωλών και 3) ή μετέπειτα σταδιοδρομία του γιού του Αναστασίου στο Μίσκολτς, παραμεθόρια πόλη της Ουγγαρίας, γειτονική της Τοκαίας (απέχουν μεταξύ τους περί τα 50 χιλιόμετρα).

Η έκδοση της «Πρωτοπειρίας» φαίνεται πως υπήρξε το πρώτο μέλημα μετά την εγκατάστασή του στην Τοκαία. Γι' αυτό ταξίδεψε στη Βενετία το θέρος του 1770²⁷. Η αποστολή των χειρογράφων ίσως είχε προηγηθεί. Πάντως κατά τη διάρκεια της έκτυπώσεως του βιβλίου του προφανώς βρίσκονταν εκεί, γιατί και ο Δοσίθεος Obradovic αναφέρει ότι τον συνάντησε

φείλεται σε λανθασμένη αντιγραφή της σχετικής σημειώσεως από το μνημονευθέν έργο του Thunmann, σ. 178, σημ. g. Έκ παραδρομής ο μέγας βιβλιογράφος Legrand απέδωσε στον Καβαλλιότη τη φράση «er hält sich mehrentheils in Polen auf, wo er mit Ungerschen Weinen handelt» (σημ. h) που αναφέρεται στον Τρίκουπα. Το λάθος κληροδοτήθηκε σε όσους δέν είχαν τη δυνατότητα άμεσης επαφής με το βιβλίο του Thunmann. Βλ. LENGRAND, BH, σ. 128 και LEGRAND, BA, σ. 107.

26. Το όνομα Κοσμήσκη δόθηκε στον Γεώργιο Τρικούπα στην Πολωνία, όπως συνηθίζονταν από πολλούς Έλληνες που είχαν μεταναστεύσει να παίρνουν ονόματα με πολωνικές ή άλλες ξενικές καταλήξεις. Βλ. σχετικά Β. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗ, «Νέαι συμβολαί εις την ιστορίαν των κατά τον ΙΗ' αιώνα έμπορικών σχέσεων των Μοσχοπολιτών μετά της Βενετίας», ΗΧ 10 (1935) 270-288 και THUNMANN, *Untersuchungen*, σ. 270.

27. ΜΑΡΤΙΝΙΑΝΟΥ, *Η Μοσχόπολις*, σ. 124, ΖΑΒΙΡΑ, *Νέα Έλλάς ή Έλληνικόν θέατρον*, σ. 320. Η διαφοροποίηση του Ζαβίρα, που ακολουθεί πιστά το Σάθα, *Νεοελληνική Φιλολογία*, σ. 493, έγκειται στην αποδοχή της Κωνσταντινουπόλεως ως πρώτου σταθμού μετά τη φυγή του από τη Μοσχόπολη. Έτσι το δρομολόγιο που διαμορφώνει ο Ζαβίρας είναι τό εξής: Μοσχόπολη-Κων/πολη-Γερμανία-Βενετία-Μοσχόπολη. Η

ἐκεῖ κατά τήν περίοδο αὐτή²⁸. Δέ λύνει τό πρόβλημα ἡ πιθανολόγηση τοῦ Μιχαλόπουλου πού, παρασυρόμενος ἀπό πληροφορία τοῦ Leake, δέχεται ὅτι ἡ «Πρωτοπειρία» ἐκτυπώθηκε γιά πρώτη φορά στό τυπογραφεῖο τῆς Μοσχοπόλεως²⁹.

Ἡ ἀγάπη του ὅμως πρὸς τήν πατρίδα καί ἡ νοσταλγία τῶν ἡμερῶν τῆς πνευματικῆς ἀκτινοβολίας, ἀποθῶν τήν ἰδέα τῆς μόνιμης ἐγκαταστάσεως. Ἔτσι ἡ παλιννόστηση εἶναι τό ἐπόμενο βῆμα.

ἀνακρίβεια τῶν Σάθα-Ζαβίρα προεκτείνεται καί στό διορισμό τοῦ Καβαλλιῶτη, ὡς ἱεροκήρυκα τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχριδῶν. Ὁ διορισμός του εἶχε προηγηθεῖ κατά πολύ τῆς καταστροφῆς τῆς Μοσχοπόλεως. Πρέπει νά ἔγινε μεταξύ 1755 καί 1760.

28. Σχετικά βλ. MARTINIANOY, *Ἡ Μοσχοπόλις*, σ. 125, HETZER, *Das dreisprachige Wörterverzeichnis*, σ. 28. Ὁ Δοσίθεος Obradovic, θεμελιωτής τῆς Σερβικῆς φιλολογίας, ὄντως ἐπισκέφθηκε τή Βενετία ἐκείνη τήν ἐποχή. Περισσότερα βλ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗ, Ἰ. Μοισιόδαξ, σ. 40 κ.ἑ., Ν ΠΟΛΙΤΗ, «Δοσίθεος Obradovic», Ἔστια 20 (1885) 771-774 καί τό αὐτοβιογραφικό ἔργο τοῦ Δοσιθέου Obradovic, *The life and adventures of Dimitrije Obradovic*, Berkeley καί Los Angeles 1953.

29. Βλ. σχετικά ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Τό βιβλίον «ἡ ἀλήθεια κριτής»*, σ. 179 καί τοῦ ἴδιου, «Περιλαμβάνεται μεταξύ τῶν ἐκδόσεων Μοσχοπόλεως ἡ Πρωτοπειρία τοῦ Θεοδώρου Καβαλλιῶτη ἢ ἄλλο πολύγλωσσο λεξικό;» *Μέλισσα τῶν βιβλίων* 3 (1977-1981) 29-35.

5. Ἡ παλιννόστηση καί τό τέλος

Ἡ ζωή τοῦ Καβαλλιώτη, μετά τήν ἐπάνοδό του ἀπό τή βραχύχρονη παραμονή του στήν Οὐγγαρία, ἐναρμονίζεται πιά μέ τίς φωτοσκιάσεις τῆς ἱστορίας τῆς γενέτειράς του. Ἡ παλιννόστησή του πρέπει νά συνδυασθεῖ μέ τή συνθήκη τοῦ Κιουτσούκ-Καιναρτζή (1774), πού εἶχε εὐνοϊκά ἀποτελέσματα γιά τοὺς Ἕλληνες καί, τουλάχιστον, περιέσωζε τά προσχήματα¹ τῆς νομιμότητος καί τῆς τάξεως.

Ὁ Καβαλλιώτης δέ ἔμπόρεσε νά συμβιβασθεῖ μέ τίς δυσμενεῖς ἐπιπτώσεις πού συνοδεύουν πάντα τήν προσφυγιά. Εἶναι πολύ πιθανό νά διατηροῦσε καί κάποια ἀξιόλογη ἀκίνητη περιουσία στή Μοσχόπολη, φοβούμενος² δέ νά μὴν ἀπολεσθεῖ, ὠθεῖται πρὸς τήν ἐπιστροφή. Τό βέβαιο πάντως εἶναι ὅτι τό θέρος τοῦ 1773 ἐπανερχεται στήν πατρίδα του μᾶλλον μέσῳ Βενετίας. Στήν ἰταλική αὐτή πόλη τό 1774 ἐπανεκδίδεται ἡ «Εἰσα-

1. Ἐπειδή εἶναι γνωστό ὅτι ἐκτός τῶν ἐνδεργειακῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ἡ συνθήκης τοῦ Κιουτσούκ-Καιναρτζή ἐνίσχυσε τό πνεῦμα ἀνταρσίας καί ἀπειθαρχίας πού ἐμφώλευε κυρίως στοὺς ἄλβανούς, οἱ ὁποῖοι ἄρχισαν νά διεισδύουν στίς ἑλληνικές χῶρες καί νά καταπιέζουν ὄχι μόνο τοὺς Ἕλληνες ἀλλά καί τοὺς τούρκους.

Εὐρύτερη ἀνάλυση τοῦ φαινομένου αὐτοῦ βλ. Α. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τ. 4, σ. 548 κ.έ., Ν ΣΒΟΡΩΝΟΥ, *Ἐπισκόπηση τῆς Νεοελληνικῆς Ἱστορίας*, Ἀθήνα 1985, σ. 59, ὅπου σημειώνεται χαρακτηριστικά ὅτι «οἱ ἄτακτες ἄλβανικές συμμορίες (1770), ρήμαξαν γιά ἐννιά χρόνια τή χώρα».

2. Παρακάτω, στόν οἰκεῖο χῶρο, θά ἀναφερθοῦμε στό μέ ἀπόλυτη πιστότητα ἐφαρμοζόμενο ἄγραφο νόμο τῆς ἐκποιήσεως τῶν ἀκινήτων πού ἀνήκαν σέ φυγάδες.

γωγή Γραμματικής»³. Δέν υπήρχε πλέον τό τυπογραφείο τῆς Μοσχολόλεως καί ἀναγκάζεται νά δώσει τή νέα ἔκδοση στή Βενετία.

Στίς 20 Ἰουλίου τοῦ 1773 μετέχει ὑπό τήν προεδρία τοῦ Μητροπολίτη Κορυθαῖς καί Μοσχολόλεως Γενναδίου σέ συνέλευση, κληρικῶν καί λαϊκῶν, στή Μονή Προδρόμου, προκειμένου νά ἀποκατασταθεῖ ἡ διασαλευθεῖσα, λόγω τῆς καταστροφῆς τῆς πόλεως καί τῆς ἀναχωρήσεως τοῦ ἡγουμένου Παρθενίου, κανονική τάξη. Ὑπογράφει ὡς μάρτυς τή σχετική ἀπόφαση: *ὁ ἐν ἱεροδιδασκάλοις πρωτοπαππᾶς Θεόδωρος*⁴.

Ἡ ἐπιστροφή του συνοδεύονταν ὀπωσδήποτε μέ νέες ἐλλείδες καί μεγαλόπνοους δραματισμούς. Ἡ ἀνασυγκρότηση τῆς πόλεως, ἡ ἀναδιοργάνωση τῆς αὐτοδιοικήσεως, ἡ ἐπαναλειτουργία τῶν θεσμῶν, ἡ ἀνασύσταση τῶν ἰδρυμάτων της, καί ἰδιαίτερα τῆς Νέας Ἀκαδημίας, ἦταν μερικά στοιχεῖα πού ἐξωραΐζαν τήν ἐπιστροφή.

Ἡ πραγματικότητα ὅμως ἦταν διαφορετική. Ἡ ἡσυχία καί ἡ τάξη ἀποκαταστάθηκαν προσωρινά⁵, οἱ θεσμοί λειτούργησαν ὑποτυπωδῶς, λίγοι κάτοικοι ἐπανῆλθαν στίς ἐστίες τους, καί ὄχι οἱ καλύτεροι καί προοδευτικότεροι. Ἡ Μοσχόπολη βέβαια ὡς πόλη ἀνασυγκροτήθηκε, ποτέ ὅμως δέν μπόρεσε νά ξαναβρεῖ

3. Εἶχε πρωτοεκδοθεῖ τό 1760 στό τυπογραφείο τῆς Μοσχολόλεως.

4. Αὐτοῦσιο τό ἔγγραφο τῆς ἀποφάσεως παραθέτει ὁ ΜΑΡΤΙΝΙΑΝΟΣ, *Συμβολαί*, σσ. 82-83.

5. ΜΑΡΤΙΝΙΑΝΟΥ, *Ἡ Μοσχόπολις*, σ. 186. Ἦδη στίς ἀρχές τοῦ 1774 (27 Ἰανουαρίου) «οἱ προεστοί, καί τά ρουφέτια καί οἱ λοιποὶ τῆς Μοσχολόλεως ἔχοντες χρεῖαν καί ἀνάγκην, ἔλαβον τό πολυκάνδηλον τοῦ Ἁγίου Προδρόμου, ὅπου ἦταν φτειασμένο μέ χίλια γρόσια καί ἀναλιούντες το τό ἐπώλησαν δι' ἀσλάνια 700, τά ὅποια πέρνοντάς τα οἱ προεστοί τά ἔδωσαν διά τήν ἐπείγουσαν χρεῖαν καί ἀνάγκην τῆς πατρίδας Μοσχολόλεως...» Μέ τήν «ἐπείγουσαν χρεῖαν καί ἀνάγκην» πού ὑπαινίσσεται ὁ κώδικας, προφανῶς ἐννοεῖ μιά νέα ἐπίθεση τῶν μορτζιληδῶν, οἱ ὅποιοι συνέχιζαν νά ἀπειλοῦν τή Μοσχόπολη. Αὐτό φαίνεται ἀπό τή συνέχεια τοῦ κώδικα πού ὀμιλεῖ γιά τό «καντεμί μπόρτζι» (=χρέος τιμῆς) «ὅπου ἀφήκαν ὑποχρεωτικήν τήν πατρίδα τους Μοσχόπολιν».

τήν παλιά της αίγλη και λαμπρότητα. Τό ποιοτικά καλύτερο έμψυχο «ύλικό» είχε φύγει άνεπιστρεπτί. Οί περισσότεροι δέθηκαν μέ τίς νέες πατρίδες, δημιούργησαν δεσμούς, οικονομικά συμφέροντα, ακίνητες περιουσίες, όργάνωσαν τή ζωή τους και δέν ήταν εύκολο νά τά άρνηθούν. Μιά έπιστροφή στην άνασφάλεια τής πατρίδας σήμαινε ίσως μία νέα προσφυγιά.

“Αν κρίνει κανείς από τίς σποραδικές πληροφορίες πού έχουμε για τή δράση τών μεγάλων λογίων τής Μοσχοπόλεως στά μέσα και τά τέλη του 18ου αιώνα, άντιλαμβάνεται ότι μετά τήν καταστροφή του 1769 και τή συνακόλουθη φυγή, ελάχιστοι τόλμησαν νά έπιστρέψουν. Πολλοί, και μαζί τους οί πιο δραστήριοι έμποροι και βιοτέχνες, δέν δέχθηκαν νά ξαναζήσουν υπό τήν άπειλή τής βαρβαρότητας, παρά τό γεγονός ότι έτσι έχαναν όριστικά τίς ακίνητες περιουσίες τους άφού εφαρμόζονταν μέ πιστότητα ο άγραφος νόμος τής πωλήσεως τών περιουσιών τών φυγάδων, προκειμένου νά πληρωθούν χρέη τής πόλεως. Ήταν ένα δυναμικό μέσο, όχι όμως πάντοτε άποτελεσματικό, νά πειθαναγκάσουν τούς άπόδημους νά επανέλθουν⁶.

Βεβαίως ή ζωή ξανάρχισε και ο Καβαλλιώτης συνέχισε νά άποτελεί ήγετική μορφή στην κοινωνία τής Μοσχοπόλεως. Γι' αυτό άναφέρεται συνεχώς στις σημειώσεις τών αυτόκλητων ιστοριογράφων. Τό 1777 δώρησε «ή παπαδιά του ιεροδιδασκάλου πρωτοπαπά Θεοδώρου Καβαλλιώτου ής όνομα Κυράννα πρεσβυτέρα...180 ακσε. Αίωνία ή μνήμη». Τό 1779 παρουσιάζεται δύο φορές ως μάρτυρας, σ' ένα άφιερωτικό συμβόλαιο όπου μάλιστα διασώζονταν ή ιδιόχειρη ύπογραφή του⁷.

6. ΜΑΡΤΙΝΙΑΝΟΥ, δ.π., σσ. 178-179. Ο συγγραφέας μάλιστα παραθέτει και πωλητήρια συμβόλαια άπ' τά όποία φαίνεται παραστατικά όλη ή έργώδης προσπάθεια πού έγινε για τήν άνασύνταξη τής πόλεως και τών θεσμών, από τούς παράγοντες τής εκκλησιαστικής και οικονομικής ζωής του τόπου. Οί προσπάθειες τής Έκκλησίας, τών προεστών, τών ρουφετιών και του λαού έναρμονίζονταν γύρω από ένα στόχο: τό ξαναζωντάνεμα τής πόλεως.

7. Βλ. ΡΕΥΦΟΥΣ, *Marginalien*, σ. 385 και ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, *Μοσχόπολις*, σ. 31.

Τό πρακτικό τῆς συνεχνίας τῶν παντοπωλῶν στίς 2 Ἰανουαρίου 1779 σημειώνει χαρακτηριστικά: «*Τώρα ὅπου ἔχομεν διά τῆς δεξιᾶς τοῦ Ὑψίστου ἄκραν ἐλευθερίαν καί μεγάλην ἡσυχίαν, θεσπίζομεν...*». Αὐτός πού τά γράφει εἶναι ὁ Θεόδωρος Ἰ. Καβαλλιώτης ὁ ὁποῖος, ὅπως ἐπισημάνθηκε πιο πάνω, ἔχει ἐπιστρέψει ἀπό τήν Εὐρώπη⁸. Ἡ «ἄκρα ἐλευθερία» καί ἡ «μεγάλη ἡσυχία» μᾶλλον γιά τόν γράψαντα ἀποτελοῦσαν εὐσεβεῖς πόθους, ἀφοῦ ἦσαν καταστάσεις πρόσκαιρες καί συμβατικές. Ἡ βουλιμία τῶν μπορτζιλήδων καί τῶν λοιπῶν ἀτάκτων δέν ἀμβλύνθηκε, ἡ δέ βία καί ἡ τρομοκρατία ἀποτελοῦσαν καθεστῶς παρά τίς ὅποιεςδήποτε φιλότιμες προσπάθειες. Ἐντούτοις παρατηρήθηκε τήν ἐποχή ἐκείνη ἡ ἔναρξη μιᾶς νέας περιόδου γοργῆς πνευματικῆς καί πολιτιστικῆς ἀνόδου⁹.

Τόν Φεβρουάριο τοῦ 1777, παρά τόν βαρύτατο χειμῶνα, ὁ βεζύρης Κούρτ Πασάς¹⁰ ἔφτασε στή Μοσχόπολη ἐπικεφαλῆς ἰσχυρῆς στρατιωτικῆς δυνάμεως, ἐπέβαλε τήν τάξη καί ἐγκατέστησε φρουρές. «*Εἰς 1777, ἔλθῶν ὁ Κούρτ Ἀχμέτ Πασάς μέ ἀσκέρι τήν ἐκυρίευσεν καί τήν ἔβαλεν ὑπό τήν σκέπην του, νά τήν ἐλευθερώσῃ ὀλίγον κατ' ὀλίγον καί ἀπό τοῦς σατανικοῦς μπορτζιλήδες*»¹¹.

Ὁ Θεόδωρος Καβαλλιώτης πάντως τόλμησε καί ἐπέστρεψε, γιά νά συνδράμει κι αὐτός στήν ἀνασυγκρότηση τῆς γενέτειράς του. Ἐδῶ θά περάσει τά τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του, συνεχίζοντας τήν ἀσκήση τοῦ ἱεροδιδασκτικοῦ καί τοῦ συγγραφικοῦ τοῦ ἔργου, τιμῶμενος ἀπό ὄλους. Ὅπως δὲ ὅμως ἡ πνευματική ὑποτονία τῆς Μοσχόπολεως μετά τήν πρώτη καταστροφή της, ἀντικατοπτρίζεται καί στό ἔργο του. Τά ζωνρά ἐρεθίσματα τοῦ παρελθόντος ἀπουσιάζουν. Ὁ πνευματικός ὄργανισμός ἔχει

8. MARTINIANOY, *Ἡ Μοσχόπολις*, σ. 190, τοῦ ἴδιου, *Συμβολαί*, σ. 86.

9. Α. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τ. 4, σ. 260 κ.έ. καί σ. 420 κ.έ.

10. Τοπάρχης τοῦ Βερατίου ἀπό τό 1760. Ἐπί τῶν ἡμερῶν του μαρτύρησε καί ὁ Ἅγιος Κοσμάς ὁ Αἰτωλός (†1779).

11. MARTINIANOY, *Ἡ Μοσχόπολις*, σ. 190.

ἀτονήσει. Ὁ ἀγώνας γιὰ τὴν ἐπιβίωση ἔχει ἀναμφισβήτητα πρωτεύει. Ἡ πνευματικὴ ἐνασχόληση θεωρεῖται πολυτέλεια. Μέσα ὅμως σ' αὐτὴ τὴ γενικὴ παρακμὴ ὁ Καβαλλιώτης παρέμεινε ἀδιαφιλονίκητα πρῶτος μεταξύ τῶν κληρικῶν τῆς περιοχῆς. Συνέχιζε νὰ ἀσκεῖ τὸ ἔργο τοῦ πρωτοπαπᾶ καὶ μὲ τὴν ιδιότητα αὐτὴ μετέσχε σὲ σύνοδο τῆς ἐξαρχίας, πού συνήλθε στὴ Μοσχόπολη στὶς 14 Αὐγούστου 1779 γιὰ τὴ διευθέτηση διαφιλονικουμένων ὁρίων μεταξύ τῶν Μητροπολιτῶν Δυρραχίου καὶ Βελεγράδων.

Ἐξαιτίας τῆς ἀσφυκτικῆς ἀτμόσφαιρας, ὅπως διαμορφώθηκε μετὰ τὴν καταστροφὴ τῆς Μοσχοπόλεως, ἡ Νέα Ἀκαδημία δὲν ξαναλειτούργησε. Ἄχαρη καὶ ἀφιλόξενη, γιὰ ἓνα δάσκαλο, ἐποχὴ! Αὐτὸς φαίνεται πῶς στάθηκε καὶ ὁ κύριος λόγος πού στρέφεται ὁ Καβαλλιώτης καὶ πρὸς ἐπικερδέστερες ἀσχολίες. Ἦδη ἡ θητεία του στό ἐμπόριο, κατὰ τὴν παραμονὴ του στὴν Τοκαῖα, τοῦ παρέχει τὰ καλύτερα ἐχέγγυα γιὰ νὰ συνεχίσει τὴν συνάφειά του μὲ τὸν «κερδῶο Ἑρμῆ». Ἔτσι στὶς 5 Φεβρουαρίου τοῦ 1784 ἐγγράφεται στό ρουφέτι τῶν μπακάληδων. «Κατὰ τὸ ἀψηδ', μηνὸς Φεβρουαρίου ε', εἰσηλθεν εἰς τὸ χρησιμώτατον καὶ θεοσεβέστατον ρουφέτιον τῶν μπακάληδων ὁ ἐν ἱεροδιδασκάλοις ἱεροκλήρυξ Πρωτοπαπᾶς Θεόδωρος Ἀναστασίου Καβαλλιώτης καὶ ἀπὸ τοῦ νῦν εἶναι ἄνθρωπος τοῦ ρουφετίου παντοτεινός ἐλεύθερος καὶ ἀνενόχλητος κατὰ πάντα»¹². Μετὰ ἀπὸ λίγους μῆνες στὶς 27 Ἀπριλίου 1784 ἐγίνε μέλος τῆς ἴδιας συντεχνίας καὶ ὁ γιὸς του Ἀναστάσιος ὁ ὁποῖος μάλιστα προσέφερε καὶ δωρεὰ 240 ἄσπρων¹³ (ἀκρε). Ὅσο κι ἂν φαίνεται αἰνιγματικὸ πῶς αὐτὸς ἓνας ἐπιφανῆς λόγιος καὶ πνευματικὸς ἄνθρωπος ἐντάσσεται στὴ συντεχνία τῶν παντοπωλῶν, δικαιολογεῖται πλήρως, ἂν λάβουμε ὑπόψη τὴν προϋπηρεσία του στὴν Τοκαῖα καὶ τὴν οἰκονομικὴ κατὰπτωση τῆς Μοσχοπόλεως. Οἱ διδάσκαλοι φυτοζωοῦν καὶ μοιραῖα στρέφονται πρὸς ἄλλες κατευθύνσεις προκειμένου νὰ ἐπιβιώσουν.

Δυστυχῶς πρὶν πεθάνει θὰ δοκιμάσει νέες πικρίες, γιὰτί θὰ

12. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, ὁ.π., σ. 16.

13. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, ὁ.π., σ. 16, PEYFUSS, *Marginalien*, σσ. 385-386.

ζήσει μιά ακόμη δήωση τής γενέτειράς του, ἀφοῦ στίς 24 Ἰουνίου τοῦ 1789 «οὐδ' ὀβολοῦ ἐσυνάχθη, ἐπεὶπερ ἡ περιώνυμος Μοσχόπολις¹⁴ ἔκαταχαλάσθη καὶ παντελῶς ἀφανίσθη, πολεμοῦντες ἀλλήλους ὅτε ἀλήπασσας ἀπὸ τεπελένη ὁ Καραμασάτης, σὺν τῷ Ἰμπραήμ πασσά ἀπὸ Βελάγραδα, οἱ δὲ αἵτιοι τοῦ τοιοῦτου ἀφανισμοῦ ἀνάθεμα», ὅπως σημειώνεται στὸ κατάστιχο τῶν ἐράνων ποῦ πραγματοποιοῦνταν τὴν ἡμέρα τῆς πανηγύρεως τῆς μονῆς Προδρόμου. Ἔτσι φαίνεται πὼς ἡ ἀπομόνωση καὶ ἡ μοναξιά θά συντροφεύσουν τὸν Καβαλλιῶτη μέχρι τὸ τέλος τῆς ζωῆς του, ποῦ τόσο λιτά θά σημειώσει ὁ χρονικογράφος στὸν κώδικα τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας¹⁵: «Τὸ 1789¹⁶ Αὐγούστου 11, ἡμέραν Δευτέραν ἐπλήρωσε τὸ κοινόν χρέος ὁ Ἱεροδιδάσκαλος καὶ Ἱεροκήρυξ Πρωτοπαππᾶς Θεόδωρος Ἀναστασίου Καβαλλιῶτης. Αἰωνία ἡ μνήμη, τρίς».

Σέ ἀρκετὰ προχωρημένη, γιὰ τὰ δεδομένα τῆς ἐποχῆς του, ἡλικία (71 ἐτῶν), ἐγκατέλειψε τὸν κόσμον αὐτό. Δέν λησμονήθηκε ὅμως¹⁷. Ἡ διέλευσή του ἀπὸ τῆ ζωῆ καὶ κυρίως τὸ πολυσχι-

14. Περισσότερα γιὰ τὴ νέα αὐτὴ καταστροφή τῆς Μοσχόπολεως βλ. MARTINIANOY, *Συμβολαί*, σσ. 91 κ.έ.

15. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, ὁ.π., σ. 65, ΡΑΡΑΚΟΣΤΕΑ, *Povestea*, σ. 399.

Ἄλλο Παράδειγμα θεορῆς τὸ πῶς πάνω ἀπόσπασμα ὡς προερχόμενο ἀπὸ τὸν κώδικα τῆς μονῆς Προδρόμου. Κάτι τέτοιο ὅμως δέν ἀναφέρεται καθόλου τουλάχιστον στὸ μέρος τοῦ κώδικα ποῦ δημοσίευσε ὁ Μαρτινιανός.

16. Ἡ διάσωση τῆς σημαντικῆς αὐτῆς πληροφορίας ἀπέδειξε ὅτι πολλοὶ ἀπ' ὅσους ἔγραψαν γιὰ τὸν Θεόδωρο Καβαλλιῶτη ἀνακριβῶς θεώρησαν ὡς ἔτος θανάτου του τὸ 1786 (Ζαβίρας, Σάθας) Ἐπίσης ἡ ἀποψη τοῦ ΟΥΓΙ, ὁ.π., σ. 188, ὅτι ὁ Καβαλλιῶτης πέθανε στὴ Μοσχόπολη τὸ 1797 καὶ τοῦ ΚΟΥΡΙΛΑ, *Γρηγόριος ὁ Ἀργυροκαστρίτης*, σ. 109, ποῦ τοποθετεῖ τὸ θάνατό του στὰ 1785, εἶναι ἐντελῶς ἀστήρικτες.

Ἄλλο παράδειγμα προσδιορισμοῦ τοῦ ἔτους θανάτου τοῦ λογίου γίνεται ἀπὸ τοὺς Hetzer καὶ Ραράκοστεα, ποῦ δέχονται τὸ 1789, ὡς ἔτος θανάτου τοῦ Καβαλλιῶτη, ἐνῶ ὁ Pippidi, στέκεται ἀμήχανα ἀνάμεσα στὸ 1786 καὶ στὸ 1789, ὁ δὲ Peufuss ἐκθέτει τὴν προβληματικὴ χωρὶς νὰ παίρνει θέση, ἂν καὶ ἀποκλίνει ὑπὲρ τοῦ 1786. Βλ. PEUFUSS, *Die Akademie*, σ. 118.

17. Ἡ διέλευση τοῦ Καβαλλιῶτη ἀπὸ τὸ πνευματικὸ στερέωμα τῆς Μοσχόπολεως συνέχισε νὰ φωτίζει τοὺς κατοίκους τῆς πολλὰ χρόνια

δές ἔργο του σημάδεψαν ἀνεξίτηλα τήν ἱστορία τοῦ πνεύματος καί τοῦ πολιτισμοῦ. Τόν κατέταξαν στή χορεία τῶν μεγάλων διδασκάλων τοῦ Γένους, ὅπως θά ἀποδειχθεῖ στή συνέχεια τῆς μελέτης αὐτῆς καί εἰδικότερα στό ἐπόμενο κεφάλαιο, ὅπου θά περιγραφεῖ καί θά ἀξιολογηθεῖ ἡ ἐν γένει δράση του.

μετά τό θάνατό του. Ἐναφέρονταν πάντα μέ πολύ σεβασμό σ' αὐτόν. Βλ. ἔγγραφο τοῦ 1822 πού παραθέτει ὁ ΜΑΡΤΙΝΙΑΝΟΣ, *Μοσχόπολις*, σ. 189, «κατά τήν πόρτα τοῦ διδασκάλου». Ὁ ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ, ὁ.π., σ. 65, καταγράφει τήν ὑπαρξη, στά τέλη τοῦ 19ου αἰώνα, Μοσχοπολίτικου τοπωνυμίου «λευκάδια τοῦ Παπαθεοδώρου».

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄ ΔΡΑΣΗ

1. Ἡ ἐκκλησιαστική διακονία

Ἐχει ἤδη ἀναφερθεῖ στήν παρούσα ἐργασία, ὅτι τό δεύτερο μισό τοῦ 18ου αἰώνα ὑπῆρξε μεταβατική ἐποχή μέ διπλό χαρακτήρα: ἰδεολογικό-φιλοσοφικό καί ἠθικό-κοινωνικό. Ὁφείλονταν στήν ἐμφάνιση τῶν νέων ἰδεῶν τοῦ Διαφωτισμοῦ πού δημιουργήσαν κλίμα πρωτοφανοῦς ἐνθουσιασμοῦ καί συνοδεύθηκαν ἀπό ἐχθρότητα πρὸς τήν παραδοσιακή φιλοσοφία. Ἔτσι δημιουργήθηκαν κατάλληλες συνθήκες γιά μιὰ ἰδιότυπη ἀνεξίθρησκεία καί δυναμική ἀμφισβήτηση τῆς ἐκκλησιαστικῆς αὐθεντίας. Ἡ αὐτονόμηση τοῦ κόσμου καί τοῦ ἀνθρώπου ἀπό κάθε ὑπερβατική δύναμη προωθήθηκε ἀποφασιστικά ἀπό τόν ἀγγλικό δεῖσμό καί τούς ἐμπειριστές γιά νά υἱοθετηθεῖ ἀπό τούς γάλλους ἐγκυκλοπαιδιστές καί νά τεθεῖ ὡς θεμελιώδης ἀρχή ὄχι μόνο τοῦ γαλλικοῦ ἀλλά καί τοῦ γερμανικοῦ διαφωτισμοῦ. Τελικά ὁδήγησε τήν εὐρωπαϊκή σκέψη πρὸς τόν «ἀξιοματικό θεωρητικό ἀθεϊσμό τοῦ δυτικοευρωπαϊκοῦ διαφωτισμοῦ, πού διακήρυξε ὡς πρωταρχική ἐπιταγή τήν πλήρη αὐτονόμηση τοῦ ἀνθρώπου τῆς νέας ἐποχῆς ἀπό κάθε ὑπερβατική θεία αὐθεντία»¹.

Παράλληλα ὄχι μόνο ὁ φιλελευθερισμός τῶν νέων ἰδεῶν ἀλλά καί ἡ συνεχῶς αὐξανόμενη, λόγω τῆς τεχνολογικῆς ἀναπτύξεως, ὕλιστική-ἀτομοκεντρική θεώρηση τῆς ζωῆς, ἄμβλυναν

1. Πλατύτερη ἀνάλυση τοῦ φαινομένου καί τῶν δομῶν του βλ. Β ΦΕΙΔΑ, «Τό πρόβλημα τοῦ σκοποῦ τῆς Παιδείας στό νεώτερο ἑλληνισμό», Σύνταξη 8 (1983) 13-14.

τήν ἐπιρροή τῆς ἐκκλησίας καί τήν προσήλωση τῶν χριστιανῶν στίς ἠθικές ἐπιταγές τοῦ Εὐαγγελίου². Ἡ προϊούσα ἠθική φθορά μιᾶς κοινωνίας πού προσανατολίζονταν ἀργά ἀλλά σταθερά πρὸς τήν ὕλιστική ἀντίληψη τῆς ζωῆς, τὸ ἰδανικὸ τῆς εὐζωίας τοῦ «*φάγωμεν, πίωμεν...*» ἀποθοῦσε στὸ περιθώριο τὸ χριστιανοπρεπῶς ζῆν. Τὸ ἀνθρωποεἶδωλο τοῦ «*ἁγίου*» κατεδαφίζονταν καί στή θέση του ἀνεγείρονταν τὸ «*εἶδωλο*» τοῦ αὐτόνομου «*ἐλευθερόφρονα*» ἀνθρώπου, πού ὡς πρωταρχικὴ ἀξία ἀναγνώριζε τήν ἐπίγεια εὐδαιμονία. Ἐπιπροσθέτως ὁ Θεόδωρος Καβαλλιώτης ἐζήτησε σέ μιὰ περιοχὴ πού παρουσίαζε ἀδρά τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ἀντιπαράθεσης διαφορετικῶν πολιτισμῶν, ἐθνικισμῶν, γλωσσῶν καί θρησκειῶν.

Πέρα ὁμως ἀπὸ τὰ γενικὰ αὐτὰ χαρακτηριστικὰ οἱ περιοχές τῆς Ἑλλάδας, τῆς Ἡπείρου καί τῆς Μακεδονίας ἀπετέλεσαν καί εὐρὺ πεδίο προσηλυτισμοῦ τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας. Ἔτσι τὴν ἀναπόφευκτη σύγκρουση Ὁρθοδοξίας καί Μουσουλμανισμοῦ ἔρχονταν νὰ ἐπιτείνει καί ἡ ἀθέμιτη παρεμβολὴ τῆς παπικῆς Propaganda Fide³. Ἦδη ἀπὸ τὸ 1673 εἶχε ἀρχίσει

2. Πρβλ. Γ ΚΟΝΙΔΑΡΗ., *Ἡ Ἐκκλησία ὡς πολιτιστικὴ δύναμις ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς χερσονήσου τοῦ Αἴμου*, σ 9: «Ἡ τεχνικὴ πρόοδος καί ἡ ἐπικράτησις τοῦ ἀτομικιστικοῦ καί κοσμικοῦ πνεύματος (secularisation) καί ἡ ἐντεῦθεν προκληθεῖσα μείωσις τῆς ἐπιρροῆς τῆς θρησκείας εἰς τὴν ζωὴν προσέδωκεν εἰς τὸν νεώτερον πολιτισμὸν, ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς Διαφωτίσεως, τὴν κακὴν ὄψιν καί ἔννοιαν».

3. Ἡ Sacra congregatio de propaganda fide ἰδρύθηκε τὸ 1622 στή Ρώμη καί ἔκανε πολλές ἐκδοτικές ἐξορμήσεις. Μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1628 καί 1627 κυκλοφόρησε 45 βιβλία. Τὰ τάγματα τῶν Ἰησουϊτῶν καί τῶν Καπουτσίνων, ἐκπροσωπώντας τὴ γαλλικὴ πολιτικὴ, ἀνέλαβαν νὰ προσηλυτίσουν τοὺς κατοίκους τῶν ἠπειρωτικῶν καί νησιωτικῶν περιοχῶν τῆς Ἑλλάδος. Ἡ ἐγκατάστασή τους ἐγίνετο στὸ 17ο αἰῶνα. Βλ. Α. ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ, *Τὸ ἑλληνικὸ βιβλίον*, σ. 92. Γιά τὴ δράση τῶν δυτικῶν μισσιοναρίων βλ. Α. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τ. 4, σ 112 κ.έ., Γ ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, «Ἡ κατὰ τὴν Ἀνατολὴν Δύσις», Σύνταξη 8 (1983) 23-55. Ὁ Κουρίλας, *Γρηγόριος ὁ Ἀργυροκαστρίτης*, σ. 236, ὁμιλεῖ γιὰ διμέτωπο ἀγῶνα τῶν Μοσχοπολιτῶν δασκάλων κατὰ τῆς τυραννίας καί τοῦ παπισμοῦ.

ένας «άκήρυκτος» αλλά σκληρός και επίμονος πόλεμος μεταξύ των όργάνων της Propaganda Fide και της Όρθόδοξης Έκκλησίας γύρω από τό γλωσσικό⁴. Ποιά γλώσσα (ή λατινική ή ή έλληνική) θά δάνειζε τό άλφάβητό της στην άλβανική και βλαχική, προκειμένου νά αποκτήσουν κι αυτές γραπτή μορφή. Ό Ρωμαιοκαθολική Έκκλησία δέν έμεινε άδρανής. Μέ ζηλωτική ένεργητικότητα άρχισε την ιεραποστολή σ' ένα πεδίο πού την έποχή εκείνη φαίνονταν άπολύτως έλεύθερο.

Σ' αυτήν την προκλητική, συνάμα δέ άπειλητική, δραστηριότητα ή Όρθόδοξη Έκκλησία έδωσε τή δική της μάχη. Κεντρική θέση στον άγώνα αυτό κατείχε ή Μοσχόπολη μέ τούς λογίους της. Ένδεικτικό είναι τό έπίγραμμα «κατά των ιεροσύλων Παπιστών» πού προτάσσεται στην άκολουθία του Άγίου Βησσαρίωνος και τυπώθηκε στό τυπογραφείο της Μοσχοπόλεως τό 1744:

*Βησσαρίωνος δοθέοις κλυτόν δέμας
Ληστής Παπισταις άπεμπωλεΐ
Μένει δέ ή κράς εϋσεβείας τροφίμοις
τό στερρόν ήμίν δογμάτων έκκλησίας
της καθολικής, θαυμάτων δι' άφθόνων
κυρούσα πιστοΐς, φιλεόρτοις τε σφόδρα.*

Παρά τό γεγονός ότι για την Άνατολική Έκκλησία δέν υπάρχει πρόβλημα «έκκλησιαστικής» γλώσσας. Ό μακραίωνη παράδοση της άξίωσε πάντα τή χρήση της vernaculae linguae (έντόπιας γλώσσας). Ό Θεόδωρος Καβαλλιώτης, συστρατευμένος μέ άλλους συμπατριώτες του λογίου, όπως π.χ. ό Δανιήλ ό Μοσχοπολίτης⁵, έδωσε τό δικό του παρόν προσφέροντας τό τρίγλωσσο

4. Έκτενέστερα βλ. Σ. ΛΥΚΟΥΔΗ, «Όπόμνημα», *Πραγματεΐαι της Άκαδημίας Άθηνών*, 12/2 (1940) 9-17.

5. Λόγιος ιερέας και διδάσκαλος από τή Μοσχόπολη. Συνεχίζοντας την παράδοση των Μοσχοπολιτών διδασκάλων έγραψε τετράγλωσσο λεξικό, προσθέτοντας τή βουλγαρική, μέ τίτλο «Εΐσαγωγική διδασκαλία» (1802) πού θεωρήθηκε ως συνέχιση και συμπλήρωση του τρίγλωσσου λεξικού του Καβαλλιώτη. Βλ. ΚΟΥΡΙΑ, *Γρηγόριος ό Άργυροκαστριτης*, σσ. 94-97, HETZER, *Das dreisprachige Wörterverzeichnis*, σ. 28.

λεξικό του. Ύπηρετούσε έτσι μακρόχρονα την ευχερέστερη και ευρύτερη χρήση της ελληνικής. Μέχρις ενός σημείου ή προσπάθεια στέφθηκε με επιτυχία, αφού το ελληνικό αλφάβητο επικράτησε και χρησιμοποιήθηκε μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα. Δυστυχώς όμως η κυβέρνηση του Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου (16.5.1854-29.9.1855) απορροφημένη από τις πολιτικές διαμάχες έδωσε την ευκαιρία στην Propaganda Fide να καταστρέψει ακόμη και τις «μήτρες» των ελληνικών στοιχείων, με τα όποια εκτυπώνονταν ως τότε όλα τα αλβανικά δημοσιεύματα.

Είναι γνωστοί οι αγώνες του Κοσμά του Αίτωλου⁶ για την επικράτηση της ελληνικής γλώσσας, με την εγκατάλειψη της αλβανικής και της βλαχικής. Το γεγονός αυτό δεν αποτελεί όπωσδήποτε ένδειξη γλωσσικής μισαλλοδοξίας, αφού ούτε η αλβανική ούτε η βλαχική είχαν αποκτήσει γραπτή μορφή⁷. "Όπως εύστοχα παρατηρεί ο Γ. Κονιδάρης «βίαιος εξελληνισμός οὐδέποτε ἐπεχειρήθη». Ἐνδεικτικό ὅτι ἡ Ἐκκλησία εἶχε βαθύτατη συνείδηση τῆς οἰκουμενικότητός της καί δέ θέλησε νά αὐτοεγκλωβισθεῖ σέ ὁποιοσδήποτε στείρους ἐθνικισμούς. «Οὐδέποτε εἰς τά μεγάλα ζητήματα ἐφάνη ἐπιλαθόμενη τῆς οἰκουμενικῆς της ἀποστολῆς. Ὅπως τουναντίον ἡ οἰκουμενική ἀποστολή της ἦτο ὁ κυρίαρχος παράγων τῶν πράξεών της»⁸.

Κάτω ἀπό αὐτές τίς ἱστορικές συνθήκες ἡ Ἀρχιεπισκοπή Ἀχριδῶν τόν ὀρισε ὡς ἱεροκήρυκά της μέ εὐρύτερες ἱεραποστολικές ἀρμοδιότητες. Αὐτό σήμαινε ὅτι ἡ ἱεροκηρυκτική του δρα-

6. «Ὅποιος χριστιανός, ἄνδρας ἢ γυναίκα, ὑπόσχεται μέσα εἰς τό σπίτι του νά μήν κουβεντιάξη ἀρβανίτικα, ἄς σηκωθῆ ἀπάνου νά μοῦ τό εἰπῆ καί ἐγώ νά πάρω ὅλα του τά ἁμαρτήματα εἰς τόν λαιμόν μου ἀπό τόν καιρόν ὅπου ἐγεννήθη ἕως τώρα...» Διδαχή Β₁. «Νά σπουδάσετε τά παιδιά σας νά μαθαίνουν τά Ἑλληνικά, διατί καί ἡ ἐκκλησία μας εἶναι εἰς τήν ἑλληνική καί ἄν δέν σπουδάξης εἰς τό ἑλληνικόν, ἀδελφέ μου, δέν ἤμπορεῖς νά καταλάβης ἐκεῖνα ὅπου ὁμολογᾷ ἡ ἐκκλησία μας». Διδαχή Β₂. Ι. ΜΕΝΟΥΝΟΥ, *Κοσμά τοῦ Αἰτωλοῦ Διδαχές (καί βιογραφία)*², Ἀθήνα (χ.χ.), σ. 207 κ.έ., Π ΠΑΣΧΟΥ, *Κοσμάς ὁ Αἰτωλός*, Ἀθήνα 1985, ὅπου βιβλιογραφική ἐπιλογή.

7. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, ὀ.π., σ. 180 κ.έ.

8. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, ὀ.π., σ. 1η'.

στηριότητα υπερέβαινε τά στενά όρια τής Μοσχοπόλεως και περιλάμβανε ευρύτερες πληθυσμιακές ομάδες με σαφείς έθνικές και θρησκευτικές αντιθέσεις⁹. Δέν γνωρίζουμε ποιός ύπηρξε ό βασικός συντελεστής του διορισμού, με τόν όποίο ή Έκκλησία του έμπιστευόταν μιά τόσο σημαντική αποστολή¹⁰. Μπορούμε όμως νά ύποθέσουμε βάσιμα ότι ό Άρχιεπίσκοπος Πρώτης Ίουστινιανής Άχριδών Κύριλλος, στόν όποίο άφιέρωσε ευγνωμόνως τό πρώτο έντυπο βιβλίό του «Είσαγωγή Γραμματικής», είχε τήν πρωτοβουλία αύτή. Έτσι έρμηνεύεται και ή θερμότητα τής άφιέρωσης. Δέν φαίνεται πιθανή ή έκδοχή των Ζαβίρα-Σάθα ότι ό διορισμός έγινε άπό τό Οίκουμενικό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, τό όποίο όταν επισκέφθηκε ό Καβαλλιότης του έπιδόθηκε πατριαρχικό διοριστήριο γράμμα¹¹. Ο Ραπακοσταόχι μόνο υίοθετεί τά παραπάνω άλλά πιθανολογεί και συνάντηση

9. Η άυτοκέφαλη Άρχιεπισκοπή Άχριδών είχε στή δικαιοδοσία της τίς μητροπόλεις: 1. Πελαγονίας και Πριλάπου, 2. Καστορίας, 3. Βοδενών, 4. Κορυτσάς και Σελασφόρου, 5. Βελεγράδων, 6. Τιβεριουπόλεως ή Στρουμνίτης και τίς επισκοπές Γρεβενών, Σισανίου, Μογγλενών, Μολεσχών, Πρεσπών, Δίβρας ή Δαρδανίας, Κιτζάβου και Γκόρας και Μόκρας (ή Χώρας και Μάκρης). Βλ. σχετικά Π ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ, *Χρονογραφία τής Ήπειρου*, τ. 2, σ 28. Έπίσης Η. GELZER, *Der Patriarchat von Achrida*, Leipzig 1902, IV. SNEGAROV, *Ίστορία Άρχιεπισκοπής-Πατριαρχείου Άχρίδος. Άπό τήν ύποταγή της στους Τούρκους μέχρι τήν κατάργησή της (1394-1767)* (βουλγαριστι), Σόφια 1932 και Σ ΒΑΡΝΑΛΙΔΗ, *Ο Άρχιεπίσκοπος Άχρίδος Ζωσιμάς και ή έκκλησιαστική και πολιτική δράσις αύτου*, Θεσσαλονίκη 1974. Για τήν έκπολιτιστική δραστηριότητα τής Άρχιεπισκοπής Άχριδών βλ ΚΟΝΙΑΔΡΗ, ό.π., σ. 147 κ.έ.

10. Περί του έργου των ιεροκηρύκων και των δυσχερειών που παρουσίαζε κατά τήν Τουρκοκρατία βλ. ΜΑΡΤΙΝΙΑΝΟΥ, *Μοσχόπολις*, σ. 12 κ.έ. και Κ. ΚΟΥΡΚΟΥΛΑ, *Η θεωρία του κηρύγματος κατά τους χρόνους τής Τουρκοκρατίας (διατριβή επί διδακτορία)*, Άθήναι 1957.

11. Τό διορισμό του ως ιεροκήρυκα μαρτυρεί ό ΖΑΒΙΡΑΣ, *Νέα Έλλάς ή Έλληνικόν θέατρον*, σ. 320, «μετά ταύτα έπελθών εις Κωνσταντινούπολιν, διά πατριαρχικού γράμματος κατέστη και ιεροκήρυξ...», συμπληρώνει δε ό ΣΑΘΑΣ, *Νεοελληνική Φιλολογία*, σ. 496... «του θρόνου τής πρώτης Ίουστινιανής Άχριδών».

του Καβαλλιώτη με τον διδάσκαλό του Εὐγένιο Βούλγαρη¹² στην Κωνσταντινούπολη.

Ἡ Ἀρχιεπισκοπή Ἀχριδῶν ἦταν αὐτοκέφαλη καί αὐτοδιοίκητη Ἐκκλησία καί ἦταν αὐτονόητο τό δικαίωμά της νά διορίζει τούς ἱεροκήρυκές της. Εἶναι λοιπόν πιθανότερο ὁ διορισμός τοῦ Καβαλλιώτη ὡς ἱεροκήρυκα τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχριδῶν νά ἐγινε ἀπό τόν Ἀρχιεπίσκοπο καί ὄχι ἀπό τόν Οἰκουμενικό Πατριάρχη¹³. Φαίνεται πάντως ὅτι περιβλήθηκε μέ ἀσυνήθη ἐπισημότητα, ὁ δέ Καβαλλιώτης θά φέρει στά ἐπόμενα χρόνια μέ ξεχωριστή ὑπερηφάνεια τόν τίτλο τοῦ ἱεροκήρυκα.

Ἡ ἱεραποστολική δραστηριότητα τοῦ Καβαλλιώτη ὡς πρῶτο στόχο εἶχε τήν θρησκευτική θωράκιση τῶν Ὀρθοδόξων ὥστε νά μειωθεῖ ὁ ἀριθμός τῶν ἐξισλαμίσεων¹⁴. Ὅμως ἡ κύρια ἱεραποστολική δραστηριότητά του φαίνεται νά ἀπευθύνεται πρὸς τίς ἀλβανικές φυλές τῶν ὄρειων περιοχῶν τῆς μεσημβρινῆς Ἀλβανίας. Γι' αὐτό καί ἐπεκτάθηκε μέχρι τήν περιοχή τοῦ Ἐλβασάν. Ἀνάμεσα σ' αὐτούς τούς πληθυσμούς μέ τά πρωτόγονα ἤθη, συνηθισμένους στή ληστεία καί ματωμένους ἀπό τίς ἀδελφοκτονίες καί τίς ἄγριες βεντέτες, πού συνεχιζόνταν ἀπό γενιά σέ γενιά, ἀνέπτυξε ὁ Καβαλλιώτης εὐεργετικά τήν χριστιανική καί πολιτιστική του δραστηριότητα¹⁵. Δυστυχῶς ἀπό τήν πτυχή αὐτή

12. PAPACOSTEA, *Teodor Anastasie Cavallioti*, σ. 61.

13. Παρά ταῦτα πραγματοποιήσαμε προσφάτως (Ὀκτώβριος 1987) ἔρευνα στό ἀρχιεπισκοπικό τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, πού δέν ἀπέδωσε θετικά ἀποτελέσματα. Στούς ὑπάρχοντες κώδικες τοῦ ἀρχείου δέ βρέθηκε κανένα στοιχεῖο γιά τόν Καβαλλιώτη. Ἴσως αὐτό ὀφείλεται καί στό γεγονός τῆς ἀπάλειας τῶν πρακτικῶν τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τοῦ Πατριαρχείου καί στά μεγάλα κενά πού παρουσιάζει ἡ πατριαρχική ἀλληλογραφία αὐτῆς τῆς περιόδου.

14. Εὐρεῖα πληροφόρηση γιά τό φαινόμενο τοῦ ἐξισλαμισμού καί τίς συνέπειές του βλ. MARTINIANOY, ὁ π., σ. 12 κ.έ. καί 222 κ.έ. Οἱ νεοφάτιστοι μεταβάλλονταν σέ φόβο καί τρόμο τῶν πρῶην ὁμοθρήσκων. Ἐπίσης ΚΟΝΙΑΔΑΡΗ, ὁ π., σ. 175 κ.έ., ὅπου γίνεται λόγος γιά τίς ἐξωμοσίες τῶν ἀλβανῶν καί τίς παλινδρομήσεις τους μεταξύ Ὀρθοδοξίας, Ρωμαιοκαθολικισμοῦ καί Μουσουλμανισμοῦ.

15. PAPACOSTEA, ὁ π., σ. 61. Σχετική μέ τήν ἱεραποστολική δράση

τῆς ζωῆς του δέν μᾶς εἶναι γνωστό σχεδόν τίποτε¹⁶.

Τό ἔργο αὐτό τῆς Ἐκκλησίας πέρα ἀπό τόν ἱεραποστολικό-ἐκπολιτιστικό χαρακτήρα, κυρίως γιατί ἀπευθυνόταν σέ μωαμεθανούς χαμηλῆς πολιτισμικῆς στάθμης, εἶχε καί πολιτικό. Ἡ Μοσχόπολη βρίσκονταν συνεχῶς κάτω ἀπό τήν ἀπειλή ποικίλων ληστρικῶν ομάδων. Κάθε δέ ρωσο-τουρκικός πόλεμος χρησίμευε ὡς πρόφαση στούς γενιτσάρους καί στίς συμμαχίες τῶν ληστῶν, ἐποφελοῦμενοι ἀπό τήν ἀταξία τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, νά προσβάλλουν τούς χριστιανούς¹⁷. Ὁ Καβαλλιώτης, διαβλέ-

τοῦ Καβαλλιώτη μαρτυρία, ὄχι ὅμως ἀπόλυτα σαφῆ, διασώζει καί ὁ Hahn, *Ἄλβανικές μελέτες*, Ἰένα 1854, 1, (γερμανιστί) σ. 296, ὅπου ὀμιλεῖ γιά κάποιον δάσκαλο τοῦ ἑλληνικοῦ σχολείου στό Ἐλβασάν, πού ἔφερε τό ὄνομα Θεόδωρος, ἦταν ταυτόχρονα ἱεροκήρυκας τῆς πόλεως καί ἕνας πολύ λόγιος ἄνδρας «Ἦστόσο δέ γνωρίζει κανεῖς νά πεῖ» σημειώνει ὁ Hahn, «ἐάν αὐτός ἐφεῦρε τό ἀλφάβητο ἢ ἄν αὐτός τό ἔφερε γιά πρώτη φορά στό Ἐλβασάν. Ὁ ἄνδρας πρέπει νά μετάφρασε στά ἄλβανικά ὄχι μόνο τήν Καινή ἀλλά καί τήν Παλαιά Διαθήκη (κατά τοῦς Ο), διότι ἐβραϊκά δέν γνώριζε) καί πρέπει νά ἀσχολήθηκε γενικότερα μέ τό σχηματισμό μιᾶς κοινῆς γραπτῆς γλώσσας ἀπό τίς πολύ διαφορετικές μεταξύ τους ἄλβανικές διαλέκτους». Τό κείμενο αὐτό, στά γερμανικά, σέ ὑποσημείωση τοῦ PAPACOSTEA, ὀ.π., σ. 61

16. Ὁ N JORGA, *Ἡ ἱστορία τῆς Βαλκανικῆς χερσονήσου*, σ. 52, μερικές ἐνδιαφέρουσες ὀμιλίες τίς ἀπέδωσε στόν Καβαλλιώτη «πολύ περισσότερο ἀπ' ὅτι στό σύγχρονό του Δανιήλ». Βλ. καί PAPACOSTEA, ὀ.π., σ. 62

17. Βλ. Β ΠΑΠΑΧΑΤΖΗ, «*Νέαι συμβολαί εἰς τήν ἱστορίαν τῶν κατὰ τόν ΙΗ' αἰῶνα ἐμπορικῶν σχέσεων τῶν Μοσχοπολιτῶν μετά τῆς Βενετίας*», ΗΧ 10 (1935) 282. Ὁ Papacostea γράφοντας σέ ἐποχῆ ὀξύσεως τοῦ ἐθνικιστικοῦ πνεύματος στή Βαλκανική, προφανῶς ἐπηρέασθη ἀπό βουλγάρους ἐρευνητές (Simeon Radeff, Ivan Snegaton). Αὐτός εἶναι ὁ βασικός λόγος πού κατέταξε τόν Καβαλλιώτη στό χῶρο τῶν προπαγανδιστικῶν ὀργάνων.

Ἐντίθετα ἡ ἱστορικῆ ἐρευνα ἀποφάνθηκε τελεσίδικα γιά τό ρόλο τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Ἐν κατὰ καιρούς διατυπώθηκαν διαφορετικές ὀψεις, αὐτό ὀφείλεται στή διαφορετικῆ ὀπτική γωνία ἀπ' τήν ὀποία ἐπισκοποῦνται τά γεγονότα. Ὁ Κ. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἱστορία τοῦ Ἐλληνικοῦ ἔθνους*, Ἀθήναι 1963, τ. Εβ, σ. 82, ἐπικρίνει μέ αὐστη-

ποντας τόν θανάσιμο κίνδυνο, θέλησε τήν εδεργετική-ήμερωτική

ρότητα τό Πατριαρχεῖο γιατί παρά τή μακρόχρονη εὐκολία τῶν περιστάσεων «δέν ἐπέμεινεν ἀποχρώντως καί ἐπιτηδεῖως εἰς τόν διά τῆς ἐκκλησίας καί τῆς ἐθνικῆς παιδεύσεως ἐξελληνισμόν τῶν βορειοτέρων ἐκείνων τοῦ ὀσμανικοῦ κράτους χωρῶν» Τίς ἀπόψεις αὐτές υἱοθετεῖ καί ὁ Κ ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΗΣ, *Συμβολή εἰς τήν ἱστορίαν τοῦ ἐν Β. Θράκῃ Ἑλληνισμοῦ*, Ἀθήναι 1942, σσ 49-50 καί ὁ ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Τά Γιάννενα καί ἡ νεοελληνική ἀναγέννηση (1648-1820)*, σ. 96, πού κατηγορεῖ τό Πατριαρχεῖο γιατί «μποροῦσαν διά τῆς γλώσσης νά συντελέσουν στήν ἀδέλφωση τῆς Βαλκανικῆς Δυστυχῶς μέ τή στάση τους χειραφέτησαν τοὺς σλαβικούς λαούς τῆς χερσονήσου καί τοὺς ἀποξένωσαν τῶν Ἑλλήνων». Ἀντίθετα συνηγοροῦν ὑπέρ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου οἱ ἀπόψεις τοῦ Γ. ΚΟΝΙΔΑΡΗ, *Ἡ Ἑλληνική Ἐκκλησία ὡς πολιτιστική δύναμις ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς χερσονήσου τοῦ Αἴμου*, Ἀθήναι 1948, ὅπου ὑπογραμμίζεται ἡ οἰκουμενική ἀποστολή τοῦ Πατριαρχείου καί ὁ ὑπερεθνικός χαρακτήρας του. Συμβολή στήν πανορθόδοξη καί οἰκουμενική ἀποστολή τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου ἀποτελεῖ καί ἡ μελέτη τοῦ Α ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΥ, «*Πατριαρχικά ἔγγραφα-πειστήρια περὶ τῆς συμβιώσεως Ἑλλήνων καί Σέρβων Ὀρθοδόξων ἐν Βορείῳ Μακεδονίᾳ καί παλαιᾷ Σερβίᾳ τό Β΄ ἡμισυ τοῦ 19ου αἰῶνος*», Μακεδονικά 21 (1981) 109-154. Ὁμοίως καί ὁ Α ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἱστορία τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ*, τ. 2, σ 180, δέχεται ὅτι ἡ ἐκκλησία «ἐνδιαφερόταν μόνο γιά τόν θρησκευτικό καί ἠθικό διαφωτισμό τῶν κατοίκων τῶν βαλκανικῶν χωρῶν» καί ἐπομένως δέν ἀσκοῦσε ἐθνικιστική πολιτική.

Ἀπό τίς ἀπόψεις αὐτές διαφοροποιεῖται ὁ Steven Runciman, Βυζαντινός πολιτισμός, ἐκδ. «Γαλαξίας», Ἀθήνα 1969, σ. 321, πού ὑποστηρίζει ὅτι ἡ τουρκική ἐπέκταση ἐξαφάνισε τόν πολιτισμό τῶν Σέρβων καί τῶν Βουλγάρων «ἐκτός ἀπ' ὅ,τι κατόρθωσε νά διασώσει, χάρις στή μεγάλη της ἐπιμονή, ἡ ἐκκλησία, παλεύοντας μέ ταπεινοφροσύνη πρὸς ἀναρίθμητες δυσκολίες».

Ὅλα αὐτά βέβαια δέ μειώνουν τήν κυρίαρχη θέση τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ σ' ἓνα χῶρο ἀλληλοδιδεισδύσεως τῶν πολιτισμικῶν συνόρων. Ὑπῆρξε μιά λειτουργική ἰδιαιτερότητα τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Ὅπως διαπιστώνει ὁ Fernand Braudel, ὁ ἑλληνικός πολιτισμός κατόρθωσε νά ἐπιβιώσει περιβεβλημένος τήν πανοπλία τῆς θρησκευτικῆς ἰδιαιτερότητος τῆς Ὀρθοδοξίας, ἐπειδή κατά τήν κρίσιμη περίοδο τοῦ 15ου καί 16ου αἰῶνα εἶχε τή δυνατότητα νά προτάξει μιά δραματική ἄρνηση στή Δύση καί στή θρησκευτική της ἐκφραση. Βλ. σχετικά ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗ,

επίδραση του Χριστιανισμού να τή στρέψει προς αυτούς¹⁸. Ἡ διάβασή του ἀπό τὰ μέρη ἐκεῖνα δημιούργησε μία εὐφήμη παράδοση, πού ἑκατό χρόνια ἀργότερα ἐπιβίωνε, ὥστε νά γίνει κοινῶς της κατὰ τήν περιοδεία του ὁ Hahn¹⁹

Χαρακτηριστικό γνώρισμα τῆς ἐκκλησιαστικῆς διακονίας, κατὰ τήν ἐποχή πού ζοῦσε καί στήν περιοχή πού ἔδρασε ὁ Θεόδωρος Καβαλλιώτης, ἦταν ἡ πολυμορφία. Ἡ ἐκκλησία ἔδινε ἕναν πολυμέτωπο ἀγώνα, χωρίς ὑποβάθμιση τῆς οἰκουμενικῆς ἀποστολῆς της, χωρίς μείωση τῆς φιλαδελφίας της, χωρίς νά ὑποδαυλίζει τούς ἀναπτυσσόμενους ἐθνικισμούς. Μέσα σέ ἕνα συνεχῶς μεταβαλλόμενο ἰδεολογικό καί ἱστορικό πλαίσιο τό ἔργο ἑνός κληρικοῦ τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας, ὄφειλε νά εἶναι πολυσχιδές, ἐπίπονο καί δυναμικό. Ὁ κληρικός στίς περιοχές αὐτές, πέρα ἀπό τὰ καθαρῶς λειτουργικά καθήκοντά του, ἦταν ὑποχρεωμένος ἀπό τὰ πράγματα, νά δίνει μάχη γιά νά διατηρηθεῖ ἀνόθευτη ἡ θρησκευτική συνείδηση ἀνάμεσα σέ παντοειδεῖς ἐχθρούς (ἑτεροδόξους, ἀλλοθρήσκους), νά γνωστοποιεῖ τήν πίστη του σέ μή χριστιανούς (ιεραποστολή) καί νά δημιουργεῖ τὰ ἀπαραίτητα ἀντίβαρα στή συνεχῶς ἀδξανόμενη ὑλόφρονα ἀντίληψη γιά τή ζωή.

Ἡ τελευταία αὐτή ἀντιπαράθεση τῆς Ἐκκλησίας μέ τὰ κοινωνικά ρεύματα ἔπρεπε νά ἀποτελέσει, ὅπως κι ἔγινε, καθοριστικό παράγοντα τοῦ περιεχομένου τοῦ κηρύγματος καί τῆς παιδείας²⁰. Οἱ «διδασχές» τοῦ Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ εἶναι ἐνδεικτικές

¹⁸ *Ἰ. Μοισιόδαξ*, σ. 228, HETZER, ὁ.π., σ. 29 κ.έ. Ἐπίσης Π ΖΙΩΓΑ, *Προβλήματα παιδείας τοῦ ἑλληνισμοῦ κατὰ τόν πρῶτο αἰῶνα τῆς Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1982, σσ. 48-49.

¹⁹ Ἄδικεῖ τόν Καβαλλιώτη ὁ *Papacostea, Teodor Anastasie Cavalhoti*, σ. 60 κ.έ., ἐντάσσοντας τήν δραστηριότητά του αὐτή στά πλαίσια μιᾶς εὐρύτερης προπαγανδιστικῆς ἐκστρατείας τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου στίς περιοχές αὐτές, γιατί τάχα ἐκεῖ «διατηρήθηκε μιά τοπική ἀτμόσφαιρα, ἀνυπότακτη στίς ἐπιδράσεις καί στόν ἑλληνικό πολιτισμό, ἕνα εἶδος ἐχθρικῆς ἐπιφυλάξεως γιά τό πατριαρχεῖο».

¹⁹ Βλ. J.G. von HAHN, *Albanesische Studien*, I, Jena 1854, σ. 296.

²⁰ Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Γ. Κονιδάρης, ὁ.π., σ. 179, φωτιστές τῆς περιοχῆς ὑπῆρξαν τὰ σχολεῖα καί τό κήρυγμα. Ἰδιαίτερα οἱ σχολές τῶν

αὐτῶν τῶν κυρίαρχων αἰτημάτων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Ἡ Μοσχόπολη ὑπῆρξε τὸ προπύργιο τοῦ πολυμέταπου ἀγῶνα καὶ τὸ κέντρο ἐκπαιδεύσεως τῶν ἡγετικῶν μορφῶν. Ἡ Νέα Ἀκαδημία καὶ τὸ τυπογραφεῖο τῆς στήριξαν τὸν ἀγῶνα καὶ προμάχησαν ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας. Εἶναι χαρακτηριστικὸ τὸ τροπάριο τῆς Θ' ὁδῆς ἀπὸ τὴν ἀκολουθία τοῦ ἱερομάρτυρος Σεραφεῖμ, ἀρχιεπισκόπου Φαναρίου καὶ Νεοχωρίου, πού τυπώθηκε στὴ Μοσχόπολη τὸ ἔτος 1740:

*Ἴδε τὴν ἡμῶν
ὀδύνην καὶ κάκωσιν ὡς πάλαι, Δέσποτα,
ἐν Αἰγύπτῳ ἔβλεψας
κεκακωμένους Ἰσραηλίτας σου
οὐχ ἦττον γὰρ δεδούλωται καὶ κατατρύχεται
τῶν πιστῶν σου τὸ στίφος, φιλάνθρωπε,
Ἰσμαὴλ ἀπηνοῦς τῇ θρασύτητι.*

Παράλληλα ὅμως ἡ Ἐκκλησία εἶχε καὶ τὰ δικά της ἐσωτερικὰ προβλήματα. Ὁ Καβαλλιώτης, μὲ τὴν ἀκεραιότητα τοῦ χαρακτήρα του ἀλλὰ καὶ τὸ κύρος πού διέθετε, μετεῖχε πάντοτε σέ διαλλακτικὲς κινήσεις πρὸς ἀποσόβηση δεινῶν γιὰ τὴν Ἐκκλησία καὶ τὴν ἐπικράτηση τῆς εἰρήνης καὶ τῆς ἐνότητός της.

Δύο τέτοια γεγονότα μᾶς εἶναι γνωστά. Τὸ πρῶτο συνδέεται μὲ τὴν μονὴ τοῦ Τιμίου Προδρόμου, πού μετὰ τὴν ἐρήμωση τῆς Μοσχοπόλεως εἶχε ὡς φυσικὴ συνέπεια νά περάσει κρίση. Ἦδη ἀπὸ τὸ 1767 ἡ μονὴ ἔμεινε ἀκέφαλη, ἀφοῦ ὁ ἡγούμενος Παρθένιος «ἐμίσησε πρὸς τὴν Οὐγγαρίαν καὶ Βενετίαν ἀρκετοὺς χρόνους (1767-1773)²¹ γιὰ «ζητεῖες»²². Λόγω τῆς μακροχρόνιας ἀποδημίας του οἱ προεστοὶ τοποθέτησαν ὡς ἡγούμενο τὸν ἱερομόνα-

Ἰωαννίνων, τῆς Μοσχοπόλεως κ.ά. Κυρίαρχη γλώσσα ἦταν, ἀδιαφιλονίκητα, ἡ ἑλληνικὴ.

21. ΜΑΡΤΙΝΙΑΝΟΥ, *Συμβολαί*, σ. 68. Πρβλ. τοῦ ἴδιου, *Μοσχόπολις*, σ. 177.

22. Τὸ γνωστὸ φαινόμενο τῆς περιηγήσεως ἱερέων ἢ μοναχῶν (σπανίως καὶ ἐπισκόπων) πού συνέλεγαν χρήματα ὑπὲρ ναῶν ἢ ἱερῶν μονῶν ἢ τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου. Γιὰ τὸν ἐκφυλισμὸ αὐτοῦ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἔθους βλ. Γ. ΠΡΙΝΤΖΙΠΑ, *Λογάδες τοῦ Γένους*, Ἀθήνα 1985, σ. 30.

χο Βασίλειο. Μέ την καταστροφή τῆς Μοσχοπόλεως ἡ «συμπάσχουσα» μονή βρέθηκε σέ χαώδη κατάσταση. Ὁ Παρθένιος μετά τήν ἐπάνοδό του (1773) θέλησε νά ἀποκαταστήσει τή μοναστική τάξη καί πειθαρχία. Προκλήθηκαν ὁμως ἀντιδράσεις καί ὁ Μητροπολίτης Κορυτσᾶς καί Μοσχοπόλεως Γεννάδιος συγκάλεσε ὑπό τήν προεδρία του συνέλευση κλήρου καί λαοῦ στή μονή. Σ' αὐτήν μετέσχε καί ὁ Θεόδωρος Καβαλλιώτης, πού εἶχε ἐπανέλθει ἀπ' τήν προσωρινή του μετάβαση στήν Εὐρώπη. Ἡ συμμετοχή του ἦταν δικαιοματική, ἀφοῦ ὡς πρωτοπαπᾶς Μοσχοπόλεως ἐκτελοῦσε χρέη ἀρχιερατικοῦ ἐπιτρόπου, ὑπό τήν δικαιοδοσία τοῦ Μητροπολίτη Κορυτσᾶς καί Μοσχοπόλεως. Ἐτσι στίς 20 Ἰουλίου 1773 ὑπέγραψε, μόνος ἔγγαμος κληρικός, τή σχετική ἀπόφαση πού εἶχε ὡς ἐξῆς²³:

«Ὁ Κορυτσᾶς καί Μοσχοπόλεως Γεννάδιος ἐπιβεβαίωσι ἴσον ἀπαράλλακτον τοῦ αὐτοθελήτου γράμματος τῶν πατέρων τοῦ Προδρόμου.

Ἐπειδή πολλοί ποιμένες διέφθειραν τόν ἀμπελώνα μου, ὁ προφήτης καί πρόδρομος διά τοῦ Ἡσαΐου παραπονούμενος φανάζει, καί ὁ οἶκος μου ἀπό τήν πολυαρχίαν καί ἀκαταστασίαν ἢ μᾶλλον εἰπεῖν φθοροποιόν ἀσυμφωνίαν τῶν ἐν αὐτῷ συνασκουμένων ἐρημώθη, γενόμενος οἶκος ἐμπορίου, διά τοῦτο εἰς αἴσθησιν ἐλθόντες ἡμεῖς οἱ ὑπογραφόμενοι καί εὐρισκόμενοι ταπεινοί πατέρες τοῦ εὐαγοῦς οἴκου τοῦ Προδρόμου, ἀποφασίζομεν, νά ἀπέχωμεν παντοίῳ τρόπῳ ἀπό τήν ἐπιζήμιον ταύτην ἀκαταστασίαν, διάγοντες τόν ὑπόλοιπον χρόνον τῆς ζωῆς ἡμῶν ἐν εἰρήνῃ ἀγάπῃ τε καί ἀληθείᾳ ἀνυποκρίτῳ ὁ μέγας ὑπό τοῦ μικροῦ εὐλαβούμενος καί ὁ μικρός ὑπό τοῦ μεγάλου βοη-

23. ΜΑΡΤΙΝΙΑΝΟΥ, *Συμβολαί*, σσ. 82-83. Ἀναδημοσιεύεται ἐδῶ γιά τό γενικώτερο ἐνδιαφέρον πού παρουσιάζει καί εἰδικότερα γιάτί εἶναι ἐνδεικτικό: α) τῆς ἀνύστακτης μέριμνας τῶν Μοσχοπολιτῶν γιά τήν παρακείμενη μονή καί β) τῆς ἔκρυθμης καταστάσεως πού ἀνέλαβε νά ἀμβλύνει ἢ καί νά διευθετήσει συνέλευση κληρικῶν καί λαϊκῶν. Ἡ συμμετοχή τοῦ Καβαλλιώτη στίς ἐκκλησιαστικές αὐτές ἐνέργειες θεωροῦνταν αὐτονόητη.

θούμενος. Ὅθεν μετὰ τὴν στερρὰν ἀποκατάστασιν τοῦ ἐνόσ πληρεξουσίου κοινῇ τῇ γνώμῃ, ἡμετέρου ἐπιστάτου, ὑποσχόμεθα αὐτοθελήτως καὶ αὐτοπροαιρέτως, ὅτι ὅποιος ἡμῶν τῶν ὑπογραφομένων ἤθελεν εὐρεθῆ εἰς τὸ ἐξῆς ὅπου νὰ ἀνακυκᾷ καὶ νὰ συγχέῃ τὸ Μοναστήριον καὶ νὰ προξενήσῃ σκάνδαλα εἰς τὴν ἀδελφότητα, ζητῶν τὰ ἀνάρεστα καὶ κακὰ θελήματα τῆς καρδίας του, καὶ δέν ἤθελε καταπεισθῆ εἰς τοὺς προεστώτας μοναστηριακοὺς ἐπιστάτας, ὡσάν ὅπου ἡ σκιά παρέδραμε καὶ ἡ κατὰ Χριστόν ἐν μέσῳ ἡμῶν ὁμόνοια ἔλαμψεν, ὁ τοιοῦτος, ὡς φθορεὺς τοῦ μοναστηρίου, ὡς ὀπαδὸς τοῦ μισοκάλου δαίμονος καὶ ἐχθρὸς τοῦ προφήτου καὶ Προδρόμου, ἀφοῦ παρουσιασθῆ τὸ πολὺ ἢ ὀλίγον σκάνδαλόν του, νὰ γυμνωθῆ κατὰ πάντα καὶ νὸ διωχθῆ μέ μεγάλην πομπὴν καὶ ἀτιμίαν ἀπὸ τὸ ἱερόν μοναστήριον. Ὅθεν ἐδώσαμεν καὶ τὸ παρόν αὐτοθέλητον γράμμα, ἔχον τὸ κύρος ἀδιάσειστον.

αγογ', Ἰουλίου κ.

Ὁ ἡγούμενος τοῦ ἁγίου Προδρόμου Παρθένιος στέργω

Κύριλλος ἱερομόναχος στέργω	Θεόδωρος Βρέτας μάρτυς
Βασίλειος ἱερομόναχος »	Ἰωάννης Οἰκονόμου μάρτυς
Διονύσιος μοναχός »	Μήτηρος Ἀθανασίου μάρτυς
Γρηγόριος μοναχός »	Φίλιππος Ἀθανασίου μάρτυς
πρώην Κάρρας Σεραφεῖμ μάρτυς	Βρέτας Μάνου μάρτυς
Πρωτοσύγγελος τοῦ ἁγίου Τάφου Διονύσιος Ἱερομόναχος μάρτυς	
ὁ ἐν Ἱεροδιδασκάλους πρωτοπαππᾶς Θεόδωρος μάρτυς	
ὁ Κωνσταντῖνος Ἀδάμης μαρτυρεῖ ὁ Στεφανῆς Θεοδώρου μάρτυς	

Τὸ δεύτερο γεγονός πού δηλοποιεῖ τὴ συμμετοχὴ τοῦ Καβαλλιώτη σέ διαλλακτικὲς καὶ εἰρηνευτικὲς γιὰ τὴν Ἐκκλησίαν πράξεις, συνέβη τὸ 1779 (14 Αὐγούστου). Τότε ὁ Θεόδωρος Καβαλλιώτης συμμετέσχε σέ κληρικολαϊκὴ σύνοδο πού πραγματοποιήθηκε στὴ Μοσχόπολη γιὰ νὰ ἐπιλυθεῖ ἐκκλησιαστικὴ διαφορά μεταξύ τῶν Μητροπολιτῶν Βελεγράδων καὶ Κορυτσᾶς²⁴

24. Α. ΑΛΕΞΟΥΔΗ, Σύντομος ἱστορικὴ περιγραφή τῆς ἱεραῆς Μητροπόλεως Βελεγράδων καὶ τῆς ὑπὸ τὴν πνευματικὴν αὐτῆς δικαιοδοσίαν ὑπαγομένης χώρας, Ἐν Κερκύρα 1868, σσ. 72-73. Πρβλ. καὶ ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, Μοσχόπολις, σσ. 13-14.

καί ἀφορούσε σέ διευθέτηση τῶν ὁρίων τῆς Μητροπόλεως Βελεγράδων. Ἡ «ἀποτελεσματική» ἀπόφαση πού ἐκδόθηκε ὑπογράφεται ἀπό τόν Μητροπολίτη Γκόρας καί Δυρραχίου Κωνσταντίο, τόν πρῶην Γκόρας Σεραφεῖμ, τόν οἰκονόμο Κωνσταντίνο, τόν σακελλάριο Δανιήλ, τόν ἱεροδιδάσκαλο πρωτοπαππά Θεόδωρο καί τούς λαϊκοὺς Θεόδωρο Χατζηφιλιππίδη καί Βρέτο Κωνσταντίνου, ἔχει δέ ὡς ἑξῆς:

Ἐὸ Κορυτσᾶς καί Μοσχοπόλεως ΙΩΑΚΕΙΜ ἐπιβεβαιοῖ:

Ἡ ταπεινότης ἡμῶν διὰ τοῦ παρόντος ἀποδεικτικῶς γράμματος δῆλον ἀποκαθίστησιν. Ἐπειδὴ γὰρ διχόνοια ἦτον ἀναμεταξύ ἐμοῦ τε καί τοῦ ἁγίου Βελεγράδων Κυρίου Ἰωάσαφ διὰ τὴν ἐνορίαν, ἡγουν τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Στερμενίου μετὰ καί τῶν χωρίων Μαλεσένι, Σίργιανι, Κούκλανι, Γοστίμα, Μουρίκανι, καί εἰς ὅσα μανδρία καί χωρία εἶναι εἰς αὐτὴν τὴν ἐνορίαν καί ἐδῶθεν τοῦ Σκουμβίου εἰς τὸ σύνορον Σπαθίας καί ἐγὼ μὲν καθὰ ἐπεκράτησεν ἐπὶ τοῦ ἁγίου Λυχνιδῶν Κύρ Γρηγορίου ἐζήτηον νὰ τὴν κυριεύσω αὐτὴν τὴν ἐνορίαν, ὁ δὲ ἅγιος Βελεγράδων ὡσαύτως ἐγύρευε νὰ τὴν κυριεύσῃ, ὡς εἶχεν ἐπικρατήσῃ καί εἰς τὸν καιρόν τοῦ πρό τοῦ Γρηγορίου καί ἐπὶ τοῦ μακαρίτου θεοῦ αὐτοῦ Μεθοδίου καί τῶν λοιπῶν προκατόχων των, καί περὶ τούτου ἀναφορᾶς γενομένης παρὰ τοῦ ἁγίου Βελεγράδων τῇ ἁγίᾳ τοῦ Χριστοῦ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ, ψῆφος γέγονε παρὰ τε τοῦ Παναγιωτάτου καί τῆς ἁγίας καί ἱερᾶς Συνόδου, ὅπως δι' ἐξαρχίας τοῦ ἁγίου Κορυτζᾶς καί τοῦ ἁγίου Πρεσπῶν καί Λυχνιδῶν θεωρηθῆ ἡ πρὸς ἡμᾶς ἀλλήλους διαφορά αὕτη καί συστήσωσιν ἡμῖν τὴν εἰρηνιαίαν διαλλαγὴν, εἴτε διὰ μαρτύρων, εἴτε διὰ παλαιᾶς παραδόσεως. Συγκροτηθέντων ἡμῶν ἀμφοτέρων, ἐμοῦτε καί τοῦ ἁγίου Κορυτζᾶς Κύρ Ἰωακεῖμ, παρόντων δὲ τοῦτε ἁγίου πρῶην Γκόρας καί τῶν ἐντίμων κληρικῶν τῆς Μητροπόλεως ταύτης, καί λογοτριβῆς οὐ μικρᾶς γενομένης, ἐπειδὴ ἐν φρικτῶ ἐπιτιμίῳ ἐμαρτύρησεν ὁ ἅγιος Βελεγράδων Κύρ Ἰωάσαφ κατὰ τὴν μαρτυρίαν τῆς ἀναφορᾶς, ὅτι δηλαδὴ εἰς τὸν καιρόν τοῦ πρό τοῦ Κύρ Γρηγορίου, αὐτὸς ἐκυρίευε τὴν ἐνορίαν αὐτὴν καί πρό αὐτοῦ οἱ προκατόχοι τῆς Ἐπαρχίας Βελεγράδων, τούτου χάριν καὶ ἐγὼ παρητήθην τὴν ἐνορίαν ταύτην, καί ἔστω ἀπὸ τοῦ νῦν καί ἐφεξῆς μέλος τῆς Ἐπαρχίας Βελεγράδων, καί ἕκαστος ἀναπαυέσθω εἰς τὰ ἑκπαλαι ὄρια τῆς κατ' αὐτόν Ἐπαρχίας ἀταράχως, μένων ἐφ' ἡσυχίας ἐν ᾧ ἐκλήθη τούτου χάριν γέγονε καί τὸ παρὸν ἀποφαντικόν εἰς τὴν περὶ τούτου βεβαίωσιν καί ἀσφάλειαν ἐνώπιον τοῦτε ἁγίου Κορυτζᾶς Κύρ Ἰωακεῖμ

καί τοῦ ἁγίου πρώην Γκόρας Κύρ Σεραφεΐμ καί τῶν παρευρεθέντων ἐντίμων κληρικῶν ἔχον τό κύρος καί βέβαιον ἐν παντί τόπῳ.
αγοθ.ω Αὐγούστου ιδ.

Γκόρας καί Δυρραχίου ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ὑποβεβαιοῖ

ἽΟ πρώην Γκόρας ΣΕΡΑΦΕΙΜ μαρτυρεῖ.

ἽΟ οἰκονόμος ἐν ἱερεῦσι ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ μαρτυρεῖ.

ἽΟ ἐν ἱερεῦσι σακελλάριος ΔΑΝΙΗΛ μαρτυρεῖ.

ἽΟ ἱεροδιδάσκαλος πρωτοπαππᾶς ΘΕΟΔΩΡΟΣ μαρτυρεῖ.

Θεόδωρος Χατζῆ Φιλιππίδης μαρτυρεῖ.

Βρέτος Κωνσταντίνου μαρτυρεῖ.

ἽΟ Καβαλλιότης ὁμῶς διακρίθηκε καί γιά τήν ἐνοριακή δραστηριότητά του. ἽΑπό ἰδιόχειρη σημείωση πληροφοροῦμαστε ὅτι συνέβαλε ἀποφασιστικά στήν ἀνέγερση τοῦ ναοῦ τοῦ ἽΑγίου Χαραλάμπους στή Μοσχόπολη τό 1760. «ΑΨΞ ἽΙουνίου μηνός Κ' προτροπή καί συνεργασία τοῦ σοφολογιωτάτου καί αἰδεσιμωτάτου διδασκάλου, ἱεροκήρυκος καί πρωτοπαπᾶ Θεοδώρου ἽΑναστασίου Καβαλλιῶτου, ἐπί ἀρχόντων Κυρίου Θεοδώρου Βρέττα καί Κυρίου Ναοῦμ Θεοδώρου καί ἐπιτρόπου Χατζῆ Γεωργίου Μποῦε, συνδραμόντων ἀπάντων τῶν χριστιανῶν τῆς ἐνορίας, ἀνηγέρθη ἐκ θεμελίων ὁ πάνσεπτος ναός τοῦ ἁγιομάρτυρος Χαραλάμπους ἐν εὐόπτῳ καί εὐκραεστάτῳ τόπῳ τῆς πατρίδος ἡμῶν Μοσχοπόλεως καί ἐκτίσθη καί ἐγκαινισμῶ ἡσφαλίσθη καί εὐπρεπῶς ἐκοσμήθη ὡς ὁρᾶται σήμερον. Αἰωνία ἡ μνήμη τρίς»²⁵.

ἽΟ ναός αὐτός, ἕνας ἀπό τοῦς εἴκοσι δύο²⁶ τῆς Μοσχοπόλεως, ἦταν κτισμένος σέ εἰδυλλιακό περιβάλλον, σέ μιᾶ ἐκτεταμένη κοιλάδα, πού περιβάλλονταν ἀπό κατάφυτους λοφίσκους,

25. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, ὀ.π., σ. 32. ἽΟ Γεωργιάδης μαρτυρεῖ γιά τό ἰδιόχειρο τῆς σημειώσεως, διότι ὁ ἴδιος γνώριζε τόν γραφικό χαρακτήρα τοῦ λογιῶν ἀπό ἄλλες σημειώσεις.

26. ἽΟλοι ἦταν βασιλικῶν ρυθμῶν, πλὴν τοῦ καθολικῶν τῆς μονῆς τοῦ Τιμίου Προδρόμου πού ἦταν βυζαντινῶν Πάντως οἱ ναοί τῆς Μοσχοπόλεως θεωροῦνταν ὡς οἱ πῶ ὁμοιοί τῆς Εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας. Βλ. HETZER, *Das dreisprachige Wörterverzeichnis*, σ. 23. Πρβλ. τήν ἐνδιαφέρουσα ἀρχαιολογική μελέτη τοῦ ST ADHAMI, «*Tri bazilika të ndërtuara në Voshopjê brënda katër vjetëve*», Monumentet, 14 (1977) 145-168.

κοντά στον ποταμό Ζόμορι. Ὁ Καβαλλιώτης ὑπῆρξε ἐφημέριός του.

Ἀπό τὰ προεκτεθέντα καταδεικνύεται ἐπαρκῶς ἡ συμβολή τοῦ Θεοδώρου Καβαλλιώτη στή μάχη τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας ἐναντίον τῶν ἄλλων ὁμολογιῶν ἢ θρησκειῶν, ἡ ἱεροκηρυκτική του δραστηριότητα καί ἡ συμμετοχή του στήν ἱεραποστολή, πού ἐκτός τοῦ καθαρῶς θρησκευτικοῦ χαρακτήρα της εἶχε καί τίς ἐκπολιτιστικές της προεκτάσεις.

Ἀκόμα πρέπει νά ἐπισημανθεῖ ἡ συμμετοχή του σέ προσπάθειες γιά τήν ἀποκατάσταση τῆς εὐταξίας καί ἐνότητας τῆς Ἐκκλησίας καθώς καί οἱ ἐνοριακές πρωτοβουλίες του. Πέρα ὅμως ἀπό τήν ἐκκλησιαστική του διακονία σημαντικές ὑπηρεσίες προσέφερε καί στόν κοινωνικό του περίγυρο τόν ὁποῖο ἐπηρέασε θετικά. Γι' αὐτό ὅμως θά γίνει λόγος στήν ἐπόμενη παράγραφο.

2. Ἡ κοινωνική προσφορά

Ὁ Θεόδωρος Καβαλλιώτης, ἐκτός τῆς σύμβολῆς του στά ἐκκλησιαστικά πράγματα, ὑπῆρξε καί σημαντικός κοινωνικός παράγων καί ἀπό τούς κορυφαίους θεμελιωτές τῆς κοινωνικῆς εὐποιίας στή Μοσχόπολη. Στρατευμένος «ψυχῇ τε καί σώματι» στίς τάξεις τῆς μαχομένης Ἐκκλησίας, εἶχε ὡς συνεχῆ καί ἐπιτακτική μέριμνα τήν κοινωνική προσφορά. Δέν περιορίσθηκε σέ θεωρητικές τοποθετήσεις ἀλλά μετουσίωσε τήν εὐαγγελική δυναμική σέ καθημερινή πράξη. Ἡ χριστιανικά καλλιεργημένη ψυχὴ του καί ὁ κοινωνικός περίγυρος, ὄχι μόνο εὐνοοῦσαν ἀλλά ὠθοῦσαν στήν κοινωνική προσφορά. Ἡ Μοσχόπολη εἶχε παράδοση εὐποιίας. Ὁ ἴδιος ὁ Καβαλλιώτης εἶχε δρέψει τούς καρπούς αὐτῆς τῆς φιλαλληλίας, ἀφοῦ εἶχε σπουδάσει μέ χρήματα τῶν συντεχνιῶν.

Δέν εἶναι εὐκόλο νά διακρίνει κανεὶς ἂν οἱ κοινωνικοὶ προσανατολισμοὶ του ἀποσαφηνίσθηκαν περισσότερο μέ τίς πιθανές ἐπιδράσεις πού δέχθηκε ἀπό τό Διαφωτισμό¹ διά μέσου τῶν διδασκάλων του. Ὁ Διαφωτισμός ἐμφανίζονταν τήν ἐποχὴ ἐκείνη ὡς κομιστής ἐνός νέου οἰκουμενικοῦ ἀνθρωπισμοῦ. Ὅμως γιά ἕναν κληρικό τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας «παραβίαζε ἀνοιχτές

1. Εἶναι εὐρύτητα ἀποδεκτό ὅτι μεταξύ τῶν στοιχείων τοῦ Διαφωτισμοῦ ἦταν καί ἡ προώθηση τῆς κοινωνικῆς δράσεως. Ἀμφισβητώντας τήν ἀξία ὁποιασδήποτε πρόνοιας, ὁ Διαφωτισμός θεωροῦσε ὡς μοναδικό τρόπο καταξιώσεως τοῦ ἀτόμου τή δράση του μέσα στήν κοινωνία. Κάτω ἀπό τό πρῖσμα αὐτό καί ὡς ἔκφραση τοῦ πνεύματος ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ἡ προσπάθεια τοῦ Καβαλλιώτη νά συγγράψει τό τρίγλωσσο λεξικό, προκειμένου νά γεφυρώσει τά γλωσσικά χάσματα τῶν λαῶν πού συναντήθηκαν στήν εὐρύτερη περιοχὴ τῆς Μοσχόπολεως.

θύρες» ἀφοῦ ἡ ιδιότητα τοῦ χριστιανοῦ δέν μπορεῖ νά καταξιωθεῖ παρά μέ τή διακονία τῶν ἄλλων².

Ἡ βαθιά βίωση τῶν πνευματικῶν ἀξιῶν τῆς Ὁρθοδοξίας ἀποτελοῦσε γιά τόν Καβαλλιῶτη ἀφετηρία κάθε προσφοράς. Δέν εἶχε τή μορφή κάποιου «καθήκοντος», μιᾶς ἐξωθεν ἐπιβολῆς, ἀλλά αὐτονόητης, ἐνστικτώδους ἀναγκαιότητος. «Ἐκ γάρ μιᾶς ταύτης οἶα πηγῆς τινός πολυχεύμονος τῆς θεωρίας καί τῆς πράξεως, τῶν ἀρχῶν ἐκπηγαζουσῶν ἢ κατ' ἄνθρωπον ἐνική δυνάς τυγχάνει ἀνελλιπῶς τῆς ἰδίας τελειότητος γινώσκουσα μετά λόγου τά ὄντα καί εἰς τό πράττειν οὐ τάξεως ἀνευ σπεύδουσα»³.

Ἐνῶ τό ἦθος τοῦ Διαφωτισμοῦ ἦταν ἡ κοινωνική χειραφέτηση, ἡ συνειδητοποίηση τῆς ἀτομικότητος καί τῆς προσωπικῆς αὐτονομίας⁴, ὁ Καβαλλιῶτης προσανατολιζόταν πρὸς τήν ἐνταξη τῆς προσωπικῆς αὐτονομίας του, πού προέρχονταν, ὡς ἕνα σημεῖο, ἀπό τήν ἐνασχόλησή του μέ τή φιλοσοφία, μέσα στό κοινωνικό ἔργο τῆς Ἐκκλησίας. Κάτω ἀπ' αὐτή τήν ὀπτική γωνία ἐβλεπε καί τήν διδακτική του προσφορά. Ὅχι ὡς ἕνα ἀπλό μεταφορέα γνώσεων ἀλλ' ὡς ἀγωγό τῆς ἡμερωτικῆς καί ἀνθρωπιστικῆς διδαχῆς της. Κι ἀκόμη εὐρύτερα. Ἐβλεπε τόν ἑαυτό του ὡς δίαυλο διά τοῦ ὁποίου μεταφέρονταν τά ζωογόνα νάματα τῆς παιδείας καί τῆς ὀρθοδοξίας σέ ἄλλους λαούς, πού εἶχαν ἐπιτακτικότερες πνευματικές ἀνάγκες. Μέ αὐτή τήν προπτική ἡ ἱεραποστολική δράση του καί τό τρίγλωσσο λεξικό ἀποκτοῦν ξεχωριστές διαστάσεις.

Ὁ Papacostea⁵ ὑποστηρίζοντας τήν ἐπίδραση τοῦ Leibniz στόν Καβαλλιῶτη, διά μέσου τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη, τόν θεωρεῖ ὡς πρόδρομο τῆς συγκριτικῆς γλωσσολογίας. Ζώντας σέ πε-

2. Γαλ. 5, 6. Ἰακ 2, 26. Ματθ. 25, 31-46.

3. ΧΣ, φ. 68, *Φυσική πραγματεία*, προοίμιον.

4. Βλ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗ, Ἰ. Μοισιόδαξ, σ. 218.

5. *Teodor Anastasie Cavallioti*, σ. 67 κ.έ. Οἱ γλώσσες, ἔλεγε ὁ Leibniz, εἶναι τά πιό παλιά μνημεῖα τοῦ ἀνθρώπινου γένους, πιό παλιά ἀπό τή γραφή καί τίς τέχνες. Ὅλες οἱ γλώσσες τῆς γῆς πρέπει νά μποῦν στά λεξικά καί νά συγκριθοῦν μεταξύ τους. Μέ τή βοήθεια τῆς ἐτυμολογίας καί μέ τή σύγκριση τῶν γλωσσῶν θά γνωρίσουμε τήν ἴδια τήν καταγωγή τῶν λαῶν.

ριοχή συναντήσεως ποικίλων γλωσσῶν ἐπισήμανε καὶ ἀξιοποίησε τὸ γόνιμο ἔδαφος πού ὑπῆρχε γιὰ δοκιμές συγκριτικῆς γλωσσολογίας. Ὁ Καβαλλιώτης ὅμως δὲν ἦταν ἓνας «τεχνοκράτης» γραμματικός ἢ γλωσσολόγος. Ἡ σύνταξη ἑνός τρίγλωσσου λεξικοῦ εἶχε κίνητρα κοινωνικοῦ ὠφελιμισμού, ἀποσκοποῦσε στὴ βελτίωση τῆς ζωῆς τῶν λαῶν πού συγχρωτίζονταν στὴν περιοχή τῶν Βαλκανίων. Ἔτσι ἀπομακρύνονταν ἀπὸ τὴ θεωρητικὴ ἐνατένιση τῶν ἀνθρώπινων προβλημάτων καὶ προχωροῦσε στὸ στρατόπεδο τῶν λογίων· ἐκείνων πού μάχονταν μὲ πρακτικὲς παρεμβάσεις νὰ ἀλλάξουν τὴν κοινωνία. Μὲ ἐπικρατέστερα πάντοτε δύο κορυφαῖα, ἔσαι ἀναγεννητικά, στοιχεῖα: τὴν ὀρθόδοξη πίστη καὶ τὴν ἑλληνικὴ σκέψη.

Πέρα ὅμως ἀπὸ τίς γενικὲς αὐτὲς διαπιστώσεις πού προσδιορίζουν τὴν κοινωνικὴ προσφορά τοῦ Καβαλλιώτη, ὀφείλουμε, γιὰ νὰ ὀλοκληρωθεῖ ἡ ἀξιολόγησή του ὡς κοινωνικοῦ παράγοντα, νὰ ἐπισημάνουμε τὴν κοινωνικὴ σημασία πού εἶχε ἡ δημιουργία τῆς Νέας Ἀκαδημίας, ἑνός ἔργου εὐρύτατης κοινωνικῆς ἀπηχίσεως, ὄχι μόνο γιὰ τὴν Μοσχόπολη, ἀλλὰ γιὰ ὅλοκληρο τὸν ἑλληνισμό καὶ τὴν Εὐρώπη, ἂν κανεὶς κρίνει ἀπὸ τοὺς σημαντικούς λόγους πού ἀποφοίτησαν ἀπ' αὐτήν.

Ὁ Καβαλλιώτης ἀναδείχθηκε σὲ κορυφαῖο κοινωνικό παράγοντα. Κανένα σημαντικό ἔργο δὲν ὀλοκληρώθηκε χωρὶς τὴν ἐνεργητικὴ παρουσία του. Γι' αὐτὸ στοὺς κώδικες τῆς ἐποχῆς χαρακτηρίζονταν ὡς «ἐγκριτος». Στὰ κείμενα αὐτὰ ἐκδηλώνονταν ἀπερίφραστα ἡ καύχηση τῶν Μοσχοπολιτῶν γιὰ τὸν «παναιδεσιμώτατον καὶ ἱεροσοφολογιώτατον ἀρχιπρεσβύτερον», «πρώτου πρεσβυτέριο», «δρχάμου πρεσβυτέρων», «ἀρχιπρεσβυτέρων, φιλοσόφων τε κλέος». Ἔτσι δηλοποιεῖται ἡ κοινωνικὴ καταξίωσή του καὶ υἱοθετεῖται ἀπὸ τὸ περιβάλλον του ἡ ἐργώδης προσπάθεια πού κατέβαλε γιὰ νὰ συγκρατήσῃ τοὺς νέους ἀπὸ τὴν προϋούσα διαφθορά καὶ τὴν ὑποταγὴ τους στὶς ὕλιστικὲς ἐξάρσεις τοῦ καιροῦ του.

Θά ἦταν ὅμως ἄλλειπὴς ἡ εἰκόνα τοῦ Καβαλλιώτη ὡς κοινωνικοῦ ἐργάτη ἂν δὲν ἀναφερόμασταν στὸ περίφημο «ὄρφανο-διοικητήριον»⁶. Ἐνα ἔργο κοινωνικῆς εὐποιίας καὶ συναντιλή-

6. Οἱ Μοσχοπολίτες ὑπῆρξαν πρωτεργάτες ἀγαθοεργημάτων καὶ κοι-

ψεως, ένδεικτικό τών ύψηλών επιδόσεων τών Μοσχοπολιτών σέ πράξεις φιλανθρωπίας. Τό 1750 «έπί πανιερωτάτου και θεοπροβλήτου Μητροπολίτου τής Άγιωτάτης Μητροπόλεως Κορυτσάς και Σελασφόρου κυρίου Νικηφόρου, επί τών έντιμωτάτων άρχόντων τής καθ' ήμās πολιτείας κ.κ. Θεοδώρου Βρέττα, Ναούμ Θεοδώρου, Κωνσταντίνου Βρέττα τοϋ και άρίστου έξάρχου τοϋ όρφανοδιοικητηρίου και επί τών χρησιμωτάτων επιτρόπων κατά τό αυτό έτος κυρίου κυρίου Γεωργίου Θεοδώρου Μπάλα, Ίωάννου Στάμου, Δημητρίου Στήργια, Ίωάννου Σιαγκούνη, Βρούσσα Σωφρόνη και Μιχαήλ Μπαλέρη άρχινήθηκεν εις στερέωσιν ή “κάσσα τών πτωχών”, τό καταφύγιον τών κακώς έχόντων, τό πλήρωμα πασών τών άρετών. Αίωνία ή μνήμη τρίς. Τοίς μέλλουσι νά επιτροπεύσουν και νά πασχίσουν λόγω τε και έργω διά έτούτην τήν κάσσαν τών όρφανών, αίωνία ή μνήμη»⁷. Καί συνεχίζει πιό κάτω: «Άνάθεμα εις εκείνους, οι όποιοι θά θελήσουν ή μέ λόγον ή μέ έργα κρυφά ή φανερά νά τήν πολεμήσουν και νά μή άγωνισθουν διά τήν στερέωσίν της. Ήμείς οι έν τή χριστεπώνυμω ταύτη πολιτεία έπροθυμοποιήθημεν νά στερεώσωμεν τήν κάσσαν τών πτωχών, τό εργαστήριον τής θεαρέστου έλεημοσύνης, τό καταφύγιον τών κακώς έχόντων».

Συντάκτης τοϋ κειμένου, όπως μαρτυρείται από τό ύφος και

νωνικών έργων. Άνάμεσά τους σημαντική θέση κατέχει τό «όρφανοδιοικητήριον». Κτίσθηκε τό 1750 (ίσως και λίγο ωρίτερα, βλ. ΣΚΕΝΔΕΡΗ, Ίστορία τής άρχαίας και συγχρόνου Μοσχοπόλεως, σ. 19) και λειτουργούσε υπό τήν έποπτεία τής Νέας Άκαδημίας, αλλά μέ δικό του κανονισμό. Ένδέχεται νά άποτελούσε και προπαιδευτήριον τής Νέας Άκαδημίας. Οι συντεχνίες από τούς τροφίμους του επέλεγαν τούς άρίστους προκειμένου νά τούς βοηθήσουν για τή συνέχιση τών σπουδών. Βλ. ΣΚΕΝΔΕΡΗ, ό.π., σ. 20. Άκόμη χρησίμευε και ως κατάλυμα τών διερχομένων ξένων. Βλ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, Μοσχοπόλις, σ. 39. Οι Μοσχοπολίτες τό πνεύμα τής φιλαδελφίας τό μετέφεραν και στις νέες πατρίδες τους μετά τήν καταστροφή τοϋ 1769. Διακρίθηκαν για τό πλήθος τών εδεργεσιών, τών δωρεών κ.λπ.

7. Κώδικας τοϋ ναοϋ τής Παναγίας πού άπωλέσθηκε (φ. 27β). Τό κείμενο στοϋ ΣΚΕΝΔΕΡΗ, Ίστορία τής άρχαίας και συγχρόνου Μοσχοπόλεως, σ. 20 και ΚΑΛΛΙΜΑΧΟΥ, Ό πολιτισμός τής Μοσχοπόλεως, σ. 8.

τό λεξιλόγιο, πρέπει να είναι πάλι ο Θεόδωρος Καβαλλιώτης. Ἡ συμβολή του στη θεμελίωση του ανεπανάληπτου αὐτοῦ προνοιακοῦ ἔργου πρέπει να ὑπῆρξε καθοριστική. Παρά τὴν ἀπουσία μνείας τοῦ ὀνόματός του⁸ δὲν θεωρεῖται πιθανόν να θεμελιώθηκε τὸ φιλανθρωπικὸ αὐτὸ ἔργο καὶ μάλιστα με πρωτεργάτες τοὺς στενοὺς συνεργάτες του Θεόδωρο Βρέττα, Ναοὺμ Θεοδώρου καὶ Κωνσταντῖνο Βρέττα, χωρὶς τὴ δική του συμμετοχή.

Ἄλλὰ καὶ στὴν καθημερινή ζωὴ ἡ προσφορά τοῦ Καβαλλιώτη πρὸς τοὺς συνανθρώπους του ἦταν ἐμφανὴς καὶ δραστική. Εἶναι γνωστὸ ὅτι οἱ ἱερεῖς, κατὰ τὴν τουρκοκρατία, ἀσκοῦσαν καὶ ἔργο συμβολαιογράφου. Πλήθος διαθηκῶν, πωλητηρίων καὶ λοιπῶν ἀποδεικτικῶν ἐγγράφων, πού ἀφοροῦσαν στὴν οἰκονομική καὶ κοινωνική ζωὴ τοῦ τόπου συντάσσονταν ἀπ' αὐτοὺς καὶ ὑπογράφονταν ἀπὸ τοὺς ἴδιους γιὰ τὴν ἐγκυρότητά τους. Οἱ ἱερεῖς ἦσαν οἱ πῶ ἐγγράμματοι Μοσχοπολίτες ἀλλὰ παράλληλα καὶ οἱ πῶ ἀξιόπιστοι καὶ φερέγγυοι μάρτυρες⁹. Ἐνάμεσά τους κορυφαῖος ὁ Θεόδωρος Καβαλλιώτης.

Ὡς δεῖγμα αὐτῆς τῆς κοινωνικῆς ὑπηρεσίας ἀναφέρεται ἔγγραφο συμβόλαιο κατοίκου τῆς Μοσχοπόλεως τοῦ Μιχάλη Παπαθανασίου πού ἀφιερώνει ἓνα ἐργαστήριο στό ναὸ τῶν Ταξιαρχῶν Μιχαὴλ καὶ Γαβριήλ¹⁰ (8 Αὐγούστου 1779). Τὸ συντάσσει καὶ τὸ ἐπικυρώνει με τὴν ἰδιόχειρη ὑπογραφή του «ὁ ἐν ἱεροδιδασκάλους Ἱεροκῆρυξ καὶ πρωτοπαππᾶς Θεόδωρος»¹¹.

Ἄξιοπαρατήρητο εἶναι, ὅπως σημειώνει ὁ Δ. Καλλιμάχος, ὅτι «οἱ Μοσχοπολίται ἐπλασαν εὐγενεστέραν τοῦ ὄρφανοτροφείου λέξιν μὴ ἐνθυμίζουσαν τὴν ὑλικὴν τροφήν». Πρβλ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, *Μοσχοπόλις*, σ. 39, ὅπου τὸ κείμενο ἀποδίδεται στὸν κώδικα τῆς ἐκκλησίας Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου. Πιθανόν να πρόκειται γιὰ τὸν ἴδιο κώδικα.

8. Ἡ ἀναφορά τοῦ ὀνόματος τοῦ κυριάρχου Μητροπολίτη ἴσως δὲν ἄφησε περιθώρια γιὰ τὴν ἀναγραφή τοῦ ὀνόματος τοῦ Καβαλλιώτη

9. Βλ. ΜΑΡΤΙΝΙΑΝΟΥ, *Συμβολαί*, σ. 130 κ.έ. ὅπου παρατίθενται μαρτυρίες συνταγμένες καὶ ὑπογραμμένες ἀπὸ ἱερεῖς.

10. Ὁ ναὸς αὐτὸς κτίσθηκε τὸ 1720 με ἔξοδα τοῦ Βρέττα Μπεζούκα, στίς ὑπάρειες τοῦ ὄρου Κόστα Μάντουκα στὴν πῶ ἀριστοκρατικὴ συνοικία τῆς Μοσχοπόλεως. Βλ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, ὁ.π., σ. 31

11. Τὸ κείμενο τοῦ συμβολαίου ἔχει ὡς ἐξῆς:

Ἐκ τῶν παραπάνω συνάγεται ὅτι ὁ Θεόδωρος Καβαλλιώτης ὑπῆρξε, στή Μοσχόπολη καί τήν εὐρύτερη περιοχή, σημαντικός κοινωνικός παράγοντας, ὑπόδειγμα βιωμένου χριστιανισμοῦ. Εἶχε πλήρη συνείδηση τῆς κρισιμότητος τῶν καιρῶν καί μέ τό αὐξημένο κύρος τοῦ διανοουμένου ἀνταποκρίθηκε πλήρως στίς κοινωνικές ἀνάγκες καί ἐδεργέτησε τόν κοινωνικό του περίγυρο.

Σέ συνάρτηση μέ τήν κοινωνική του προσφορά κρίνεται ἀπαραίτητο νά ἐπισημανθεῖ στή συνέχεια καί ἡ παιδαγωγική του ἀκτινοβολία.

«ΑΨΟΒ' Αὐγούστου ἡ' ἐγώ ὁ ταπεινός καί ἀνάξιος δοῦλος τοῦ Θεοῦ Μιχάλης Παπαθανασίου ἰδία προαιρέσει ἀφιερῶνω εἰς τήν ἐκκλησίαν τῆς ἐνορίας μου τῶν Ταξιαρχῶν Μιχαήλ καί Γαβριήλ καί πασῶν τῶν ἐπουρανίων Δυνάμεων Ἄσωμάτων ἓνα ἐργαστήριον κείμενον εἰς τό μέγα τσαρσί (=ἀγορά) τῆς Κορυτσῆς ἀνάμεσα ἀπό τό ἐργαστήριον τοῦ Ρήστου Βυθκουκιώτου τοῦ Λάσκου Γκέρκι καί τῶν ἐργαστηρίων τοῦ Γεωργίου Σίνα. Τοῦτο ἀγόρασα ἀπό τοῦς ἰδρώτας μου εἴκοσι ἐπτὰ χιλιάδες ἄσπρα καί δαπανήσας ἀκόμη τρεῖς χιλιάδες ἄσπρα τό ἕκαμα μόλις αἰώνιον καί εἶναι ἀφιέρωμα εἰς τήν ρηθεῖσαν ἐκκλησίαν παντοτεινόν καί ὑπό τελείαν ἐξουσίαν τῆς. Οἱ κατά καιρούς ἐπίτροποι νά τό ἐξουσιάζουν ἐπιτροπικῶς, νά ἀπολαμβάνουν τά ἐνοίκια, τά ὅποια θά ἐξοδεύσουν μόνον διά τό λάδι τῆς ἐκκλησίας καί διά τά τρία κανδήλια τοῦ Χριστοῦ, τῆς Θεοτόκου καί τῶν Ἀρχαγγέλων, τά ὅποια θά εἶναι πάντοτε ἀκοίμητα χωρίς νά ἐναντιωθῆ κανένας, διότι ἄλλως θά ἔχη τό βάρος τῶν οὐρανίων Ἄσωμάτων. Ὅστις μέ θρασυτήτα ἤθελε τολμήσει νά ἐναντιωθῆ εἰς τούτους ἢ νά θελήσῃ νά τό πωλήσῃ ἐπί οἰαδήποτε προφάσει, οὗτος θά εἶναι ἀντάξιος ἱερόσυλος καί νά ἔχη ἀντίδικον καί φοβερόν πολέμιον τόν ἐν ρομφαίᾳ διστόμφω μέγαν Ἀρχιστράτηγον Μιχαήλ ἐν ὥρᾳ θανάτου καί τόν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστόν ἐν ἡμέρᾳ κρίσεως. Ἀμήν, Ἀμήν. Ἐγώ ὁ Μιχάλης Παπαθανασίου ἀφιερῶνω καί στέργω εἰς ὅλα τά γραφόμενα. Ὁ ἐν ἱεροδιδασκάλοις Ἱεροκήρυξ καί Πρωτοπαππᾶς Θ'ρς, Στέφανος Θ'ρου μαρτυρῶ». Τό κείμενο στοῦ ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, Μοσχόπολις, σ. 31.

3. Ἡ παιδαγωγική ἀκτινοβολία

Γιὰ νά ἀξιολογηθεῖ ἐπαρκῶς ἡ προσωπικότητα τοῦ Θεοδώρου Καβαλλιώτου καί νά ὀλοκληρωθεῖ ἡ εἰκόνα του ὡς διδασκάλου τοῦ Γένους, πρέπει ἀπαραιτήτως νά ἐπισημανθεῖ καί νά καταγραφεῖ ἡ παιδαγωγική του προσφορά. Αὐτή ἀποτελοῦσε τό ἀντίκρουσμα τῆς κυρίαρχης ιδιότητός του.

Εἶναι εὐνόητο ὅτι ἕνας λόγιος μέ τόσο παχυλή μὀρφωση θά ἀποτελοῦσε ἐπίλεκτο στέλεχος τῆς παιδείας τοῦ ὑποδούλου Γένους. Δικαιολογημένα ὁ Ζαβίρας¹ τόν χαρακτήρισε ὡς «ἄνδρα δαιμόνιο», ὁ Σάθας² τόν κατέταξε μεταξύ «τῶν ὀλίγων διδασκάλων τοῦ ἡμετέρου Γένους», ὁ Κουρίλας³ τόν θεώρησε ὡς «τὴν τηλαυγεστέρα μορφή τῆς Νέας Ἀκαδημίας», ὁ Thunmann⁴ ὡς τόν «λογιότερο ἀνάμεσα στό λαό του», ὁ Reyfuss⁵ τὴν «πιό σημαντική προσωπικότητα τῆς Νέας Ἀκαδημίας» ἐνῶ ὁ Γεωργιάδης⁶ τόν περιέλαβε μεταξύ «τῶν δημιουργικωτέρων διδασκάλων τοῦ Γένους». Τέλος ὁ Μιχαλόπουλος τόν χαρακτήρισε ὡς «μεγαλοϊδεάτη Ἕλληνα τῆς Μοσχόπολεως, μεγάλο ἀναμορφωτὴ τῶν βαλκανικῶν φυλῶν καί προφήτη τῆς ἀδελφώσεως τῶν λαῶν τῆς Βαλκανικῆς»⁷.

Κατὰ τὴν περίοδο τῆς δράσεώς του ὡς διδασκάλου στή Μοσχόπολη, ἡ πνευματικὴ τῆς ζωῆ βρισκόνταν σέ ἐντύπωση

1. Νέα Ἑλλάς ἢ Ἑλληνικόν θέατρον, σ. 319.
2. Νεοελληνική φιλολογία, σ. 495.
3. Γρηγόριος ὁ Ἀργυροκαστρίτης, σ. 105.
4. Untersuchungen, σ. 178.
5. Die Akademie, σ. 117.
6. Μοσχόπολις, σ. 64.
7. Μοσχόπολις: αἱ Ἀθήναι τῆς Τουρκοκρατίας, σσ. 20-21.

έξαρση. Ἡ πόλη καί οἱ κάτοικοί της διέρχονταν τήν «χρυσή ἐποχή» τους. Οἱ καλές τέχνες, ἡ οἰκονομία, ἡ βιοτεχνία καί τό ἐμπόριο, ἡ κοινωνική πρόνοια, ἡ παιδεία, εἶχαν δρομολογηθεῖ, ἤδη ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 18ου αἰώνα, πρὸς τήν κατεύθυνση τῆς προόδου καί τῆς συνεχοῦς ἐξελίξεως. Σέ μιά πόλη μέ 12.000 σπίτια καί 60.000 κατοίκους⁸, μέ 22 ἐνοριακοὺς ναοὺς, μέ κερδοφόρες ἐμπορικὲς συναλλαγές, μέ τυπογραφεῖο, μέ ἄρτια ὀργανωμένες συντεχνίες, μέ βιβλιοθήκη, μέ ἀκμάζουσες βιοτεχνίες ἐριούχων ἐνδυμάτων καί ταπήτων, μέ χορεία λογίων, ἡ ἀνάπτυξη τῆς παιδείας ἦταν φυσικό ἐπακόλουθο. Εὐστοχα χαρακτηρίσθηκε ἡ Μοσχόπολη ὡς «Παρίσι τῆς Ρούμελης»⁹ ἢ «Ἀθῆναι τῆς Τουρκοκρατίας»¹⁰ ἢ «Μυστράς τοῦ τουρκοκρατούμενου Ἑλληνισμοῦ»¹¹. Μέσα σ' αὐτόν τό γενικό ὄργανο ἡ παιδεία προπορεύονταν καί ἐπηρέαζε εὐεργετικά, ὄχι μόνο τοὺς Μοσχοπολίτες καί τοὺς περιοίκους, ἀλλά, εὐρύτερα, ὅλους τοὺς ὑπόδουλους λαοὺς τῆς Βαλκανικῆς. Τοὺς ὀδήγησε μέ ταχεῖς ρυθμοὺς στήν πνευματική καί πολιτισμική ἀναγέννηση.

Κορυφαῖο ἐκπαιδευτικό δημιούργημα τῶν Μοσχοπολιτῶν

8. W LEAKE, *Travels in northern Greece*, vol. I, σ 343. Εἶναι χαρακτηριστική ἡ δυσπιστία τοῦ ἄγγλου περιηγητῆ, ὅταν τό 1805 (11 Σεπτεμβρίου), ἐπισκέφθηκε τήν ἤδη κατεστραμμένη Μοσχόπολη, πού δέν εἶχε περισσότερα ἀπό 200-300 σπίτια. Θεώρησε τοὺς ἀριθμούς, πού διέσωζε τότε ἡ παράδοση τῶν κατοίκων, ὡς ὑπερβολικούς. «...but have great difficulty in believing even the smaller of these numbers» Πρβλ. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗ, «*Νέαι συμβολαί*», σ 286 κ.έ.

9. Δ ΚΑΛΛΙΜΑΧΟΥ, «*Ὁ πολιτισμός τῆς Μοσχόπολεως*», Παναθήναια 13 (1913) 5

10. Φ ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Μοσχόπολις: αἱ Ἀθῆναι τῆς Τουρκοκρατίας*, Ἀθῆναι 1941.

11. ΚΑΛΛΙΜΑΧΟΥ, ὁ.π., σ. 11. Παρά τήν ἔλλειψη λεπτομερῶν πληροφοριῶν γιά τή Μοσχόπολη, εἶναι ἀναμφισβήτητο ὅτι κατά τόν 18ο αἰώνα ἦταν «*urbs amplissima non modo in tota Graecia, sed etiam fere per totum Turcarum imperium*». (Πόλη ἐπιφανεστάτη ὄχι μόνο σέ ὅλη κληρῆ τήν Ἑλλάδα, ἀλλ' ἀκόμη σέ ὅλη σχεδόν τήν τουρκική αὐτοκρατορία).

ήταν ή Νέα Ἀκαδημία¹², πού, ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, διεκδικούσε τά πρωτεία μεταξύ τῶν σχολείων τοῦ τουρκοκρατουμένου Ἑλληνισμοῦ. Τήν ὀνομασία ἔλαβε ἐπί τῆς σχολαρχίας τοῦ Σεβαστοῦ Λεοντιάδη περί τό 1744, πιθανότατα κατ' ἀπομίμηση τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Πλάτωνος. Στή σχολή διδάσκονταν ή λογική, ή φυσική, ή μεταφυσική καί ή θεολογία, τά μαθηματικά, ή ἀρχαία ἑλληνική, ή λατινική, στοιχεῖα ποιητικῆς. Ἡ διδασκαλία τῶν μαθημάτων αὐτῶν εἶχε χαρακτήρα ὄντως ἀκαδημαϊκό, ὅπως εὐχερῶς ἀποδεικνύεται ἀπό τά χρησιμοποιούμενα τήν ἐποχή ἐκείνη διδακτικά ἐγχειρίδια. Ἡ φοίτηση στή Νέα Ἀκαδημία προϋπέθετε σπουδή σέ σχολεῖα ἐγκύκλιας παιδείας, ὅπως ὑπαινίσσεται ὁ Θεόδωρος Καβαλλιώτης στό προοίμιο τῆς «Λογικῆς πραγματείας» του. «Πρός ταύτην τήν διαγνωστικήν μέθοδον, θεία εὐδοκία μεταβάλλεται, ὡ φοιτηταί, ἱκανῶς ἤδη περί τήν ἐγκύκλιον παιδείαν γεγυμνασμένοι»¹³.

Ὁ δραστήριος Ἀρχιεπίσκοπος Πρώτης Ἰουστινιανῆς Ἀχριδῶν Ἰωάσαφ¹⁴, ὁ Μοσχοπολίτης, ἀνέλαβε τήν πρωτοβουλία ἀνεγέρσεως μεγαλοπρεποῦς οἰκοδομήματος προκειμένου νά στεγασθεῖ ή σχολή. Κάλεσε τούς προκρίτους καί τό λαό στό μητροπολιτικό ναό τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου (Παναγίας), ὅπου μίλησε μέ συγκινητικά λόγια καί τούς προέτρεψε νά προσφέρουν χρηματικά ποσά. Τό ἀποτέλεσμα ἦταν πράγματι πολύ ἀποδοτικό, ἀποκαλυπτικό τῆς κοινωφελοῦς νοοτροπίας τῶν Μοσχοπολιτῶν. Ὁ κώδικας τοῦ ναοῦ¹⁵ διέσωσε τό γεγονός. «Κατάλογος τῶν ἀφιερωσάντων ἐπί τοῦ Μακαριωτάτου καί λογιωτάτου πατρός ἡμῶν καί Πατριάρχου Α' Ἰουστινιανῆς Ἀχριδῶν Κυρίου Ἰωάσαφ, συνεργεῖα καί προτροπή αὐτοῦ κατ' ὄνομα, εἰς

12. Γιά τά ἐπιγράμματα θά ἀναφερθοῦμε, στόν οἰκεῖο χῶρο, ἐκτενέστερα.

13. ΧΣ, φ. 6.

14. Περισσότερες πληροφορίες γιά τή ζωή καί τό ἔργο τοῦ κορυφαίου αὐτοῦ ἱεράρχη βλ. ΜΑΡΤΙΝΙΑΝΟΥ, *Συμβολαί*, σ. 61, ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, *Μοσχόπολις*, σ. 61.

15. Φ. 28α, βλ. ΚΑΛΛΙΜΑΧΟΥ, ὁ.π., σ. 6 κ.έ. Πρβλ. καί ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, ὁ.π., σ. 41 κ.έ., ΣΚΕΝΔΕΡΗ, σ. 16 κ.έ.

σύστασιν τοῦ ἑλληνικοῦ φροντιστηρίου διά ψυχικὴν αὐτῶν σωτηρίαν καὶ μνημόσυνον αἰώνιον». Στὴ συνέχεια ἀναφέρονται τὰ ὀνόματα τῶν δωρητῶν μὲ τὰ ἀντίστοιχα ποσά. Ὁ Μητροπολίτης Καστορίας Διονύσιος, ἄσπρα 60.000. Ὁ ἡγούμενος τῆς μονῆς ὀσίου Ναοῦμ, ἄσπρα 12.000. Οἱ πρόκριτοι τῆς Μοσχόπολεως, ἄσπρα 250.000, ἐνῶ τὸ μεγαλύτερο ποσὸ προσέφεραν οἱ συντεχνίες, ἄσπρα 312.000.

Τὰ ποσὰ αὐτὰ ἦταν ὄντως ἐντυπωσιακὰ γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη, ἂν μάλιστα ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι δὲν εἶχαν ἐξ ὀλοκλήρου ἐκλείψει οἱ δυσμενεῖς συνέπειες τοῦ φοβεροῦ λιμοῦ τοῦ 1740, πού ἐπληξε ἰδιαίτερα τὴ Μοσχόπολη¹⁶.

Παρά τὸ μέγεθός τους ὅμως δὲν ἦσαν ἱκανὰ νὰ καλύψουν ὅλες τὶς δαπάνες ἀνεγέρσεως, ἢ ὁποῖα ὀλοκληρώθηκε μετὰ μία πενταετία. Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Ἰωάσαφ δὲν εὐτύχησε νὰ δεῖ περατούμενο τὸ μεγαλοπρεπές κτίσμα. Πέθανε τὸ 1745, παραδίνοντας τὴ σκυτάλη στὸ Θεόδωρο Καβαλλιώτη. Αὐτὸς μαζί μὲ ὀρισμένους προύχοντες παρακολούθησαν ἀπὸ κοντὰ τὶς ἐργασίες ἀνεγέρσεως, γι' αὐτὸ καὶ ἀναφέρονται ὀνομαστικὰ στὸ κείμενο τοῦ κώδικα. Ὁ Καβαλλιώτης ὅμως ἀναφέρεται καὶ γιὰ ἕναν πρόσθετο λόγο: Ἦδη ἀπὸ τὸ 1748 ἦταν ὁ ἀδιαφιλονίκητος διευθυντὴς τῆς σχολῆς καὶ ἡ ψυχὴ τῆς¹⁷.

16. Ἡ φοβερὴ πείνα καὶ ἀκρίβεια τοῦ 1740 εἶχε πεντάμηνη διάρκεια (ἀπὸ Φεβρουάριο μὲχρι Ἰούνιο). Περισσότερες λεπτομέρειες καὶ ἔμμετρη ἀφήγηση τῶν συμβάντων ἀπὸ τὸν λόγιο Μιχαὴλ τοῦ Γκόρας βλ. ΜΑΡΤΙΝΙΑΝΟΥ, *Συμβολαί*, σ. 56 κ.ἐ. καὶ ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, *Μοσχόπολις*, σ. 53 κ.ἐ. Βλ. Ν ΠΟΛΙΤΟΥ, «Περὶ τοῦ ἐν Μακεδονίᾳ λιμοῦ ἐν ἔτει 1740», ΔΙΕΕ 1 (1983) 266-273. Ἡ πληροφορία περὶ τοῦ καταστρεπτικοῦ λιμοῦ περιλαμβάνεται στὴν ἀκολουθία τοῦ ὀσίου Ναοῦμ πού τυπώθηκε στὴ Μοσχόπολη τὸ 1740, φέρει δὲ τὴν ἐπιγραφή: «Σύντομος ἱστορία τῆς κατὰ τὸ 1740 ἔτος μεγάλης γενομένης πείνας καὶ ἀκριβείας, συνθεθεῖσα παρὰ τοῦ κ. Μιχαὴλ Γκόρα καὶ ἀφιερωθεῖσα παρ' αὐτοῦ τῷ Μακαριωτάτῳ καὶ σοφοτάτῳ ἀρχιεπισκόπῳ Πρώτῳ Ἰουστινιανῆς Ἀχιριδῶν καὶ πάσης Βουλγαρίας κυρίῳ κυρίῳ Ἰωάσαφ».

17. Στὸ ἴδρυμα αὐτὸ καὶ στοὺς τροφίμους του ὁ Καβαλλιώτης ἀφιέρωσε τὴν πύο παραγωγικὴ καὶ φωτεινὴ περίοδο τῆς ζωῆς του (1746-1769). Δὲν φαίνεται πολὺ πιθανὸ κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ νὰ ταξίδεψε στὴν

«Κατά τό. αψν' (1750) ἔτος σωτήριον ἐπί τοῦ πανιερωτάτου, λογιωτάτου καί θεοπροβλήτου Μητροπολίτου τῆς ἀγιωτάτης Μητροπόλεως Κορυτσᾶς καί Σελασφόρου Κυρίου Κυρίου Νικηφόρου, ἐπί τῶν ἐντιμοτάτων καί εὐγενεστάτων ἀρχόντων τῆς καθ' ἡμᾶς πολιτείας Κυρίου Κυρίου Θεοδώρου Βρέττα, Κυρίου Ναούμ Θεοδώρου καί Κυρίου Κωνσταντίνου Βρέττα καί ἐπί τῶν χρησιμωτάτων ἐπιτρόπων κ.κ. Θεοδώρου Μπάλλα, Κυρίου Ἀναστασίου Κωστή Μόσχα καί Κυρίου Γεωργίου Μάνου, ἰθύνοντος τοὺς διδασκαλικούς οἴακας, τοῦ σοφωτάτου, λογιωτάτου καί τῆς ἡμῶν πατρίδος ἀρίστου διδασκάλου κυρίου κυρίου Θεοδώρου Ἀναστασίου Καβαλλιώτου, ἐκτίσθη ἐκ θεμελίων τό περίφημον ἑλληνικόν σχολεῖον, ὁ ἄκρος στολισμός τῆς πολιτείας, ἡ εὐκοσμία τῶν ἡθῶν, τό φῶς τῆς Ἐκκλησίας τό ἐπί τό πρῶτον φῶς ἀνάγον καί διά τῶν διαρκεστάτων ἀγωνισμάτων αὐτῶν καί ἐν-θέου ζήλου καί προθυμίας εὐσεβοῦς, ἐστερεώθη κατά πάντα. Αἰωνία ἡ μνήμη, τρίς»¹⁸.

Ἡ φράση «ἰθύνοντος τοὺς διδασκαλικούς οἴακας» εἶναι δηλωτική τῆς ἡγετικής θέσεως τοῦ Θεοδώρου Καβαλλιώτη, ὁ ὁποῖος, ὅπως φαίνεται, δέν εἶχε ἀκόμη χειροτονηθεῖ. Εἶχε ὁμως στά χέρια του τή διεύθυνση τῆς Νέας Ἀκαδημίας, τῆς ὁποίας, γιά μιὰ περίπου εἰκοσαετία, ἀποτελοῦσε τόν ἡγετικό νοῦ.

Τό μεγαλεπήβολο αὐτό πνευματικό ἴδρυμα ἦταν ἀποτέλεσμα μιᾶς συντονισμένης, πολύχρονης καί πολυάνθρωπης προσπάθειας μέ ἐμπνευστή καί πρωτεργάτη τῶν Ἀχριδῶν Ἰωάσαφ. Αὐτός ὁμως δέν ὑπῆρχε πιά¹⁹ καί ὁ Καβαλλιώτης αἰσθάνονταν βαρύτερη εὐθύνη γιά τό σημαντικό αὐτό ἔργο. Στό κείμενο πού

Εὐρώπη γιά εὐρύτερες σπουδές, ὅπως μαρτυρεῖ ὁ ΣΑΘΑΣ, δ.π., σ. 496: «Ἐρωτι εὐρυτέρας μαθήσεως ἦλθεν εἰς Γερμανίαν». Τήν ἀποψη ἀποδέχεται καί ὁ Ραπακοστεα, δ.π., σ. 63: «Πῆγε στή Δύση, ταξίδεψε στή Γερμανία, συνέχισε νά ἐρευνᾶ καί νά μαθαίνει, πέρασε ἀπό τήν Ἰταλία, τή Βενετία, ὅπου βρίσκονταν μιὰ πολυάριθμη μοσχοπολίτικη παροικία».

18. ΚΑΛΛΙΜΑΧΟΥ, δ.π., σ. 7, ὅπου μνημονεύεται ὡς κείμενο τοῦ κώδικα Παναγίας, φ. 34α. Πρβλ. καί ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, δ.π., σ. 42 καί ΣΚΕΝΔΕΡΗ, δ.π., σ. 17. Ὁ τελευταῖος ἀναφέρει ἀκριβῶς τό ἴδιο κείμενο, ἀλλά τό ἀποδίδει στόν κώδικα τῆς Μονῆς Προδρόμου.

19. Ὁ θάνατος τοῦ Ἰωάσαφ τοποθετεῖται στίς 22 Ὀκτωβρίου 1745. Βλ. ΜΑΡΤΙΝΙΑΝΟΥ, *Συμβολαί*, σ. 63.

συντάχθηκε κατά τήν ημέρα τών ἐγκαινίων χαρακτηρίζεται ὁ Καβαλλιώτης μέ ὑπερθετικές ἐκφράσεις «σοφώτατος, λογιώτατος, ἄριστος» πού διερμηνεύουν τά αἰσθήματα τών Μοσχοπολιτῶν γιά τό πρόσωπό του καί τήν πνευματική του προσφορά. Ἄλλά καί οἱ ἐπόμενες ἐκφράσεις ὅπως «ὁ ἄκρος στολισμός τῆς πολιτείας», «τό ἐπί τό πρῶτον φῶς ἀνάγον», «ἡ εὐκοσμία τών ἡθῶν», εἶναι ἐνδεικτικές τοῦ πρωταγωνιστικοῦ ρόλου πού διαδραμάτιζε ἡ παιδεία στή Μοσχόπολη καί κατ' ἐπέκταση οἱ λειτουργοί της. Παραλλήλως τό κείμενο αὐτό, ὡς ἱστορική πηγή, ἀποτελεῖ ἀναμφισβήτητο τεκμήριο τῆς ἀξιοζήλευτης ἀμιλλας ὑπέρ τῆς παιδείας τών ὑποδούλων ἐλλήνων, ὑπό τήν ἡγεσία τῆς Ἐκκλησίας καί τών προυχόντων. Ὁ Καβαλλιώτης πρωταγωνιστοῦσε στόν ἐγκαινιασμό μιᾶς νέας περιόδου γιά τήν παιδεία τῆς Μοσχοπόλεως.

Τό 1755 συνέχιζε νά διευθύνει τή σχολή τῆς Μοσχοπόλεως καί νά διδάσκει. Παρέδιδε γραμματική, φυσική, λογική, μεταφυσική, λατινικά, ποίηση. Ὅ,τι παρέλαβε ἀπό τούς διακεκριμένους δασκάλους του (Χαλκέα, Λεοντιάδη, Βούλγαρη) τό ἐμπλούτισε μέ τή δική του πνευματική περιουσία καί τό πρόσφερε ἀφειδῶς στούς μαθητές του. Εἶναι ἡ περίοδος τῆς μεγάλης πνευματικῆς ἀκτινοβολίας του, πού κορυφώνεται μέ τήν προσέλευσή του στήν ἱερωσύνη.

Ἦδη εἶχε στό ἐνεργητικό του μία Λογική, μία Φυσική καί μία Μεταφυσική. Οἱ ἐργασίες αὐτές ἀνταποκρίθηκαν πλήρως στίς ἐκπαιδευτικές ἀνάγκες τῆς Νέας Ἀκαδημίας. Παράλληλα προετοίμαζε τήν ἐκδοση μιᾶς Γραμματικῆς, πού τελικά ἐκδόθηκε τό 1760. Ἦταν τό πρῶτο ἔντυπο βιβλίο του καί τό μοναδικό πού ἐκτυπώθηκε στό τυπογραφεῖο τῆς Μοσχοπόλεως²⁰. Τό δεύτερο ἔντυπό του θά κυκλοφορήσει, μετά ἀπό μιά δεκαετία, τό 1770, μακριά ἀπό τήν κατεστραμμένη πατρίδα του, στή Βενετία.

Ὁ Καβαλλιώτης ἀφιερῶθηκε στό διδακτικό ἔργο, γι' αὐτό καί ὅλη ἡ συγγραφική του δραστηριότητα συνδέεται ἄμεσα μέ

20. Ἡ «εἰσαγωγή γραμματικῆς» τοῦ Θεοδώρου Καβαλλιώτη, ἦταν καί τό τελευταῖο ἔντυπο τοῦ μοσχοπολίτικου τυπογραφείου. Βλ. ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ ἀλήθεια κριτής*, σ. 178.

τή διδασκαλική ιδιότητά του. Ἡ δυναμική τῆς ἀγάπης του πρὸς τοὺς μαθητὲς του τὸν ὠθοῦσε στὴ συνεχή συγγραφὴ διδακτικῶν βιβλίων. Δὲν ἐπιδίωκε ὅμως τὴ διοχέτευση κάποιων ξηρῶν γνώσεων, ἀλλὰ συνακόλουθα ὁδηγοῦσε τοὺς νέους στὸ δρόμο τοῦ ἠθους καὶ τῆς ἀρετῆς. Ἔτσι ἀναδείχθηκε μιὰ ἄρτια ἐκπαιδευτικὴ προσωπικότητα. Ζώντας σὲ κοινωνία ὅπου ἡ ἐκπαιδευτικὴ καὶ πολιτιστικὴ ζωὴ βρίσκονταν σὲ ἄνθηση, ἦταν φυσικὸ ὁ λόγιος διδάσκαλος νὰ κατεῖχε περίοπτη θέση. Ἡ κοινωνία ὅμως αὐτὴ βαθμιαῖα προσανατολίζονταν πρὸς τὴν ὑλοφροσύνη καὶ τὴν εὐμάρεια. Ὁ Καβαλλιώτης, ὡς πνευματικὸς ταγός, αἰσθάνονταν σὲ δυσαρμονία μὲ τὶς ἀναζητήσεις τῆς καὶ γι' αὐτὸ κατέβαλε ἔντονες προσπάθειες νὰ συγκρατήσει τοὺς νέους ἀπ' τὴ μανιώδη φορὰ πρὸς τὴν ὑλὴ. Ὅχι μὲ στεῖρες ἀπαγορεύσεις, ἀλλὰ μὲ τὴν καθοδήγηση πρὸς τὸ ἠθικὸ ἰδεῶδες τοῦ χριστιανισμοῦ²¹. Μὲ προφητικὴ ἔξαρση, κατὰ τὴν ἔναρξη τῶν μαθημάτων τῆς φυσικῆς, πρότεινε στοὺς μαθητὲς του τὸ δρόμο τῆς παιδείας καὶ τῆς φιλοσοφίας, ὡς μοναδικὸ μέσο ἀντιστάσεως ἐναντίον τῆς ἐπερχομένης ἀποκτηνώσεως. «*Ἰσχυρώτατοι ἔσεσθε πρὸς τὸ παθῶν κατακρατῆσαι καὶ κτηνώδους ζωῆς ἀνώτεροι γενήσεσθε*»²².

Οἱ μαθητὲς του μὲ τὴ σειρά τους ἔγιναν οἱ ἀδιάψευστοι μάρτυρες τῆς πνευματικῆς καὶ ἐπιστημονικῆς προσφορᾶς τοῦ δασκάλου μὲ τὶς σημαντικὲς ἐπιδόσεις τους στὰ γράμματα καὶ στὶς ἐπιστῆμες. Ὅχι μόνο μετέφεραν τὴ φήμη του στὰ πέρατα τῆς Εὐρώπης, ἀλλὰ ὑπῆρξαν καὶ τὰ ζωντανὰ στοιχεῖα τῆς πολιτισμικῆς ἀναμορφώσεως στὴν ὁποία συνέβαλε ἡ Νέα Ἀκαδημία μὲ τὸ παιδευτικὸ ἔργο τῆς. Ὁ Τέρπος Μάκου, δάσκαλος τῆς

21. Βλ. ΡΑΡΑΚΟΣΤΕΑ, ὁ.π., σ. 77. Ὁ ἴδιος μὲ τὴν οἰκογένειά του ἔδινε τὸ παράδειγμα τοῦ ὀλοκληρωμένου πιστοῦ. Εἶναι ἐνδεικτικὸ τὸ γεγονός πού διασώζει κώδικας τῆς ἐποχῆς: Τὸ 1765, 24 Ἰουλίου, ἡμέρα τῆς ἐπετείου μνήμης τοῦ Τιμίου Προδρόμου, προσέρχεται οἰκογενειακῶς ὡς εὐλαβῆς προσκυνητὴς στὴν ὁμώνυμη μονὴ καὶ γράφει τὰ ὄνόματα Θεοδώρου, Κυράνης καὶ Ἀναστασίου, γιὰ τὴν παράκληση. Προσφέρει δέ, κατὰ τὴν μέχρι σήμερα ἰσχύουσα συνήθεια, καὶ χρήματα. Βλ. ΜΑΡΤΙΝΙΑΝΟΥ, *Συμβολαί*, σ. 151.

22. *Φυσικὴ πραγματεία*, προοίμιο, ΧΣ, φ. 68α.

σχολής Κορυτσᾶς, ὁ ἱερέας καὶ νομοφύλακας Βρέτος, ὁ Νουν-
τσος Σαμσάλας, ὁ Ναούμ Γκούστας²³, ὁ ἱερομόναχος Σάββας,
δάσκαλος στό σχολεῖο Βυθκουκίου, ὁ Γεώργιος Νικολαΐδης
Τούρτας, ὁ Ναούμ Νικολάου Τούρτας, ὁ ἱερομόναχος τοῦ ὁσίου
Ναούμ Ἀμβρόσιος Παμπέρης²⁴ καὶ τόσοι ἄλλοι πού τὰ ὀνόματά
τους δέν εἶναι γνωστά²⁵ μετέδωσαν μέ τή σειρά τους τὰ φῶτα
τῆς γνώσεως ὄχι μόνο στόν εὐρύτερο χῶρο τῆς Μοσχοπόλεως
ἀλλά καί σέ ἄλλες χῶρες τῆς Εὐρώπης. Τά ἐπιγράμματα πού
συνέθεσαν καί κοσμοῦν τήν «Εἰσαγωγή Γραμματικῆς», δείχνουν
τό σεβασμό καί τήν ἀνεξίτηλη αἴσθηση τῆς πνευματικῆς εὐεργε-
σίας. Παρά τήν αὐστηρότητα τοῦ διδασκαλικοῦ ἤθους καί ὕ-
φους²⁶ οἱ μαθητές τρέφουν βαθεῖα ἐγνωμοσύνη καί ἀναγνώριση
πρός τήν προσωπικότητά του.

Ἀξιοσημεῖωτη εἶναι καί ἡ συμβολή τῶν μαθητῶν τοῦ Κα-
βαλλιῶτη στή διάδοση τῶν βιβλίων του. Ἡ ἀγάπη καί ὁ θαυμα-
σμός πρὸς τόν διδάσκαλο πού τούς χειραγώγησε στή γνώση καί
τήν ἀρετή, ὥθει τό νεώτερο ἀπό τούς μαθητές του, τόν Ναούμ
Ἀναστασίου Ντάτα²⁷ νά ἀντιγράψει τή «Φυσικὴ πραγματεία»

23. Λόγιος Μοσχοπολίτης πού ὁ Ζαμπίτης Ἰσαΐ Μπέης ἐπνιξε τό
1788 (23 Μαρτίου). Βλ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, ὁ.π., σ. 69 καί ΜΑΡΤΙΝΙΑΝΟΥ,
Μοσχόπολις, σ. 157.

24. Γεννημένος τό 1733 στή Μοσχόπολη μόνασε ἀρχικά στή μονή
τοῦ ὁσίου Ναούμ, ἐνῶ στή συνέχεια ταξίδεψε στήν Οὐγγαρία καί στή
Μολδαβία. Τελικά τοποθετήθηκε ἐφημέριος τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησίας
στή Λειψία.

25. Πλουσιότερα στοιχεῖα γιά τούς μαθητές τοῦ Καβαλλιῶτη βλ.
PEYFUSS, *Die Akademie*, σ. 121, ΚΟΥΡΙΑ, *Γρηγόριος ὁ Ἀργυροκα-
στρίτης*, σ. 91 κ.έ., ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ ὁ.π., σ. 64 κ.έ.

26. Γιά τό παιδαγωγικό ἤθος καί ὕφος τῆς ἐποχῆς βλ. ΓΕΔΕΩΝ, *Ἡ
πνευματικὴ κίνησις*, σσ. 239-240, ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗ, *Ἰ. Μοισιόδαξ*, σ. 36
κ.έ., ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗ, *Ἡ παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, σ. LXXVI κ.έ.

27. Στή σ. 228 τῶν ΧΡΑ, στό τέλος τῆς «Μεταφυσικῆς» ὑπάρχει
σημείωση πού μᾶς ἀποκαλύπτει τόν ἀντιγραφέα: «Τέλος καί μόνῳ Θεῷ
δόξα κράτος. Ἐγράφη διὰ χειρός ... τοῦ ἐλαχίστου ἐν συσχολασταῖς καί
φοιτηταῖς μαθητῶν ἱεροδιδασκάλου Κυρίου Θεοδώρου Καβαλλιῶτου τοῦ
ἐκ Μοσχοπόλεως. Ναούμ Ἀναστασίου Ντάτας».

καί τή «Μεταφυσική» γιά τίς εκπαιδευτικές ανάγκες τῆς Ἀκαδημίας Ἰασίου, ἡ ὁποία διατηροῦσε στενές σχέσεις μέ τή Μοσχόπολη²⁸. Δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι καί ὁ Δημήτριος Κωνσταντίνου Μπεζούκας, ἀντιγραφέας τῶν χειρογράφων Σιατίστης, ἀπό τόν χῶρο τῶν μαθητῶν του προέρχεται. Σημαντικό ἐπίσης δείγμα τῆς καθολικῆς καταξιώσεώς του ὡς διδασκάλου εἶναι καί ὁ ἱεροελεγεῖος πού διασώθηκε στά χειρόγραφα τῆς ρουμανικῆς Ἀκαδημίας²⁹ καί ὁ ὁποῖος μᾶλλον ἀνήκει στήν ποιητική διάθεση τοῦ γιοῦ του Ἀναστασίου, ἔχει δέ ὡς ἐξῆς:

ἤρ. Ἀναστασίου εἰμί θύτου Θεοδώρου
 ἐλ. γνησίου υἱοῦ, κληρονόμου δέ πάσης
 ἤρ. τῆς περιουσίας αὐτοῦ, ὅς ὑπῆρχεν ἀρητήρ³⁰
 ἐλ. ἄριστος πάντων, ἔμμονος αὖ³¹ λασίνοισ³²,
 ἤρ. φοιτητάς αὐτοῦ πάντας φέρβει³³ ὑπέρ αἴσαν³⁴
 ἐλ. φιλοπονία γάρ, καί ἱεροῖς κύαθοις³⁵.

Ἀπολύτως πλήρη ἀποκρυπτογράφηση τοῦ παραπάνω κειμένου δέν εἶναι εὐκόλο νά κάνουμε. Ἀναμφίβολα ὁμως ἐξυμνεῖ τό διδακτικό ἔργο τοῦ πατέρα του καί τήν ἀπήχηση πού εἶχε. Ἀλλά καί ὁ Κωνσταντῖνος Χατζή Τζεχάνης, ἕνας διακεκριμένος μαθητής τοῦ Καβαλλιῶτη, μέ τίς εὐφήμες συστάσεις του πρὸς τόν Thunmann, ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, γίνεται ἡ ἀφορμή γιά

28. Περισσότερα στοιχεῖα γιά τή συνεργασία τῶν δύο Ἀκαδημιῶν (Ἰασίου-Μοσχόπολεως) καί τίς ὁμοιότητές τους βλ. ΚΟΥΡΙΛΑ, Γρηγόριος Ἀργυροκαστρίτης, σ. 195 κ.έ., ΡΑΡΑΚΟΣΤΕΑ, Teodor Anastasie Cavallioti, σσ. 390-391. Τό γεγονός ὅτι ἡ Ἀκαδημία Βουκουρεστίου ἐξέδωσε μονογραφία περὶ τοῦ Κωνσταντίνου Τζεχάνη ἐνισχύει ἀκόμη περισσότερο τὰ προαναφερόμενα. Βλ. ΚΟΥΡΙΛΑ, ὁ.π., σ. 128.

29. ΧΡΑ, φ. 100α.

30. Ἀρητήρ=ἱερέας.

31. αὖ=πάλι, ἐκ νέου.

32. λάσινος=ἄφρων, ἐπιλήσιμων.

33. φέρβω=τρέφω.

34. αἴσα=τό προσήκον, τό ἀρμόζον.

35. κύαθος=κύπελλο.

συστηματική μελέτη του έργου του διδασκάλου του. Έτσι τό έργο του Μοσχοπολίτη λογίου ύπερπηδᾶ τὰ ὄρια τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας καί ἀποκτᾶ πανευρωπαϊκή ἐμβέλεια. Ἡ ἰδιαίτερη ἐκτίμηση τοῦ Τζεχάνη πρὸς τὸν διδάσκαλό του δηλοποιεῖται χαρακτηριστικά στό βιβλίό του «*Ἐγχειρίδιον ἀριθμητικόν, ἦτοι σύντομος, εὐκόλος καί ἀκριβῆς τοῦ ὀρθοῦ λογαριασμοῦ ἐρμηνεία, εἰς κοινήν ὠφέλειαν τῶν ἀρχαρίων...*» πού ἐκδόθηκε στή Χάλλη τῆς Μαγδεμβουργικῆς τό 1769. Εἶναι ἀφιερωμένο στό χορηγό τῆς ἐκδόσεως Κωνσταντῖνο Μιχαήλ Μόσχα, συμπατριώτη καί συμμαθητή του μέ τόν ὄποιο, καθὼς γράφει ὁ Τζεχάνης, τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας «*τάς πρώτας γραμμάς συμμαθητευόμενοι ποτέ, ἐδιδάχθημεν ἀπό τόν φωστήρα καί τό μέγα τῆς Μοσχοπόλεως καύχημα, τόν ἐν διδασκάλοις λέγω Ἱεροσοφολογιώτατον, καί ἐν Ἱερεῦσιν Αἰδεσιμώτατον Πρωτοπαπᾶν Κύριον Θεόδωρον τόν Καβαλλιώτην*».

Ἡ γλώσσα τῆς διδασκαλίας ἦταν ἡ ἀρχαῖζουσα ἐλληνική³⁶. Αὐτή ὄχι μόνο ὄξυνε τό νοῦ καί ἔφερνε τούς νεαρούς μαθητές σέ ἀμεση ἐπαφή μέ τήν ἀρχαία ἐλληνική σκέψη καί τούς πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλά συνέβαλε ὥστε τήν ἐποχή ἐκείνη νά μιλοῦν καί νά γράφουν στή Μοσχόπολη τήν ἐλληνική μέ τρόπο ὑποδειγματικό³⁷. Ὁ Καβαλλιώτης θέλησε ἀκόμη, καί μέχρις ἐνός σημείου τό πέτυχε, νά γεφυρώσει τὰ γλωσσικά χάσματα

36. Καί μόνο ἡ χρήση τῆς ἀρχαῖζουσας στή διδακτική πράξη, κατά τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰῶνα, θά ἀρκοῦσε νά δείξει τή βαθεῖα ἐπίδραση τοῦ Βούλγαρη, πού πίστευε ὅτι δέν μπορούσε νά ἀναστηθεῖ ἡ προγονική δόξα χωρίς τήν ἀνόθευτη ἀρχαία γλώσσα. Οἱ γλωσσικές ἀπόψεις του συμπυκνώνονται στή φράση: «ἐκσυρικτέον ἄρα τὰ χυδαῖστί φιλοσοφεῖν ἐπαγγελομένα βιβλιδάρια», βλ. *Ἡ Λογική ἐκ παλαιῶν τε καί νεωτέρων συνερανισθεῖσα*, Λειψία 1766, σ. 49. Πολύ ἀργότερα (1783) ὁ Δημήτριος Καταρτζῆς, παρά τό σεβασμό του πρὸς τήν ἀρχαιότητα, θά συμβάλει τελεσίδικα στήν καθιέρωση τῆς νεοελληνικῆς. «Ἡ καλλιέργειά της, κ' ἡ συγγραφὴ βιβλίων σ' αὐτήν εἶναι γενική καί ὀλική ἀγωγή τοῦ ἔθνους».

37. Σχετικά βλ. ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Μοσχόπολις: Αἱ Ἀθήναι τῆς Τουρκοκρατίας*, σ. 18. Αὐτό φαίνεται καί ἀπό τήν διασωθεῖσα ἐμπορική ἀλληλογραφία. Βλ. Β ΠΑΠΑΧΑΤΖΗ, «*Οἱ Μοσχοπολίται καί τό μετά τῆς Βενετίας ἐμπόριον*», σ. 127 κ.έ. καί τοῦ ἴδιου, «*Νέαι συμβολαί*», σ. 270 κ.έ.

ανάμεσα σέ λαούς πού μιλοῦσαν διαφορετικές γλώσσες. Ἔτσι ἔφερε πιό κοντά πρὸς τόν ἑλληνορθόδοξο ἀνθρωπισμό μεγάλες κοινωνικές ομάδες πού τόν εἶχαν πράγματι ἀνάγκη καί τίς ἐπηρεάσε θετικά. Ἐποφασιστική ὑπῆρξε ἡ συμβολή του καί στή θεμελίωση τοῦ καθόλου πολιτισμοῦ τους, ἀφοῦ πρωταρχική προϋπόθεση κάθε πολιτιστικῆς ἀνόδου εἶναι ἡ παιδεία³⁸.

Στήν ἐποχή τῆς ἀκμῆς τοῦ Καβαλλιότη γεννήθηκε καί ἓνας γόνιμος, ὅπως ἀποδείχθηκε ἀργότερα, προβληματισμός γιά τούς ἀμόρφωτους Μοσχοπολίτες. Συνειδητοποιήθηκε ἡ ἀνάγκη τῆς διγλωσσίας. Καλλιέργεια τῆς ἀρχαίας γιά διδακτικούς καί μορφωτικούς σκοπούς μέ παράλληλη χρήση τῆς καθομιλουμένης νεοελληνικῆς στήν καθημερινή ζωή. Μερικές κοινωνικές ομάδες συνέχιζαν νά μιλοῦν τή βλαχική καί, ἐν μέρει, τήν ἀλβανική. Ὁ ἱεροδιδάσκαλος Θεόδωρος Καβαλλιότης ἀντιμετώπισε τό πρόβλημα ἀποφασιστικά καί δημιουργικά. Καρπὸς τῆς δημιουργικῆς ἀντιμετώπισης ὑπῆρξε ἡ «Πρωτοπειρία».

Στή Μοσχόπολη καί μέ πρωτεργάτη τόν Καβαλλιότη ὑλοποιήθηκε ἡ προσπάθεια γιά καθιέρωση γραπτῆς ἀλβανικῆς καί βλαχικῆς γλώσσας. Σωστά ἡ ἱστορία τῆς ἀλβανικῆς φιλολογίας³⁹ δίνει ξεχωριστή θέση στόν Καβαλλιότη καί τό ἔργο του, ἀφοῦ ὑπῆρξε ἀπό τούς θεμελιωτές της. Ἡ ἐμβέλεια ὅμως τοῦ διδακτικοῦ τοῦ ἔργου ἐκτείνεται καί σέ ἄλλους βαλκανικούς λαούς. Ὅπως γράφει χαρακτηριστικά ὁ Φ. Μιχαλόπουλος⁴⁰ «οἱ δάσκαλοι τῆς Νέας Ἀκαδημίας, πολύ πρὶν ἀπό τόν Κοσμᾶ τόν Αἰτωλό καί τό Ρήγα Βελεστινλή, εἶχαν σκεφθεῖ πάνω στό γλωσσικό καί ἐθνολογικό πρόβλημα τῆς Βαλκανικῆς καί στόν ἐξελληνισμό τῶν χριστιανῶν κατοίκων, πού γιά πολλούς λόγους εἶχαν ξεχάσει τήν ἐθνική γλώσσα τους. Ἀπό τήν ἀποψη αὐτή ἡ

38. «Οἱ τότε τοῦ Γένους διδάσκαλοι καί λόγιοι ἐγίνωσκον ν' ἀρύωνται πολλαχόθεν ἐκ πάσης γλώσσης εἴτι χρήσιμον πρὸς τήν τοῦ ἥθους μόρφωσιν καί τήν ἀνάπτυξιν τοῦ νοός», βλ. ΓΕΔΕΩΝ, *Πνευματικὴ κίνησις*, σ. 178.

39. Βλ. *Ἱστορία τῆς ἀλβανικῆς φιλολογίας*, ἐκδ. Ἀκαδημίας Ἐπισημῶν τῆς Ἀλβανίας, Τίρανα 1983, (ἀλβανιστί), σ. 49 κ.ἐ.

40. Ὁ.π., σ. 19.

Μοσχόπολη με την 'Ακαδημία της μπορεί να θεωρηθεί ως ή νέα 'Ιερουσαλήμ της χειραφετήσεως όλων των βαλκανικών εθνικοτήτων(sic) και ιδίως των βλάχων και των αλβανών, ο ιερός τόπος όπου για πρώτη φορά καλλιεργήθηκε η ιδέα της βαλκανικής συνεννοήσεως». Προς αυτή την κατεύθυνση εργάστηκε άοκνα, χωρίς σωβινιστικές τάσεις, με την αντικειμενικότητα υπευθύνου επιστήμονα και μοναδικό μέλημα την εξυπηρέτηση των συνανθρώπων του. Τό γεγονός ότι στο πρόσφατο παρελθόν τόν διεκδίκησαν αλβανοί και ρουμάνοι, δείχνει άπερίφραστα την άπουσία κάθε μονομέρειας και εθνικιστικού ή θρησκευτικού φανατισμού από τό έργο του.

Έτσι ο Καβαλλιώτης εντάσσεται στη χορεία των επιφανών διδασκάλων του Γένους (Βούλγαρης, Μοισιόδαξ, Γαζής κ.ά.) που συνέβαλαν άποφασιστικά στη θεμελίωση όχι μόνο της νεώτερης έλληνικής παιδείας, αλλά και της μορφωτικής άναγεννήσεως των άλλων βαλκανικών λαών. «Οί προσπάθειές του για θρησκευτική και ήθική χειραφέτηση των βαλκανικών λαών, καθώς και ή γόνιμη διδασκαλία του ύψωσαν τή Μοσχόπολη σ' άνώτερο κέντρο έλληνικής μαθήσεως και φωτισμού, σέ πραγματικό φάρο όλόκληρης της Βαλκανικής»⁴¹.

Δέν είναι εύχερές για τό μελετητή του διδακτικού έργου του Καβαλλιώτη να άποφανθεί σέ ποιό βαθμό έπηρέασε τίς ιδέες του ο Διαφωτισμός. Γιατί παρουσιάζει την ιδιοτυπία της πλειονότητας των λογίων της έποχής του (μέσα 18ου αιώνα) που δέν ένστερνίσθηκαν άβασάνιστα τίς νέες ιδέες⁴², αλλά κατέβαλαν συνεχή και μεθοδική προσπάθεια συνδυασμού της πίστεως και της επιστήμης, της θεολογίας και της φιλοσοφίας. Η περίοδος αυτή βέβαια πρέπει να χαρακτηρισθεί ως μεταβατική, άν δέ ληφθεί υπόψη και ή εύπάθεια της περιοχής, οί όποιοσδήποτε γενικεύσεις είναι έπισφαλείς. Ειδικότερα όμως θά μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι ο Καβαλλιώτης δέν ήθελε να φανερώσει έξ όλοκλήρου τίς νέες ιδέες σέ μία κοινωνία όρσειβια και άπομο-

41. ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, ό.π., σ. 21.

42. Βλ. ΦΕΙΔΑ, ό.π., σ. 14

νωμένη, βαθύτατα θρησκευόμενη και καθόλου συντηρητική. Οί Μοσχοπολίτες εύρισκόμενοι σέ άδιάκοπη έπαφή μέ τά μεγάλα άστικά κέντρα του έξωτερικού (Βενετία, Βιέννη, Βουδαπέστη κ.λπ.) ήσαν καλοί δέκτες των νέων μηνυμάτων. Δέν άποτελοΰσαν κοινωνία προλήψεων και ιδεολογικού μονολιθισμού. 'Ο Καβαλλιότης όμως άπέναντι στίς νέες ιδέες κράτησε θέση κριτική. Μέ αυτό άκριβώς τό πνεΰμα νουθετοΰσε και τούς μαθητές του: «'Εν γάρ άκραδάντω τής πίστεως θεμελίω στερεωθέντας, χάριτι Θεοΰ, μή πάντας άπλώς τούς φιλοσόφους παραδέχεσθαι, μηδ' άεί, αλλά τούς λόγους αναγκαίους επί ταίς άποδείξεσι χρωμένους και ήνίκα μή άπάδοντας έαυτούς παρέχονται τή καθολική έκκλησίω»⁴³.

Είται όλοφάνερη ή όμοιότητά του μέ τήν τακτική του Βούλγαρη. 'Αποδοχή των κανόνων του όρθου λόγου και των άρχών τής σύγχρονης έπιστήμης αλλά και σταθερός σεβασμός των δογμάτων τής πίστεως. Σαφής όριοθέτηση των νοητικών ίκανοτήτων του άνθρώπου και έπισήμανση τής άδυναμίας προσπελάσεως στη σφαίρα του ύπερβατικού⁴⁴. Αύτή είναι ή πεμπουσία του φιλοσοφικού έκλεκτικισμού του Καβαλλιότη.

*

'Η προσπάθεια νά διερευνήσουμε τή δράση του Καβαλλιότη ως κληρικού, ως κοινωνικού παράγοντα και ως διδασκάλου, είχε ως σκοπό τήν όλοκλήρωση τής προσωπογραφίας του. Θα παρέμενε όμως ήμιτελής άν δέν έρευνούσαμε τό συγγραφικό έργο και δέν άποτιμούσαμε τήν κολοσσιαία προσφορά του στον γραπτό λόγο. Αυτό θα γίνει στό τρίτο μέρος τής παρούσης έργα-

43. *Φυσική πραγματεία*, ΧΣ, φ. 68. Οί άπόψεις αυτές του Καβαλλιότη διερμηνεύουν τήν πατερική παράδοση στον 18ο αιώνα

44. Αύτή τή σαφήνεια και τήν καθαρότητα τής σκέψεως θα τήν συναντήσουμε έναν αιώνα άργότερα στην παρατήρηση του Μανουήλ Γεδεών, *Πνευματική κίνησις*, σ. 104: «Ούχι ή Φραγγία, ούχι ή νεωτερική φιλοσοφία τό λοιπόν διαστρέφει, αλλά ή κενοφροσύνη ιδιαιτάτως διαστρέφει και κρημνίζει τον άνθρωπον έν τή άθειά. 'Η πίστις ήμών των Χριστιανών είναι όλη ύλικώς μυστηριώδης, και δέν επιδέχεται διαίτησιν ούτε περιπατητικήν, ούτε νευτωνικήν».

σίας όπου θα περιγράψουμε και θα αναλύσουμε τα συγγράμματά του, που αποτελούν παραμέτρους του βίου και της εν γένει δραστηριότητός του. Θα επιχειρήσουμε ακόμη να αποκρυπτογραφήσουμε τη σημασία τους για την πνευματική ζωή στο 18ο αιώνα, όχι μόνο των υποδούλων Έλλήνων αλλά και των άλλων λαών της Βαλκανικής.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄ ΣΥΓΓΡΑΦΙΚΟ ΕΡΓΟ

Χωρίς αμφιβολία ή ιστορική έρευνα έχει στη διάθεσή της άρκετο συγγραφικό υλικό. Θα μπορούσε λοιπόν, με σχετική ευχέρεια, να προβεί στις αναγκαίες εκτιμήσεις και να έμβραθύνει στη διερεύνηση της προσωπικότητας του Καβαλλιώτη.

Τό συγγραφικό όμως έργο του Καβαλλιώτη παρουσιάζει μίαν ιδιοτυπία: δέν αναφέρεται καθόλου στο πρόσωπο του δημιουργού του. Δέν έχει αυτοβιογραφικό ή εξομολογητικό χαρακτηριστήρα αλλά τηρεί απόλυτη σιγή για τή ζωή και τό έργο του λογίου. Αύτή ή σιγή δυσχεραίνει σημαντικά τό έρευνητικό έργο και έμποδίζει τή συναγωγή των απαραίτητων στοιχείων, προκειμένου να συνθέσει τήν προσωπογραφία του.

Θά μπορούσαμε εύλογα να θεωρήσουμε τόν Καβαλλιώτη ώς τόν αντίποδα του Ίωσήπου Μοισιόδακα. Γιατί ενώ τό έργο του Μοισιόδακα «κυριαρχείται από τήν προσπάθεια του αυτοχαρακτηρισμού του»¹ και προσφέρει πλήθος στοιχείων για ψυχολογική προσέγγιση, τό συγγραφικό έργο του Καβαλλιώτη, δέν αναφέρεται καθόλου στο δημιουργό του. Άπουσιάζουν απ' αυτό παντελώς οι άμεσες προσωπικές αναφορές αλλά και οι ύπαινιγμοί ή κάποια παροχή σποραδικών πληροφοριών. Μέ έμμεσο όμως τρόπο είναι δυνατόν να άντληθοϋν όρισμένα στοιχεία, απαραίτητα για τήν ολοκλήρωση της βιογραφίας του. Τά στοιχεία αυτά έχουν και ευρύτερη ιστορική σημασία, γιατί όριοθετοϋν τόν πολιτισμικό μετασχηματισμό των βαλκανικών λαών

1. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗ, Ί. Μοισιόδαξ, σ. 233.

κατά τόν 18ο αἰώνα καί ἐκφράζουν τήν ἰδιότυπη ἀντιμετάδοση τῶν πολιτιστικῶν στοιχείων, πού συντελέστηκε τήν περίοδο ἐκείνη, μεταξύ τῶν ὑποδούλων λαῶν τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας.

Τά ἔργα τοῦ Καβαλλιώτη ἔχουμε διαιρέσει σέ δύο βασικές ομάδες: 1) Φιλοσοφικά καί 2) Φιλολογικά. Σέ μιά τρίτη παράγραφο μέ τίτλο «διάφορα» συγκεντρώνουμε ὅλες τίς πληροφορίες πού ἔχουμε γιά ἀπωλεσθέντα ἢ ἀμφισβητούμενα ἔργα του.

1. Φιλοσοφικά

Ἡ πληροφορία τοῦ Thunmann ὅτι ὁ Καβαλλιώτης «ἔγραψε γιά ὄλες σχεδόν τίς φιλοσοφικές ἐπιστῆμες, ἀλλά δέν ἐξέδωσε τίποτε» ἦταν μετέωρη μέχρι τό 1932. Τότε ὁ ρουμάνος ἐρευνητής Victor Paracostea βρῆκε τρία χειρόγραφα πού φυλάσσονταν στή βιβλιοθήκη τῆς ρουμανικῆς Ἀκαδημίας¹. Ἡ μελέτη καί ἡ πα-

1. Τά τρία χειρόγραφα, σέ ἑλληνική γλώσσα, βρίσκονται μέχρι σήμερα στή βιβλιοθήκη τῆς ρουμανικῆς Ἀκαδημίας ὑπό τά στοιχεῖα: 70 (210) καί 203 (383). Περιέχουν τρία φιλοσοφικά ἔργα πού προορίζονταν, ὅπως ἀποκαλύπτουν τά προοίμιά τους, γιά σχολική χρήση. Τό πρῶτο μέ τίτλο «Λογική πραγματεία» εἶναι μιά τυπική λογική τῆς ἐποχῆς ἐκείνης μέ προσθήκη ἑνός δευτέρου μέρους μέ τίτλο «Θέσεις λογικά». Τό δεύτερο ἔχει τίτλο «Φυσική πραγματεία» καί τό τρίτο «Μεταφυσική». Περιλήφθηκαν ἀπό τόν C. Litzica στόν *Catalogul manuscriselor grecesti* (Κατάλογος ἑλληνικῶν χειρογράφων), Bucuresti 1909, σσ. 50 καί 99. Ἐπίσης ὁ N. Jorga καταχώρησε τή «Φυσική» καί τή «Μεταφυσική» σέ ἕνα κατάλογο βιβλίων προσαρτημένο στήν «Ἱστορία τῆς ρουμανικῆς ἐκπαιδεύσεως», Βουκουρέστι 1928, (ρουμανιστί) σ. 349.

Προκειμένου νά τά μελετήσουμε ζητήσαμε, μέσῳ τοῦ ἰδρύματος Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἴμου (Θεσσαλονίκη), ἀπό τήν βιβλιοθήκη τῆς ρουμανικῆς Ἀκαδημίας, ἀντίγραφα τῶν ἔργων σέ μικροταινία. Ἀπό τή θέση αὐτή ὀφείλουμε εἰλικρινεῖς εὐχαριστίες πρὸς τά δύο πνευματικά ἰδρύματα γιά τήν πρόθυμη καί θετική ἀνταπόκρισή τους

Ἐπίσης ὁ N. Jorga καταχώρησε τή «Φυσική» καί τή «Μεταφυσική» σέ ἕνα κατάλογο βιβλίων προσαρτημένο στήν «Ἱστορία τῆς ρουμανικῆς ἐκπαιδεύσεως», Βουκουρέστι 1928, (ρουμανιστί) σ. 349.

Ἐπίσης ὁ N. Jorga καταχώρησε τή «Φυσική» καί τή «Μεταφυσική» σέ ἕνα κατάλογο βιβλίων προσαρτημένο στήν «Ἱστορία τῆς ρουμανικῆς ἐκπαιδεύσεως», Βουκουρέστι 1928, (ρουμανιστί) σ. 349.

Προκειμένου νά τά μελετήσουμε ζητήσαμε, μέσῳ τοῦ ἰδρύματος Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἴμου (Θεσσαλονίκη), ἀπό τήν βιβλιοθήκη τῆς ρουμανικῆς Ἀκαδημίας, ἀντίγραφα τῶν ἔργων σέ μικροταινία. Ἀπό τή θέση αὐτή ὀφείλουμε εἰλικρινεῖς εὐχαριστίες πρὸς τά δύο πνευματικά ἰδρύματα γιά τήν πρόθυμη καί θετική ἀνταπόκρισή τους

Ἐπίσης ὁ N. Jorga καταχώρησε τή «Φυσική» καί τή «Μεταφυσική» σέ ἕνα κατάλογο βιβλίων προσαρτημένο στήν «Ἱστορία τῆς ρουμανικῆς ἐκπαιδεύσεως», Βουκουρέστι 1928, (ρουμανιστί) σ. 349.

ρουσίασή τους σε μία ευρεία εργασία, υπήρξε ή πιό ολοκληρωμένη και συστηματική που είχε ως τότε γραφεί για τόν σημαντικό αυτό λόγο². Ἡ μελέτη αὐτή τοῦ Papacostea ἀποτελέσσει τήν ἀφετηρία γιά μία πρώτη ἀποτίμηση, ἀπό τή νεότερη ἱστορική ἐπιστήμη, τῆς πνευματικῆς ἐμβέλειας τοῦ Μοσχοπολίτη λογίου, ἐνῶ παράλληλα ἔδωσε τό ἔναυσμα γιά νά πυκνώσουν οἱ ἔρευνες καί οἱ μελέτες γι' αὐτόν. Δυστυχῶς, χαρακτηριστικό τῶν ἐργασιῶν αὐτῶν, που προήλθαν κυρίως ἀπό ρουμάνους καί ἀλβανούς³, ἦταν ὁ συντονισμός τους μέ τίς ἀξιομιώσεις τοῦ ἐθνικισμοῦ στούς βαλκανικούς λαούς, γεγονός που ἐπηρέασε καθοριστικά τά ἐπιστημονικά συμπεράσματα τῆς περιόδου ἐκείνης (τέλη 19ου καί ἀρχές 20οῦ αἰῶνα).

Τά φιλοσοφικά συγγράμματα τοῦ Καβαλλιῶτη εἶναι κατά βάση ἐκπαιδευτικά βοηθήματα, γιά ἓνα ἐπίπεδο ὅμως σπουδῶν σαφῶς ἀνώτερο ἀπό τίς ἐγκύκλιες. Ὁ Καβαλιῶτης στό προοίμιο τῆς «Λογικῆς πραγματείας» του προσφώνουσε τοὺς μαθητές του ὡς «φοιτητές», οἱ ὅποιοι ἦσαν «ίκανῶς ἤδη περί τήν ἐγκύ-

των κειμένων, θά γίνει στό «ἐπίμετρο» τῆς ἐργασίας αὐτῆς. Μέχρι σήμερα τά ἀνευρεθέντα χειρόγραφα τοῦ Καβαλλιῶτη εἶναι μοναδικά στόν ἑλληνικό χῶρο.

2. Ἡ μελέτη αὐτή μέ τίτλο «*Teodor Anastasie Cavallioti - Trei manuscrise inedite*» (Θεόδωρος Ἀναστασίου Καβαλλιῶτη - Τρία ἀνεκδοτα χειρόγραφα) δημοσιεύθηκε σέ δύο συνέχειες στό *Revista Istorică Romana* τό 1931 καί 1932. Ἀναδημοσιεύθηκε ἀπό τή θυγατέρα τοῦ Papacostea, Κορνηλία Papacostea - Danielopolu, στόν τόμο «*Civilizație Românească și civilizație Balcanică*», București 1983. Ἡ βιογραφική ὅμως προσέγγιση τοῦ Καβαλλιῶτη, παρέμεινε μέχρι σήμερα ἑλλιπής.

3. Σημαντική θέση στή διεθνή βιβλιογραφία κατέχουν οἱ μελέτες γερμανῶν ἢ ἀστριακῶν μελετητῶν. Ἐπικεντρώνονται ὅμως στή γλωσσολογική σημασία τοῦ ἔργου του, ἐξ αἰτίας τῆς πρωτοτυπίας ἀλλά καί τῆς ἰδιαιτερότητος γιά τήν ἐθνολογία, που παρουσιάζει τό τρίγλωσσο λεξικό τοῦ Καβαλλιῶτη.

Στήν Ἑλλάδα, μέχρι σήμερα, δέν υπήρχε καμμία συστηματική ἔρευνα γύρω ἀπό τή ζωή καί τό ἔργο τοῦ Θεοδώρου Καβαλλιῶτη. Στή συμπλήρωση αὐτοῦ τοῦ κενοῦ ἀποσκοπεῖ, ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, ἡ παρούσα ἐργασία.

κλιον παιδείαν γεγυμνασμένον»⁴. Ἐνῶ λοιπόν ἐκ πρώτης ὄψεως δέν ἀποτελοῦν τά πλέον κατάλληλα ἔργα γιά μιὰ ὀλοκληρωμένη ἰδεολογική βυθομέτρηση τοῦ συγγραφέα, ὅμως ἐκφράζουν τοὺς πνευματικούς προσανατολισμούς του καί μᾶς ἀποκαλύπτουν τήν ἐκπαιδευτική καί ἰδεολογική ἀτμόσφαιρα τῆς Μοσχοπόλεως, στά μέσα τοῦ 18ου αἰῶνα. Ἀκόμη συμβάλλουν στήν ἀποκρυπτογράφηση τῶν γενικότερων φιλοσοφικῶν ἀναζητήσεων καί ζυμώσεων τῆς ἐποχῆς ἐκεῖνης, ἐνῶ φανερόνουν τό ὑψηλό ἐπίπεδο σπουδῶν τῆς Νέας Ἀκαδημίας, καθῶς καί τό ἀνθρωποεἶδωλο πρὸς τό ὅποιο ἔτεινε ἡ ἑλληνοχριστιανική παιδεία τοῦ ὑποδοῦλου γένους.

Παράλληλα πρέπει νά παρατηρηθεῖ ὅτι στά σχολικά βιβλία πάντοτε μεταστοιχειώνεται τό ἰδεολογικό καί πολιτισμικό περιεχόμενο κάθε ἐποχῆς καί κάθε κοινωνίας σέ γνωστικό ἀντικείμενο, δηλαδή σέ διδακτέα ὕλη. Ἔστω μέ κάποια καθυστέρηση.

Εἰδικά ὅμως ὅταν ἀναφερόμαστε στό 18ο αἰῶνα πρέπει νά λάβουμε ὑπόψη ὅτι κάθε πνευματική δραστηριότητα ἐκκινουσε ἀναγκαστικά ἀπό τήν ἐκπαίδευση, ἀφοῦ αὐτή συγκέντρωνε ὅλες τίς ὑπάρχουσες πνευματικές δυνάμεις. Οἱ ἐκπρόσωποι τῆς κατεῦθναν ἀναγκαστικά τή συγγραφική τους διάθεση πρὸς διδακτικά ἔργα. Τό πρόγραμμα διδασκαλίας εἶχε τή δυνατότητα νά ἀνανεώνεται καί νά ἐμπλουτίζεται ἀδιάκοπα⁵, τά διδακτικά ἐγχειρίδια ἦταν βιβλία ἀδέσμευτα, ἐκφραστικά μέσα τῆς ἰδεολογικῆς καί ἐπιστημονικῆς ἐλευθερίας τοῦ συγγραφέα. Δέ γράφονταν βάσει κάποιου «προκατασκευασμένου» ἀναλυτικοῦ προγράμματος καί δέν ἐλέγχονταν γιά τό περιεχόμενό τους⁶. Ἀντιπροσώ-

4. ΧΣ, φ. 6.

5. ΑΓΓΕΛΟΥ, *Πλάτωνος Τύχαι*, σ. 13.

6. Παρά τήν ἐκδοχή ὀρισμένων νεωτέρων ἐρευνητῶν (Γ. Καρράς, Ἀ. Κουμαριανοῦ κ.ἄ.) ὅτι τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο «φορέας τῆς κυρίαρχης ἰδεολογίας... χρησιμοποιοῦσε τοὺς ἐκδοτικούς μηχανισμούς γιά νά ἔχει κάτω ἀπό τήν ἄμεση ἐπίβλεψη του τίς λαϊκές μάζες ἐλέγχοντας καί διοχετεύοντας, κατά τήν κρίση του, τήν βιβλιοπαραγωγή», ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ, *Τό ἑλληνικό βιβλίο*, σ. 95, τῆς ἴδιας, σ. 185, «διάχυτη εἶναι ἡ ἐντύπωση ὅτι στά χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας καί μέ τήν ἐμφάνιση τοῦ

πευαν αυθεντικά τούς φιλοσοφικούς προσανατολισμούς του δημιουργού. Ἀκόμη ὅμως ἦταν ἐνδεικτικά καί τῆς ἐντάσεως τοῦ ἀγώνα γιά σύζευξη τῶν νέων ἰδεῶν, πού εἰσέβαλαν μέ βιαιότητα, μέ τίς παραδοσιακές ἀντιλήψεις. Σ' αὐτήν τήν ἀναπόφευκτη σύγκρουση τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο καλοῦνταν συχνά νά διαιτητεύσει. Τίς περισσότερες φορές ἔφερνε σέ πέρας τήν ἀποστολή του μέ ἀπαράμιλλη δεξιολογία. Ὅπως εὐστοχα παρατηρεῖ ὁ Μανουήλ Γεδεών οἱ διδασκαλικές ἀντιζηλίες προκαλοῦσαν συχνά τήν «πυροσβεστική» παρέμβαση τοῦ Πατριαρχείου⁷.

Στή συνέχεια θά προβοῦμε σέ εὐρύτερη παρουσίαση τῶν ἔργων τοῦ Καβαλλιώτη μέ φιλοσοφικό περιεχόμενο.

Διαφωτισμοῦ τήν πιό ἀντιδραστική δύναμη ἀποτελεῖ τό Πατριαρχεῖο. Ἄσκώντας ἀκόμη καί ἀσφικτική λογοκρισία στίς ἐκδόσεις» Διαπιστώσεις δηλωτικές προκαταλήψεως πού μεταβλήθηκε σέ «μόδα». Πῶς μποροῦσε τό Πατριαρχεῖο νά ἐλέγχει ἐκδόσεις πού ἔρχονταν στήν Ἑλλάδα ἀπό τυπογραφικά κέντρα τοῦ ἐξωτερικοῦ; Καί γιατί νά λογοκρίνει τά βιβλία; Οἱ συγγραφεῖς τους, στή συντριπτική πλειονότητα, ἦσαν κληρικοί! Ἔνα εἶναι βέβαιο: ἀπουσίαζε ἡ υπεύθυνη ἀρχή πού νά ἐλέγχει τά βιβλία», ΑΓΓΕΛΟΥ, *Πλάτωνος Τύχαι*, σ. 13 «Τά διδασκαλικά βιβλία δέν ἔφεραν τήν ἔγκριση τῆς Ἐκκλησίας» Βλ σχετικά ΓΕΔΕΩΝ, *Ἡ πνευματική κίνησις*, σ. 21 Πρβλ. καί ὅσα σημειώνει ὁ ἴδιος στή σ. 210. Ὁ Γεδεών μάλιστα τόν ἐλεγχό τῶν διδασκαλῶν βιβλίων πού ἐμφανίσθηκε σποραδικῶς τό 19ο αἶώνα, θεωροῦσε «νεωτερισμό» μέ εἰσηγητή τόν «ὀσίας μνήμης Νικόδημο τόν Ἄγιορείτη». Ἐκτοτε ἐπικράτησε ἡ συνήθεια «νά ζητῆται ἡ γνώμη καί κύρωσις τῆς Μ. Ἐκκλησίας, ἀλλά δυστυχῶς μόνον διά τά θρησκευτικά» Ὁ.π., σ. 21.

7. «Τό Πατριαρχεῖον ἡμῶν ἐκήδετο τῆς κοινωνικῆς εὐεστοῦς (εὐεστῶ=εὐδαιμονία), ἐζητεῖτο νά προφθάνη πανταχοῦ, ἀλλά περιεσπᾶτο ὑπό τῶν πολύ συνεχῶς ἀναθροσκουσῶν καινοφανῶν διδασκαλιῶν». ΓΕΔΕΩΝ, ὁ π., σ. 54

α) Λογική πραγματεία

Ἡ πλήρης τίτλος τοῦ βιβλίου εἶναι: «*Λογική πραγματεία συναρμολογηθεῖσα παρά τοῦ σοφολογιώτατου κυρίου διδασκάλου ἡμῶν Θεοδώρου Ἀναστασίου Καβαλλιώτου, καί παρ' αὐτοῦ ἐκδοθεῖσα ἐν τῇ τῆς ἰδίας πατρίδος ἰδρυ(ν)θείσῃ νεωστὶ σχολῇ*»¹. Ἡ τίτλος στό χειρόγραφο τῆς «Λογικῆς πραγματείας», πού βρῆκε ὁ Ilu Mitke Qafëzezi², βασικά δέν διαφέρει ἀπό τῶν χειρογράφων Σιατίστης, παρά μόνο ὡς πρός τήν προσθήκη τῆς λέξεως, «ἱεροσοφολογιώτατος» καί τήν χρονολογία 1743, πού, εἶναι μεταγενέστερη προσθήκη. Τό 1743 ὁ Θεόδωρος Καβαλλιώτης, οὔτε ἱερέας ἦταν, οὔτε «νεωστὶ ἰδρυθεῖσα σχολή» ὑπῆρχε στή Μοσχόπολη. Ὁ Pippidi³ τονίζει ὅτι «ἂν ἡ χρονολογία

1. ΧΣ, φ. 6.

2. Τό χειρόγραφο αὐτό, ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, βρῆκε ὁ Qafëzezi. Πέντε φωτογραφίες ἀπό τό δεύτερο, ὡς τότε, γνωστό χειρόγραφο, ἔστειλε ὁ Qafëzezi στό ρουμάνο καθηγητή καί ἱστορικό N. Jorga, στίς 7 Ἀπριλίου 1937. Μέχρι τή δημοσίευση τῆς παρουσίας ἐργασίας ἦταν γνωστά μόνο δύο χειρόγραφα τοῦ φιλοσοφικοῦ ἔργου τοῦ Καβαλλιώτη. Γι' αὐτό ὁ A. PIPPIDI, *Un manuscrit de la «Logique»*, σ. 419, σημειώνει ὅτι «μέχρι σήμερα δέν γνωρίζουμε ἄλλα ἀντίτυπα τοῦ φιλοσοφικοῦ τοῦ ἔργου». Μετά τήν ἀνεύρεση ὁμοίων τῶν χειρογράφων Σιατίστης ἔχουμε καί τρίτο ἀντίγραφο τῆς φιλοσοφικῆς «τριλογίας» τοῦ Καβαλλιώτη. Ἡ ἔκδοσις ἡ περαιτέρω ἔρευνα φέρει στό φῶς καί ἄλλα ὅμοια χειρόγραφα.

Ἐκτενέστερα γιά τό ἔργο τοῦ Qafëzezi καί τή συμβολή του στή μελέτη τοῦ Καβαλλιώτη βλ. PIPPIDI, ὁ.π., σ. 419 κ.έ., ὅπου ὑπάρχει καί λεπτομερής περιγραφή τοῦ χειρογράφου τῆς «Λογικῆς» πού βρέθηκε στό Βυθκούκι.

3. Ὁ.π., σ. 420. Ὁ ἄλβανός Ὑσί μάλιστα ὄχι μόνο ἀποδέχεται τήν ἀuthenticότητα τῆς ἡμερομηνίας ἀλλά θεωρεῖ τά χειρόγραφα τοῦ Βυθκού-

1743 είναι ακριβής, πού είμαστε πεπεισμένοι, τότε η χρονολογία γεννήσεως πρέπει να μεταφερθεί δέκα χρόνια πίσω». Παρά το γεγονός ότι αποδεχόμαστε ως έτος γεννήσεως τό 1718, δέ συμφωνούμε μέ τή γνησιότητα τής αναγραφομένης χρονολογίας. Πιστεύουμε ότι πρόκειται γιά μεταγενέστερη προσθήκη.

Στά χειρόγραφα τής Ρουμανικής 'Ακαδημίας ό τίτλος διαφοροποιείται: «*αψνε (1755). 'Ανθεστηριώνος⁴ πέμπτη μεσοῦντος, λογική πραγματεία συναρμολογηθεῖσα παρά τοῦ ἱεροσοφολογιάτου πρωτοπαπᾶ Μοσχοπόλεως καί διδασκάλου κυρίου Θεοδώρου 'Αναστασίου Καβαλλιώτου καί παρ' αὐτοῦ ἐκδοθεῖσα ἐν τῇ τῆς ἰδίας πατρίδος νεωστί ἰδρυθείσῃ σχολῇ*».

Ὁ Papacostea, δεχόμενος τό χειρόγραφο ὡς αὐτόγραφο τοῦ Καβαλλιώτη, (βλ. εἰκόνα ἀριθ. 8) θεωρεῖ ότι ἡ ἀναγραφομένη ἡμερομηνία⁵ φανερώνει τό χρόνο τῆς συγγραφῆς. Ὅμως πρέπει νά δεχθοῦμε ότι ὀλόκληρη ἡ «τριλογία» ἦταν γραμμένη λίγα χρόνια ἐνωρίτερα. Ὁ τίτλος τῆς «Λογικῆς πραγματείας» προσδιορίζει ἔμμεσα τόν χρόνο συγγραφῆς. Διότι α) προϋποθέτει τήν ἴδρυση τῆς Νέας Ακαδημίας (ἰδρυθείσης), χωρίς ὅμως νά ἀπέχει μεγάλο διάστημα (νεωστί) καί β) ὁ Καβαλλιώτης δέν εἶχε προσέλθει ἀκόμη στόν ἱερό κλῆρο.

Ὁ Pippidi θεωρεῖ ὡς terminus post quem τήν ἡμερομηνία 5 Φεβρουαρίου 1755 ὡς πρὸς τήν ιδιότητα τοῦ «πρωτοπαπά». Ἐπειδή δέν ὑπάρχει ἄλλη πληροφορία πρὶν ἀπό τό 1760, ὁπότε ἀναμφίβολα εἶναι πρωτοπαπᾶς⁶. Μέ αὐτό τό ἐπιχείρημα καί τό

κίου ὡς αὐτόγραφο τοῦ Καβαλλιώτη. Ὁ Reyfuss ὅμως ἐκφράζεται μέ σκεπτικισμό καί ὑπογραμμίζει ότι «πρέπει κανεῖς νά ὑπολογίζει καί λάθη». Εἴτε αὐτά ἀφοροῦν στίς πληροφορίες γιά τήν ἀθηναικότητα τοῦ χειρογράφου τῆς «Λογικῆς» τοῦ Βουκουρεστίου, εἴτε ὡς πρὸς τίς ἀναγραφόμενες χρονολογίες.

4. Ἐνθεστηριών, ἦταν ὁ ὄγδοος μῆνας τοῦ Ἄττικου ἡμερολογίου. Εἶχε 29 ἡμέρες καί ἀντιστοιχοῦσε στό δεύτερο δεκαπενθήμερο τοῦ Φεβρουαρίου καί τό πρῶτο τοῦ Μαρτίου.

5. Ἀπό κακό ὑπολογισμό μάλλον ὁ Papacostea γράφει: 5 Φεβρουαρίου 1755. Πρόκειται γιά τήν 20ῆ Φεβρουαρίου.

6. Ἀναφέρεται μέ τό ἐκκλησιαστικό αὐτό ὀφθίκιο στόν τίτλο τοῦ ἐντύπου βιβλίου του «Εἰσαγωγή Γραμματικῆς» (1760), βλ. LEGRAND, BH., σ. 510.

Τέλος τῆς θεοθετικῆς δοξασίας

καὶ κρείσσονος

ἐπιπέσει τὸ πᾶν ἀπὸ τῆς ἀναστροφῆς

παρκινιστοί

ἀνὰ χροῖον ἔσοσθε ὄχλους

νοσσοῦντες ἅπαντες ἀνὰ ἄσπετον

ἀκροῦσθε

ὁμοῖοι θεοῖς ὡς ἔργα χειρῶν

παρὰ φεῖσιν ἰσοκρίτους ἢ γὰρ ἀγαθὸν

Εἰκόνα 8. Τὸ τέλος τῆς «Λογικῆς πραγματείας» στὰ ΧΡΑ.
Αὐτόγραφο τοῦ Καβαλλιώτη.

γεγονός όρισμένων προσθηκών πού παρατήρησε στό περιθώριο τών χειρογράφων, ό Píppidi ύποστηρίζει ότι ύπήρξε και δεύτερη φάση συντάξεως μεταξύ τού 1755 και 1760⁷.

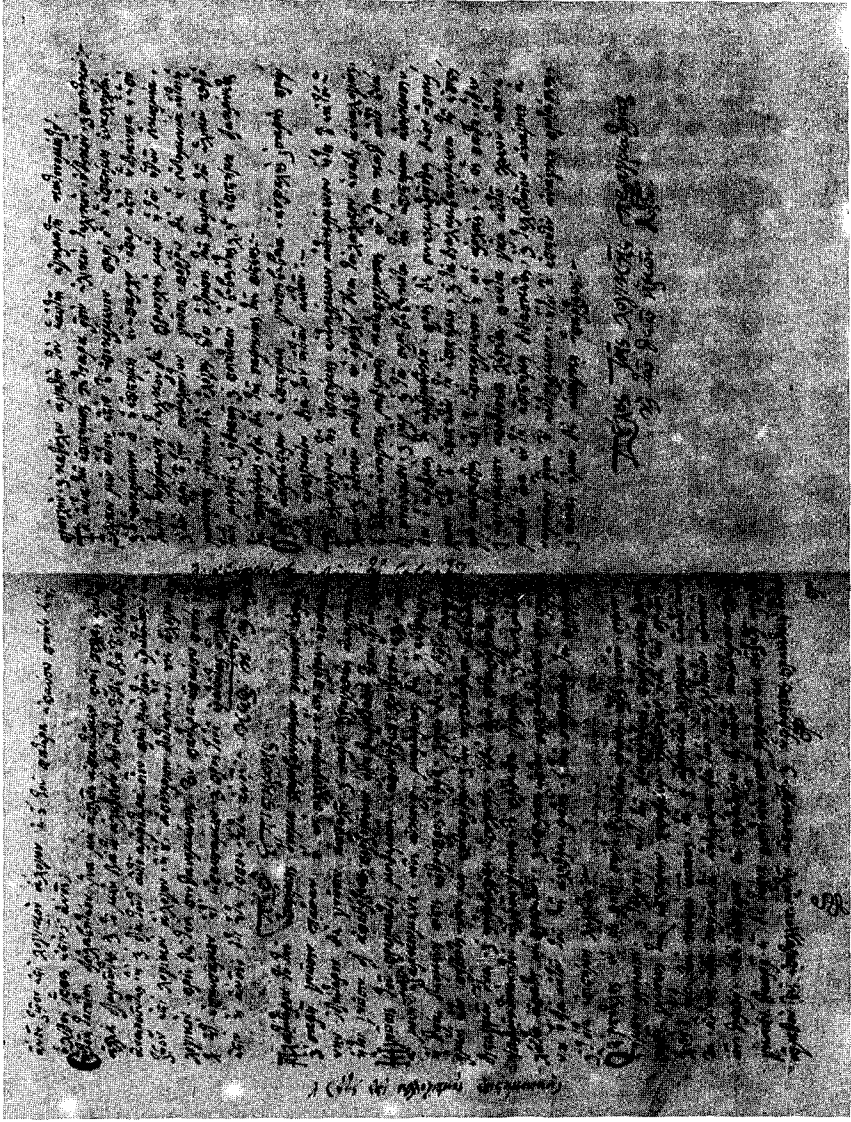
Τά «χειρόγραφα Σιατίστης» (βλ. εικόνα άριθ. 9) άνήκουν στην πρώτη γενιά. Άντιγράφονται άπό τά πρωτότυπα πού είχε ό συγγραφέας πριν άκόμη γίνει ιερέας. Ή συγγραφή τους τοποθετείται μεταξύ 1749 και 1754⁸. Πρόθεση τού συγγραφέα ήταν νά τά τυπώσει. Δέν γνωρίζουμε γιατί τελικά δέν ύλοποιήθηκε ή πρόθεσή του. Ή συγγραφή τους πάντως συμπίπτει μέ τήν χειροτονία τού ιερομονάχου Γρηγορίου, πού ήταν ή ψυχή τού τυπογραφείου τής Μοσχοπόλεως, ως Μητροπολίτη Δυρραχίου, και τή συνακόλουθη κάμψη τών τυπογραφικών δραστηριοτήτων τής Μοσχοπόλεως. Άρκει νά αναφερθεί ότι μεταξύ 1750 και 1760 καμμία έκδοση τού τυπογραφείου Μοσχοπόλεως δέ μνημονεύεται⁹.

Έτσι ή «Λογική» παρέμεινε χειρόγραφη. Ή διάδοσή της όμως ύπήρξε ευρύτατη. Ή άνεύρεσή της στη Ρουμανία, τήν Άλβανία και τήν Ελλάδα είναι ένδεικτική όχι μόνο τής αξίας της ως διδακτικού βιβλίου αλλά και τής πνευματικής άκτινοβο-

7. PÍPPIDI, ό.π., σσ. 420-421

8. Ό Píppidi, θεωρεί τό χειρόγραφο τού Βυθκουκίου ως παλαιότερο τού 1755 και τό άποδίδει, μέ κάποιες επιφυλάξεις, στον ιερομόναχο Σάββα, πού δίδασκε εκεί και είχε χρηματίσει μαθητής τού Καβαλλιώτη. Ό Σάββας μάλιστα συγκαταλέγεται μεταξύ τών μαθητών πού άφιέρωσαν επίγραμμα στό σεβαστό διδάσκαλο, όταν τυπώθηκε ή «Είσαγωγή Γραμματικής». Στην Historia e letërsisë shqiptare, Tiranë 1983, σ. 50, ή «Λογική» θεωρείται ως έργο τού 1749. Δηλαδή ούτε άπό τούς νεότερους άλβανούς ιστορικούς γίνεται δεκτή ή έκδοχή ότι ή «Λογική» είναι έργο τού 1743

9. ΚΟΥΡΙΑ, Γρηγόριος ό Άργυροκαστρίτης, ο. 84 κ.έ., ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, Τό βιβλίο «ή άλήθεια κριτής», σ. 178. Τό τελευταίο βιβλίο τού 1750 είναι ή «Όκτώηχος», πού διόρθωσε ό Καβαλλιώτης. Θα μπορούσαμε ίσως νά ύποθέσουμε ότι ύπήρχε πιθανότητα διαδοχής τού Γρηγορίου άπό τόν Θεόδωρο Καβαλλιώτη στη διεύθυνση τού Τυπογραφείου. Τελικά βέβαια κάτι τέτοιο δέν πραγματοποιήθηκε. Άντίθετα ό Καβαλλιώτης προτίμησε τήν παιδεία και τό θυσιαστήριο.

Εικόνα 9. Το τέλος της «Λογικής πραγματείας» από τα «χειρόγραφα Σιατίσσης».

λίας του συγγραφέα της. Σ' αυτό βοήθησε σίγουρα και η φήμη του Καβαλλιώτη ως φίλου και μαθητή του Εὐγενίου Βούλγαρη, σέ μιά εποχή μάλιστα που η επίδραση του Κερκυραίου σοφού ήταν αισθητή στους ρωσικούς όσο και στους πνευματικούς κύκλους της Μολδαβίας¹⁰.

Τό περιεχόμενο της «Λογικής» είναι συνοπτικό και τυπικό. Προτάσσονται «προοίμιον» καθώς και πέντε όρισμοί της Λογικής. Ἀκολουθοῦν διάφορα κεφάλαια, στά όποία ό συγγραφέας πραγματεύεται περί πρώτης ένεργείας του νοός, περί τών καθόλου, περί κατηγοριών (ποσόν, ποιόν, πρός τι, πού, ποτέ, ποιείν ήτοι ένεργείν), περί δευτέρας έργασίας του νοός, περί προτάσεως, περί του τρόπου είδέναι, περί όρισμού, περί διαιρέσεως, περί μεθόδου, περί επιχειρήματος, περί εύρέσεως του μέσου όρου, περί διαιρέσεως συλλογισμού, περί συνθέτων συλλογισμών, περί της τών συλλογισμών άναγωγής, περί σοφισμάτων, περί έπιστήμης. Τό έργο όλοκληρώνεται μέ την προσθήκη «θέσεων λογικών» (θέσεις, ένστάσεις, άποφάνσεις), όπου έναλλάσσονται ένστάσεις, άποκρίσεις και δείξεις, υπό τύπον άσκήσεων, προφανώς προς διασάφηση και έμπέδωση του θεωρητικού ύλικού.

Στό 18ο αιώνα ένα συγκροτημένο σύστημα λογικής κρίνονταν άπαραίτητο για να αξιολογείται ή έπιστημονική έγκυρότητα τών εκφραζομένων άπόψεων. Όπως παρατηρούσε ό Παναγιώτης Κοδρικᾶς¹¹ «ή ύγιής φιλοσοφία δείται λόγων άποδεικτικών, όχι λέξεων ύβριστικών. Οί άληθείς φιλόσοφοι δέν καταγίνονται να άνάγουν τούς συλλογισμούς των άκριβώς είς τά γράμματα, άλλ' ένασχολούνται να συλλογίζονται όρθώς είς τά πράγματα. Δέν δογματίζουν περί τών όντων άξιωματικώς έκ τών προτέρων, άλλά κρίνουν σκεπτικώς έκ τών ύστέρων, τουτέστιν ζητοῦν δείξεις, όχι λέξεις». Παρά την επίδραση του Βούλγαρη έμφανής είναι ό αυστηρός άριστοτελισμός της «Λογικής» του Καβαλλιώτη. Προσπαθεί να δείξει την άποστροφή του προς κάθε δεισιδαιμονία και πρόληψη, ένώ εμφανίζεται ως όπαδός ενός έξορθολογι-

10. PAPACOSTEA, *Teodor Anastasie Cavallioti*, σ. 395.

11. Βλ.·Γ ΚΑΡΑ, *Οί φυσικές-θετικές έπιστήμες στον έλληνικό 18ο αιώνα*, σ. 64.

σμένου χριστιανισμού. Είναι χαρακτηριστικές οι τελευταίες «θέσεις» της «Λογικής» ή λε' και λστ' όπου γίνεται λόγος περί επιστήμης και πίστεως με διάθεση να συζητήσει τις φαινομενικά αντικείμενες έννοιες. «*Ἡ γὰρ ἐπιστήμη καὶ ἡ πίστις ἐνεργειῶν ἀλλήλοις ἀντικειμένων οὐκ εὐμοιροῦσιν, εἰ δέ ἀσαφής ἡ πίστις ἐστὶ οὐκ ἐστὶ κατὰ θεσιν, ἀλλὰ κατ' ἀπόφασιν*»¹². Ἐνστερνισμός τῶν ἀρχῶν τοῦ ὀρθοῦ λόγου ἀλλὰ καὶ ἀνυποχώρητος σεβασμός τῶν δογμάτων τῆς πίστεως. Είναι χαρακτηριστικοί οἱ στίχοι πού βρίσκονται στό περιθώριο τῆς «Λογικῆς πραγματείας»¹³ ὡς σημείωση ἐκτός κειμένου:

*«Ὅτι ἡ πίστις ἐστὶν ἀσαφής,
ὡς καὶ ἡ ὑπόληψις ἀμφιρεπής
τῷ λόγῳ τῆς ἀφορμῆς, καὶ τοῦ
μέσου, οὐχὶ τῷ λόγῳ τοῦ ἀντικειμένου».*

Στὶς ἐπιδράσεις πού δέχθηκε ὁ Καβαλλιώτης ἀπὸ τὸν Βούλγαρη θά πρέπει νά προστεθοῦν δύο ἀκόμη στοιχεῖα. Πρῶτο: ἡ ἀπόλυτη ὁμοιότητα στὸν ὀρισμό τοῦ συλλογισμοῦ πού παραθέτουν οἱ δύο λόγοι. «*Συλλογισμὸς ἐστὶ λόγος ἐν ᾧ τεθέντων τινῶν, ἕτερόν τι τῶν κειμένων ἐξ ἀνάγκης συμβαίνει, τῷ ταῦτα εἶναι*»¹⁴. Ἡ «Λογική» τοῦ Βούλγαρη κυκλοφόρησε τὸ 1766 στὴ Λειψία, ἐνῶ ἡ «Λογική» τοῦ Καβαλλιώτη μεταξὺ 1750-1755. Ὑπάρχει βέβαια καὶ ἡ πιθανότητα τῆς ἀντιγραφῆς ἀπὸ κοινὴ πηγὴ. Αὐτὸ ὁμως μέχρι σήμερα δέν ἐπιβεβαιώθηκε. Δεύτερο: Ὁ Βούλγαρης¹⁵ σέ σχετικὸ σχόλιο χαρακτηρίζει τὸν Σπινόζα ὡς ἄθεο, ἐνῶ μὲ θαυμασμό ἀναφέρεται στὸν Πλάτωνα, παρὰ τίς ὅποιες χριστιανικὲς ἐπιφυλάξεις. «*Εἰ δέ Πλάτων ὁ θεῖος, καίτοι τὸν Δημιουργὸν ἐπιστήσας τῇ ὕλῃ εἰς ψυχὴν ἔπειτα κατεβίβαζε τοῦ δημιουργήματος, θαυμάσαιμι ἄν*». Ὁ Καβαλλιώτης κατατάσσει τὸν Σπινόζα μαζί μὲ τὸν Πρωταγόρα, Διαγόρα καὶ τοὺς Ἐπικουρείους¹⁶ στὴ χορεία τῶν ἀθέων.

12. ΧΣ, φ. 54α.

13. ΧΣ, φ. 54 καὶ ΧΡΑ, φ. 99.

14. Βλ. ΒΟΥΛΓΑΡΗ, *Λογική*, σ. 405 καὶ ΚΑΒΑΛΛΙΩΤΗ, *Λογικὴ πραγματεία*, ΧΣ, φ. 22α.

15. *Λογική*, σ. 205.

16. ΧΣ, φ. 160β.

β) Φυσική πραγματεία

Ἡ «Φυσική πραγματεία»¹ (βλ. εικόνα ἀριθ. 10) ἀποτελεῖ τὸ δεύτερο βιβλίο τῆς φιλοσοφικῆς τριλογίας τοῦ Θεοδώρου Καβαλλιῶτη. Ὡς χειρόγραφο εἶχε τὴν ἴδια τύχη μὲ τὴ «Λογικὴ πραγματεία» καὶ τὴ «Μεταφυσικὴ». Μέχρι σήμερα παρέμεινε ἀνέκδοτο. Δέν θά πραγματευθοῦμε λοιπὸν τὰ ἀφορῶντα στὴν ἱστορία τοῦ χειρογράφου, ἀφοῦ αὐτὸ ἤδη ἔγινε ὅταν ἀναφερθῆκαμε στὴ «Λογικὴ πραγματεία». Θά ἐπικεντρώσουμε τὴν ἐρευνά μας στὸ περιεχόμενο καὶ τὴν ἀξία τοῦ ἔργου, τίς ἐπιδράσεις πού δέχθηκε, τοὺς φιλοσοφικοὺς ἀναπροσανατολισμοὺς τοῦ συγγραφέα, ὅπως διαφαίνονται στὰ κείμενα, καί, τέλος, στὴν ἀξιολόγηση τῆς προσφορᾶς του σέ συνάρτηση πάντοτε μὲ τὸ ἱστορικὸ πλαίσιο τῆς ἐποχῆς του.

Εἶναι δεδομένο ὅτι κατὰ τὸν 18ο αἰῶνα ἡ Φυσικὴ ἀποτελοῦσε θεμελιώδη γνώση, πού προσφέρονταν σέ ὅλα τὰ ἀξιόλογα σχολεῖα. Ἦταν ἀδιανόητο νά ὀλοκληρωθεῖ ἕνας κύκλος σπουδῶν χωρὶς τὴ Φυσικὴ πού τὴ θεωροῦσαν βασικὸ κλάδο τῆς Φιλοσοφίας². Ὁ Καβαλλιῶτης μάλιστα στὸ προοίμιο τῆς «Φυσι-

1. Ὁ πλήρης τίτλος, σύμφωνα μὲ τὰ ΧΣ, ἔχει ὡς ἑξῆς: «*Φυσικὴ πραγματεία ξυντεθεῖσα παρά τοῦ σοφολογιωτάτου διδασκάλου κυρίου Θεοδώρου Ἀναστασίου Καβαλιώτου τοῦ ἐκ Μοσχολέως καὶ παρ' αὐτοῦ ἐκδοθεῖσα ἐν τῇ τῆς ἰδίας πατρίδος νεωστὶ ἰδρυ(ν)θείσῃ σχολῇ*». Ἀπολύτως ὁμοίος ἐμφανίζεται ὁ τίτλος καὶ στὰ χειρόγραφα τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας. Βλ. ΡΑΡΑΚΟΣΤΕΑ, ὁ.π., σ. 388 καὶ ΧΡΑ, φ. 101.

2. Τὸ φαινόμενο τῶν ἀλλεπάλληλων ἐκδόσεων Φυσικῆς κατὰ τὸν 18ο αἰῶνα εἶναι ἐνδεικτικὸ τῆς πυκνότητος τῆς διδασκαλίας. Σχετικὰ Βλ. Γ. ΚΑΡΑ, *Οἱ φυσικὲς-θετικὲς ἐπιστῆμες στὸν ἑλληνικὸ 18ο αἰῶνα*,

κῆς» του, ὄχι μόνο δέν ἀπορρίπτει αὐτή τήν ἄποψη, ἀλλά τή στηρίζει καί τή δικαιολογεῖ «Οὐδέν τῶν ἐν τῷ μετὰ σώματος βίῳ ἄλλο καί εἶναι καί λέγεσθαι ἀγαθόν δίκαιον ἂν εἶη, ὀρθῶς τε καί μάλα σαφῶς τῆς κρίσεως γενομένης ὅτι μή τό τῆς φιλοσοφίας αὕτη γάρ ἐστί καί μόνη τό θειότατον ἅμα πάντων καί σωστικότερον. Διά ταύτης ἄνθρωποι ἐπί τοῦ ἀκροτάτου τῶν ἐφετῶν ἀφικοῦντες καί τῆς ἐσχάτης εὐδαιμονίας ἐγκρατεῖς ὑπάρχουσιν ὄντες, θείας φύσεως κατά τό δυνατόν καί κλήσεως μετασχεῖν κληρωσάμενοι»³.

Ἡ Φυσική ὁμως δέν καταξιώνεται μόνο ὡς αὐτόνομη ἐπιστήμη καί γνώση, ἀλλά καί ὡς ἀσφαλῆς ὁδός πού ὀδηγεῖ στήν προσέγγιση τῆς δημιουργικῆς ἐνεργείας τοῦ Θεοῦ. Ὁ Καβαλλιότης δέχεται τή φυσική γνώση ὡς ἀπόρροια τῆς μελέτης τοῦ κόσμου, ἐνός κόσμου-ἀποτελέσματος τῆς θείας ἀγάπης. Ἡ φυσική γνώση ἀποτελεῖ «τό θειότατον ἅμα πάντων καί σωστικότερον», διά τοῦ ὁποίου παρέχεται ἡ δυνατότητα στόν σπουδάζοντα νά φθάσει «ἐπί τοῦ ἀκροτάτου τῶν ἐφετῶν» καί νά μετάσχει στή μέγιστη εὐδαιμονία, ὥστε κατά τό δυνατόν νά γίνει «μέτοχος θείας φύσεως».

Ἡ θέση αὐτή τοῦ Καβαλλιότη προσδιορίζει ἐναργῶς καί τή θέση τοῦ μαθήματος στή Νέα Ἀκαδημία. Ἡ Φυσική στό 18ο αἰῶνα διακρίνονταν ἀπό μιά συνειδητή μετριοφροσύνη, ἀποφαίνονταν γιά σχέσεις αὐστηρά περιορισμένες, πού εἶχαν ἰσχύ μόνο σέ περιορισμένο χῶρο. Δέν εἶχε μεταβληθεῖ ἀκόμη σέ ἀποφθεγματισμό ὅπως στό 19ο αἰῶνα. «Τότε ἡ Φυσική μεταβλήθηκε σέ φιλοσοφία καί μερικές φορές ἀπαιτοῦσε κάθε ἀληθινή φιλοσοφία νά εἶναι φυσική»⁴. Ἡ ἔπαρση αὐτή τήν ὀδήγησε σέ ὑπέρβαση τῶν ὁρίων τῆς καί τήν ἔφερε πολλές φορές σέ σύγκρουση μέ τήν πίστη. Ὁ Καβαλλιότης πίστευε σταθερά ὅτι ἡ φύση

³ Ἀθήνα 1977, πληθωρική ἀπό ἄποψη προσκομίσεως στοιχείων μελέτη. Γιά τό πνεῦμα τῆς ὁμως καί τήν ἐπιστημονική της οὐδετερότητα διατηροῦμε σοβαρές ἐπιφυλάξεις.

³. ΧΣ, φ. 68.

⁴. Βλ. W. HEISENBERG, *Ἡ εἰκόνα τῆς φύσης στή σύγχρονη φυσική*, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 158.

είναι έργο του Θεού και γι' αυτό φέρει ανεξίτηλη τή σφραγίδα τής παντοδυναμίας και τής πανσοφίας του. Αποτελεί μιά πολύρρυτη πηγή θεωρίας και πράξεως, ή όποία προκαλεί ανελλιπώς τόν άνθρωπο, πού αγωνίζεται για τήν τελειότητά του, νά γνωρίσει «μετά λόγου» τά όντα⁵, ώστε συστηματικά νά φθάνει στην πράξη.

Ή πιό σημαντική όμως παραίνεση του Καβαλλιότη προς τούς μαθητές του είναι ή κριτική στάση έναντι τών διαφόρων φιλοσόφων και τών ιδεών πού εξέφραζαν. Κι αυτό μπορούν νά τό πετύχουν μόνο, αν στηριχθούν στό άμετακίνητο θεμέλιο τής πίστεως⁶. «*Έν γάρ άκραδάντω τής πίστεως θεμελίω στερωθέντας, χάριτι Θεού, μή πάντας άπλώς τούς φιλοσόφους παραδέχεσθαι, μήδ' άεί, αλλά τούς λόγους αναγκαίους επί ταίς άποδείξεσι χρωμένους και ήνίκα μή άπάδοντας έαυτούς παρέχονται τή καθολική εκκλησία*».

Ή έννοια τής Φυσικής στον Καβαλλιότη χρησιμοποιείται μέ άριστοτελικό περιεχόμενο. Περιλαμβάνει ό,τιδήποτε άφορά στη φύση και στον κόσμο της. Ή έπιστήμη τής Φυσικής έχει ως άντικείμενό της τή μελέτη τής φύσεως. Τή μελέτη αυτή έντάσσει μέσα στην ευρύτερη γνώση τής φιλοσοφίας, πού, όπως τονίζει ό Καβαλλιότης⁷, «*γνώσις έστί θείων τε και ανθρώπινων πραγμάτων*».

Ή Φυσική είναι άναμφίβολα έπιστήμη, δηλαδή συστηματι-

5 ΧΣ, φ. 68.

6. Ή θέση αυτή του Καβαλλιότη, γνήσια εκκλησιαστική και άγιοπατερική, άποκαλύπτει τή διαχρονική άξία και επικαιρότητα τής παράδοσης. Θυμίζει τίς θέσεις του Ίουστίνου, του φιλοσόφου και μάρτυρος, καθώς και τίς παραινέσεις του Μ. Βασιλείου προς τούς νέους «*όπως αν έξ έλληνικών ώφελοϊντο λόγων*».

7. ΧΣ, φ. 69. Είναι δηλωτικοί τής ιδεολογίας του Καβαλλιότη και οί υπόλοιποι όρισμοί περί φιλοσοφίας πού διατυπώνει: «*Φιλοσοφία έστί όμοίωσις Θεού κατά τό δυνατόν άνθρωπω*» ή «*φιλοσοφία έστί μελέτη θανάτου δηλονότι του κατά προαίρεσιν*». Ός όρθότερο όμως θεωρεί τόν έξής: «*φιλοσοφία έστί γνώσις άσφαλής και σαφής τών όσα τό άκρον τής ευδαιμονίας έμποιεϊ*», ΧΣ, φ. 69.

κή έρευνα τής φυσικής πραγματικότητας, προσιτή σέ κάθε διά-
νοια⁸. Ἀποκρυπτογραφεί τά μυστικά της, τά έρμηνεύει λογικά,
καθιερώνει τίς μαθηματικές σχέσεις τους καί, τό σημαντικότερο,
ύποτάσσει τά φυσικά δεδομένα καί τά θέτει στήν ύπηρεσία τοῦ
άνθρώπου.

Ἐντυπωσιακή εἶναι ἡ πολυφωνία τοῦ βιβλίου, πού παρά-
λληλα ἀποκαλύπτει τήν πολυμάθεια τοῦ συγγραφέα. Σέ κάθε ἐξε-
ταζόμενο θέμα παρατίθενται λεπτομερῶς οἱ ἀπόψεις τῶν προσω-
κρατικῶν, τῶν περιπατητικῶν, τῶν στωϊκῶν, τῶν ἐπικουρείων,
τοῦ Πλάτωνα, ἀκόμη καί τῶν Χαλδαίων καί Αἰγυπτίων⁹. Καί οἱ
νεώτεροι ὁμως φιλόσοφοι καί φυσικοί κατέχουν σημαντική θέ-
ση μέ επικρατέστερο τόν Καρτέσιο, τόν ὁποῖο ὁ Καβαλλιώτης
θεωροῦσε ὡς «ἐπί φιλοσοφία παρά τοῖς νεωτέροις μέγα κλέος
ἀράμενον»¹⁰. Ἡ ἐπιφανής ὁμως θέση τοῦ Καρτεσίου ὀφείλεται,
κατά μέγα μέρος, στό ὅτι «ἐφιλοσόφησεν ἀριδηλότατα τήν τοῦ
Ἀριστοτέλους ὕλην ἀναπτυξάμενος»¹¹.

Ἐκεῖνος ὁμως, ὁ ὁποῖος μέ τήν παρουσία του ἐπισκιάζει
τούς πάντες, εἶναι «ὁ κορυφαῖος πάντων»¹² Ἀριστοτέλης. Οἱ
συνεχεῖς ἀναφορές τοῦ Καβαλλιώτη στόν Ἀριστοτέλη καί στίς
ιδέες του καί ἡ ἀδιάκοπη παράθεση τῆς ἀριστοτελικῆς ἐπιχειρη-
ματολογίας φανερώνουν τή βαθειά ἐπίδραση πού ὑπέστη ὁ ἔλλη-
νας λόγιος. Χωρίς αὐτό νά σημαίνει ἄκριτη ὑποταγή του στήν
«αἰσχρά τυραννίδα τοῦ Ἀριστοτελισμοῦ»¹³. Ἡ στάση τοῦ Κα-
βαλλιώτη ἦταν κριτική, γι' αὐτό ὀρισμένες ἀριστοτελικές θέσεις
τίς ἀπέρριπτε. Στά φιλοσοφικά κείμενά του ἐμφανῶς ἐπισημαίνει

8. ΧΣ, φ. 69α.

9. ΧΣ, φ. 121, 121α. Παραθέτει τίς ἀπόψεις τῶν Χαλδαίων καί τῶν
ἀρχαίων Αἰγυπτίων, κυρίως γιά τήν μορφή καί τόν ἀριθμό τῶν οὐρανῶν.
Ἦχι μόνο μέ τίς μαθηματικές τους μελέτες ἀλλά καί μέ τίς θρησκευτικές
καί μεταφυσικές τους ἀντιλήψεις, διείσδυσαν στή χριστιανική Εὐρώπη.
Βλ. ΑΓΓΕΛΟΥ, Πλάτωνος Τύχαι, σ. 46.

10. ΧΣ, φ. 76. Ἄλλοῦ γράφει: «ὁ παρά τοῖς νεωτέροις περιβόητος
ἐν τῇ μηχανικῇ Καρτέσιος ὁ Γάλλος», ὀ.π., φ. 83α.

11. ΧΣ, φ. 76.

12. ΧΣ, φ. 68α.

13. Βλ. Γ. ΚΑΡΡΑ, ὀ.π., σ. 85.

τίς ἀντιφάσεις καί παρεκκλίσεις πού περιέχει ἡ ἀριστοτελική σκέψη. Εἰδικότερα στό κεφάλαιο 6, ὅπου περιέχονται ἀπόψεις γιά τή διαιρετότητα τῆς ὕλης, ὁ Καβαλλιώτης ἀφοῦ ἐκθέτει τήν ἀριστοτελική διδασκαλία, ἀναφέρει καί τήν ἀντίστοιχη τοῦ Ἐπικούρου. Διαπιστώνει τή διάσταση τῶν δύο θεωριῶν καί διατυπώνει τή δική του ἐκδοχή πού εἶναι ἀπορριπτική καί γιά τίς δύο. Καί καταλήγει: «Οὕτως μέν οὖν οἱ κατ' Ἐπίκουρον καί Ἀριστοτέλην πρός ἀλλήλους λογομαχοῦσιν, ἡμεῖς δέ φιλαληθεία προσκειόμενοι μηδετέρων γενόμεθα. ἀσαφές γάρ καί πάντη ἀδιάλυτον τό ζήτημα, ἀλλ' ὥσπερ ἡμῖν σύνηθες ἐπί τοῖς ἀγνοουμένοις νοῖ κτιστῶ, εἴτε καθαρῶν, εἴτε τῶν μικτῶν, οὕτω κἀνταῦθα ποιήσωμεν. Τοιαύτη χρώμενοι διαιρέσει. Ἡ ὕλη πάντως διαιρεῖται φύσει, ἀλλ' οὐ γνῶσει, διαιρεῖται δῆλον ἢ φύσιν ἔχει, τό δέ πέρασ τῆς διαιρέσεως γνωστόν, μόνῳ τῷ τὰ πάντα γινώσκοντι Θεῷ¹⁴». Παρομοίως στό κεφάλαιο 17 ὅπου ἀριθμοῦνται τά αἷτια τῆς κινήσεως τῶν ὄντων, ὁ Καβαλλιώτης διαφωνώντας μέ τήν ἀριστοτελική διδασκαλία περί τῆς ἀκινήσιας τοῦ Θεοῦ, «τοῦ πρώτου κινουμένου», σημειώνει: «Θαυμάσαι μοι λίαν ἄπεστιν ὄσον ἐπί τῆς διδασκαλίας ταύτης εἰς τό ἀτοπώτατον φρονεῖν ὁ Ἀριστοτέλης ἐξωκεῖλει καί αὐτός ἐαυτῷ ἀλόγως ἀντιπεριέπεσε»¹⁵.

Ἡ στάση του αὐτή ἦταν φυσική συνέπεια τοῦ πνευματικοῦ του προσανατολισμοῦ. Πέρα ἀπό εἰκοτολογίες καί «ἐπιστημονικούς» δογματισμούς ὁ Καβαλλιώτης ἦταν σταθερά προσανατολισμένος πρός τήν ἐκκλησιαστική διδασκαλία. Γι' αὐτό θεωροῦσε ὡς κακίστη συνήθεια τήν διχοτόμηση τῆς ἀλήθειας, πού ἐπιχειροῦσαν ὀρισμένοι φιλόσοφοι τῆς ἐποχῆς του, ἰσχυριζόμενοι ὅτι ἄλλα διδάσκει ἡ φιλοσοφία καί ἄλλα δέχεται ἡ πίστις. Προέτρεπε δέ ἀδίστακτα νά ἀποδοκιμάζονται τέτοιες ἀπόψεις ὡς παράλογες καί γελοῖες, γιατί καί ἡ φιλοσοφία πρός τήν ἀλήθεια, πού εἶναι μία καί ἀπλή, ὀδηγεῖ¹⁶. Ὅσους δέ φιλοσοφοῦσαν μέ πιθανολογίες καί παρέσυραν στό ψεῦδος μακρυνά ἀπό τήν Ἐκκλησία, πού ἀποτελεῖ «κανόνα ἀκριβῆ καί στάθμην τῆς φιλοσοφίας»

14. ΧΣ, 78α.

15. ΧΣ, φ. 98.

16. ΧΣ, φ. 68.

νουθετούσε τούς φοιτητές του «μισεῖν ὡς ἀπατεῶνας καί παντί σθένει πολεμεῖν ὡς λυμεῶνας»¹⁷.

Ἡ σπάνια εὐρυμάθεια τοῦ Καβαλλιώτη ἀλλά καί τό ὕψηλό ἐπίπεδο σπουδῶν τῆς Νέας Ἀκαδημίας ἀποκαλύπτονται καί μόνο μέ τήν ἀπλή παράθεση τῶν ὀνομάτων ὄσων φιλοσόφων καί λοιπῶν διανοητῶν παρελαύνουν ἀπό τίς σελίδες τῆς Φυσικῆς τοῦ Καβαλλιώτη. Μεταξύ τῶν ἀρχαίων φιλοσόφων συγκαταλέγονται: Ξενοφάνης¹⁸, Παρμενίδης¹⁹, Μέλισσος²⁰, Θαλῆς²¹, Ἀναξίμενης²², Σέλευκος²³, Πλούταρχος²⁴, Θεόφραστος²⁵, Πτολεμαῖος²⁶, Εὐδοξος ὁ Κνίδιος²⁷, Κάλιππος²⁸, Ἄρατος²⁹, Ἴππασος³⁰,

17. ΧΣ, φ. 68. Βλ. ΡΑΡΑΚΟΣΤΕΑ, *Teodor Anastasie Cavallioti*, σ. 73.

18 ΧΣ, φ. 73α, 119. Ὁ Κολοφώνιος (570-480 π.Χ.) Ἄπ' τούς ἰδρυτές τῆς Ἑλεατικῆς σχολῆς.

19. ΧΣ, φ. 73α, 94α.

20. ΧΣ, φ. 73α. Φιλόσοφος τῆς Σάμου. 5ος π.Χ. αἰώνας.

21. ΧΣ, φ. 73α, 94α, 127α.

22. ΧΣ, φ. 73α. Ὁ τελευταῖος Μιλήσιος φιλόσοφος (585-528 π.Χ.). Μαθητής τοῦ Ἀναξίμανδρου παραδέχονταν ὡς ἀρχή τῶν ὄντων τόν ἀέρα (ἄπειρο καί αἰωνίως κινούμενο).

23. ΧΣ, φ. 119α. Ἀπό τούς σημαντικότερους ἀστρονόμους τῆς ἀρχαιότητος. Γεννήθηκε στή Βαβυλώνα καί εἶναι μεταγενέστερος τοῦ Ἀριστάρχου τοῦ Σαμίου. Τό σύμπαν εἶναι ἄπειρο καί ἡ γῆ εἶναι ἓνα ἐλάχιστο μῦριό του πού στρέφεται γύρω ἀπό τόν ἥλιο. Ὁ Ἀρίσταρχος εἰσηγήθηκε τό ἡλιοκεντρικό σύστημα μέ ὑποθέσεις, ἐνῶ ὁ Σέλευκος μέ ἀποδείξεις.

24. ΧΣ, φ. 119.

25. ΧΣ, φ. 119. Φιλόσοφος, διάδοχος τοῦ Ἀριστοτέλη στή διεύθυνση τοῦ Λυκείου καί ὁ μεγαλύτερος σχολιαστής τῶν ἰδεῶν τοῦ Ἀριστοτέλη (4ος π.Χ. αἰώνας).

26. ΧΣ, φ. 121α. Πτολεμαῖος Κλαύδιος (108-168 μ.Χ.). Ὁ μεγαλύτερος γεωγράφος καί ἀπό τούς πρῶτους ἐξέχοντες ἀστρονόμους.

27. ΧΣ, φ. 121α. Φιλόσοφος καί μαθηματικός, ἀστρονόμος καί γεωγράφος (408-356 π.Χ.). Μαθητής τοῦ Πλάτωνα, ὄπαδός τοῦ Ἀναξαγόρα, πρῶτος ἀπέδειξε τή σφαιρικότητα τῆς γῆς.

28. ΧΣ, φ. 121α. Ἑλληνας ἀστρονόμος ἀπό τήν Κύζικο (4ος π.Χ. αἰώνας). Καθόρισε τή διάρκεια τοῦ ἔτους σέ 365,25 ἡμέρες καί τοῦ

Ἡράκλειτος³¹, Σωκράτης, Λεύκιππος³², Δημόκριτος³³, Ἐπίκουρος³⁴, Ἐμπεδοκλῆς³⁵, Ἴπποκράτης³⁶, Ἡσίοδος³⁷, Ἀναξαγόρας³⁸, Ἀναξίμανδρος³⁹, Ἀριστοτέλης⁴⁰, Πλάτων⁴¹, Πυθαγόρας⁴², Γαληνός⁴³, Σύμμαχος⁴⁴, Πρόκλος⁴⁵, Ζήνων⁴⁶, Ἐρμῆς ὁ τρισμέγιστος⁴⁷,

σεληνιακοῦ μήνα σέ 29 ἡμέρες, 12 ὥρες, 44' καί 25''

29. ΧΣ, φ. 123. Ἀπό τούς Σόλους τῆς Κιλικίας (305-240 π.Χ.). Ποιητής ἀλλά καί μαθηματικός, συνέθεσε τὰ «Φαινόμενα» ἔχοντας ὡς πρότυπο τὸ ὁμώνυμο ἔργο τοῦ Εὐδόξου.

30. ΧΣ, φ. 73α. Φιλόσοφος τῶν Πυθαγορείων δογμάτων ἀπὸ τὸ Μεταπόντιο (5ος αἰώνας π.Χ.) Σύγχρονος τοῦ Ἐμπεδοκλῆ καί τοῦ Λευκίππου. Σέ ἀντίθεση μέ τούς Πυθαγορείους ὑποστήριξε ὅτι τὸ πῦρ καί ὄχι οἱ ἀριθμοὶ ἦταν ἡ ἀρχὴ τοῦ κόσμου.

31. ΧΣ, φ. 73α, 94α.

32. ΧΣ, φ. 74, 82α, 86, 94α, 106α.

33. ΧΣ, φ. 74, 82α, 94α, 98α, 106α, 119, 124α.

34. ΧΣ, φ. 74, 76, 82α, 94α, 98α, 106α, 129

35. ΧΣ, φ. 74, 94α.

36. ΧΣ, φ. 74, 84 Ὁ Κῶος, πατέρας τῆς Ἰατρικῆς (460-377 π.Χ.).

37. ΧΣ, φ. 74.

38. ΧΣ, φ. 74, 82α, 94α, 124α.

39. ΧΣ, φ. 106α. Μιλήσιος φιλόσοφος (610-574 π.Χ.), μαθητὴς τοῦ Θαλή. Δέχονταν ὅτι ἀρχὴ τῶν ὄντων εἶναι τὸ «ἄπειρον», ὕλη λεπτὴ καί ἀπέραντη ἀπ' τὴν ὁποία γεννιοῦνται τὰ πάντα καί στὴν ὁποία ἐπιστρέφουν τὰ πάντα.

40. ΧΣ, φ. 69, 76, 84, 86, 88, 92, 93, 94α, 98, 104, 106, 106α, 111α, 112α, 115, 119, 121α, 124α, 126, 126α, 130.

41. ΧΣ, φ. 80, 94α, 106α, 119, 129

42. ΧΣ, φ. 68α, 80, 94α, 119, 126α, 129

43. ΧΣ, φ. 84, 115. Κλαύδιος Γαληνός, ὁ γνωστός γιατρός τῆς ἀρχαιότητος (131-210 μ.Χ.).

44. ΧΣ, φ. 86α. Μᾶλλον πρόκειται περὶ τοῦ μεταφραστῆ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης (2ος μ.Χ. αἰώνας) γνωστοῦ ἀπὸ τὰ «ἔξαπλᾶ» τοῦ Ὠριγένη.

45. ΧΣ, φ. 86α. Ἐπιφανῆς νεοπλατωνικός φιλόσοφος καί γραμματικός (410-485 μ.Χ.).

46. ΧΣ, φ. 92. Ὁ Ἐλεάτης φιλόσοφος (490-430 π.Χ.), μαθητὴς τοῦ Παρμενίδη. Ὑποστήριξε ὅτι τὸ ὄν εἶναι ἓνα καί ἀμετάβλητο, ἀρνούμε-

Ἄρχελαος⁴⁸, Ἀνάξαρχος⁴⁹, Φίλων ὁ Πλατωνικός⁵⁰, Διογένης ὁ Ἀπολλωνιάτης⁵¹.

Στό τέλος κάθε παραγράφου παραθέτει τίς γνώμες τῶν νεωτέρων φιλοσόφων. Συχνότερα ἀναφέρεται, ὅπως ἤδη σημειώθηκε ὁ Καρτέσιος⁵². Ἐπίσης ὁ ἄγγλος φιλόσοφος Βοΐλιος (Robert Boyle, 1627-91) ἐφευρέτης τῆς «πνευματικῆς μηχανῆς» τῆς ὁποίας μάλιστα ὑπάρχει καί σχῆμα, (βλ. εἰκόνα ἀριθ. 11). Σχῆμα ὑπάρχει καί στό φ. 91 τῶν χειρογράφων Σιατίστης, πού ἀπεικονίζει βαρόμετρο, ἀκολουθεῖ δέ λεπτομερῆς περιγραφή.

Ἐντυπωσιακή ἐπίσης εἶναι ἡ μνεῖα ἀπόψεων τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Οἱ ἀναφορές τοῦ Καβαλλιώτη στά ἔργα τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου⁵³, τοῦ Γρηγορίου Νύσσης⁵⁴, τοῦ Ἰωάν-

νος τήν ἔννοια τῆς κινήσεως καί τοῦ χώρου. Ὁ Καβαλλιώτης ἀναφέρεται στήν «ἐνστασή» του.

47. ΧΣ, φ. 119. Εἶναι ἀξιοπεριέργο τό γεγονός ὅτι ὁ Καβαλλιώτης γιά νά προσδώσει κύρος στίς ἐπιστημονικές του διαπιστώσεις ἀναφέρεται καί στίς ἀπόψεις τοῦ κορυφαίου ἀποκρυφιστῆ. Ἐρμῆς ὁ Τρισμέγιστος, ὀνομάσθηκε κατὰ τήν ἀλεξανδρινή ἐποχή ἀπό τοὺς Ἑλληνας ὁ αἰγυπτιακός σεληνιακός θεός Θώδ, ὁ ὁποῖος λατρεύονταν ὡς ψυχοπομπός. Οἱ μυστικιστές τόν θεώρησαν ὡς πάνσοφο θνητό, συγγραφέα πολυάριθμων βιβλίων ἀστρολογίας, μαγείας, ἀλχημείας κ.λπ.

48. ΧΣ, φ. 119. Ἀθηναῖος φιλόσοφος, μαθητής τοῦ Ἀναξαγόρα καί διδάσκαλος τοῦ Σωκράτη. Ἀσχολήθηκε μέ τή Φυσική καί τήν Ἠθική. Τήν προέλευση τοῦ κόσμου ἀπέδιδε στό θερμό καί ὑγρό.

49. ΧΣ, φ. 119. Σκεπτικός φιλόσοφος τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα. Ἀβδηρίτης, ὀπαδός τοῦ Δημοκρίτου καί ἀκόλουθος τοῦ Μ Ἀλεξάνδρου στήν ἐκστρατεία του. Ὄνομάσθηκε «εὐδαιμονικός» γιατί πίστευε ὅτι σκοπός τοῦ βίου εἶναι ἡ ἀπάθεια καί ἡ εὐδαιμονία.

50. ΧΣ, φ. 119. Λαρισαῖος φιλόσοφος τοῦ 2ου π.Χ. αἰώνα. Διευθυντής τῆς Ἀκαδημίας, ἔκλινε πρὸς τήν στωϊκή φιλοσοφία.

51. ΧΣ, φ. 73α, 94α, 119. Φιλόσοφος τοῦ 5ου π.Χ. αἰώνα. Ὄπαδός τῆς ἰωνικῆς φυσιοκρατίας καί μαθητής τοῦ Ἀναξίμενη, θεωροῦσε ὡς ἀρχικό στοιχεῖο τοῦ σύμπαντος τόν ἀέρα.

52. ΧΣ, φ. 76, 82α, 83α, 84α, 88, 104, 106α

53. ΧΣ, φ. 80, 126, 129.

54. ΧΣ, φ. 81.

νη τοῦ Δαμασκηνοῦ⁵⁵, τοῦ Κυρίλλου⁵⁶, τοῦ Ὀριγένη⁵⁷, τοῦ Ἱεροῦ Αὐγουστίνου⁵⁸ καί τοῦ Μεγάλου Βασιλείου⁵⁹, προσδίδουν ξεχωριστό κύρος στό ἔργο του ἀπό ἄποψη ἐκκλησιαστική.

Ἔτσι ἡ «Φυσική» τοῦ Καβαλλιότη μεταβάλλεται σέ μνημείο ἐπιστημονικῆς πολυφωνίας, πού πολλά σύγχρονα διδακτικά ἔγχειρίδια θά ζήλευαν. Παρά τήν ὑπεροχή τῶν ἀριστοτελικῶν ἰδεῶν δέν παρατηρεῖται καμμία ἰδεολογική ἀγκύλωση, κανεῖς «ἐπιστημονικός» δογματισμός. Ἡ πολυφωνία αὐτή βεβαίως κρίνεται τελικά μέ τό πρίσμα τῆς ὀρθόδοξης πίστεως τοῦ συγγραφέα (sub specie fide) καί τῆς διαφαινομένης ἀμφισβητήσεως τοῦ ἀριστοτελικοῦ δογματισμοῦ. Οἱ λόγοι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, στήν πλειονότητά τους, τηροῦσαν κριτική στάση ἐναντι τῶν νέων ἰδεῶν, περισσότερο ἀπ' ὅσο σήμερα ἐκτιμᾶται. Εἶναι χαρακτηριστικά ὅσα διατυπώνει ἕνας ἀπό τούς ἐξοχότερους ἐκπροσώπους τοῦ λεγομένου «ἐλληνικοῦ διαφωτισμοῦ», ὁ Ἰώσηπος Μοισιόδου: «Πλάτωνα, Ἀριστοτέλη, Λεῖβνῆτιον, Νεύτωνα, ὅσων ἄλλων ἡ φήμη κρατεῖ ἀνά τό θέατρον τῆς πολυμαθείας, πάντας δοξάζει, πάντας ἀθανατίζει, οὐδένα ὅμως ἀποθεοῖ, οὐδένα διακρίνει διά τοῦ αὐτοῦ ἔφα»⁶⁰.

Ἰδιαιτέρο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν ὀρισμένες ἀπόψεις τοῦ Καβαλλιότη πού θεωροῦμε ἀναγκαῖο νά ἐκθέσουμε, γιατί εἶναι ἐνδεικτικές τῶν ἰδεολογικῶν καί ἐπιστημονικῶν ἀναζητήσεων στό 18ο αἰώνα.

Ἐνα σημαντικό θέμα τό ὁποῖο σχολιάζει εὐρύτατα εἶναι τό θεμελιῶδες γιά τή φυσική πρόβλημα τῆς ὕλης. Ὁ Καβαλλιότης, διαχωρίζοντας τή θέση του ἀπό τόν ἄκρατο ἰδεαλισμό, δέχεται τήν ὕλη ὡς κάτι πραγματικό καί ὄχι ὡς δημιούργημα τῆς «ἐπινοίας»⁶¹. Προχωρεῖ ἀκόμη περισσότερο καί ἀντιμετωπίζει τό

55. ΧΣ, φ. 86.

56. ΧΣ, φ. 119.

57. ΧΣ, φ. 119α, 121, 121α.

58. ΧΣ, φ. 119.

59. ΧΣ, φ. 81.

60. Ἀπολογία (ἐπιμέλεια Ἰ. Ἀγγέλου), Ἀθήνα 1976, σ. 96. Πρβλ. καί ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗ, Ἰ. Μοισιόδου, σ. 83.

61. ΧΣ, φ. 74α.

διαιρετό ή όχι τής ύλης. Έκθέτει ποικιλία απαντήσεων και κορυφώνει τήν αντίγνωμία μεταξύ του Άριστοτέλη, που δέχονταν τήν πλήρη και συνεχή διαιρετότητα τής ύλης, και του Έπικούρου, που δέχονταν τή διαίρεση μέχρι τά άτομα. Έντυπωσιάζει πράγματι ο πλουραλισμός των απόψεων αλλά και ή ένταση των διαφωνιών. Ο Καβαλλιώτης θεωρεί τήν αντίγνωμία ως απαραίτητο στοιχείο για τήν προώθηση τής ανθρώπινης σκέψεως. Ο ίδιος μένει προβληματισμένος, δέν επείγεται νά πάρει θέση, «*άσαφές γάρ και πάντη αδιάλυτον τό ζήτημα*»⁶². Τελικά όμως θά κλείσει τό θέμα μέ συμβιβαστική λύση, όχι αύστηρά επιστημονική, αποθέτοντας τήν πλήρη αποκρυπτογράφηση στην παγγνωσία του Θεού. «*Η ύλη πάντως διαιρείται φύσει, άλλ' ού γνώσει, διαιρείται δήλον ή φύσιν έχει, τό δέ πέρας τής διαιρέσεως γνωστόν μόνω τῷ τά πάντα γινώσκοντι Θεῷ*».

Μέ παρόμοια επιστημονική νηφαλιότητα αλλά και βαθειά συναίσθηση του πεπερασμένου τής ανθρώπινης διάνοιας, ο Καβαλλιώτης αντιμετωπίζει τήν άποψη ότι ή ύλη είναι άφθαρτη. Παρά τό γεγονός ότι δέν είχε δειχθεί ακόμη πειραματικά και δέν είχε διατυπωθεί από τον Lavoisier⁶³ ή θεωρία τής άφθαρσίας τής ύλης, ακολουθώντας τήν περί πρώτης ύλης⁶⁴ άριστοτελική διδασκαλία άποδέχεται τήν άφθαρσία της. Τήν ταυτίζει μάλιστα μέ τή φύση και δέχεται τήν περιέργη άποψη ότι ή ύλη υπόκειται σέ «έξουδένωση», όχι σέ φθορά, «διαφέρουσι γάρ ταῦτα»⁶⁵.

Άντίθετα ο Καβαλλιώτης έντάσσει στό χώρο τής φαντασίας τήν θεωρία περί αντιπόδων⁶⁶.

Πραγματεύεται ακόμη τά περί κινήσεως και γενέσεως, περί

63. Antoine Lavoisier (1743-1794), Γάλλος χημικός.

64. Βλ. Θ. ΒΟΡΕΑ, *Είσαγωγή εις τήν φιλοσοφίαν*, Άθήναι 1972, τ. 3, σ. 167.

65. ΧΣ, φ. 78α.

66. ΧΣ, φ. 77α. Η άποδοχή ύπάρξεως αντιπόδων όδηγοῦσε άναντίρρητα στην άποδοχή του σφαιροειδούς τής γής, ζητήματος άμφιλεγόμενου για τήν εποχή εκείνη. Περισσότερα βλ. ΚΑΡΡΑ, *Οί φυσικές-θετικές επιστήμες στον έλληνικό 18ο αιώνα*, σ. 66 κ.έ.

αιτίας κινήσεως⁶⁷, περί σωμάτων θερμῶν καὶ ψυχρῶν, περί κινήσεως καὶ ἡρεμίας τῶν στερεῶν ἐν τοῖς ὑγροῖς, περί μανότητος καὶ πυκνότητος, περί βαρύτητος⁶⁸, περί στοιχείων, περί γῆς, περί ὕδατος, περί ἀέρος, περί πυρός, περί κόσμου, περί τῆς μορφῆς τοῦ οὐρανοῦ⁶⁹, περί ζωδίων⁷⁰, περί μετεώρων, περί μετεωρολογικῶν φαινομένων, περί ὀργάνων αἰσθήσεως. Ἡ «Φυσικὴ πραγματεία» περιλαμβάνει ἀκόμη ἀναφορὰς καὶ σέ γεωγραφικά θέματα⁷¹. Ἄξιοπαρατήρητη εἶναι ἐπίσης ἡ ἀναφορὰ τοῦ Καβαλλιῶτη σέ τρεῖς ἡπείρους, «ἢ ἡμετέρα, ἢ τοῦ νέου κόσμου, ἢ ἀγνοουμένη» καὶ ὁ καθορισμός τῆς γῆϊνης διαμέτρου σέ ἑπτὰ χιλιάδες μίλια!

67. Κατὰ τόν Καβαλλιῶτη ὀρθῶς δογματίζει ὁ Ἄριστοτέλης ὅταν δέχεται ὅτι «πᾶν τό κινούμενον ὑφ' ἑτέρου κινεῖσθαι» ΧΣ, φ.97α.

68. Εἶναι ἀξιοπεριέργο τό γεγονός τῆς μή ἀναφορᾶς στό Νεύτωνα.

69. Ἄναφέρεται καί στό περιλάλητο, μεταξύ τῶν φιλοσόφων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ζήτημα τοῦ ἀριθμοῦ τῶν οὐρανῶν. ΧΣ, φ. 121α.

70. ΧΣ, φ. 123, ὅπου ὁ Καβαλλιῶτης καταγράφει τό σχετικό μέ τά ζώδια ἐπίγραμμα τοῦ Ἀράτου. Τοῦτο τό ἐπίγραμμα τοῦ Ἀράτου καταλήγει στή δωδεκάδα τῶν μορίων:

Ἴωσήφ οὐρανόν ἀφιελίσσει πολυδαίδαλος
 Κλήσιν καλοῦσι ζῳῖδιον δέ κύκλον
 Ἐν ᾧ καρκίνος ἐστί λέων τ' ἐπί τῷ καὶ ὑπ' ἀντί,
 Παρθένος, ὁ ζυγός, σκορπίος οὐδέ μέτα
 τοξευτής τε, καὶ αἰγόκερος, ἐπί δ' αἰγοκέρας
 ὕδροχόος, δύο δι' ἰχθύες ἀστέριοι
 τούς δέ μέτα κριός, ταύρους τ' ἐπί τῷ δίδυμός τε
 δώδεκα ἐν τούτοις πέλιος φέρεται,
 πάντ' ἐνιαυτόν ἄγων καί αἰ περί τοῦτον ἰόντι
 κύκλον ἀέξοντ' ἄρα ἐπικαρποῦσαι.

71. ΧΣ, φ.123-123α.

γ) Μεταφυσική

Τό τρίτο βιβλίο τῆς φιλοσοφικῆς τριλογίας τοῦ Καβαλλιώτη ἔχει τό μονολεκτικό τίτλο «Μεταφυσική» χωρίς ἄλλο προσδιορισμό ἢ σχόλιο.

Ἡ χρήση τοῦ ὄρου «Μεταφυσική»¹ ἀπό τόν Καβαλλιώτη φορτίζεται μέ ἀριστοτελική σημασία. Περιέχει τή γνώση περί τῶν ὄντων, πού δέν γίνονται ἀντιληπτά ἀπό τίς αἰσθήσεις καί ἐπομένως βρίσκονται πέραν τῶν «φυσικῶν». Ἀκολουθώντας τήν ἀριστοτελική σκέψη θεωρεῖ τή Μεταφυσική ὡς «πρώτη φιλοσοφία» καί «τῶν ἄλλων ἐπιστημῶν μήτηρ ὑπάρχουσα, πάσας γάρ ἐν αὐτῇ περιέχει, καί πάσας τάς ἀρχάς ἀπονέμει καί τά ἴδια ἐκάστης ἀξιώματα δι' ὧν τάς οἰκείας ποιοῦντας ἀποδείξεις ζυγοστατεῖ»². Παρομοιάζει τήν φιλοσοφία ὡς πηγὴ ἀπό τήν ὁποία προέρχονται τά ρυάκια, οἱ ἄλλες δηλαδή ἐπιστῆμες, καί ὡς κορμό ἀπ' τόν ὁποῖο ἐκβλαστάνουν οἱ κλάδοι «διὰ τοῦτο γάρ ἡ

1. Ὁ ὄρος «μεταφυσική» χρησιμοποιήθηκε γιά πρώτη φορά ἀπό τόν Ἄραβα Ἀριστοτελιστὴ Ἀβερρόη κατά τόν 12ο μ.Χ. αἰώνα. Ὁ Θ. ΒΟΡΕΑΣ, *Εἰσαγωγή εἰς τήν φιλοσοφίαν*, τ. 3, σ. 35, θεωρεῖ τό νεοπλατωνικό Βοήθιο (480-524 μ.Χ.) ὡς εἰσηγητὴ τοῦ ὄρου. Πρβλ. καί J. P. MIGNÉ, *Patrologia latina*, 64, 515B. Περισσότερα γιά τή σημασία καί τό περιεχόμενο τοῦ ὄρου «μεταφυσική» ὄχι μόνο στόν Ἀριστοτέλη ἀλλά καί στή νεώτερη φιλοσοφία βλ. A. LALANDE, *Λεξικόν τῆς φιλοσοφίας*, (Μετάφρ. Ε. Φικιώρη), Ἀθήναι 1955, τ. 2, σ. 950 καί Κ. ΓΕΩΡΓΟΥΛΗ, *Ἀριστοτέλης ὁ Σταγίριτης*, Θεσσαλονίκη 1962, ἰδιαίτερα σσ. 185-216. Διαφορετικὴ ἀποψη διατυπώνει ὁ Ν. ΜΑΤΣΟΥΚΑΣ, *Ἱστορία τῆς φιλοσοφίας*, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 29 κ.έ. Πιὸ διασταλτικὴ ἐρμηνεία τοῦ ὄρου δίνεται ἀπό τόν Π. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟ, *Μεταφυσικῆς Προλεγόμενα*, Ἀθήναι 1956.

2. ΧΣ, φ. 146.

μήτηρ τῶν ἄλλων ἢ πρώτη αὕτη φιλοσοφία καί γενική ἐπιστήμη εἴρηται»³. Ἡ Μεταφυσική δηλαδή εἶναι μιά ὄντολογία ἢ καλύτερα μιά ὄντολογική θεολογία, ἀφοῦ πέραν τῶν φυσικῶν ὄντων, ἐρμηνεύει, ἢ προσπαθεῖ νά ἐρμηνεύσει, τό ὑπερβατικό ὄν, τόν Θεό. «Μεταφυσική ἐστὶ σοφία ἐπιστήμη θεωρητικὴ περὶ τό ὄν κατὰ γένος, καί κατὰ τὰς τοῦ ὄντος διαθέσεις τῷ νῷ ἀφηρημένης, καί περὶ τὰς πνευματικὰς οὐσίας ἰδίως καθὸ φυσικῶ λόγῳ γνωστάς εἰσίν, ἐνασχολούμενη»⁴. Οἱ πνευματικὲς οὐσίαι, κατὰ τόν Καβαλλιώτη, εἶναι: Θεός, ἄγγελος, ἀνθρώπινος νοῦς⁵. Ἀκόμη ἡ Μεταφυσική εἶναι ἐπιστήμη ἀποκλειστικὰ θεωρητικὴ. Τίποτε δέν πράττει γύρω ἀπὸ τίς πνευματικὲς οὐσίαι, οὔτε διδάσκει τὴν πράξη. Ἐνατενίζει θεωρητικὰ μόνο τίς ἀποδείξεις αὐτῶν πού ὑπερέχουν κατὰ τὴν ἀξία τῶν ἄλλων καί πρῶτα τίς ἔννοιαι πού ἐκπορεύονται ἀπὸ τό νοῦ τοῦ καθενός μέ φυσικὴ τάξη⁶. Ἡ Μεταφυσικὴ τοῦ Καβαλλιώτη εἶναι ἀπὸ θεολογικὴ ἄποψη τό πιό ἐνδιαφέρον βιβλίον του. Ὁχι μόνο γιατί ἡ θεματολογία του συμπίπτει, κατὰ μέγα μέρος, μέ τὴ χριστιανικὴ δογματικὴ, ἀλλὰ γιατί δίνεται ἡ εὐκαιρία στὸν ἱστορικὸ ἐρευνητὴ νά διαπιστώσει τίς ποικίλες ἐπιρροές πού εἶχε δεχθεῖ ἡ Ὁρθοδοξία στὴν κρίσιμη ἐκείνη ἐποχὴ.

Ἡ διαμαρτυρία ὀρισμένων δασκάλων στὸ 18ο αἰῶνα, ὅτι σέ πολλά σχολεῖα δέ διδάσκονταν «μαθήματα εὐσεβείας», δέν εἶναι ἀπολύτως ἀκριβής. Ἡ ὀρθόδοξη πίστη καί ἡ ἠθικὴ διδάσκονταν, ὄχι τόσο ὡς αὐτοτελεῖ μαθήματα, ὅσο διὰ μέσου ἄλλων μαθημάτων⁷. Ἡ διδασκαλία τῆς Μεταφυσικῆς ἀποτελοῦσε τὴν καλύτερη εὐκαιρία γιὰ νά διδαχθεῖ στοὺς προχωρημένους μαθητὲς τό περιεχόμενο τῆς ὀρθόδοξης πίστεως⁸ καί νά τοὺς κατα-

3. ΧΣ, φ. 156.

4. ΧΣ, φ. 146.

5. ΧΣ, φ. 146.

6. ΧΣ, φ. 146.

7. Βλ. ΓΕΔΕΩΝ, *Ἡ πνευματικὴ κίνησις*, σ. 15.

8. Θρησκευτικὰ θέματα καί πιό συγκεκριμένα θέματα ὀρθόδοξης χριστιανικῆς δογματικῆς, ὅπως π.χ. περὶ τοῦ Θεοῦ, περὶ τῶν ἰδιωμάτων του, τῶν φύσεών του κ.λπ. ἀποτελοῦσαν τυπικὰ θέματα τῆς Μεταφυσικῆς

στήσει κοινωνούς τῆς χριστιανικῆς ζωῆς.

Στίς ἀνώτερες σχολές (ἀκαδημίες) ἡ διδασκαλία τῆς γραμματικῆς, μαθηματικῶν, φυσικῶν καί τῶν φιλοσοφικῶν, διαρκοῦσε μιά ὀλόκληρη δεκαπενταετία (!). Εὐρεῖα μνεῖα θρησκευτικῶν μαθημάτων δέ γίνεται. Ὅπως ὅμως φαίνεται ἀπό τή φιλοσοφική «τριλογία» τοῦ Καβαλλιῶτη, διά μέσου αὐτῶν τῶν μαθημάτων διδάσκονταν πλεῖστες ὄσες θρησκευτικές ἀλήθειες. Ἄλλά καί αὐτόνομη διδασκαλία θρησκευτικοῦ μαθήματος μαρτυρεῖται ἀπό τόν Καβαλλιῶτη στή «Μεταφυσική» του, ὅπου σχολιάζοντας τή σχέση πίστεως καί νοήσεως ἀφήνει ἡμιτελῆ τό λόγο τονίζοντας ὅτι *«περί τούτου ἐν τῇ θεολογίᾳ σύν Θεῷ εἰρησόμεθα»*.

Ἄκόμη καί σέ γενικά ζητήματα τυπικῆς ὄντολογίας, ὅπως π.χ. περί τοῦ ὄντος ἢ περί τῶν κοινῶν κατηγοριῶν τοῦ ὄντος, ὁ Καβαλλιῶτης ἀξιοποιεῖ τήν προσφερόμενη εὐκαιρία καί γαλουχεῖ τούς μαθητές του μέ τίς ἀλήθειες τῆς ὀρθόδοξης δογματικῆς. Μιλώντας τή γλώσσα τῆς ἐποχῆς του, μιᾶς ἐποχῆς ὅπου κυριαρχοῦσε ὁ δυτικός ὀρθολογισμός, προσπάθησε νά θωρακίσει τήν πίστη μέ «ἐπιστημονική» ἀποδεικτική δύναμη. Ὅχι γιατί φοβόταν τή «σαθρότητα» τῆς πίστεως, ἀλλά γιατί ἐπιθυμοῦσε νά θεμελιώσῃ ἐπαρκέστερα μέ τήν ἐπιχειρηματολογία τοῦ ὀρθοῦ λόγου τήν ἐκκλησιαστική διδασκαλία. Συγκατάβαση στήν ἀδυναμία «τῶν ἀσθενῶν περί τήν πίστιν», πού δέν ὑποδηλώνει καμμία ὑποκειμενική ἀναγκαιότητα. Στή «Μεταφυσική» τοῦ Καβαλλιῶτη διαπιστώνεται οὐσιαστικά ἡ ὑπέρβαση τῆς θεολογίας ἀπό τήν ἐπιστήμη καί τῆς πίστεως ἀπό τόν ὀρθολογισμό. Ἐναν ὀρθολογισμό πού εἶχε ὡς ἀφετηρία τόν θεολογικό σχολαστικισμό τοῦ δυτικοῦ μεσαίωνα κι ἔφτανε ὡς τόν Descartes⁹.

στό 18ο αἰώνα. Ἡ Μεταφυσική δηλαδή ἀποτελοῦσε μιά μύηση ἢ «προπαρασκευή εἰς τήν θεογνωσίαν διά τῆς θεωρίας τῶν ὄντων», «Λόγιος Ἑρμῆς» 1811, σ. 76.

9. Περισσότερα γιά τίς βαθιεῖς ἐπιδράσεις τοῦ σχολαστικισμοῦ καί τοῦ ὀρθολογισμοῦ στή θεολογία τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας βλ. ΧΡ ΓΙΑΝΝΑΡΑ, *Ὁρθοδοξία καί Δύση - Ἡ θεολογία στήν Ἑλλάδα σήμερα*, Ἀθήνα 1972 καί Χ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ, Μητροπολίτη Μύρων, *Ὁρθόδοξος Ἀνατολή καί Δυτικός κόσμος*, Ἀθήναι 1972, πού ἀποτελεῖ κριτική στό παραπάνω ἔργο τοῦ Γιανναρά.

Ἔτσι ἡ ἐμπειρία-δόγμα τῆς Ἐκκλησίας, πού εἶναι «ἀνεκκλή-
λητος στεναγμός», διοχετεύονταν στήν ἑλληνική νεολαία τῆς
ἐποχῆς ἐπενδυμένη τό νοησιαρχικό-ὀρθολογιστικό μανδύα.

Θεωροῦμε ἀπαραίτητο νά ἐκθέσουμε συνοπτικά τή διδασκα-
λία τοῦ Θεοδώρου Καβαλλιώτη σχετικά μέ τά πλέον σημαντικά
θέματα τά ὁποῖα θίγει στό βιβλίο του. Ἔχει ἤδη τονισθεῖ ἐπαρ-
κῶς στήν παρούσα ἐργασία ὁ ἀριστοτελισμός του. Ἐνισχύεται
ὁμως καί ἀπό τήν ἀναφορά στά «τέσσερα αἷτια τῆς κινήσεως»¹⁰
στά ὁποῖα «προστιθέασι τινές καί πέμπτην αἷτιαν παραδειγματι-
κήν λεγομένην ἥτις ἐστὶ τό καθ' ὃ, τουτέστιν ἐκεῖνο καθ' οὗ τήν
ὁμοίωσιν τό ἀποτέλεσμα γίνεταί»¹¹. Ξεκινώντας ἀπό τήν θεμε-
λιώδη ἀριστοτελική ἄποψη ὅτι «οὐδέν σῶμα ἐαυτό κινεῖ, ἀλλά
πάν τό κινούμενον ὑφ' ἐτέρου κινεῖται», ὀδηγεῖται ὥστε νά ἀπο-
δείξει «τήν τοῦ πρώτου κινούντος ὑπαρξίν, τοῦ τά πάντα ἐν
πᾶσιν ἐνεργοῦντος καί πάσας τάς κινήσεις παρέχοντος»¹². Ἔτσι
ὁ Θεός ἀνάγεται στό μοναδικό ποιητικό αἷτιο «ὄθεν ἡ κίνησις».

Ἄλλά καί τήν ἔννοια «Θεός» ὁ Καβαλλιώτης τήν χρησιμο-
ποιεῖ μέ τήν ἀριστοτελική σημασία. Θεωρεῖ τόν Θεό θεμελιώδη
προϋπόθεση ἐρμηνείας τῶν ὄντων. Τόν ἀποδέχεται δηλαδή ὡς
μία λογική ἀναγκαιότητα. Χωρίς Αὐτόν δέν ἔχει λόγο-νόημα τό
γίγνεσθαι τοῦ κόσμου καί τῆς ζωῆς. Αὐτή ἡ ἀντίληψη ἐνισχύε-
ται κι ἀπ' τήν ἀποδοχή τοῦ Θεοῦ ὡς «πρώτου κινούντος» ἢ
«κινούντος ἀκινήτου», ὡς πρώτης καί κυριωτάτης ἀρχῆς τῆς
κινήσεως καί ἐπομένως τοῦ «εἶναι», ἐνῶ ὁ ἴδιος παραμένει στα-

10. Μέ τούς τέσσερεις ὄρους ἐρμηνεύει ὁ Ἄριστοτέλης τή γένεση
καί μεταβολή τῶν ἐγκοσμίων ὄντων: 1) τό οὐσιαστικό αἷτιο (οὐσία), 2)
τό ποιητικό αἷτιο (ὄθεν ἡ κίνησις), 3) τό τελικό αἷτιο καί 4) τό ὕλικό
αἷτιο Βλ. σχετικά Κ. ΓΕΩΡΓΟΥΔΗ, ὀ.π., σ 208.

11. ΧΣ, φ 155.

12. ΧΣ, φ. 155α. Ὁ Καβαλλιώτης ἀκολουθεῖ τόν Ἄριστοτέλη, ὄχι
φανατικά ἀλλά μέ μετριοπάθεια. Γι' αὐτό ἡ στάση του εἶναι κριτική ὄχι
μόνο ἀπέναντι στίς ἰδέες τοῦ Ἄριστοτέλη ἀλλά καί τῶν νεωτέρων στο-
χαστῶν. Ἔτσι ἐνῶ ὁ ἀρχαῖος φιλόσοφος δέν δέχονταν Θεό δημιουργό,
ἀλλά ἀπλῶς «πρώτον κινούν», ὁ Καβαλλιώτης δέχονταν, σύμφωνα μέ
τήν ὀρθόδοξη πίστη, τόν Θεό ὡς δημιουργό τῶν πάντων «ἐκ τοῦ μηδε-
νός». Βλ. σχετικά Χ. ΓΙΕΡΟΥ, Ἄριστοτέλης, ΜΠΕ, τ. 1, σ 395.

θερά χωριστή φύση και ακίνητος¹³. Δεν υπάρχει εν χώρῳ, διότι δεν έχει τίποτε τό υλικό. Ὁ χρόνος, ὡς συνοδός τῆς κινήσεως, εἶναι κάτι δευτερεύον και παράλληλο σέ σχέση μέ τή θεία υπόσταση. Ὁ δέ τόπος, ὡς συνοδευόμενος ἀπό τήν υλικότητα, δεν έχει καμμία σχέση μέ τήν ἄυλη πρώτη οὐσία. Ἔτσι στρέφεται εὐθέως και ἀνατρέπει τίς εὐρύτατα τότε διαδεδομένες πανθειστικές ἀντιλήψεις τοῦ Σπινόζα¹⁴.

Ὁ Θεός λόγῳ τῆς φύσεώς του εἶναι αἰώνια και ἀναλλοίωτη πνευματική οὐσία ἀκατάληπτη ἀπό τόν ἄνθρωπο. Τά δημιουργήματα του εἶναι ἀφορμές θεογνωσίας, ὄχι αἰτίες. Αἰτία εἶναι ἡ ἔμφυτη ἰδέα πού ἔχουμε γιά τόν Θεό. «Ἡ τοῦ Θεοῦ ἰδέα ἔμφυτος ἡμῖν, οὔτε ἐπέισακτος, οὔτε πεποιημένη ὑπάρχει»¹⁵. Ὁ Καβαλιώτης ἀπορρίπτει κάθε συμμετοχή τῶν αἰσθήσεων στή γνώση τοῦ Θεοῦ. Κάτι τέτοιο «αἰσχρόν ἐστι και λέγειν». Ἔτσι ἀρνεῖται ριζικά τόν ἐμπειρισμό τοῦ Τζῶν Λόκ¹⁶. Σχολιάζει λεπτομερῶς τό βασικό ἀξίωμά του «οὐδέν ἐν τῷ νῷ, ὁ μή πρότερον ἐν τῇ αἰσθήσει» τό ὁποῖο ἀπορρίπτει, θεωρώντας τίς αἰσθήσεις ἀπλές ἀφορμές, ὄχι αἰτία. «Ἡ ἰδέα τοῦ ὄντος κατά γένος οὐκ ἔχει τήν ἀρχήν ἀπό τῶν αἰσθήσεων, ἀλλ' ἅπασιν ἀπό φύσεως ἔγκειται»¹⁷.

Σχολιάζοντας μάλιστα τό λόγο τοῦ Ἀπ. Παύλου¹⁸ «τά γάρ

13. Ἀναμφισβήτητα ὁ Καβαλιώτης ἐκφράζει καθαρές ἀριστοτελικές ἀπόψεις, στό ζήτημα ὁμως τῆς ἀκινήσεως τοῦ Θεοῦ θά διαφανήσει μέ τόν Ἀριστοτέλη. Βλ. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ, *Μετά τά φυσικά*, Κ, 1064β, 1. Πρβλ. Χ. ΓΙΑΝΝΑΡΑ, *Σχεδιάγραμμα εἰσαγωγῆς στή φιλοσοφία*, Ἀθήνα 1981, τ. 2, σ. 23 κ.έ., ΒΟΡΕΑ, *Εἰσαγωγή εἰς τήν φιλοσοφίαν*², τ. 3, σ. 376, ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, ὁ.π., σ. 210, ΜΑΤΣΟΥΚΑ, ὁ.π., σ. 199 κ.έ.

14. Βλ. ΧΣ, φ. 167α «Ὁ Θεός πανταχοῦ παρών ἐστί και οὐδενί τρόπῳ περιορίζεται, ἄυλος γάρ ὢν και ἀπερίγραπτος ἐν τόπῳ οὐκ ἐστι αὐτός γάρ ἑαυτοῦ τόπος ἐστί τά πάντα πληρῶν, και ὑπέρ τά πάντα ὢν, και αὐτός συνέχων τά πάντα».

15. ΧΣ, φ. 161, 262α.

16. (1632-1704). Ἄγγλος φιλόσοφος τοῦ ἐμπειρισμοῦ μέ μεγάλη ἐπιρροή στό 18ο αἰώνα. Τό ἔργο του «Δοκίμιο γιά τήν ἀνθρώπινη νόηση» ἐπηρέασε τήν ἐλληνική φιλοσοφική και παιδαγωγική σκέψη.

17. ΧΡΑ, φ. 208-209.

18. Ρωμ. 1,20.

ἀόρατα αὐτοῦ ἀπό κτίσεως κόσμου τοῖς ποιήμασι νοούμενα καθορᾶται» ὑποστηρίζει ὅτι «οὐδέ ἀφορμὴν παρεῖχον ἡμῖν τὰ κτίσματα νοῆσαι τὸν Θεόν, εἶγε μὴ ἐγκεκολλημένη ἢ τοῦ Θεοῦ ἰδέα ταῖς ἡμῶν διανοίαις παρά τοῦ δημιουργοῦ εἶη»¹⁹. Γιά νά δείξει μάλιστα ὅτι «ἐμφυτος ἡμῖν ἅπασιν ἀνθρώποις ἢ τοῦ Θεοῦ ἰδέα ἐνυπάρχει»²⁰ πέρα ἀπό τὰ λογικά ἐπιχειρήματα ἐπικαλεῖται καί ἓνα ἱστορικό. Δανεῖζεται ἀπό τόν Πλούταρχο²¹ τή διαπίστωση ὅτι «εὐροις δ' ἄν ἐπιῶν καί πόλεις ἀτειχίστους, ἀγραμμάτους, ἀβασιλεύτους, ἀοίκους, ἀχρημάτους, νομίματος μὴ δεομένας, ἀπείρους θεάτρων καί γυμνασίων, ἀνιέρου δέ πόλεως καί ἀθέου, μὴ χρωμένης εὐχαῖς, μηδέ ὄρκους, μηδέ μαντείας, μηδέ θυσίας ἐπ' ἀγαθοῖς, μηδ' ἀποτροπαῖς κακῶν, οὐδεῖς ἔστιν, οὐδ' ἔσται γεγωνῶς θεατῆς». Θεωρεῖ ὅτι ἀφοῦ κάθε ἔθνος, ὅσο «θηριώδες» καί «ἀπηνές» ἦν εἶναι, φωτίζεται ἀπό τήν «τῆς θεότητος ἐπίληψιν», θά πρέπει ἀναγκαστικά «ἢ τῶν ἀπάντων ἔθνῶν συμφωνία ὡς νόμος τῆς φύσεως παραδεκτέα»²².

Βεβαίως ὑπάρχουν ὀρισμένοι πού ἀπορρίπτουν τήν ὑπαρξη τοῦ Θεοῦ. Ἡ ἀθεΐα ὅμως, κατά τόν Καβαλλιῶτη, εἶναι «ἄλογος καί θηριώδης ἀπάτη»²⁴ καί «νόσος»²⁵. Στήν κατηγορία τῶν ἀθέων ἐντάσσει τό Σπινόζα, τόν Πρωταγόρα, τό Διαγόρα καί τούς Ἐπικουρεῖους.

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τό σχόλιο τοῦ Καβαλλιῶτη στήν ἀγιογραφική παράσταση πού ἀπεικονίζει τό Θεό-Πατέρα ὡς λευκομάλλη γέροντα. «Ὁ Θεός κοινῶς ἐπιλαμβάνε-

19. ΧΣ, φ. 160α.

20. ΧΣ, φ. 162α. Τήν ὀρθόδοξη ἄποψη βλ. Χ ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΥ, *Δογματική*, Ἀθήναι 1956, σ. 35.

21. *Πρός Κυλάτην Ἐπικουρείον*, 31 κ.έ. Πρβλ. καί Θ. ΒΟΡΕΑ, *Εἰσαγωγή εἰς τήν φιλοσοφίαν*, σ. 380.

22. ΧΣ, φ. 162.

23. ΧΣ, φ. 165α.

24. ΧΣ, φ. 160α.

25. Ὁ Καβαλλιῶτης μπορεῖ νά δίνει ἔμφαση στήν κοσμολογική ἀπόδειξη περί ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ, δέν παραθεωρεῖ ὅμως τίς ἄλλες. Μόνο γιά τήν ὄντολογική ἐκφράζει κάποιες ἐπιφυλάξεις. ΧΣ, φ. 166.

ται γέροντος δίκην ὡσπερ ὁ ἄγγελος νεανίσκου»²⁶. Τὴν τυπικὴ αὐτὴ παράσταση ἀποδίδει στὴν ἀνθρώπινη ἀδυναμία ἢ ὁποία ἐπιζητεῖ «διὰ σωματικῆς τινός εἰκόνο» νά αἰσθητοποιήσῃ τὰ ἄρρητα καὶ ἀνέκφραστα.

Ὁ Καβαλλιότης πού, ὅπως ἤδη ἐπισημάνθηκε, χρησιμοποιοῦσε τὴ Μεταφυσικὴ προκειμένου νά διδάξῃ στοὺς μαθητές του τὰ χριστιανικὰ δόγματα, πραγματεύεται τὸ φιλοσοφικὸ πρόβλημα οὐσίας καὶ ὑποστάσεως καὶ διατυπώνει τὴ διαφορὰ ὑποστάσεως καὶ προσώπου²⁷. Ἐπειδὴ δὲν ἦταν πάντοτε αὐτονόητη ἡ διάκριση ὑποστάσεως καὶ προσώπου «εἰσεφθάρη τὸ πάλαι ἀσέβεια καὶ πλῆθος αἱρέσεων τῇ καθαρᾷ ἐκκλησίᾳ»²⁸. Ἀναφέρεται δὲ ἐπιγραμματικὰ στίς αἱρέσεις τοῦ Σαβελλίου, Ἀρείου, Νεστορίου, Εὐτυχοῦς, μὴ παραλείποντας νά διατυπώσῃ τὴν ὀρθόδοξη διδασκαλία, πού τὴν ὀλοκληρώνει μὲ τὴν ἀναφορά στὴν καταφατικὴ καὶ ἀποφατικὴ θεολογία²⁹. Εἶναι πράγματι ἀξιοπρόσεκτο τὸ γεγονός ὅτι ὁ Καβαλλιότης χρησιμοποιεῖ τὸν ὄρο «ἀλλοτριώσεις» στὸν ὁποῖο ἀντιπαραθέτει τὸν ὄρο «οἰκειότητα». Ἐπίσης πρέπει νά ὑπογραμμισθεῖ ἡ διάκριση μεταξύ ἀκτίστου (Θεός) καὶ κτιστοῦ (ἢ δημιουργία)³⁰. Παρόλο πού ἡ Μεταφυσικὴ τοῦ Καβαλλιότη ἀπευθύνονταν ὄχι σὲ φοιτητές θεολογίας, ἀλλὰ σὲ μελλοντικούς ἐμπόρους, λογίους καὶ λοιπῶν ἐπαγγελμάτων, τὸ ἐπίπεδό της ἐμφανίζεται πολὺ ὑψηλό. Ἀποτελεῖ δὲ μέτρο τῆς ἄρτιας θεολογικῆς καὶ φιλοσοφικῆς καταρτίσεως πού παρεῖχε ἡ

26. ΧΣ, φ. 161α.

27. ΧΣ, φ. 153α, «ὅτι πᾶν πρόσωπον ρηθῆναι δύναται ὑπόστασις, οὐ μὴν δὲ πᾶσα ὑπόστασις καὶ πρόσωπον» ἐνῶ «ὑπόστασις ἐστὶ· τρόπος καθ' ὃν οὐσία τίς ἐνικὴ ὀλόκληρος καὶ πεπληρωμένη ὑφίσταται». Βλ. σχετικὰ ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΥ, ὁ.π., σ. 177.

28. ΧΣ, φ. 153α.

29. ΧΣ, φ. 162α, «τὸ θεῖον οὐ μόνον ἀποφατικῶς, ἀλλὰ καὶ θετικῶς γινώσκεται εἰ καὶ ἀτελῶς».

30. Ἡ διάκριση αὐτὴ, καθαρὰ πατερικὴ, ἐπαναλαμβάνεται καὶ στὴ «Φυσικὴ πραγματεία» φ. 87α, 98. Οἱ ἄλλες διακρίσεις (πνεῦμα-ῦλη, ἀόρατο-ὄρατό, νοητό-αἰσθητό) εἶναι δευτερεύουσες. Βλ. ΜΑΤΣΟΥΚΑ, Ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, σ. 263.

Νέα Ἀκαδημία στούς τροφίμους της³¹.

Μέ τό σχολιασμό τῆς «Μεταφυσικῆς» ὀλοκληρώσαμε τήν παρουσίαση τῆς φιλοσοφικῆς «τριλογίας» τοῦ Θεοδώρου Καβαλλιότη. Στή συνέχεια θά ἀναφερθοῦμε στά φιλολογικά ἔργα του, πού παρουσιάζουν ιδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιά τήν ἔρευνα.

31. Ἡ σύγχρονη θρησκευτική παιδεία, τουλάχιστον στή Δευτεροβάθμια ἐκπαίδευση, εἶναι σαφῶς κατώτερη.

2. Φιλολογικά

Ἐκτός ἀπό τὰ φιλοσοφικά ἔργα ὁ Καβαλλιώτης ὡς συνεπῆς διδάσκαλος ἀσχολήθηκε ἐπισταμένως καί μέ φιλολογικά θέματα, ἰδίως ὅσα ἀφοροῦσαν στή γλῶσσα. Γνήσιο τέκνο τῆς ἐποχῆς του εἶχε συνειδητοποιήσει ὅτι ὁ βαθύς καημός γιά τό φωτισμό τοῦ γένους καί ὁ ἀσυμβίβαστος ἀγώνας γιά τήν ἀναγέννηση τῆς παιδείας, θά παρέμεναν ἀπλές προθέσεις χωρίς τή σωστή χρήση τοῦ γλωσσικοῦ ὀργάνου. Μόνο αὐτή παρεῖχε τά ἐχέγγυα μιᾶς πνευματικῆς ἀφυπνίσεως καί ἔφερνε στό ἱστορικό προσκήνιο τή ρωμαλέα σκέψη τῶν ἀρχαίων φιλοσόφων, ἀλλά ἔδινε καί τή δυνατότητα προσεγγίσεως τοῦ ἱερατικοῦ λόγου τῆς Ἐκκλησίας.

Ὅμως στήν ἐποχή τοῦ Καβαλλιώτη ἡ ἐλληνική γλῶσσα ἐμφανίζονταν μέ μιᾶ νέα μορφή καθημερινῆς χρήσεως, πιά εὐληπτή καί πιά εὐχρηστέρα ἀπό εὐρύτερα κοινωνικά στρώματα. Παράλληλα ἀποτελοῦσε καί μέσο διαβαλκανικῆς ἐπικοινωνίας. Ἡ διορατικότητα τοῦ Καβαλλιώτη τόν ὀδήγησε στή συστηματική ἐνασχόληση μέ τή γλῶσσα. Ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς ἐνασχολήσεως ἀποτελοῦν τά δύο φιλολογικά ἔργα στά ὁποῖα θά ἀφιερῶθεϊ τό ἐπόμενο μέρος τῆς παρουσίης ἐργασίας.

α) Είσαγωγή Γραμματικής

Ο 18ος αιώνας γνώρισε αλληπάλληλες εκδόσεις γραμματικής. Πιστεύοντας οι Έλληνες λόγιοι και διδάσκαλοι ότι «*τῶν γὰρ ἀπασῶν αὕτη (ἡ γραμματικὴ) τῶν ἐπιστημῶν κρηπὶς ἐστί καὶ ρίζα*»¹, συνέθεταν καὶ κυκλοφοροῦσαν γραμματικές. Τίς περισσότερες βέβαια γιὰ σχολικὴ χρῆση. Εἶχαν συνειδητοποιήσει ὅτι χωρὶς ἐπαρκὴ γνώση τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας δὲν ἦταν δυνατό νὰ υπάρξει πνευματικὴ ζωὴ ποιότητος. Ἡ ἐλληνικὴ ἦταν ἡ γλώσσα τῆς παιδείας καὶ τῆς ἐπιστήμης. Στὴν ἐποχὴ τῶν «φώτων» καὶ τῆς διαδόσεως τῶν ἀρχαίων ἐλλήνων συγγραφέων δὲν μποροῦσε παρά κάθε μορφή πνευματικῆς ἀφυπνίσεως νὰ διέρχεται μέσα ἀπὸ τὴ γνώση τῆς ἐλληνικῆς. Βάση κάθε διδασκαλίας ἦταν ἡ πλήρης γλωσσικὴ κατάρτιση, ὥστε νὰ διευκολύνεται ἡ προσέγγιση καὶ ἡ ἀφομοίωση τῶν ἰδεῶν. Ἡ ἐλληνικὴ φιλοσοφία καὶ ἡ διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας παρέμεναν «στεγανά» γιὰ ὄσους δὲ γνώριζαν ἐπαρκῶς τὴ γλώσσα.

Εἰδικὰ στὴ Μοσχόπολη φαίνεται ὅτι τὸ γλωσσικὸ ἀποτελοῦσε θέμα «πρώτης γραμμῆς». Μελετήθηκε ἡ ἐσωτερικὴ σχέση τῆς ἀρχαίας μὲ τὴ νεοελληνικὴ. Παράλληλα ἡ σχέση της μὲ τίς ἄλλες γλώσσες τῶν βαλκανικῶν λαῶν καὶ ἰδιαίτερα ἐκείνων πού χρησιμοποιοῦσε ἡ εὐρύτερη περιοχὴ τῆς Μοσχολέως (βλαχικὴ, ἀλβανικὴ καὶ βουλγαρικὴ). «*Ἀποτελώντας μιὰν ὄαση γνή-*

1. Ζαχ. Καλλιέργης, *Ὠρολόγιον*, 1509, στὸ Α. ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ, *Τὸ ἐλληνικὸ βιβλίον*, σ. 50, ὅπου παρατηρεῖται ὅτι οἱ Ἕλληνες στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας ἐξέδιδαν ἀθρόως γραμματικὲς καὶ λεξικά. Ἐπίσης διάφοροι ρωμαιοκαθολικοὶ μισσιονάριοι-προπαγανδιστές δημοσίευαν γραμματικὲς μὲ προφανεῖς σκοπούς, π.χ. ὁ Ἰησουΐτης Girolamo Germano (Ρώμη, 1622).

σιου έλληνισμού εκεί ψηλά, κυκλωμένη απ' όλες τις βαλκανικές φυλές ή Μοσχόπολη, ως κέντρο μορφώσεως, ήταν υποχρεωμένη, αναγκασμένη καλλίτερα, να μελετήσει τά γύρω ιδιώματα και τις γλώσσες των διαφόρων λαών, πού τήν περιστοιχίζαν»².

Ό ιεροδιδάσκαλος Θεόδωρος Καβαλλιώτης μέ τά δύο φιλολογικά έργα του προώθησε σέ σημαντικό βαθμό αυτή τή μελέτη και πρακτική. Ό «Είσαγωγή Γραμματικής» ύπηρετούσε τήν έλληνική, ένδω ή «Πρωτοπειρία» τή σχέση τής έλληνικής μέ άλλες βαλκανικές γλώσσες. Όμφότερα τά έργα του πρέπει νά άπευθύνονταν σέ άρχαρίους μαθητές τής έλληνικής και στοιχειωδώς μυημένους στην Όρθοδοξία. Τό ύψηλό επίπεδο των παρεχομένων γνώσεων στη Νέα Όκαδημία δέ δικαιολογεί συγγραφή τέτοιων έργων για τους δικούς της τροφίμους. Ό έξωστρέφεια λοιπόν των δύο αυτών έργων είναι προφανής.

Τό 1760 κυκλοφόρησε τό πρώτο έντυπο έργο του. Όταν καρπός όχι μόνο τής βαθειάς γνώσεως πού είχε για τή γλώσσα, αλλά και τής πολύχρονης διδακτικής έμπειρίας του.

Ό πλήρης τίτλος του βιβλίου ήταν:

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗΣ Παρά του Αίδεσιμωτάτου, και Όλλογιμωτάτου Διδασκάλου τής έν Μοσχολόλει νεωστί ίδρυθείσης Όκαδημίας, και Μεγάλου Πρωτοπαπά, και Όεροκήρυκος του Όγιωτάτου Όρόνου τής Πρώτης Όουστιανής Όχρειδών, και τής Θεοσώστου Πολιτείας Μοσχολέως Κυρίου Θεοδώρου Όναστασίου Καβαλλιώτου Μοσχολίτου, συναρμοσθείσα είς εύχέρειαν των Πρωτοπειρών. Νυν πρώτον τύποις έκδοθείσα δαπάνη του έντιμοτάτου, και χρησιμωτάτου Κυρίου Όντωνίου Χατζή Γεωργίου Μπουε³, εύπατρίδου Μοσχολέως. Όεν τή

2. ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, Μοσχόπολις: Αί Όθήναι τής Τουρκοκρατίας, σ. 19.

3. Φαίνεται πώς ή οικονομική κατάσταση του Καβαλλιώτη δέν ήταν τόσο άνθηρή ώστε νά άντέξει τή δαπάνη για τήν έκδοση. Κατέφυγε στην χορηγία του Όντωνίου Χατζηγεωργίου Μπουε, για τόν όποιο γνωρίζουμε ότι είχε επιφανή κοινωνική θέση στη Μοσχόπολη (εύπατρίδης).

*Τυπογραφία τοῦ δσίου, καί Θεοφόρου πατρός ἡμῶν
Ναούμ τοῦ Θαυματουργοῦ. Ἐν Μοσχοπόλει. ἀνξ΄
(1760)*

Τό βιβλίο αὐτό⁴ σέ μικρό (8ο) σχῆμα ἀποτελεῖται ἀπό 144 σελίδες καί 8 φύλλα, φέρει δέ διακόσμηση γνωστή ἀπό τίς ἄλλες ἐκδόσεις τοῦ τυπογραφείου Μοσχοπόλεως (βλ. εἰκόνα ἀριθ. 12). Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ἀφιέρωση στό φ. 3 πού ἔχει ὡς ἐξῆς:

*Τῷ μακαριωτάτῳ, καί θεοδοξάστῳ Ἀρχιεπισκόπῳ
τῆς Πρώτης Ἰουστινιανῆς Ἀχρειδῶν, καί πάσης
Βουλγαρίας, Κυρίῳ Κυρίῳ Κυρίλλῳ⁵.*

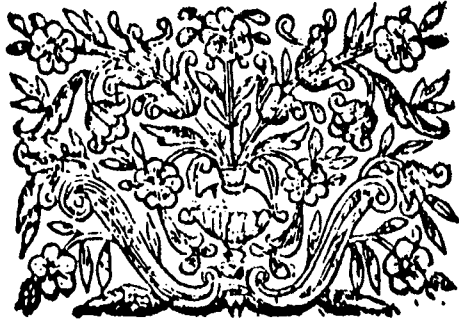
Ἀκολουθεῖ δέ κείμενο πού τό προσωπικό του ὕφος καί ἡ θερμότητά του, μᾶς παρέχει ἕνα ἀκόμη, ἔστω μικρό, δείγμα τῆς προσωπικότητος τοῦ λογίου καί τῆς φιλολογικῆς καταρτίσεώς του.

Τό ὁμόφυλον εὔ ποιῆσαι προθυμηθεῖς, κατά τήν δοθεῖσαν παρά τοῦ πρώτου αἰτίου ἰσχύν, τοῦμόν τουτί φιλοπόνημα, λυσιτελές μὲν ὄν τοῖς τῆς Ἑλλάδος φωνῆς πρωτοπεῖροις, ὁσάγαλα βρέφεσι, τελειότητα δέ οὐ τήν τυχοῦσαν τοῖς προσφέρουσιν ἐπαγγελλούμενον, εὐθαρσῶς πάνυ ἔγνων προσφωνῆσαι τῇ ὑμετέρῃ Θεοειδεῖ Μακαριότητι. Καί μάλα εἰκότως. Αὐτήν γάρ πολυδαίδαλον ἀρετῆς ἄγαλμα, καί οὐρανοπλόκων χαρίτων καταγώγιον ἀναφαίεισαν ἢ πάνσοφος, καί θεαρχική βουλή τε καί πρόνοια, ἡ πόρρωθεν καταβαλλομένη τῶν μεγάλων πραγμάτων τάς ὑποθέσεις, ἀναβιβασθῆναι ἠδύδοκῆσεν εἰς Ἀρχιεπισκοπικὴν πε-

Ἐπίσης χρημάτισε καί ἐπίτροπος στό ναό τοῦ Ἁγ. Χαλαμπους πού ἀνεγέρθηκε τό 1760 μέ πρωτοβουλία τοῦ Καβαλλιώτη. Εἶναι προφανῆς ἡ φιλική σχέση τῶν δύο ἀνδρῶν.

4. Βλ. LEGRAND, BH, τ. 1, σσ. 510-511.

5. Ὁ Κύριλλος διετέλεσε Ἀρχιεπίσκοπος Πρώτης Ἰουστινιανῆς Ἀχρειδῶν ἀπό τό 1759 μέχρι τό 1762. Πρβλ. καί ΣΚΕΝΔΕΡΗ, *Ἱστορία τῆς ἀρχαίας καί συγχρόνου Μοσχοπόλεως*, σ. 67 καί H. GELZER, *Der Patriarchat von Achrida. Geschichte und Urkunden*, Leipzig 1902, σ. 139.

αω, βψ, γχ, δφ, ευ, ζη, ησ, θρ, ιπ, κο, λξ, μρ,

Νι ^ο	βψ	γχ	δφ	ευ
	ησ	θρ	ιπ	κο
μρ				
αω	βψ	γχ	δφ	
ευ	ζη	ησ	θρ	
ιπ	κο	λξ	μρ	

Εικόνα 12. Διακοσμητικά σχέδια από την «Εισαγωγή Γραμματικής» και οι συνδυασμοί γραμμάτων στα έργα του Καβαλλιώτη.

ριωπήν, ἡλιακοῦ δίκην φωστῆρος, ἐν μέσῳ δωδεκα-
ρίθμου Ἀρχιερατικῆς χορείας ὑπερεκλάμπουσαν,
πλείστων ἐπ' εὐεργεσία, καὶ ἀναψυχῆ. Ὡς οὖν εὐσε-
βεία, καὶ φρονήσει διαπρέπουσα, ἀνδρεία τε καὶ μα-
κροθυμία μεγαλυνομένη, τοῦ δικαίου τε καὶ τῆς ἀλη-
θείας ὑπερμαχοῦσα, τῷ ζήλῳ τῆς ἐκκλησιαστικῆς
εὐπρεπείας πάντα ὑπερβαίνουσα, καὶ τῆς φιλοσο-
φίας ἐν ἀκρότητι εἰλικρινείας ὑπερασπίζουσα, δέξαι-
το φιλοφρόνως, καὶ δῶρον εὐγνωμοσύνης πεπλουκη-
κός, καὶ ἐπὶ μήκιστον βιώη ἐς οἰακοστροφίαν τοῦ
μεγάλου σκάφους τοῦ Ζωοποιῦ Πνεύματος. Ἀμήν.

Πρωτοπαπᾶς, Ἱεροκῆρυξ, καὶ Διδάσκαλος Θεόδω-
ρος Ἀναστασίου Καβαλλιώτης, ὁ ἐκ Μοσχοπόλεως.

Στά φύλλα 4-8 περιέχονται ἔνδεκα ἐπιγράμματα πρὸς τιμὴ
τοῦ συγγραφέα. Τὰ συνέθεσαν οἱ μαθητές του Τέρπος Μάκου,
διδάσκαλος τῆς σχολῆς τῆς Κορυτσᾶς, Βρέτος, ἱερέας καὶ νομο-
φύλακας, Νούντος Σαμσάλας, Ναοῦμ Γκούστας, Σάββας ἱερο-
μόναχος καὶ διδάσκαλος τοῦ σχολείου τοῦ Βυθκοκίου, Γεώρ-
γιος Νικολαΐδης Τούρτας, Ναοῦμ Νικολάου Τούρτας καὶ Ἀμ-
βρόσιος ἱερομόναχος τῆς Μονῆς τοῦ ὀσίου Ναοῦμ⁶. Ὁ Legrand
προσθέτει καὶ τὸ Θωμᾶ Ἀναστασιάδη, ἀδελφὸ τοῦ Καστορίας
Χρυσάνθου καὶ τὸν Ἰωάννη Ποσάμα⁷. Ἐπιτίτλο τῶν ἐπιγραμμά-
των ἦταν οἱ φράσεις: «Πρὸς τὸν παναιδεσιμώτατον καὶ ἱεροσο-
φολογιώτατον ἀρχιεπισβύτερον, ἱεροκῆρυκα καὶ καθηγητὴν κύ-
ριον Θεόδωρον Ἀναστασίου Καβαλλιώτην Μοσχοπολίτην, τὸν
τῆς βίβλου συναρμοστήν».

Παραθέτουμε τὰ ἐπιγράμματα αὐτὰ ὄχι μόνο γιατί εἶναι ἐν-
δεικτικά τῆς ἐξαιρετικῆς γλωσσικῆς καταρτίσεως τῶν μαθητῶν
τῆς Νέας Ἀκαδημίας, ἀλλὰ καὶ διότι ἀποτελοῦν ἐντυπωσιακὴς
ἀσκήσεις ποιητικῆς τέχνης, τὴν ὁποία, ὅπως θά δειχθεῖ στή
συνέχεια, ὁ Καβαλλιώτης δίδαξε ἐπιτυχῶς.

6. Σχετικὰ βλ. LEGRAND, ὁ.π., σσ. 510-511, ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, Μοσχόπο-
λις, σ. 51 κ.έ., ΚΟΥΡΙΛΑ, Γρηγόριος ὁ Ἀργυροκαστρίτης, σσ. 110-111.

7. LEGRAND, ὁ.π., σ. 511.

Πανδάρης πίθος γαλακτόβρυτος ἐμμί φιλέλλην
 – Θεοδώρου πρώτου πρεσβυτέριοιο πόνοσ.
 Αἴκεν σῶμα φέρω σμικρόν, αὐτάρ νυγμόν ἄπλητον
 – Τούσ παῖδασ νύττω, ἠδέ γάλακτι τρέφω.
 Ὅ τῆσ ἐν Κορυτζᾷ σχολῆσ διδάσκαλοσ
 Τέρποσ Μάκοσ

Ἡρωελεγεῖον.
 Στήλαν ὅσ ποθέει ἀρετᾶν ἐσορᾶν χρυσομόρφον,
 Ἄμφ' ἐόν ἴτω δῆ εὐσθενέα με τόκον,
 Ὅλβιον ἐπεὶ σοφίῃ, ἐν φαιδροῖσ μουσοτρόφοισι
 Ἡδύν ἐσσάμην, οὐποτε ὡσ ἕτεροσ
 Βρέτοσ Ἱερεύσ καὶ Νομοφύλαξ.

Ἡρωελεγεῖον.
 Κρήνα πηγασίσ, εἰν ψυχασώοισ Μοσχοπολῆασ,
 ρεῖθρεσιν ἀρδομένη, ὄρχαμε πρεσβυτέρων,
 Σφωῖτέροισ καμάτοισ βιβλίον πόρεσ ἰδμοσύνησ γε
 Ὅρχατον εὐανθῆ εὐχοσ μουσοτρόφων

Καρκινικόν.
 Ἄρετᾷ, παρεῖχε με χεῖρα, πατέρα
 Ἵωναξ ἐν ὄσφ ἐξ ἄνω.
 Νοῦντοσ Σαμσάλασ.

Ἡρωελεγεῖον ἠχικόν.
 Μῶν δίοσ Πλάτων ἔφω ἐξοχ' αἰιδόσ; αἰιδόσ.
 Λωῖοσ ἠρώων, ἐκγεγηνώσ; γεγωνώσ.
 Φέγγει δ' αὐγῶν οὐ σοφίησ ὄχ ἀγαστόσ; ἀγαστόσ.
 Ρεκτῆρ τῆσδε βίβλου, καὶ κλεινόσ; κλεινόσ.
 Τεῦ πλέον, οὐ ζάθεοσ, φῶσ θ' ἱρόσ ἐραστόσ; ἐραστόσ.
 Ἐννεπεν ὄν Κλειώ ἠρ' ἀγαῶσ; ἀγαῶσ.

Ἀντιστρέφον.
 Καλλιόπησ γάλα ἢ Κρονίδησ, παῖ, θάῦμα οὐδέν,
 Πρήγματοσ οὐσησ μεδ, βιβλίδοσ, ἀδυνόου.
 Ναοῦμ Γκούστασ.

Ἡρωελεγεῖον.

Ἦύτε ἥελιος γὰς τέρματα πάντα φαίνει,
 Τῷκε φρένας κάζει τῶν φιλομουσολόγων
 Βίβλω ἠδυνόφω Θεόδωρος πάμμεγα τεύχος
 Ἄρχιπρεσβυτέρων, φιλοσόφων τε κλέος.
 Ὁ τοῦ ἐν Βυθκουκίῳ σχολείου διδάσκαλος
 Σάββας Ἱερομόναχος.

Ἡρωελεγεῖον.

Ἄντυγος ὡς Μουσῶν ὑπερήμενος οὐρανίης γε,
 Θεόδωρος θύτης, καὶ ἔδος εὐσεβίης
 Μοσχοπόλιος ὁ Κήρυξ Ἄχρίδος ἔξοχα ἔδρης,
 Νοῦν παιδῶν βιβλίον, γράψε γάλακτι τρέφον.
 Γεώργιος Νικολαΐδης Τούρτας.

Ἡρωελεγεῖον.

Πολλὴν σοι Θεόδωρε θύτα ἰδρίων ὄχ ἄριστε
 Κοῦροι φιλολόγων πάντες ἴσαι χάριν
 Οὐ ἔνεκα δέλτον ξυνηθήκας τήν δέ ρέουσιν
 Οὐ τραχυτήτας, νήδυμον, ἀλλὰ γλάγος.
 Ναοῦμ Νικολάου Τούρτας.

Καρκινικόν.

Ἄμαθῶς ἄν, ἔχε νῶ σῶ θαμά.
 Ἄ ἱερώς, ἄδε, σοδός ἔδω σωρεία.
 Ὁ ἐκ τῆς Σεβασμίας Μονῆς τοῦ Ἁγίου Ναοῦμ,
 Ἄμβρόσιος Ἱερομόναχος.

Τὰ ποιητικά αὐτὰ δημιουργήματα, πού θυμίζουν τὰ «Ἄνθη εὐλαβείας» τῶν εὐγνωμόνων μαθητῶν τοῦ Φλαγγινεῖου φροντιστηρίου, παρά τῆ συντομία τους ἔχουν σημαντικὴ ἀξία, γιατί μᾶς παρέχουν ὀρισμένες πληροφορίες ἢ ἐπιβεβαιώνουν ἄλλες, ὅπως π.χ. ὁ Καβαλλιώτης ἦταν πρῶτος μεταξύ τῶν πρεσβυτέρων (ἀρχιπρεσβύτερος), «Θεοδώρου πρῶτου πρεσβυτέριοιο πόνος» «ὄρχαμε⁸ πρεσβυτέρων» καὶ ἄριστος «πολλὴν σοι, Θεόδωρε, θύ-

8. Ὁρχαμος=ἀρχηγός.

τα ιδρίων ὄχ ἄριστε». Ἦταν ἱεροκήρυκας τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχριδῶν «Θεόδωρος θύτης, καί ἔδος⁹ εὐσεβίης Μοσχοπόλιος ὁ Κήρυξ Ἀχρίδος ἔξοχα ἔδρης». Εἶχε τή φήμη τοῦ διακεκριμένου φιλοσόφου. «Βίβλω ἠδυπνώ Θεόδωρος πάμμεγα τεῦχος, ἀρχιπρεσβυτέρων, φιλοσόφων τε κλέος».

Δέν υπάρχουν στό βιβλίο ἀριθμοί σελίδων ἀλλά στό κάτω μέρος τῆς κάθε σελίδας ἀναγράφεται ἡ πρώτη λέξη τῆς ἐπομένης. Ἄν καί μαρτυρεῖται ἀπό τόν Legrand¹⁰ ἡ ὑπαρξή του στή βιβλιοθήκη τῆς μονῆς Μεγίστης Λαύρας, μέ ἀριθμό 54 ἐπιτόπια ἔρευνα δέν ἀπέδωσε θετικά ἀποτελέσματα. Ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε ἡ γραμματική διδάσκονταν σέ ὅλα τά σχολεῖα «φορτικῶς ἐνίστε σχολιαζομένη»¹¹. Γι' αὐτό καί οἱ συνεχεῖς ἐκδόσεις γραμματικῆς κατά τόν 18ο αἰώνα.

Ἡ «Εἰσαγωγή Γραμματικῆς» τοῦ Καβαλλιῶτη ἐπανεκδόθηκε τό 1774 στή Βενετία¹², ἀπό τό τυπογραφεῖο τοῦ Νικολάου Γλυκέως. Ἡ ἐπανεκδόσή της ἀποτελεῖ δεῖγμα τῆς εὐρύτερης ἀποδοχῆς πού ἔτυχε, μέσα ἀπό τήν πληθώρα τῶν γραμματικῶν.

Δέν ἀποτελεῖ ὑπερβολή ἡ συγκαταριθμηση τῆς Γραμματικῆς τοῦ Καβαλλιῶτη ἀπό τό Μανουήλ Γεδεών μεταξύ τῶν καλυτέρων τοῦ 18ου αἰώνα.

9. Ἔδος=θεμέλιο, βάση.

10. Βλ. LEGRAND, ΒΗ, τ. 1, σ. 511. Ἡ ἀπώλεια τοῦ ἀντιτύπου ἤδη μαρτυρεῖται ἀπό τόν Κουρίλα πού τό ἀναζήτησε ἀλλά δέν τό βρήκε. Βλ. σχετικά ΚΟΥΡΙΛΑ, Γρηγόριος ὁ Ἀργυροκαστρίτης, σ. 106, ὑποσ. 3. Πρόσφατα (1984) ὁ Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, «Ἑλληνική βιβλιογραφία» (1466-1800) τ. 1, σ. 218, στή σειρά «Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν» 48/1984, μέ ἀριθμό 2941 ἀναφέρει τήν «εἰσαγωγή γραμματικῆς» καί μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ἀντίτυπο ὑπάρχει στή βιβλιοθήκη Μεγίστης Λαύρας Ἀγ. Ὅρους ὑπό τά στοιχεῖα 2.18Κ. Ἐπιτόπιος ἔλεγχος (Ἰανουάριος 1987) δέν ἐπιβεβαίωσε τήν πληροφορία.

11. ΓΕΔΕΩΝ, Πνευματική κίνησις, σ. 15.

12. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, ὁ.π., σ. 218, PIPPIDI, *Un manuscrit de la «Logique»*, σ. 418.

β) Πρωτοπειρία

Τό πίο σημαντικό και γι' αὐτό περισσότερο συζητημένο ἔργο τοῦ Θεοδώρου Καβαλλιώτη εἶναι ἡ «Πρωτοπειρία». (βλ. εἰκόνα ἀριθ. 13). Ὁ πλήρης τίτλος τοῦ βιβλίου¹ εἶναι:

ΠΡΩΤΟΠΕΙΡΙΑ

παρά

τοῦ σοφολογιωτάτου καὶ αἰδεσιμωτάτου Διδασκάλου

Ἱεροκλήρυκος, καὶ Πρωτοπαπᾶ Κυρίου

ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΚΑΒΑΛΛΙΩΤΟΥ

ΤΟΥ ΜΟΣΧΟΠΟΛΙΤΟΥ

ΕΥΝΤΕΘΕΙΣΑ,

Καὶ νῦν πρῶτον τύποις ἐκδοθεῖσα

Δαπάνῃ τοῦ ἐντιμοτάτου, καὶ χρησιμοτάτου

Κυρίου Γεωργίου Τρίκουπα², τοῦ

καὶ Κοσμήσκῃ ἐπιλεγομένου ἐκ

πατρίδος Μοσχοπόλεως.

1. Βλ. LEGRAND, ΒΗ, τ. 2, σσ. 126-128, THUNMANN, *Untersuchungen*, σ. 177, MEYER, *Albanesische Studien*, IV, σ. 3, PAPAΗΑGΙ, *Scriitori aromăni*, σ. 38, HETZER, *Das dreisprachige Wörterverzeichnis*, σ. 79. Ὁ πλήρης τίτλος τῆς «Πρωτοπειρίας» βρῖσκειται ἀνατυπωμένος στὸν ὑπ' ἀριθ. 579 κατάλογο τοῦ Γερμανοῦ παλαιοπώλῃ τῆς Φραγκφούρτης τοῦ Μάιν Joseph Baer ὑπὸ τὸν τίτλο: *Die Protopeiria des Kavalliotis, Venedig 1770*, καὶ μὲ ὑπότιτλο: *Ein Unicum*. Σχετικὰ βλ. V. PAPA-CO-STEΑ, *Povestea unei cărți Protopiria lui Cavalioti «Ein Unicum» στὸ Civilizație Romăneasca și civilizație Balcanica*, București 1983, σ. 403, ΛΑΖΑΡΟΥ, Ἡ Ἀρωμονική, σ. 145.

2. Ὁ ἔμπορος Γεώργιος Τρίκουπας, ἀπόδημος Μοσχοπολίτης τῆς Πολωνίας, κατὰ τὴν συνήθεια τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἔλαβε τὸ ὄνομα «Κο-

ΠΡΩΤΟΠΕΙΡΙΑ

Π Α Ρ Λ

ΤΟΥ ΣΟΦΟΛΟΓΙΩΤΑΤΟΥ,

Καὶ Αἰδουμένου τοῦ Διδασκάλου,
Γρηγορίου,

Καὶ Πρωτοπαια Κυρία
ΘΕΟΔΩΡΟΥ Α'ΝΑΣΤΑΣΙΟΥ
ΚΑΒΑΛΛΙΩΤΟΥ

ΙΟΥ ΜΟΣΧΟΠΟΛΙΤΟΥ
= ΤΝΤΕΘΕΓΣΑ,

Καὶ οὐδ' ἄλλων τύπων ἐκδόσεως

Διπλῆ τῆς Ἐπιτιμίας, ἢ Χριστιανικῆς
ἢ Κυριακῆς, Τελευτή, τῆς Ἐκ-
δοτικῆς ἐπιλογισμῆς ἐκ παλαιῶν
Μοχατέλων.

ΕΝΕΤΙΗ, ΣΙΝ

μψό. 1770

Πατρ. Αἰμαφ. τοῦ Β' τοῦ 1770.
ΜΟΧΑΤΕΛΩΝ ΠΕΡΙΜΕΤΡ. ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ

Εικόνα 13. Ἐξώφυλλο τῆς «Πρωτοπειρίας» ποῦ βρίσκεται στὴν Ἀλβανία.

ΕΝΕΤΙΗΣΙΝ

αψο' 1770.

Παρά 'Αντωνίω τῷ Βόρτολι³.SUPERIORUM PERMISSU, AC PRIVILEGIO⁴.

Ἡ πρώτη παρουσίαση τοῦ βιβλίου ὀφείλεται στό γερμανό καθηγητή Johannes Thunmann, στὸν ὁποῖο εἶχε παραδοθεῖ ἓνα ἀντίτυπο ἀπὸ τὸ λόγιο μαθητὴ τοῦ Καβαλλιῶτη Κωνσταντῖνο Χατζῆ Τζεχάνη⁵. Ὁ Thunmann ἐξαίροντας κυρίως τὴ σημασία τοῦ τρι-

σμήκη» στὴ δεύτερη πατρίδα του. Ὑπῆρξε ἓνας ἀπὸ τοὺς πολλοὺς χρηματοδότες ἐκδόσεων. Παρακινήθηκε ἀπὸ τὰ φιλικὰ πρὸς τὸν Καβαλλιῶτη αἰσθήματα ἢ ἀπὸ θαυμασμό πρὸς τὸν διδάσκαλο. Δέν ὑπῆρχαν ἰδεολογικὰ κριτήρια, ἀφοῦ μάλιστα ἡ «Πρωτοπειρία» ἢ ἡ «Εἰσαγωγή Γραμματικῆς» δέν εἶχαν συγκεκριμένο ἰδεολογικὸ περιεχόμενο. Περισσότερα βλ. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗ, «*Νέαι συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν...*», σ. 287, THUNMANN, ὁ.π., σ. 270, Α ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ, *Τὸ ἑλληνικὸ βιβλίον*, σσ. 135 καὶ 205, Γ. ΚΑΡΑ, *Οἱ φυσικὲς-θετικὲς ἐπιστῆμες*, σ. 25.

3. Ὁ Ἄντωνιος Βόρτολις, τυπογράφος στὴ Βενετία μὲ δξύνονα καὶ πρωτοτυπία, ἀλλὰ καὶ δυναμικὸς φιλέλληνας. Ἀγόρασε τὸ τυπογραφεῖο τοῦ Νικ. Σάρου καὶ τοῦ Guliani, σὲ περίοδο πτώσεως τῶν ἐργασιῶν τοῦ Γλυκῆ, καὶ ἀναδείχθηκε σὲ μοναδικὸ σχεδὸν ἐκδότη τῶν ἑλληνικῶν βιβλίων στὴ Βενετία, μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1742 καὶ 1788. Περισσότερα Α ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ, ὁ.π., σ. 158 κ.έ. Ὁρθῶς ὁ ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ Ἀλήθεια κριτής*, σ. 179, ἀπορρίπτει ὡς ἀστήρικτη τὴν πιθανολόγηση τοῦ Μιχαλόπουλου, ὁ ὁποῖος στηριζόμενος σὲ ἀνεξακριβωτὴ πληροφορία τοῦ Leake, ὑποστήριξε ὅτι ἡ «Πρωτοπειρία» πρωτοτυπώθηκε στὸ τυπογραφεῖο τῆς Μοσχολέως.

4. Privilegio (=copyright) δηλαδὴ ἀποκλειστικότητα στὸ δικαίωμα ἐκτυπώσεως ἑνὸς βιβλίου. Τὴν χορηγοῦσε ἡ βενετικὴ Σύγκλητος καὶ ἦταν συνήθως συνδεδεμένη μὲ τὸ πρόσωπο τοῦ ἐκδότη ἢ τοῦ τυπογράφου καὶ ὄχι μὲ τὸ συγγραφέα. Μερικὲς ἐξαιρετικὲς περιπτώσεις χορηγήσεως τῆς ἀδείας ἐκτυπώσεως (licenza) ἑνὸς βιβλίου στὸ συγγραφέα ἀπ' τὸν 15ο ἢ 16ο αἰῶνα, δέν μεταβάλλουν οὐσιωδῶς τὴν παραπάνω πραγματικότητα, ἀφοῦ τοῦ ἐξασφάλιζε μόνο τὴ «συγγραφικὴ ἰδιοκτησία» (proprieta litteraria) τοῦ ἔργου του καὶ ὄχι τὴν οἰκονομικὴ του ἐκμετάλλευση.

5. Κανονικὰ τὸ ὄνομά του εἶναι: Κωνσταντῖνος Τζεχάνης τοῦ Χατζῆ-Γεωργίου. Ὑπῆρξε ὁ «διαπρεπέστερος τῶν τροφίμων τῆς Ἀκαδημίας»

γλωσσου λεξικού για τη γλωσσολογική και εθνολογική μελέτη των βαλκανικών πολιτισμών, κατέστησε γνωστό το φιλολογικό έργο του Καβαλλιώτη στην Εύρώπη. Το βιβλίο αυτό, όταν, τέσσερα χρόνια μετά την έκτύπωσή του, το γνώρισε ο Thunmann ήταν ήδη σπάνιο.

Αποτελείται από 104 σελίδες σε όγδοο σχήμα. Στη σελίδα 3 υπάρχει ένα παραινετικό κείμενο απευθυνόμενο στους αναγνώστες, που υπογράφεται από τον ίδιο τον συγγραφέα και έχει ως εξής:

Εὐμενέστατοι

Ἀπλότῃτος ἐξελεῖν ὅσα τελειότητος, οὐτις ποτ' ἂν πεφύκοι δυνάμενος. Εἰ μὲν γάρ κτίσεως ὄρων ἐκτός τὸ ἀσύνθετον εἶη, αὐτὸ τὸ εἶναι ὄν ἀκροτήτων ἐστὶν ἀκρότητος, εἰ δὲ ἐντός, ρίζα καὶ πηγὴ, καὶ αἰτία ὑπάρχον, οὐκ ἔλαττον τοῦ μὴ κρείττονος νηπίοις καὶ παιδίοις τοῦ καταρτισμοῦ ὑπὸ τῆς ἀληθοῦς προσημμένου σοφίας. Ταῦτ' ἄρα ἀφειδῶς ἐγὼ τοῖς κατ' ἐμὲ χρώμενος, οὐδέποτε τὸ ἐντελές προκρίναι τοῦ ἀτελοῦς ἀπαίνομαι.

Ὁ ἐν Ἱεροδιδασκάλοις Ἱεροκῆρυξ καὶ Πρωτοπαπᾶς Θεόδωρος Ἀναστασίου Καβαλλιώτης, ὁ ἐκ Μοσχολέως.

Τό κείμενο αὐτό ἂν καὶ εἰσαγωγικό σ' ἓνα φιλολογικό ἔργο

καὶ μία ἀπ' τῆς ἐπιφανέστερης λόγιες μορφῆς τοῦ 18ου αἰώνα. Σύνδεσμος τοῦ Καβαλλιώτη μὲ τὸν Thunmann ἀναφέρεται ἀπ' αὐτόν στο μνημονευθέν ἔργο του μὲ πολὺ θαυμασμό γιὰ τὰ πνευματικά προσόντα του. Γράφει συγκεκριμένα: «Ένας ἄνδρας μὲ πολλὲς γνώσεις ἰδιαίτερα στὴ φιλοσοφία καὶ στὰ μαθηματικά. Μὲ φωτισμένο τρόπο σκέψεως καὶ ἄξιος εὐτυχοῦς μοίρας, ἀφοῦ παρέμεινε πάνω ἀπὸ τρία χρόνια στὸ πανεπιστήμιο τῆς Χάλλης, παρακολούθησε μαθήματα στὰ Πανεπιστήμια τοῦ Leiden καὶ τοῦ Cambridge». Βλ. THUNMANN ὁ.π., σ. 179, ὑποσ. κ. Περισσότερα γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Τζεχάνη βλ. ZABIRA, ὁ.π., σσ. 396-397, ΣΑΘΑ, ὁ.π., σσ. 498-499, ΚΟΥΡΙΛΑ, Γρηγόριος ὁ Ἀργυροκαστρίτης, σσ. 126-131, ΛΑΖΑΡΟΥ, ὁ.π., σσ. 143 κ.έ., ΡΑΡΑΚΟΣΤΕΑ, *Theodor Anastasie Kavallioti*, σ. 396, Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἑλληνικὴ βιβλιογραφία*, σ. 268.

έκφράζει τή θρησκευτική πίστη τοῦ συγγραφέα μέ ἀριστοτελικές ἐκφράσεις. Καθορίζει τούς στόχους τοῦ βιβλίου πού εἶναι ὁ γλωσσικός καταρτισμός ἀρχαρίων. Γι' αὐτό ἡ «Πρωτοπειρία» περιέχει συνοπτική διδακτέα ὕλη κατωτέρου σχολείου τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Εἶναι γραμμένη, μέ ἐξαιρέση τόν τίτλο καί τόν πρόλογο, σέ νεοελληνική γλώσσα καί ἀποτελεῖ ἀπό δείγμα τῆς νεοελληνικῆς διγλωσσίας (λαϊκῆς καί λόγιας). Προσευχές, ἐκκλησιαστικοί ὕμνοι, γνωμικά καί ἀφηγήσεις γιά παιδιά, ἀκόμη καί εἰκόνες, ἀποτελοῦν μέρος τῶν περιεχομένων.

Στή σελίδα 4 ὑπάρχει μιὰ ξυλογραφία τῆς Ἁγίας Τριάδος. Στίς σελίδες 5-11 ὁ συγγραφέας παραθέτει τό ἑλληνικό ἀλφάβητο, πού συμπληρώνεται μέ διπλά γράμματα, ὅπως ἀκριβῶς φαίνεται στόν παρακάτω πίνακα⁵:

αω	βψ	γχ	δφ	
ευ	ζτ	ησ	θρ	
ιπ	κο	λξ	μν	(βλ. εἰκόνα ἀριθ. 12)

Στή σελίδα 12 ὑπάρχει ξυλογραφία τῆς Παρθένου μέ τόν Ἰησοῦ βρέφος καί τή φράση «ἡ Θεοτόκος ἀγκαλοφοροῦσα τόν Χριστόν», ἐνώ στό τέλος τοῦ λεξικοῦ ὑπάρχει ἄλλη ξυλογραφία πού παριστάνει πλῆθος ἀγγέλων μέ τίτλο «ἡ σύναξις τῶν ἀσω-

5. Πρόκειται περί τεχνάσματος πού διευκολύνει τήν εὐχερέστερη καί ἀσφαλέστερη ἀπομνημόνευση τοῦ ἀλφαβήτου. Γίνονταν εὐρεία χρήση στά σχολεῖα μέχρι τά νεότερα χρόνια, κυρίως γιά ἀρχαρίους μαθητές. Βλ. ΤΡ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΑΔΗ, *Ἡ παιδεία ἐπί Τουρκοκρατίας*, τ. 1, σ. LXXXIII, ὅπου καί ἄλλα ἀπομνημονευτικά τεχνάσματα. Πανομοιότυπος πίνακας παρατίθεται καί στήν «Εἰσαγωγή γραμματικῆς» τοῦ 1760 καί στήν Ὀκτώηχο τοῦ 1750, πού βρέθηκε στό Σαιντέντρε. Πρβλ. PEYFUSS, *Marginalien*, σ. 384, ὁ ὁποῖος ἀτυχῶς ἀποδίδει αὐτούς τούς πίνακες σέ μιὰ ἰδιότροπη ἀγάπη τοῦ Καβαλλιώτη γιά «γραμματικά παιχνίδια». Ὁ ΛΑΖΑΡΟΥ, *Ἡ Ἀρωμονική*, σ. 145, χαρακτηρίζει ὡς «ἀτυχεῖς» τούς διαφόρους συνδυασμούς τῶν γραμμάτων. Μᾶλλον δέν ἀντιλήφθηκε τή σκοπιμότητα τῶν συνδυασμῶν καί τούς θεώρησε ὡς ἀνεπιτυχή προσπάθεια ἀποδόσεως φθόγγων τῆς ἀλβανικῆς καί κουτσοβλαχικῆς μέ ἑλληνικούς χαρακτήρες.

μάτων». Στη σελίδα 60 αποτυπώνεται μία άλλη ξυλογραφία του Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου, ἐνῶ στή σελίδα 61 παρατίθεται δέηση πρὸς τὴν Ἁγία Παρθένο σὲ ἑλληνικὴ γλῶσσα. Οἱ σελίδες 62-67 περιέχουν ἐκλογές ἀπὸ τὴν βιβλικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία. Στὶς σελίδες 68-79 καταχωροῦνται διάφορα ἀποφθέγματα καὶ προσευχές. Ἡ σελίδα 80 περιλαμβάνει τρεῖς μικρὲς ξυλογραφίες: Τὸ Μυστικὸ Δεῖπνο, τὴ Σταύρωση καὶ τὴν Ταφή. Στὴ σελίδα 81 φιλοξενεῖται μία ξυλογραφία τῆς Ἀναστάσεως. Μέχρι τὴ σελίδα 92 παραθέτονται διάφοροι ἐκκλησιαστικοὶ ὕμνοι, δηλαδὴ τροπάρια τῶν Κυριακῶν ἀπὸ τὴν Ὀκτώηχο, μὲ κουτσοβλαχικὴ μετάφραση. Στὶς σελίδες 93-94 καταχωροῦνται ἀριθμητικὰ ὀνόματα καὶ στὴ σελίδα 95 ἀραβικοὶ ἀριθμοί. Ἡ σελίδα 96 περιέχει ὀνόματα μηνῶν καὶ πίνακα πολλαπλασιασμοῦ. Οἱ τελευταῖες ὀκτὼ σελίδες, 97-104, περιλαμβάνουν λατινικὸ καὶ σλαβονικὸ-βουλγαρικὸ ἀλφάβητο, καθὼς καὶ τὰ ὀνόματα τῶν μηνῶν⁶.

Τὸ σημαντικώτερο ὅμως μέρος τῆς «Πρωτοπειρίας» ἀποτελεῖ τὸ τρίγλωσσο λεξικό⁷, πού περιέχεται στὶς σελίδες 13-59 καὶ περιλαμβάνει 1170 λέξεις, καταχωρημένες σὲ τρεῖς παράλληλες στήλες, ἑλληνικὴ, ἀρωμονικὴ (βλαχικὴ) καὶ ἀλβανικὴ. Εἶναι γραμμένες μὲ ἑλληνικοὺς χαρακτήρες⁸. Ἐξ αἰτίας αὐτοῦ τοῦ λε-

6. Σὲ λεπτομερεῖς περιγραφές καὶ ἀξιολογήσεις τῆς «Πρωτοπειρίας» προέβησαν ὁ Thunmann, ὁ Meyer, ὁ Hetzer, ὁ Legrand, ὁ Λαζάρου κ.ἄ. στὰ ἤδη μνημονευθέντα ἔργα τους, κυρίως ἀπὸ γλωσσολογικὴ ἄποψη.

7. Ὁ HETZER, ὁ.π., σ. 25, ὑποστηρίζει ὅτι στὴ Μοσχόπολη ὑπῆρχε παράδοση πολυγλωσσίας καὶ ἦταν φυσικὸ ἐδῶ νὰ ἀντιμετωπισθοῦν τὰ διάφορα γλωσσικὰ προβλήματα. Ἦδη ἀπὸ τὸ 1731 ὑπῆρχε μιὰ χαλκογραφία τῆς Παναγίας τῆς Ἀρδένιτσας, πού ἔφερε ἐπιγραφή στὰ ἑλληνικά, ἀρωμονικά, ἀλβανικά: Παρθένη Θεοτόκε, πρέσβευε ὑπὲρ ἡμῶν τῶν ἀμαρτωλῶν. Πρβλ. DH. SHUTERIQI, *Shkrimet shqipe në vitet, 1332-1850*, Tiranë 1976, σ. 107, ὅπου ἐξηγεῖται γιατί πρέπει νὰ δεχθοῦμε ὡς ἔτος δημιουργίας τῆς ἐπιγραφῆς τὸ 1731 καὶ νὰ τὴν ἀποδώσουμε στὸ Μοσχοπολίτη ἡγούμενο τῆς Μονῆς Νεκτάριο Τέρπο.

8. Εἶναι βέβαιο ὅτι ὁ Καβαλλιότης καὶ ἀπὸ ἄποψη γλωσσικὴ δὲν ἦταν ἀλβανός. Ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, ἂν καταγόταν ἀπὸ ἑλληνικὴ ἢ βλαχικὴ οἰκογένεια, δὲν εἶναι ἀπολύτως σαφές. Μεγάλωσε ὅμως σὲ ἑλ-

ξικού ή «Πρωτοπειρία» γνώρισε μεγάλη δημοσιότητα⁹ στην Ευρώπη.

Ο καθηγητής Thunmann τέσσερα χρόνια μετά την εκτύπωση της «Πρωτοπειρίας» αναδημοσίευσε, στα πλαίσια ευρύτερης μελέτης του, τό τρίγλωσσο λεξικό και πρόσθεσε τή λατινική μετάφραση. Σέ κάθε σελίδα υπάρχουν τρεις παράλληλες στήλες, λατινική, βλαχική και άλβανική, μέ ἀρίθμηση. Στό κάτω μέρος τής σελίδας υπάρχουν οί ρωμείκες (έλληνικές) αντίστοιχες λέξεις, επίσης ἀριθμημένες¹⁰. Ἐκτοτε τό τρίγλωσσο λεξικό ἐπανεκδόθηκε ἀπό τόν Franz Miklosich¹¹, τόν Gustave Meyer¹² και, προσφάτως, ἀπό τόν Armin Hetzer¹³.

Ἐνα πρόβλημα πού ἀνακύπτει ἀπ' τό τρίγλωσσο λεξικό εἶ-

ληνικό περιβάλλον, γνώριζε τή βλαχική καθώς και τή δίμορφη ελληνική. Τή μέν δημόδη ἀπό τήν καθημερινή ἀναστροφή, τήν δέ καθαρεύουσα, ἀπό τήν κλασσική μόρφωσή του και τήν επαγγελματική ἀσχολία του. Ἡ διγλωσσία λοιπόν ἦταν ἓνα χαρακτηριστικό τοῦ Καβαλλιότη. Βλ. HETZER, *Das dreisprachige Wörterverzeichnis*, σ. 37 κ.έ.

9. Ὁ Ε. PICOT, *Les Roumains de la Macédoine*, Paris 1875, σ. 43, ὑποστηρίζει ὅτι «τό ἔργο τοῦ Καβαλλιότη εἶναι μνημεῖο πολύ πολύτιμο γιά νά κατέχουμε τή μακεδονική-ρουμανική διάλεκτο». Μέ τόν ὄρο μακεδορουμανική προφανῶς ὁ Picot ἐννοεῖ τήν ἀρωμονική (βλαχική ἢ κουτσοβλαχική) διάλεκτο, ὅπως διαμορφώθηκε αὐτή στήν Ἠπειρο και τή Μακεδονία.

10. THUNMANN, ὁ.π., σ. 238 κ.έ. (βλ. εἰκόνα ἀριθ. 14).

11. *Rumunische Untersuchungen, Istro-und macedo-rumunische Sprachdenkmähler, Zweite Abteilung*, Wien 1882. Ὁ Miklosich ἐξέφρασε ἐπιφυλάξεις ὡς πρὸς τήν πιστή ἀπόδοση τής προφορᾶς τῶν βλαχικῶν λέξεων μέ ἑλληνικούς χαρακτήρες. Γι' αὐτό στήν ἀνατύπωση του ἀποπειράθηκε, ὄχι μέ ἀπόλυτη ἐπιτυχία, νά προβεῖ σέ πιστότερη μεταγραφή. Ἀντίθετα ὁ Picot, ἐκφράζεται μέ ἐνθουσιασμό γιά τήν πιστότητα τής προφορᾶς, παρά τήν ἀπόδοσή της μέ ἑλληνικούς χαρακτήρες.

12. *Das griechisch südrumänisch albanesische Wörterverzeichnis des Kavalliotis*, Wien 1895. Ἡ ἐργασία τοῦ Meyer στηρίχθηκε σέ ἄλλο ἀντίτυπο τής «πρωτοπειρίας» πού ἦταν ἑλλιπές κατὰ ὀκτώ σελίδες.

13. *Das dreisprachige Wörterverzeichnis von Theodoros Anastasiu Kavalliotis*, Hamburg 1981.

Latina.	Βλαχ.	Ἀλβανίτ.
50 Forfex	Φοάφρικα.	Γκαρσαάρα.
51 Psallo	Ψαλλισέσκυ.	Ψαλλόνν.
52 Piscis	Πίσκυ.	Πέσκ.
53 Pulpa carnis	Μάκρυα.	Πιάθατα. τάλ.
54 Pediculus	Πεντόκλυ.	Μέργ
55 Mendacium	Μοντζένε.	Γκαννέστοα.
56 Pulpo	Ακάτζυ.	Ζάι.
57 Cuius	Κέκυ.	Πιέν.
58 Tenuis	Σεπτζήρε.	Ηχόλα.
59 Mica	Σαέρμα.	Θαέρμε.
60 Emtio	Κεμπραάρε.	Τα μπλέρα.
61 Pereo	Ψασίσκυ.	Νγκέρδ.
62 Pulex	Πέριτζε.	Πλιέστο.
63 Anima	Σέφλετυ.	Σοπίστ.
64 Frigida temper- stas	Λερατζίμε.	Φτόχγια.
65 Penis	Πάλα.	Κάρα.
66 Panis	Πάνε.	Μπέκα.
67 Scabies	Γεάννε.	Ζγγέμπε.
68 Humerus	Νέμερε.	Σέπ.
69 Hora	Σαάτε.	Σαχάτ.
70 Iuuo, profum	Φελισίσκυ.	Προδόγ.

Ῥωμ.

50 Ψαλιδι.	51 Ψάλλω.	52 Ψάρι.	53 Ψαχνόν.
54 Ψείρα.	55 Ψεύδος.	56 ΨηλαΦί.ω.	57 Ψήνω.
58 Ψίλος.	59 Ψίχχ.	60 Ψάνι.	62 Ψύλλες.
63 Ψυχή.	64 Ψύχρα.	65 Ψωλή.	66 Ψωμι.
67 Ψώρα.	68 Ωμός.	69 Ωρα.	70 Ωφέλιω.

238

Εικόνα 14. Σελίδα του τρίγλωσσου λεξικού όπως την παρέθεσε ο Thunmann με την προσθήκη της Λατινικής.

ναι ὁ σκοπὸς τῆς συγγραφῆς του. Γιατί ὁ Καβαλλιώτης κατάρτισε αὐτὸ τὸ λεξικό; Σέ τί ἀποσκοποῦσε μέ τή λεξικογράφηση 1170 λέξεων τῆς νεοελληνικῆς, ἕνας χρήστης τῆς ἀκραιφνοῦς ἀρχαιοελληνικῆς;

Καί σέ ἄλλο σημεῖο τῆς μελέτης αὐτῆς ἐπισημάνθηκε ἡ κρισιμότητα τῶν καιρῶν γιά τήν Ἐκκλησία. Οἱ ἀφυπνισμένοι ποιμένες τῆς ἀντιλαμβάνονταν ὅτι ὑπῆρχαν ἀνυπερβλήτες δυσκολίες γιά τοὺς ἀπαιδευτοὺς, ἀκόμη καί τοὺς γνήσιους Ἕλληνες, νά προσεγγίσουν τή γλῶσσα τῆς Ἐκκλησίας¹⁴. Προσπάθησαν λοιπόν νά φέρουν τοὺς ἀνθρώπους πιό κοντά στόν ἑλληνικό πολιτισμό καί τή διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας μέ ἕνα ἀπλούστερο καί ζωντανότερο γλωσσικό ἴδιωμα, ἐφ' ὅσον μάλιστα πολλοί ἀπό τοὺς ἐχθροὺς τῆς Ἐκκλησίας τὸ χρησιμοποιοῦσαν. Ἴσως μ' αὐτόν τὸν τρόπο δέν τοὺς προσέφεραν εὐχερῆ πρόσβαση πρὸς τή λατρευτικὴ γλῶσσα, ἀναμφίβολα ὅμως τοὺς παρεῖχαν μιά στοιχειώδη δυνατότητα προσεγγίσεως.

Ὁ Καβαλλιώτης εἶναι ἕνας ἀπὸ τοὺς πρωταγωνιστὲς αὐτοῦ τοῦ ἀνυπολόγιστης σημασίας πνευματικοῦ ἔργου, μαζί μέ τὸ Νεκτάριο Τέρπο¹⁵, τὸν ἄλλο Μοσχοπολίτη συγγραφέα τετράγλωσσ-

14. Μποροῦμε νά διακρίνουμε, κατὰ τὴν περίοδο αὐτή, ἐμφανῶς πιά τίς ἀπαρχές τοῦ ἑλληνικοῦ γλωσσικοῦ διχασμοῦ, πού θά ταλάνιζε μέχρι πρόσφατα (1976) τὴν ἐθνική, πολιτική, κοινωνική καί ἐκπαιδευτικὴ μας ζωή. Ἀξιοπρόσεκτη εἶναι ἡ παρατήρηση τοῦ Hetzer, ὁ.π., σ. 55, ὅτι οἱ ἐπιστήμονες ἀδυνατοῦν νά κρίνουν ἀπὸ σταθερὴ ὀπτική γωνία τίς γλωσσικὲς ἀντιστοιχίες στό λεξικό τοῦ Καβαλλιώτη, γιατί καί ἡ νεοελληνικὴ ἀλλάζει μέ κάθε ἀλλαγὴ ὑπουργοῦ τῆς Παιδείας στήν Ἑλλάδα! Πρβλ. Η. ΙΟΑΝΝΙΔΟΥ, *Die Sprachfrage in Griechenland. Zu den soziokulturellen Ursachen der griechischen diglossie und ihren Auswirkungen auf die moderne griechische Gesellschaft*, Hamburg 1974. Θά μπορούσε βέβαια νά ἀντιπαρατηρήσει κανεὶς ὅτι παρά τὴν κακὴ μεταχείριση πού πολλές φορές δέχθηκε ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα, ὁ πλοῦτος τῆς ἀξήθησε αἰσθητὰ καί ἡ πλαστικότητα τῆς βελτιώθηκε. Ἀψευδεῖς μάρτυρες ἡ νεοελληνικὴ λογοτεχνία καί ἰδιαίτερα ἡ ποίηση.

15. (1667-1738). Μοσχοπολίτης ἱερομόναχος, πρόδρομος τοῦ Ἁγίου Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ. Τὸ σύγγραμμά του «Βιβλιάριον καλούμενον Πίστις» ἀποτελεῖ θαρραλέα ἀμυντικὴ ἐργασία ὑπὲρ τῶν πατρῶων δογμάτων.

σου λεξικού Δανιήλ, τόν Κοσμᾶ τόν Αἰτωλό κ.ἄ. Παράλληλα όμως υπήρξαν καί οἱ πρωτοπόροι τῆς προσπάθειας γιά θρησκευτική καί ἠθική πρόοδο τῶν βαλκανικῶν λαῶν, πού προϋπέθετε τήν ἀπελευθέρωσή τους ἀπό τά δεσμά τῆς ἀμαθείας καί τῆς πνευματικῆς καθυστερήσεως. Ἡ ἀνεκτίμητη αὐτή πολιτισμική προσφορά παρέμεινε, παρά τά ἀντιθέτως ὑποστηριζόμενα, ἀνεπηρέαστη καί ἀνόθευτη ἀπό ὁποιοσδήποτε ἐθνικιστικές ἐπιδιώξεις. Αὐτές ἐξᾴλλου ἐμφανίσθηκαν στή βαλκανική μετά τή γαλλική ἐπανάσταση (1789) καί δυστυχῶς μέχρι σήμερα, ἴσως σπανιότερα, εὐδοκιμοῦν, σκιαζόντας τή φιλική συνύπαρξη. Καθώς διαπίστωνε ὁ Μιχαλόπουλος¹⁶ «οἱ δάσκαλοι τῆς Νέας Ἀκαδημίας, πολύ πρὶν ἀπὸ τόν Κοσμᾶ τόν Αἰτωλό καί τό Ρήγα Βελεστινλή, εἶχαν σκεφθεῖ πάνω στό γλωσσικό καί ἐθνολογικό πρόβλημα τῆς Βαλκανικῆς...»

Ἐνα ἄλλο πρόβλημα θέτει ἐπίσης ὁ Hetzer¹⁷. Μήπως ὁ Καβαλλιότης συγκέντρωσε τίς ἀντίστοιχες ἀλβανικές λέξεις κατὰ τή διάρκεια διαφόρων ταξιδιῶν του σέ εὐρύτερες περιοχές, ὅπου κατοικοῦσαν ἀλβανοί, ἢ τόν βοήθησε κάποιος συστρατευμένος λόγιος¹⁸; Θά ἦταν δυνατό νά ἀπαντήσῃ κανεῖς ἀσφαλῶς, ἐάν γνώριζε τήν προέλευση τοῦ ἀλβανικοῦ γλωσσικοῦ ιδιώματος πού χρησιμοποίησε ὁ Καβαλλιότης. Πρόκειται γιά ἰδίωμα συγκεκριμένης γεωγραφικῆς περιοχῆς ἢ γιά ἀμάγαλμα χωρίς γεωγραφικό περιορισμό; Ἐξονυχιστική γλωσσολογική ἀνάλυση τοῦ λεξικοῦ ἀνήκει στήν ἀρμοδιότητα ἄλλων μελετητῶν. Ἐκεῖνο

Περὶσσότερα βλ. ZABIPA, *Νέα Ἑλλάς ἢ Ἑλληνικόν θέατρον*, σ. 432, ΣΑΘΑ, *Νεοελληνική φιλολογία*, σ. 602, ΚΟΥΡΙΑΑ, *Γρηγόριος ὁ Ἀργυροκαστρίτης*, σσ. 133-144.

16. Ὅ.π., σ. 19.

17. Ὅ.π., σ. 38.

18. Ὁ HETZER, ὀ.π., σ. 50, ἀναφέρεται εἰδικότερα στήν περίπτωση τοῦ Μοσχοπολίτη οἰκονόμου Δανιήλ, ὁ ὁποῖος τό βουλγαρικό λεξικό του, ὀφείλει στόν πρωτοπαπᾶ Στέφανο ἀπό τήν Ἀχρίδα. Τό πρόβλημα θέτει ὁ Hetzer διότι δέχεται ὡς προϋπόθεση ὅτι ὁ Καβαλλιότης δέν εἶχε τήν ἀλβανική ὡς μητρική γλῶσσα καί ἐπομένως ἀδυνατοῦσε νά συγγράψῃ λεξικό.

πάντως πού πρέπει νά ἐπισημανθεῖ εἶναι ὅτι ὁ Καβαλλιότης ὑπῆρξε ἕνας ἀπό τούς πρώτους φωτισμένους ἀνθρώπους πού συνέλαβαν τήν ἰδέα τῆς συνεννοήσεως τῶν βαλκανικῶν λαῶν. Καί ὡς κεντρικό δίαυλο θεώρησαν τή γλώσσα. Ἔτσι ἐξηγεῖται ὅτι ἕνας κληρικός τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας ἀφῆρωσε μεγάλο μέρος τῆς ζωῆς του καί τῆς δραστηριότητός του σέ ἀσχολίες, ἐκ πρώτης ὄψεως, ξένες μέ τά κύρια καθήκοντά του.

Σκοπός τοῦ λεξικοῦ, κατά τόν Hetzer¹⁹, ἦταν νά προλειάνει τήν προσέγγιση τῶν ἀλβανῶν καί βλάχων σέ μιά ἀνώτερη μόρφωση, διά μέσου τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας, πού ἦταν ἡ γλώσσα τῆς παιδείας καί τοῦ πολιτισμοῦ. Εὐνόητο εἶναι ὅτι μόνο στά πρῶτα στάδια μιᾶς τέτοιας προσεγγίσεως θά μπορούσε νά βοηθήσει τό λεξικό, ἀφοῦ οἱ λέξεις πού περιέχει εἶναι λίγες (1170), ἀλλά δέν εἶναι καί λόγιες²⁰. Ἔτσι βρίσκει ἔρρισμα ἢ πιθανολόγηση τοῦ Hetzer²¹ ὅτι τό λεξικό βοηθοῦσε μικρά παιδιά ἀλβανικῶν οἰκογενειῶν ἢ τρόφιμους τοῦ Ὁρφανοδοικητηρίου στή στοιχειώδη ἐκπαίδευση. Ἔτσι ἐξ ἄλλου δικαιολογεῖται καί ὁ τίτλος «Πρωτοπειρία».

Κατά μιά ἄλλη ἄποψη τό λεξικό ἐξυπηρετοῦσε στόχους ἱεραποστολικούς. Παρά τόν ἰσχυρισμό τοῦ Hetzer²² ὅτι δέν ἔχουμε ἐνδείξεις πῶς οἱ Μοσχοπολίτες θεολόγοι καί παιδαγωγοί εἶχαν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιά τήν ἐξάπλωση τῆς πίστεως, ὥστε νά χρησιμοποιοῦν πρὸς τό σκοπό αὐτό τήν τοπική καθομιλουμένη

19. Ὁ.π., σσ. 49-50.

20. Ἡ συντριπτική πλειονότητα τῶν λέξεων ἀνήκουν στήν καθομιλουμένη ἐλληνική, ὅπως π.χ. τζίμπλα, κοπάδι, μαστραπάς, μάλαμα, μάγειρας, χωράφι, σεντούκι, μπαλώνω, κάπελας, βοτάνι, μπαρμπέρης, ἀδράχτι, ψωμί. Ὑπάρχουν ὀρισμένες λέξεις, πολύ λίγες, μέ λόγια μορφή, ὅπως π.χ. κρούω, υἱός, πίστις, χελώνη, θάπτω, βλάσφημος, ἐννέα, τάσσω, τράχηλος. Ὁ Καβαλλιότης κατέγραψε καί ὀρισμένες λέξεις κοινές καί στά δύο ἐλληνικά γλωσσικά ἰδιώματα. Ἐπίσης δέν παραλείπει καί ἀρκετές χυδαῖες λέξεις, ἀναγκαῖες ὅμως γιά τήν λεξικογραφική πληρότητα.

21. Ὁ.π., σ. 50.

22. Ὁ.π., σ. 70.

γλώσσα²³, πρέπει να δεχθούμε, όπως ήδη πράξαμε σε άλλο σημείο της παρούσης μελέτης, ότι η περιοχή της Ήπειρου υπήρξε πεδίο συγκρούσεως Ὁρθοδοξίας και Ρωμαιοκαθολικισμού.

Παράλληλα υπάρχουν ενδείξεις, έστω και άμυδρες, ότι στις περιοχές εκείνες καταβλήθηκε προσπάθεια έκχριστιανισμού τών πληθυσμών, ενώ οργανώθηκε ή αντίσταση κατά του κύματος του εξισλαμισμού και της προσηλυτιστικής δράσεως της Ρωμαιοκαθολικής Ἐκκλησίας. Ὁ Καβαλλιώτης, πρωτεργάτης αὐτῆς τῆς ἀντιστασιακῆς δράσεως και θωρακισμένος με ἱεραποστολικό φρόνημα, γνώριζε ἄριστα τήν προβληματική τῆς διαδόσεως τῆς πίστεως. Μέ τήν προσφορά ενός τρίγωνου λεξικού πίστευε ότι ὁμαλοποιούσε τούς δρόμους τῆς ἱεραποστολῆς.

Παρά ταῦτα τό ὀρμητικό κύμα τῶν εξισλαμισμῶν ἦταν δυσχερέστατο να σταματήσει. Ὅπως και ἡ δράση τῶν μισσιοναρίων. Ἄν τελικά ἔμειναν περίπου διπλάσιοι ἄλβανοί Ὁρθόδοξοι σε σχέση με τίς 100.000 τῶν Ρωμαιοκαθολικῶν, στίς ἀρχές του 20οῦ αἰῶνα, αὐτό δέν ὀφείλεται μόνο στήν καλλιέργεια τῆς γλώσσας. Ὁφείλεται τόσο στήν Ἀνατολική Ἐκκλησία ὅσο και στό ἑλληνικό σχολεῖο, πού ἀντέδρασαν ἀποτελεσματικά κατά τῶν εξισλαμισμῶν και τῆς ἑτερόδοξης προπαγάνδας²⁴. Ὁ ρόλος του Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου υπήρξε καθοριστικός. Χάρη στήν ὀργάνωση και τό κύρος του ἀξιοποίησε κατά τόν καλύτερο τρόπο τά διοικητικά και θρησκευτικά προνόμια, με σημαντικές δέ προσωπικότητες, ὅπως ὁ Θεόδωρος Καβαλλιώτης, ἀνέπτυξε μιὰ ρηξικέλευθη τακτική, πού δέ γνωρίζουμε στήν ἱστορία τῶν Ἐκκλησιῶν ὁμοιά της. Ἡ πνευματική ἀναγέννηση πού παρατηρεῖται στή Βαλκανική στά τέλη του 18ου αἰῶνα, ὀφείλεται κατά

23. Ὁ HETZER, δ.π., σ. 70, κατατάσσει στό χῶρο τῶν ὑποθέσεων τήν ἄποψη του Μ. Islami, *Naum Bredhi-Vegilharxhi. Ideologu i parë i Rilindjes shqiptare*, Tiranë 1977, ότι ὁ Καβαλλιώτης μετέφρασε τήν Καινή Διαθήκη στα ἄλβανικά με σκοπό προσηλυτιστικό.

24. Σχετική εἶναι ἡ παρατήρηση του Γ ΚΟΝΙΑΔΑΡΗ, *Ἡ Ἐκκλησία ὡς πολιτιστική δύναμις*, σ. 179, ότι πολλοί Νεομάρτυρες ἦσαν Ἡπειρώτες και Μακεδόνες.

μέγα μέρος στήν προσπάθεια αὐτή.

Ἕνας ἀπό τοὺς εὐχυμοὺς καρποὺς αὐτῆς τῆς συντονισμένης ἐκστρατείας εἶναι καί ἡ «Πρωτοπειρία» τοῦ Καβαλλιώτη Κορυφαῖο ἔργο τῆς πνευματικῆς ἐγρηγόρσεως τοῦ ἑλληνισμοῦ, μέγα εὐεργέτημα γιὰ τὴν ἐπικοινωνία τῶν βαλκανικῶν φυλῶν.

01

01

01

01

01

01

01

01

01

01

01

01

01

01

01

01

01

01

01

01

01

01

01

01

01

01

01

01

01

01

01

01

01

01

01

01

3. Διάφορα

Ὁ Θεόδωρος Καβαλλιότης ἔχει στό ἐνεργητικό του καί ἄλλα συγγράμματα. Ἡ πατρότητα ὀρισμένων ἀπ' αὐτά ἀμφισβητεῖται. Ἄλλα ὅμως εἶναι βέβαιο ὅτι εἶναι γνήσια ἔργα του.

Μεταξύ τῶν ἀμφισβητουμένων περιλαμβάνεται μιὰ «Ἱστορία τῆς Ἀκαδημίας τῆς Μοσχόπολεως», ἡ ὁποία ἀποδίδεται στόν Καβαλλιότη ἀπό τόν Σάθα¹. Τήν ἀναφέρει μέ τίτλο «περί τῆς ἐν Μοσχόπολει Ἀκαδημίας». Δυστυχῶς τό βιβλίο αὐτό δέ σώζεται. Θά περιεῖχε πολλά σημαντικά στοιχεῖα γιά τήν δραστηριότητα τῆς περιώνυμης αὐτῆς σχολῆς καί θά ἀποτελοῦσε ἀξιόπιστο τεκμήριο γιά τήν ἀξιολόγηση τοῦ πνευματικοῦ ἔργου της.

Στόν Καβαλλιότη ἀποδόθηκε ἀπό τόν Hahn² καί μιὰ μετάφραση τῆς Καινῆς Διαθήκης στά ἄλβανικά, ἄποψη πού βρίσκουμε καί στό Σάθα³. Ὁ Κουρίλας⁴ τήν ἀπέδωσε στό Γρηγόριο Ἀργυροκαστρίτη, Ἀρχιεπίσκοπο Εὐβοίας. Ἡ μέχρι σήμερα ἔρευνα δέν διασαφήνισε τό ζήτημα αὐτό.

1. *Νεοελληνική φιλολογία*, σ. 496. Πρβλ. καί Θ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, *Μοσχόπολις*, σ. 55.

2. I HAHN, *Albanesische Studien*, σ. 296, ὅπου ὑποστηρίζει ὅτι «πρέπει νά μετάφρασε (ὁ Καβαλλιότης) στά ἄλβανικά, ὄχι μόνο τήν Καινή ἀλλά καί τήν Παλαιά Διαθήκη (κατά τούς Ὁ', γιάτί Ἑβραϊκά δέ γνώριζε) καί πρέπει νά ἀσχολήθηκε γενικώτερα μέ τό σχηματισμό μιᾶς κοινῆς γραπτῆς γλώσσας ἀπ' τίς πολύ διαφορετικές μεταξύ τους ἄλβανικές διαλέκτους». Πρβλ. PAPACOSTEA, ὁ.π., σ. 61, ὑποσ. 2 καί PIPPIDI, *Un manuscrit*, σ. 418. Ἡ πληροφορία ὅμως αὐτή δέν ἐπιβεβαιώνεται ἀπό ἄλλους.

3. Ὁ.π., σ. 496.

4. ΚΟΥΡΙΛΑ, *Γρηγόριος ὁ Ἀργυροκαστρίτης*, σ. 25 κ.έ.

Ὁ Ζαβίρας⁵ κατέθεσε τή μαρτυρία ὅτι διασώζονταν στήν προσωπική βιβλιοθήκη του χειρόγραφα πού περιεῖχαν ἔπη ἀφιερωμένα στό Μητροπολίτη Χαλκηδόνος Ἰωαννίκιο⁶, ὁ ὁποῖος εἶχε φθάσει στή Μοσχόπολη στίς 20 Μαΐου 1750, ὡς ἐξαρχος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Διαβεβαίωσε μάλιστα ὅτι ἐκδόθηκαν μαζί μέ ἄλλα ἔπη διαφόρων δασκάλων στή Μοσχόπολη, καταχωροῦσε δέ ὡς ἀρχή τῶν ἐπῶν τή φράση: «*Βῆθι φίλη πόλεων, θέε γῆ τέκος*».

Ἡ ποιητική τέχνη διδάσκονταν στή σχολή τῆς Μοσχόπολεως καί οἱ μαθητές μουδύνταν στά μυστικά της, ὅπως φαίνεται ἀπό τόν μεγάλο ἀριθμό τῶν ἀποφοίτων πού συνέθεταν στίχους. Ἐξάλλου συνηθίζονταν οἱ λόγιοι, μιμούμενοι ἀρχαῖα πρότυπα, νά ὑμνολογοῦν ἐμμέτρως ὀρισμένα ἐπιφανῆ πρόσωπα ἢ ἀξιοσημείωτα γεγονότα. Κάτι παρόμοιο συνέβη καί μέ τόν ἴδιο τόν Καβαλλιώτη, ὅταν ἐξυμνήθηκε ἀπό τούς μαθητές του μέ διάφορα «ἠρωελεγεῖα», «καρκινικά» κ.λπ. στήν «Εἰσαγωγή Γραμματικῆς». Ὁ Καβαλλιώτης δίδαξε τό μάθημα τῆς «Ποιητικῆς» καί μάλιστα ἔγραψε ἢ τουλάχιστον ἀποπειράθηκε νά γράψει βιβλίο «Ποιητικῆς» ὅπως φαίνεται ἀπό ἡμιτελεῖς σημειώσεις πού περιέχονται στά χειρόγραφα τῆς ρουμανικῆς Ἀκαδημίας⁷. Ἐκεῖ διασώζεται ἡ ἀρχή τοῦ βιβλίου: «*Ποιητική ἐστὶ μέθοδος τοῦ ποιεῖν στίχους ἐμμέτρους*». Τόν ὀρισμό ἀκολουθοῦν παραδείγματα: Ἰαμβικός: κακοὶ στυγοῦσιν, οὐ φιλοῦσι τούς πόνους. Ἡρωϊ-

5. Νέα Ἑλλάς ἢ Ἑλληνικόν θέατρον, σ. 320.

6. Ὁ Μητροπολίτης Χαλκηδόνος Ἰωαννίκιος Καρατζᾶς (†1793), μετέπειτα Οἰκουμενικός Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως (1761-1763) εἶχε ἀποσταλεῖ ἀπό τόν τότε Οἰκουμενικό Πατριάρχη Κύριλλο Ε΄ τόν Καρακάλο (1748-1751, 1752-1757) σέ διάφορες ἀκμάζουσες ἐλληνικές πόλεις προκειμένου νά συγκεντρώσει χρήματα ὑπέρ τοῦ Πατριαρχείου. Στά πλαίσια αὐτῆς τῆς ἀποστολῆς ἐπισκέφθηκε τό 1750 καί τήν εἰδημεροῦσα Μοσχόπολη. Βλ. LEGRAND, ΒΗ. τ. 2, σσ. 322-323. Τά ἔπη αὐτά πού περιεῖχαν καί στίχους τοῦ Μιχαήλ Γκόρα τοῦ Ὑπσιχιώτη καί τοῦ Σεβαστοῦ Λεοντιάδη, μᾶλλον δέν ἐκτυπώθηκαν. Βλ. ΖΑΒΙΡΑ, ὁ.π., σ. 465, ΚΟΥΡΙΑΑ, ὁ.π., σ. 109 καί ΛΑΔΑ-ΧΑΤΖΗΔΗΜΟΥ, Ἑλληνική βιβλιογραφία, σ. 217.

7. ΧΡΑ, φ. 99α.

κός: Εἰς Θεός ἐστὶ σοφός, δυνατός θ' ἅμα, καὶ πολυόλβος. Ἐλεγείος: γενόμενος σοφίης, πάντα ἔχεις ὅσια, ἱεροελεγείος κ.ο.κ. Ἄν καὶ δέν ὑπάρχει ἐπαρκές ὕλικό γιὰ δλοκληρωμένη ἐκτίμηση, μποροῦμε νά συμπεράνουμε ὅτι ἡ ἐνασχόληση τοῦ Καβαλλιῶτη με τὴν ποιητικὴ τέχνη ἦταν παροδική. Ἐπιδόθηκε ὀπωσδήποτε με μεγαλύτερη ἐπιτυχία στὴ φιλοσοφία καὶ στὴ γλώσσα.

Τὸ 1750 ἀπὸ τὸ τυπογραφεῖο τῆς Μοσχοπόλεως ἐκδόθηκε μία Ὀκτώηχος⁸ τῆς ὁποίας τὰ κείμενα ἐπιμελήθηκε καὶ διόρθωσε ὁ Καβαλλιῶτης. Ὁ πλήρης τίτλος τῆς ἐκδόσεως ἔχει ὡς ἑξῆς: «*ΟΚΤΩΗΧΟΣ νεωστὶ μετατυπωθεῖσα καὶ διορθωθεῖσα παρὰ κυρίου Θεοδώρου Ἀναστασίου τοῦ ἐκ Μοσχοπόλεως. Ἐν τῇ τυπογραφίᾳ τοῦ ὀσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Ναοῦμ τοῦ θαυματουργοῦ. Τοῦ ἐν τῷ Λιβανίσκῳ Διαβόλεως κειμένου. Ἐν Μοσχοπόλει αψν' (1750)*»⁹.

Ἄξιο παρατηρήσεως, στὴν ἐκδοση αὐτὴ, εἶναι ἡ ἀπουσία τοῦ ἐπιθέτου «Καβαλλιῶτης» γεγονός πού δημιουργεῖ ἴσως κάποιες ἐπιφυλάξεις. Δύο χαρακτηριστικὲς ὁμως παρατηρήσεις ἐνισχύουν τὴν ἄποψη ὅτι εἶναι ἔργο τοῦ Καβαλλιῶτη: α) Κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ (1750) δέν ὑπάρχει λόγιος στὴ Μοσχόπολη με

8. Ἡ ἐκδοση αὐτὴ ἀποτελεῖ μαζί με τὴν ἐκδοση τῆς Βιέννης τοῦ 1793, τὶς δύο ἐκδόσεις Ὀκτώηχου, πού δέν προέρχονται ἀπὸ τὰ τυπογραφεῖα τῆς Βενετίας, τὰ ὁποῖα κατὰ τὸν 18ο αἰῶνα ἔδωσαν 23 ἐκδόσεις Ὀκτώηχου. Βλ. PEYFUSS, *Marginalien*, σ. 382.

9. Τὸ βιβλίο αὐτὸ καταλογραφεῖται ἀπὸ τὸν Ödon Fűves, «Κατάλογος τῶν ἐλληνικῶν ἐντύπων τῆς βιβλιοθήκης τοῦ ἐλληνορθόδοξου σερβικοῦ ἐπισκοπάτου στὸ Saint-Entre τῆς Οὐγγαρίας», Ἐρανιστῆς 15/16 (1965) 103. Ὁ Legrand καὶ οἱ συνεχιστὲς τοῦ ἔργου τοῦ Louis Petit καὶ Hubert Pernot ἀγνοοῦσαν τὴν ὑπαρξὴ του. Ὁ ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὸ βιβλίο «ἡ ἀλήθεια κριτῆς»*, σ. 178, καταχωρεῖ μεταξύ τῶν 19 ἀθηντικῶν ἐκδόσεων τῆς Μοσχοπόλεως (ἀριθ. 15) τὴν Ὀκτώηχο αὐτὴ, διατηρώντας μερικὲς ἐπιφυλάξεις, ἐπειδὴ «δέν ἔχει ἀκόμη βιβλιογραφηθεῖ». Ὅμως ὁ Peyfuss, *Marginalien*, σ. 382, κ.έ., προέβη σὲ λεπτομερῆ περιγραφή τοῦ εὑρεθέντος ἀντιτύπου τὸ 1985 (βλ. εἰκόνα ἀριθ. 15). Πρβλ. καὶ Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία*, τ. 2, σ. 429. Δυστυχῶς σὲ ἐπίσκεψή μου (Ἀπρίλιος 1987) στὴ βιβλιοθήκη τοῦ σερβικοῦ ἐπισκοπάτου τοῦ Saint-Entre δέν μπόρεσα νά δῶ τὸ βιβλίο αὐτό.

τό ὄνομα «Θεόδωρος Ἀναστασίου». Ἡ ἄποψη τοῦ Φ. Μιχαλόπουλου¹⁰ ὅτι τό «Ἀναστασίου» ἦταν τό πραγματικό ἐπώνυμο, τό δέ «Καβαλλιώτης» προστέθηκε ἀργότερα ὡς πατριδωνυμικό, παραμένει ἀστήρικτη. β) Οἱ δημοσιευόμενοι πίνακες γραμμάτων τῆς ἑλληνικῆς ἀλφαβήτου ὑπάρχουν ἀντίστοιχα στήν «Εἰσαγωγή Γραμματικῆς» καί στήν «Πρωτοπειρία». Οἱ πίνακες αὐτοί, ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, περιέχουν 12 ζεύγη ἑλληνικῶν γραμμάτων: αὠ, βψ, γχ, δφ, εϗ, ζτ, ησ, θρ, ιπ, κo, λξ, μν. Παρατηροῦμε ὅτι τά ζεύγη ἀποτελοῦνται ἀπό τό πρῶτο (α) καί τό τελευταῖο γράμμα (ω), τό δεύτερο (β) καί τό προτελευταῖο (ψ) κ.ο.κ. μέχρι τά γράμματα μ καί ν πού εἶναι τά μεσαῖα τῆς ἀλφαβήτου.

Θεωροῦμε τοὺς παραπάνω λόγους ἐπαρκεῖς γιά νά στηρίζουν τήν πατρότητα αὐτῆς τῆς Ὀκτωήχου. Ἄς προσθέσουμε ὁμως καί τήν παρατήρηση τοῦ Peyfuss¹¹ ὅτι σ' ἓνα σημεῖο τοῦ βιβλίου φαίνεται ἡ ιδιόγραφη ὑπογραφή τοῦ λογίου, γεγονός πού ἐνισχύει ἀκόμη περισσότερο τήν παραπάνω ἄποψη.

Ἐπάρχει ἡ μαρτυρία ὅτι περί τό 1759 ὁ Καβαλλιώτης ἔστειλε μία ἐπιστολή πρὸς τόν ἱεροκήρυκα τῆς Πάτμου Ἰάκωβο. Σ' αὐτήν ἐκφράζει τό θαυμασμό γιά τόν ἱεραποστολικό ζῆλο τοῦ παραλήπτη καί τό σεβασμό του στοὺς κανόνες τῆς θρησκευτικῆς ρητορικῆς, πού μελέτησε ἀπό τά προσφερόμενα πρότυπα τοῦ ἀλληλογράφου του¹².

Παραμένει ἄγνωστο ἂν ἡ περαιτέρω ἔρευνα φέρεي στό φῶς νεότερα στοιχεῖα γιά τό συγγραφικό ἔργο τοῦ Καβαλλιώτη καί δείξει ὅτι ὁ ἐπιφανῆς αὐτός πνευματικός ἄνθρωπος εἶχε στό ἐνεργητικό του καί ἄλλα συγγράμματα.

10. Ὁ.π., σ. 21.

11. Ὁ.π., σ. 382.

12. PIPPIDI, ὁ.π., σ. 418. Τό κείμενό της στοῦ Μ. BEZA, *Biblioteci manastiresti in Patmos, Academia Romana, memoriile sectiunii literare, IIIe serie*, t. VIII, 1936, σσ. 1-6.

ΕΠΙΛΕΓΟΜΕΝΑ

Μέ την παρούσα μελέτη προωθείται ή έρευνα για την καταγωγή, τίς σπουδές, την πολυμερή δραστηριότητα και τό συγγραφικό έργο του «σοφολογιωτάτου και αίδεσιμωτάτου διδασκάλου, ιεροκήρυκος και πρωτοπαπά Κυρίου Θεοδώρου Άναστασίου Καβαλλιώτου του Μοσχολίτου».

Ι. Παρά τά ανακλύπτοντα, λόγω τής σιωπής των πηγών, προβλήματα, ή έρευνα όδηγήθηκε για πρώτη φορά στη συστηματική βιογραφική αποκατάσταση του Καβαλλιώτη, μέ καθορισμό τής περιόδου τής ζωής του από τό 1718 μέχρι τό 1789 και τόπο γεννήσεώς του τή Μοσχόπολη. Ή Καβάλα πιθανόν ύπήρξε ή γενέτειρα του πατέρα του. Σπούδασε σε σημαντικά εκπαιδευτικά κέντρα τής έποχής (Μοσχόπολη, Ίωάννινα) έχοντας ως δασκάλους κορυφαίους διανοητές (Χαλκέα, Λεοντιάδη, Βούλγαρη). Όπλισμένος μέ εξαιρετική μόρφωση επέστρεψε στην πατρίδα του περί τό 1746 και δίδαξε στη Νέα Άκαδημία. Τό 1748 διαδέχθηκε τό δάσκαλό του Σεβαστό Λεοντιάδη στη διεύθυνση τής σχολής τήν όποία διεύθυνε περισσότερο από μία εικοσαετία (1748-1769). Ή ήγετική παρουσία του στη Νέα Άκαδημία, σε έποχή κρίσιμων ιδεολογικών και κοινωνικών ζυμώσεων, όδήγησε τή σχολή στο ύψηλότερο σημείο τής εκπαιδευτικής της άκτινοβολίας και τή μετέβαλε σε προπύργιο άντιστάσεως κατά τής όθωμανικής τυραννίας και τής έτερόδοξης προπαγάνδας. Διά των μαθητών της φώτισε όχι μόνο τούς βαλκανικούς λαούς αλλά συνέβαλε στη θεμελίωση του νεότερου ευρωπαϊκού πολιτισμού.

Νυμφεύθηκε τή Μοσχολίτισσα Κυράννα και απέκτησε ένα γιό, τόν Άναστάσιο. Χειροτονήθηκε ιερέας μετά τό 1750 και διορίσθηκε ιεροκήρυκας τής Άρχιεπισκοπής Πρώτης Ίου-

στινιανής Ἀχριδῶν καί Πρωτοπαπᾶς Μοσχοπόλεως. Μετά τήν καταστροφή τῆς Μοσχοπόλεως (1769), πιθανότατα γιά μικρό χρονικό διάστημα παρέμεινε στήν οὐγγρική πόλη Τοκαῖα. Τό 1773 ἐπέστρεψε στήν πατρίδα του καί συμμερίσθηκε τή βαθμιαία οἰκονομική, κοινωνική καί πνευματική παρακμή της. Ὁ ἴδιος δέν ἀνέστειλε τή δραστηριότητά του ἀλλά συνέχισε τήν ἀκτινοβόλο ἡγετική παρουσία του στά ἐκκλησιαστικά καί ἐκπαιδευτικά γεγονότα. Πέθανε στή Μοσχόπολη στίς 11 Αὐγούστου τοῦ 1789.

II. Τό συγγραφικό ἔργο του ὑπῆρξε γονιμώτατο καί πολυσχιδές. «Λογική πραγματεία», «Φυσική πραγματεία», «Μεταφυσική» (1750-1755), «Εἰσαγωγή γραμματικῆς» (1760 καί 1774) καί «Πρωτοπειρία» (1770) ἀποτελοῦν τά βασικά ἔργα του. Ἐπιπροσθέτως ἀποδίδονται στόν Καβαλλιώτη ἡ ἐπιμέλεια τοῦ κειμένου μιᾶς Ὀκτωήχου καί ἡ συγγραφή «Ἱστορίας τῆς Ἀκαδημίας τῆς Μοσχοπόλεως», πού δέν σώζεται, ὀρισμένων ἐπῶν σέ ὀμηρική διάλεκτο καί «Ποιητικῆς». Τό σημαντικότερο ἔργο του εἶναι ἡ «Πρωτοπειρία» πού περιλαμβάνει τό τρίγλωσσο (ἐλληνικό-βλαχικό-ἀλβανικό) λεξικό. Γι' αὐτό κατατάσσεται μεταξύ τῶν θεμελιωτῶν τῆς ἀλβανικῆς φιλολογίας καί τῶν πρωτεργατῶν τῆς συγκριτικῆς γλωσσολογίας. Στά ἔργα του ἀντικατοπτρίζεται ὁ πραγματοποιούμενος κατά τό 18ο αἰῶνα πολιτισμικός μετασχηματισμός στόν ὁποῖο ἡ ἐλληνική παιδεία πρωτοστατοῦσε.

Χειρόγραφα τῶν τριῶν φιλοσοφικῶν ἔργων του (Λογική πραγματεία, Φυσική πραγματεία καί Μεταφυσική), μοναδικά στόν ἐλλαδικό χῶρο, ἀνευρέθηκαν στά πλαίσια τῆς παρουσίας ἔρευνας, στή βιβλιοθήκη τοῦ 2ου δημοτικοῦ σχολείου τῆς Σιατίστης. Ἔτσι ἀξήθησαν τά ἤδη ὑπάρχοντα (Τίρανα, Βουκουρέστι) χειρόγραφα τῆς φιλοσοφικῆς «τριλογίας» τοῦ Καβαλλιώτη.

III. Μετά τήν ἀνεύρεση καί ἀξιοποίηση τῶν χειρογράφων τῆς «τριλογίας» τοῦ Καβαλλιώτη ἐνισχύεται ἡ ἀκρίβεια τῶν πληροφοριῶν πού παρέσχε τό 1774 ὁ γερμανός καθηγητής Thunmann στό λακωνικό βιογραφικό σημείωμά του. Ὁ Thunmann ἀναφέρει ὅτι ὁ Καβαλλιώτης «ἔγραψε γιά ὄλες σχεδόν τίς φιλοσοφικές ἐπιστῆμες, ἀλλά δέν ἐξέδωσε τίποτε», στοιχεῖο πού ἐπαληθεύθηκε μέ τήν ἀνεύρεση τῶν ἀδημοσίευτων μέχρι σήμερα χειρογράφων. Ἐκεῖ ἀκόμα μνημονεύονται στοιχεῖα γιά τόν τόπο

καί τό χρόνο γεννήσεως, τούς δασκάλους καί τίς σπουδές τοῦ Καβαλλιώτη.

Ἐπισημαίνεται παράλληλα ἡ λανθασμένη μεταφορά τοῦ σημειώματος τοῦ Thunmann στό βιβλιογραφικό ἔργο του Legrand, ὥστε βιογραφικά στοιχεῖα πού ἀφοροῦσαν στό χρηματοδότη τῆς «Πρωτοπειρίας» Γεώργιο Τρίκουπα νά ἀποδοθοῦν στόν Καβαλλιώτη. Ἔτσι ἐπιφέρεται διόρθωση στά βιβλιογραφικά ἔργα τοῦ Legrand, *Bibliographie Hellénique* καί *Bibliographie Albanaise*.
 IV. Ὁ Καβαλλιώτης θεωρεῖται ὄχι μόνο μαθητής τοῦ Εὐγενίου Βούλγαρη ἀλλά καί ἀκόλουθος τῆς δικῆς του κριτικῆς στάσεως ἀπέναντι στά ἐκ τῆς Δύσεως κομιζόμενα νέα φιλοσοφικά καί ἰδεολογικά μηνύματα ἰδιαίτερα δέ στίς νεοφανεῖς διδασκαλίες τοῦ Διαφωτισμοῦ. Δέν ἀρνεῖται τήν ἀριστοτελική σκέψη ἀλλά καί δέν ὑποτάσσεται ἀβασάνιστα σ' αὐτήν. Ἡ ὀρθόδοξη πίστη καί ἡ διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας ἀποτελοῦν τό ὑπέρτατο ἀξιολογικό κριτήριό τοῦ Καβαλλιώτη. Αὐτό ὄχι μόνο τό ἀποθησαυρίζει στό συγγραφικό ἔργο του, ἀλλά προσπαθεῖ νά τό ἐμφυσήσει καί στούς μαθητές του. Θέλει νά συνδυάσει ὑψηλό ἐπιστημονικό ἐπίπεδο χωρίς παραθεώρηση τῆς πίστεως. Διαισθάνεται ὅτι ὁποιαδήποτε μονομερῆς πρόοδος οἰκονομική ἢ ἐπιστημονική, χωρίς τήν παράλληλη πνευματική της θεμελίωση, θά ἀποβεῖ μοιραία γιά τόν ἄνθρωπο.

V. Μέσα ἀπό τή ζωή καί τό ἔργο τοῦ Καβαλλιώτη καταδεικνύεται ἡ ὑψηλή στάθμη σπουδῶν στή Νέα Ἀκαδημία, πού ἀποτελεῖ χαρακτηριστικό δείγμα τῆς πνευματικῆς ἀναγεννήσεως στά μέσα τοῦ 18ου αἰώνα. Ὁ ἴδιος ὁ Καβαλλιώτης ἀποτελεῖ ἕνα τυπικό πρότυπο διδασκάλου τοῦ Γένους, ὡς διδάσκαλος τῆς Νέας Ἀκαδημίας, ὡς ἱερέας καί ἱεροκήρυκας τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας καί ὡς κοινωνικός παράγοντας, πού πρωτοστατεῖ σέ ἔργα φιλαλληλίας καί ἀγάπης.

VI. Τέλος, διερευνᾶται συνολικά ἡ προσωπικότητα τοῦ Καβαλλιώτη καί ἀναθεωροῦνται ἀπόψεις παλαιότερων ἐρευνητῶν, πού τόν θεώρησαν ὡς ρουμάνο ἢ ὡς ἄλβανό ἢ ἄλλοτε ὡς «προπαγανδιστή» τοῦ ἑλληνισμοῦ στήν ὑπηρεσία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Παράλληλα σκιαγραφεῖται ἡ ἐκκλησιαστική, κοινωνική καί παιδαγωγική φυσιογνωμία του, προκειμένου νά ἐπέλθει

έξισορρόπηση στην ιστορική έρευνα, ή όποία μέχρι σήμερα τόν είχε αξιολογήσει κυρίως ως συγγραφέα του τρίγωνου λεξικού, παραθεωρώντας τήν ιερατική και διδασκαλική ιδιότητά του, πού είναι ή επικρατέστερη.

Βέβαια και μετά τό τέλος τής προσπάθειας αυτής και παρά τό γεγονός ότι έρευνήσαμε έπισταμένως όλες τς υπάρχουσες πηγές και αξιοποιήσαμε τς υπάρχουσες δυνατότητες, έναπόκειται στόν ιστορικό του μέλλοντος νά συνεχίσει τήν έρευνα πρós ανακάλυψη νέων προσβάσεων. Έτσι θά διερευνηθοϋν ακόμη περισσότερο σημαντικά σημεία τής ζωής και τής δράσεως του κορυφαίου αυτού πνευματικού ανθρώπου και διδασκάλου του Γένους μας, ενός από τους πολλούς φωτισμένους προδρόμους του έθνικου θαύματος του Εϊκοσιένα.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

ΚΕΙΜΕΝΑ ΑΝΕΚΔΟΤΑ ΤΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ ΣΙΑΤΙΣΤΗΣ

Θεωρήσαμε αναγκαίο για την ολοκλήρωση της παρούσης μελέτης να δημοσιεύσουμε για πρώτη φορά όρισμένα κείμενα του Θεοδώρου Καβαλλιώτη, ώστε να γίνουν προσιτά στην έρευνα. Στηριχθήκαμε κυρίως στα κείμενα του κώδικα που επισημάναμε στη Σιάτιστα, χωρίς να παραλείψουμε και τη σύγκριση με τα χειρόγραφα της ρουμανικής Ακαδημίας. Οι διαφορές που παρουσιάστηκαν ήταν έπουσιώδεις και όφειλονται κυρίως σε αντιγραφικές διαφοροποιήσεις.

Διορθωτικές παρεμβάσεις έγιναν ελάχιστες, όπου κρίθηκε απόλυτως απαραίτητο και κυρίως στα σοβαρά ορθογραφικά λάθη, στη στίξη και στις συντομογραφίες. Η ύπαρξη άγκυλών, σε ελάχιστα σημεία, υποδηλώνει την αδυναμία του μελετητή να αναγνώσει τό κείμενο.

Παράλληλα κρίναμε επιβεβλημένο να προτάξουμε σύντομη περιγραφή του ανευρεθέντος κώδικα, αφού μάλιστα, μέχρι σήμερα, είναι μοναδικός στον έλλαδικό χώρο.

*

Λόγω παντελούς έλλείψεως συγγραμμάτων του Θεοδώρου Καβαλλιώτη από τις έλληνικές βιβλιοθήκες, πραγματοποιήσαμε, στα πλαίσια της εργασίας αυτής, έρευνες σε βιβλιοθήκες του Αγίου Όρους και της Δυτικής Μακεδονίας, με την πεποίθηση ότι θα ανευρίσκονταν χειρόγραφα που περιείχαν έργα του. Αξιοποιώντας μία πληροφορία του Α. Σιγάλα¹ έρευνήσαμε τη βιβλιοθήκη του 2ου δημοτικού σχολείου Σιατίστης (Γερανείων) στις 9 Ιουνίου 1987. Μεταξύ των άλλων πολυτίμων

1. Από την πνευματική ζωή των ελληνικών κοινοτήτων της Μακεδονίας. Α' Αρχαία και βιβλιοθήκη Δυτικής Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 1939, σ. 125.

ἐντύπων καί χειρογράφων ἀνευρέθηκε δερματόδετος τόμος, (βλ. εἰκόνα ἀριθ. 16) πού περιέχει τὰ τρία φιλοσοφικά ἔργα τοῦ Θεοδώρου Καβαλιώτη «Λογική πραγματεία», «Φυσική πραγματεία» καί «Μεταφυσική». Μέ τήν ἄδεια τοῦ διευθυντῆ τοῦ σχολείου Ἄριστοφάνη Τουλιοπούλου μελετήσαμε τὰ σωζόμενα χειρόγραφα.

Ὁ κώδικας εἶναι χαρτώος καί, δυστυχῶς, ἀχρονολόγητος. Ἡ μόνη χρονολογική ἔνδειξη περιέχεται στή μοναδική ἐνθύμηση πού ὑπάρχει στό κάτω μέρος τῆς σελίδος 6, ὅπου, μέ διαφορετικό ἀπό τό ὑπόλοιπο κείμενο γραφικό χαρακτήρα, ἀναγράφονται τὰ ἑξῆς: «Ἀφιέρωμα τῆς εὐγενοῦς ἀρχ. (οντίσσης) κ. Αἰκατερίνης Τζεντούρη διά τήν ἐν Γερανία ἀλληλοδ. (ἰδακτικήν) σχολήν τῆς Σιατίστης.

Βιέννη 1840, Μαῖου 12/24

Κωστ. Ν. Ζουπάν (βλ. εἰκόνα ἀριθ 17)

Ἡ δερμάτινη βιβλιοδεσία του εἶναι ἐξαιρετικῆς ἀντοχῆς καί τέχνης. Ἰδιαιτέρα ἡ ράχη εἶναι διακοσμημένη μέ χρυσότυπες βινιέττες. Στό ἐπάνω μέρος τῆς, μέσα σέ ἐρυθρό πλαίσιο, ὑπάρχουν τρεῖς λέξεις μέ κεφαλαῖα γράμματα: ΛΟΓΙΚΗ, ΦΥΣΙΚΗ, ΜΕΤΑΦΥΣΙΚΗ. Στή λέξη «ΛΟΓΙΚΗ» τό Γ ἀντικαθίσταται ἀπό τό λατινικό F ἐνῶ στίς λέξεις «ΦΥΣΙΚΗ» καί «ΜΕΤΑΦΥΣΙΚΗ» τό Σ ἀντικαθίσταται ἀπό τό λατινικό S. Ἐνδεικτικά σημάδια μιᾶς βιβλιοδεσίας ξενικῆς προελεύσεως (μᾶλλον αὐστριακῆς).

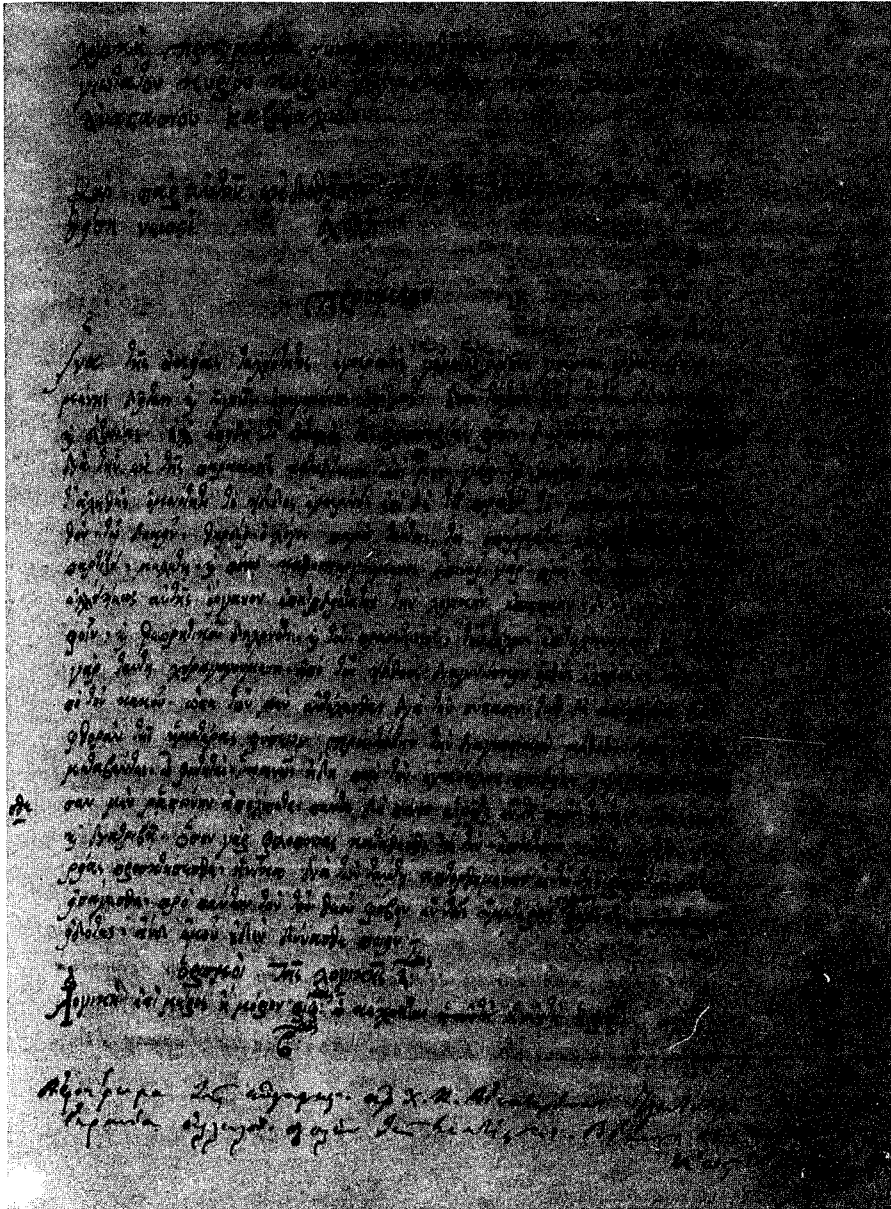
Οἱ διαστάσεις τοῦ κώδικα εἶναι 25×19 ἑκατοστά. Εἶναι ἀριθμημένος κατά φύλλο (ὄχι σελίδα). Ἡ ἀρίθμηση, προφανῶς μεταγενέστερη, ἔχει γίνει μέ μηχανή ἀριθμῆσεως. Περιέχει συνολικά 173 φύλλα, ἐνῶ ἀπό τό τέλος λείπουν, δυστυχῶς, πολλά φύλλα (περί τὰ 28) πού σχίσθησαν. Δέ γνωρίζουμε πόσα ἀπ' αὐτά ἦσαν γραμμένα. Στό ἐσώφυλλο, πού εἶναι πολύχρωμο, ὑπάρχει ἡ φράση «ἐκ τῶν τοῦ Δημητρίου Κωνσταντίνου Μπεζούκα» ἐνῶ στήν πίσω λευκή πλευρά τοῦ αὐτοῦ φύλλου ὑπάρχει ἡ φράση «καί τόδε πρὸς τοῖς ἄλλοις² ἐκ τῶν τοῦ Δημητρίου Κωνσταντίνου Μπεζούκα».

Στό πρῶτο (ἀριθ. 1) ἀπό τὰ ἀριθμημένα φύλλα ὑπάρχει ἡ λέξη «Θεέ» Τά φύλλα 2,3 καί 4 εἶναι τελείως λευκά. Στό φύλλο 5 διασάζεται μισοκατεστραμμένος ὁ τίτλος τοῦ πρώτου βιβλίου:

2. Ἡ φράση αὐτή, συνήθης στά βιβλία τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἀποτελεῖ κτητορικό σῆμα (ex-libris). Βλ. σχετικά ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ, Τό ἑλληνικό βιβλίο, σ. 148

Εικόνα 16. Ο τόμος με τη φιλοσοφική τριλογία του Κεφαλλιώτη, όπως βρέθηκε στη Σιάτιστα.

Εικόνα 17. Ἡ πρώτη σελίδα τῆς «Λογικῆς πραγματείας». Στὸ κάτω μέρος ἡ μοναδικὴ ἐνθύμησις στὰ ΧΣ.

«λογική πραγματεία ο
σοφολογιωτάτου ἡμῶν διδα
οδώρου Ἀναστασίου Καββα
Καί παρ' αὐτοῦ.....»

Τό πρῶτο ἔργο τοῦ Καβαλλιῶτη ἀρχίζει ἀπό τό φύλλο 6 μέ τόν τίτλο «Λογική πραγματεία συναρμολογηθεῖσα παρά τοῦ σοφολογιωτάτου κυρίου κυρίου διδασκάλου ἡμῶν Θεοδώρου Ἀναστασίου Καβαλλιῶτου καί παρ' αὐτοῦ ἐκδοθεῖσα ἐν τῇ τῆς ἰδίας πατρίδος ἰδρυ(ν)θείσῃ νεωστί σχολῇ».

Ἐπίσης ὁ τίτλος εἶναι γραμμένος μέ ἐρυθρά μελάνη, ὅπως ἐπίσης καί τὰ περισσότερα πρωτογράμματα καί οἱ τίτλοι τῶν κεφαλαίων. Πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι τὰ πρωτογράμματα δέν εἶναι ἰδιαίτερης τέχνης. Στό κάτω μέρος τοῦ φύλλου αὐτοῦ, ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, ὑπάρχει ἀφιερωματική ὑποσημείωση.

Τό φύλλο 6 περιλαμβάνει τό προοίμιο. Ἐν ληφθεῖ ὑπόψη ἡ διδακτική σκοπιμότητα τοῦ βιβλίου, ἀντιλαμβάνεται κανεῖς ὅτι τό προοίμιο ἐκφράζει, κατά κύριο λόγο, τίς ἰδέες τοῦ συγγραφέα. Ἡ «Λογική πραγματεία» τελειώνει στό φύλλο 35 μέ μιᾶ εἰσαγωγή στήν ἐπιστημολογία (εἰδική παράγραφος μέ τίτλο «περί ἐπιστήμης»). Στό τέλος προστίθεται μέ ἐρυθρά μελάνη ἡ φράση «τέλος τῆς λογικῆς πραγματείας καί τῷ Θεῷ ἡμῶν δόξα». Στό ἐπόμενο φύλλο 36 ἀρχίζουν οἱ «θέσεις λογικαί» μέχρι τό φύλλο 54^α, πού ἀποτελοῦν μιᾶ ἐναλλαγή ἐνστάσεων καί ἀποκρίσεων ὑπό τύπον ἀσκήσεων γιά ἐμπέδωση τῆς διδασκαλίας ὕλης. Τελειώνουν μέ τή φράση «τέλος καί τῷ Θεῷ δόξα καί κράτος». Ἀμέσως μετά ὑπάρχει ἡ σημείωση «γέγραπται αὕτη ἡ πραγματεία διά τῆς δξυγράφου χειρός τοῦ Δημητρίου τοῦ Κωνσταντινιάδου Μπεζούκα»⁴. Πρῶτος κτήτορας καί ἀντιγράφος τοῦ τόμου εἶναι τό ἴδιο πρόσωπο.

3. Τό α μετά τόν ἀριθμό ὑποδηλώνει τό πίσω μέρος τοῦ φύλλου.

4. Ἡ οἰκογένεια Μπεζούκα ἢ Μπιζούκα ἦταν εὐπορη Μοσχολίτικη οἰκογένεια ἐμπόρων μέ σημαντική κοινωνική παρουσία. Βλ. σχετικά ΜΑΡΤΙΝΙΑΝΟΥ, Ἡ Μοσχόπολις, σσ. 118-121 passim, τοῦ ἴδιου, Συμβολαί, σσ. 54-55, ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, Μοσχόπολις, σ. 30. Ἐπίσης ἕνας Δημήτριος Ἰωάννου Μπεζούκας προσυπογράφει διαμαρτυρία ἐναντίον τῆς παροχῆς προνομίων καί ἐλευθεριῶν σέ μέλη τῆς Kirchen-Gemeinde στή Βιέννη. Βλ. Σ. ΛΑΜΠΡΟΥ, «Ἐρευναι ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις καί ἀρχείοις Ρώμης, Βενετίας, Βουδαπέστης καί Βιέννης», ΝΕ 17 (1923) 120-121. Δέν στάθηκε δυνατό νά ἐξακριβωθεῖ πότε ἀκριβῶς ἔζησε ὁ ἀντιγράφος, ὥστε νά προσδιορισθεῖ μέ βεβαιότητα ἡ χρονολογία τῶν χειρογράφων. Πάν-

Ἐκ τὸ φύλλο 55 μέχρι καὶ τὸ 67 εἶναι λευκά. Ἐκ τὸ φύλλο 68 ἀρχίζει τὸ δεύτερο βιβλίον μετὰ τὸν τίτλον «Φυσικὴ πραγματεία ξυντεθεισα παρὰ τοῦ σοφολογιωτάτου διδασκάλου Κυρίου Θεοδώρου Ἀναστασίου Καβαλλιώτου ἐκ Μοσχολέως καὶ παρ' αὐτοῦ ἐκδοθεισα ἐν τῇ τῆς ἰδίας πατρίδος νεωστὶ ἰδρυ(ν)θείση σχολῇ». Ἀκολουθεῖ τὸ προοίμιον καὶ τὰ διάφορα κεφάλαια μέχρι τὸ φύλλο 134α ποῦ τελειώνει μετὰ τὴν φράσιν «τέλος καὶ τῷ Θεῷ δόξα καὶ κράτος». Στὰ φύλλα 90 καὶ 91 ὑπάρχουν δύο σχήματα: τῆς πνευματικῆς μηχανῆς καὶ τοῦ βαρομέτρου. Ἐκ τὸ φύλλο 135 μέχρι καὶ τὸ 145 εἶναι λευκά, ἐνῶ ἀπὸ τὸ φύλλο 146 ἀρχίζει ἡ «Μεταφυσικὴ» μετὰ τὴν πρόταξιν πάλιν τοῦ προοιμίου. Δυστυχῶς ἡ «Μεταφυσικὴ» εἶναι κολοβή, γιατί τὰ φύλλα μετὰ τὸ 173α λείπουν. Βέβηλον χέρι ἀπέκοψε τὰ φύλλα, ὅπου πιθανότατα νὰ ὑπῆρχαν καὶ περισσότερες διαφωτιστικὲς πληροφορίες γιὰ τὴν προέλευσιν τῶν χειρογράφων. Ἐπειδὴ τὰ σχισμένα φύλλα ἀναφέρονται σ' ἓνα καίριον γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη θέμα ὅπως ἡ μωσαϊκὴ κοσμολογία, τὴν ὁποία δίδασκε ὁ Καβαλλιώτης, δὲν εἶναι παρακινδυνευμένη ἢ ὑπόθεσις, ὅτι μπορεῖ νὰ σχίσθησαν τὰ φύλλα ἀπὸ κάποιον διαφωνοῦντα!

Ὁ γραφικὸς χαρακτήρας εἶναι ἐνιαῖος γιὰ τὰ τρία ἔργα, καλλιγραφικὸς καὶ εὐανάγνωστος. Ἐπειδὴ ἡ βιβλιοδέτησις καὶ ἡ κοπὴ τῶν φύλλων εἶναι μεταγενέστερη ἀπὸ τὴν προσθήκην ποῦ ὑπάρχουν στὸ περιθώριον, ὁρισμένους ἀπ' αὐτὰς ἔχουν κοπεῖ. Αὐτὸ ὅμως δὲν ἀλλοιώνει τὸ νόημα τοῦ κειμένου. Καὶ τὰ τρία βιβλία ἔχουν γραφῆ μετὰ μαύρην μελάνην, ἐνῶ γιὰ ὁρισμένους τίτλους καὶ τὰ περισσότερα πρωτογράμματα ἔχει χρησιμοποιοῦνθαι ἐρυθρά. Καὶ αὐτὸ μόνο ὅσον ἀφορᾷ στὴν «Λογικὴ πραγματεία». Ἡ «Φυσικὴ πραγματεία» καὶ ἡ «Μεταφυσικὴ» εἶναι ἐξ ὀλοκλήρου γραμμένες μετὰ μαύρην μελάνην.

Ὁ ἀντιγραφὴς χρησιμοποίησε ὁρισμένους συντομογραφίας καὶ ταχυγραφικὰς ἀπολήξεις.

Στὴ συνέχεια παραθέτομε τὰ προοίμια τῆς «Λογικῆς πραγματείας» καὶ τῆς «Φυσικῆς πραγματείας» καθὼς καὶ ὀλοκλήρως τὸ βιβλίον τῆς «Μεταφυσικῆς» γιατί παρουσιάζει μεγαλύτερον ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν.

ὡς εἶναι προγενέστερα τῶν χειρογράφων τῆς ρουμανικῆς Ἀκαδημίας, τὰ ὅποια ὅταν ἀντιγράφονται, ὁ Καβαλλιώτης εἶναι ἤδη πρωτοπαπᾶς. Ἐνῶ στὰ χειρόγραφα Σιατίστης δὲν ἀναφέρεται τέτοια ἰδιότητα. Ἐπομένως πρέπει νὰ ἀνήκουν στὴν πρώτη γενεὰ τῶν ἀντιγράφων, δηλαδὴ γύρω στὰ 1755 καὶ ἐνωρίτερα (μέχρι 1750).

I. ΠΡΟΟΙΜΙΑ

α) Λογική πραγματεία συναρμολογηθεῖσα παρά τοῦ σοφολογιωτάτου κυρίου κυρίου διδασκάλου ἡμῶν Θεοδώρου Ἀναστασίου Καββαλιώτου καὶ παρ' αὐτοῦ ἐκδοθεῖσα ἐν τῇ τῆς ἰδίας πατρίδος ἰδρυθείσῃ νεωστὶ σχολῇ¹.

Προοίμιον

Ἴνα τῆς οἰκειᾶς τελειότητος ἐγκρατῆς γένηται ἄνθρωπος, γνώμης ὀρθῶς βουλευομένης δεῖται, καὶ ὑγιᾶς ὀρεγομένης ὀρέξεως². διὰ τούτων γάρ τό τῆς εὐδαιμονίας καὶ εὐζωίας. ἀλλ' ἐπειδὴ τό ἐντελές³ τῆς φιλοσοφίας φύσις δωρεῖσθαι μόνῃ οὐ πέφυκε διὰ τὴν ἐκ τῆς παρακοῆς καταδίκην, ἐπὶ μὲν γάρ τῇ θεωρίᾳ πολλάκις τῇ πρὸς τ' ἀληθές ὁμοιότητι τό ψεῦδος ἐγκρίνει, ἐπὶ δέ τῇ πράξει τό μὴ ἀγαθόν, ὡς ἀγαθόν, τῷ δοκεῖν, θηρεῦει, ὁ λόγος παρά ταύτης τά σπέρματα λαβῶν προάγει καὶ ἀπαρτίζει, μελέτη καὶ πόνῳ καθυπουργούμενος. ἐπινοεῖ γάρ πρὸς τὴν ἀναπλήρωσιν τῆς ἐλλείψεως αὐτῆς ὄργανον ἐπιτηδειότατον τὴν λογικὴν ἐπιστήμην, δι' ἧς εὐμαρῶς ἀμφοῖν καὶ θεωρητικοῦ δηλονότι, καὶ τοῦ πρακτικοῦ, τοῦ τέλους ἐπιτυγχάνομεν. καὶ ἀληθές γάρ ταύτη χειραγωγούμενοι ἀπὸ τοῦ ψεύδους διαγιγνώσκουν ὀρθῶς ἔχομεν καὶ ἀγαθόν ἀπὸ τοῦ κακοῦ, ὥστε τῶν μὲν ἀντέχεσθαι διὰ τὴν σύστασιν, τῶν δέ ἀπέχεσθαι διὰ τὴν φθοράν τῆς ἡμετέρας φύσεως. πρὸς ταύτην τὴν διαγνωστικὴν μέθοδον θεῖα εὐδοκία μεταβάλλεται, ὃ φοιτηταί, ἱκανῶς ἤδη περὶ τὴν ἐγκύκλιον παιδείαν γεγυμνασμένοι, πᾶσαν μὲν ραστώνην ἀπολίπετε, πάντα δέ πόνον αἰρεῖσθε ἐν τῇ περὶ ταύτην ἐνασχολήσει, καὶ διατριβῇ. ὅσον γάρ ἂν φιλοπονίας κατάρθεσθε εἰς τὴν ἐπίκτησιν αὐτῆς, τοσοῦτον εὐχερείας προσκτήσεσθε,

1. ΧΣ, φ. 6.

2. «Πάντες οἱ ἄνθρωποι φύσει τοῦ εἰδέναι ὀρέγονται» (Μετά τὰ Φυσικά, Α980 α1).

3. Παραλείπεται στά ΧΡΑ.

ήνικα διά τῶν ταύτη κατορθουμένων ἐς τά τῆς φιλοσοφίας ἀνακτώρια⁴ εἰσάγεσθε, πρό πάντων, τόν τοῦ Θεοῦ φόβον ἐν τοῖς ὑμετέροις στέρνοις φέροντες ἀεὶ, ἀκριβῶς εἰδότες, τό ἄνευ ἐμοῦ οὐδέν δύνασθε ποιεῖν⁵.

β) Φυσική πραγματεία ξυντεθεισα παρά τοῦ σοφολογιωτάτου διδασκάλου κυρίου Θεοδώρου Ἀναστασίου Καββαλιώτου τοῦ ἐκ Μοσχοπόλεως καί παρ' αὐτοῦ ἐκδοθεισα ἐν τῇ τῆς ἰδίας πατρίδος νεωστί ἰδρυ(ν)θείση σχολῇ⁶.

Προοίμιον

Οὐδέν τῶν ἐν τῷ μετὰ σώματος βίῳ ἄλλο καί εἶναι καί λέγεσθαι ἀγαθόν δίκαιον ἂν εἴη, ὀρθῶς τε καί μάλα σαφῶς τῆς κρίσεως γενομένης ὅτι μή τό τῆς φιλοσοφίας. αὕτη γάρ ἐστὶ καί μόνη τό θεϊότατον ἅμα πάντων καί σωστικώτατον. διὰ ταύτης ἄνθρωποι ἐπὶ τοῦ ἀκροτάτου τῶν ἐφετῶν ἀφικούντες, καί τῆς ἐσχάτης εὐδαιμονίας ἐγκρατεῖς ὑπάρχουσιν ὄντες, θείας φύσεως κατὰ τό δυνατόν καί κλήσεως μετασχεῖν κληρωσάμενοι. Ἐκ γάρ μιᾶς ταύτης οἷα πηγῆς τινός πολυχεύμενος τῆς θεωρίας καί τῆς πράξεως, τῶν ἀρχῶν ἐκπηγάζουσῶν ἢ κατ' ἄνθρωπον ἐνική δυάς τυγχάνει ἀνελλιπῶς τῆς ἰδίας τελειότητος γινώσκουσα μετὰ λόγου τά ὄντα καί εἰς τό πράττειν οὐ τάξεως ἄνευ σπεύδουσα. πρός τοῦτον οὖν τόν ἀγῶνα ἀποδυομένους, χρεῶν ὑμᾶς ὑπομνήσαι τινά τῶν οὐ μικρόν τό ἐπάναγκες ἐχόντων. ἐν γάρ ἀκραδάντῳ τῆς πίστεως θεμελίῳ στερεωθέντας, χάριτι Θεοῦ, μή πάντας ἀπλῶς τοὺς φιλοσόφους παραδέχεσθαι, μηδ' ἀεὶ, ἀλλά τοὺς λόγους ἀναγκαίους ἐπὶ ταῖς ἀποδείξεσι χρωμένους καί ἡνίκα μή ἀπάδοντας ἑαυτοὺς παρέχονται τῇ καθολικῇ ἐκκλησίᾳ. τοὺς δέ πιθανῶ λόγῳ παρασύροντας ἐπὶ τό ψεῦδος, καί παρά ταύτην κανόνα ἀκριβῆ καί στάθμην τῆς φιλοσοφίας οὐσαν φρονοῦντας καί μισεῖν ὡς ἀπατεώνας καί παντί σθένει πολεμεῖν ὡς λυμεώνας. ὃ δέ τινες κακῶς ἐθίζουσι φάσκοντες, ὅτι: τοῦτο κατὰ τὴν φιλοσοφίαν καί τοῦτο κατὰ τὴν πίστιν ὡς πάντῃ ἄλογον καί γελοῖον ἀποδοκιμάζειν· ἢ γάρ φιλοσοφία πρός τὴν ἀλήθειαν ἀφορᾷ μίαν καί ἀπλουστάτην οὐσαν. ὑμεῖς γοῦν οἵτινες πρός ταύτην σὺν Θεῷ φιλοσοφίας ἀπτόμενοι, ἐπείγεσθε πάσας τὰς δόξας τῶν φιλοσόφων καί ταῦτα τοῦ κορυφαίου πάντων Ἀριστοτέ-

4. Ἐκφραση πού χρησιμοποιεῖ ὁ Θεόφιλος Κορυδαλέας. Βλ. Ν. ΨΗΜΜΕΝΟΥ, Ἡ Ἑλληνικὴ φιλοσοφία ἀπὸ τό 1453 ὡς τό 1821, τ. 1, σ. 255. Δέν ἐπισημάνθηκε ὁμοῦς καμμία ἄλλη ὁμοιότητα, τουλάχιστον ὡς πρός τό συγγραφικὸ ὕφος.

5. Ἰωάν. 15, 5.

6. ΧΣ, φ. 68.

λους ἐπὶ τὴν ἀλήθειαν ὅσον δυνάμεως, λέγω δὴ τὴν χριστιανικὴν πίστιν ἀνάγετε, τὸν ποιητὴν ἀπάντων τοῦ ἔργου κρηπίδα προθέμενοι, ἀρχὴ τοὶ γὰρ σοφίας φοβεῖσθαι τὸν Κύριον⁷, τοῖς θείοις ἀνδράσι εἴρηται. οὐδενός μὲν γὰρ ἄλλως τῶν ἐπαινετῶν εἰς τέλος ἔλθειν τοῦ κυνηγεσίου ἔσται, πολὺ δὲ μᾶλλον τοῦ τῆ ἀξία καὶ τῆ δυνάμει, ὅτι πλείστον πάντων ὑπερέχοντος. ἀλλὰ καὶ τὸ ἡδοναῖς ἀποπτύστοις δουλεύειν μέγας δεσμός τῆς ψυχῆς καθέστηκε, φύσεως ἐλευθέρως λαλούσης, ἣ δοκεῖ Σωκράτει, τῷ ἦττονι γὰρ ἔφη τῶν ἀπὸ σώματος ἡδονῶν⁸ πάνπαν οὐδεμιᾶς ἀρετῆς προσήκειν, ὃν ῥᾶστα ἀπαλλαγῆναι δυνήσεται ὁ φιλοσοφίας ἐπιθυμῶν ἐάν τὴν φιλοπονίαν σύνοικον ἑαυτῷ λαβῶν, τοῖς μὲν τῶν μοχθηρῶν καὶ φαύλων ὁμιλίας ἀπάγεται, τῇ δὲ τῶν ἐνδόξων συνουσίᾳ καὶ τῆς σοφίας λόγον ποιούμενος ἐγκαθισταμένη διὰ θαύματος ἄγων τὸ ἐκείνων μεγαλεῖον καὶ εἰς ζῆλον ἀπλέτῳ ἔρωτι τῷ πρὸς φιλοσοφίαν διεγειρόμενος. ἰσχυρώτατοι μέντοι ἔσεσθε πρὸς τὸ παθῶν κατακρατῆσαι καὶ κτηνώδους ζωῆς ἀνώτεροι γενήσεσθε, εἴγε τὸ ὑψηλὸν τῆς ἑαυτῶν φύσεως συνιέντες, τὴν εἰκόνα καθαρῶς αἰδούμενοι ἢτε τοῦ ποιήσαντος, καὶ τὸ ταπεινὸν καὶ εὐτελές μὴ ὑμᾶς λάθῃ τὴν ἀπὸ τοῦ σώματος τῆς ψυχῆς λύσιν μελέτην ἀεὶ ποιουμένους.

7. Ψαλμ. 110, 10 «ἀρχὴ σοφίας φόβος Κυρίου».

8. Στὸ κείμενο: ἡδονῶν.

II. ΜΕΤΑΦΥΣΙΚΗ¹

Προίμιον

(f. 125) Τό τῆς μεταφυσικῆς ὄνομα κατὰ τὴν τῶν πολλῶν ἱστορίαν εἴληπται ἀπὸ τοῦ ταύτην μετὰ τὰ Φυσικά εὑρεθῆναι, καί, τούτοις προστεθῆναι ὑπὸ τῶν τοῦ Ἀριστοτέλους ὁπαδῶν, ἢ ὡς φασί τινες ταύτην ἀπὸ τοῦ μετὰ τὴν φυσικὴν παραδοθῆναι. οἱ νεώτεροι δὲ τὴν κλήσιν ταύτην παραδέχονται, μόνον διὰ τὸ πράγματα ἀνώτατα τουτέστιν ὑπὲρ τὴν τῶν σωμάτων κείμενα φύσιν, διαλαμβάνειν, οἷα τὰ πνευματικὰ τὰ τῆς ὕλης πόρρω ὑφιστάμενα, τὰ ὑπὲρ τὴν ὕλικὴν δυνάδα, καί τὴν ὕλικὴν παχύτητα. διττὴ δὲ ἡ τῆς ὕλης διαίρεσις, καὶ ἀφαιρέσις τῶν πραγμάτων, κατὰ τὴν οἰκειάν δηλαδὴ φύσιν, οἷαι εἰσὶν αἱ πνευματικαὶ οὐσίαι Θεός, ἄγγελος, νοὺς ἀνθρώπειος. ἢ διὰ τῆς τοῦ νοὸς ἀφαιρέσεως, ὡς ὅτε τὴν κατανόησιν αὐτῶν κατὰ γένος ἔχωμεν, ἥτοι καθόλου τισιν ἰδέαις. πρώτη οὖν φιλοσοφία ἢ μεταφυσικὴ ἐπιστήμη καὶ ἔστι, καὶ λέγεται, ἅτε δὴ ὡς γενικωτάτη τοῦ ἀνθρωπίνου νοὸς τὰς ἐννοίας, καὶ τὰς ἀρχὰς ἐρευνῶσα, καὶ τῶν ἄλλων ἐπιστημῶν μήτηρ ὑπάρχουσα. πάσας γὰρ ἐν ἑαυτῇ περιέχει, καὶ πάσας τὰς ἀρχὰς ἀπονέμει καὶ τὰ ἴδια ἐκάστης ἀξιώματα, δι' ὧν τὰς οἰκείας ποιῶντας ἀποδείξεις ζυγοστατεῖ· ἀνθ' ὅτου καὶ τὸν ὀρισμὸν ἐπιδέχεται οὕτως. μεταφυσικὴ ἔστι σοφία, ἢ ἐπιστήμη θεωρητικὴ περὶ τὸ ὄν κατὰ γένος, καὶ τὰς τοῦ ὄντος διαθέσεις τῶ νῶ ἀφηρημένας, καὶ περὶ τὰς πνευματικὰς οὐσίας ἰδίως καθὸ φυσικῶ λόγῳ γνωσταὶ εἰσὶν, ἐνασχολουμένη. λέγεται σοφία ὅτι περὶ ἀνώτατα, τουτέστι γενικώτατα, καὶ ἐξοχώτατα διὰ ὑψηλοτάτων ἀρχῶν, ἢ λόγων, ἐνασχολεῖται, καὶ γὰρ τι τοῦ κατὰ γένος ὄντος καθολικώτερον, ἢ τί τοῦ Θεοῦ ἐξοχώτερον, καὶ

1. Στά ΧΡΑ: «Μεταφυσικὴ συντεθεῖσα παρὰ τοῦ αὐτοῦ ἱεροκλήρυκος καὶ πρωτοπαπᾶ Θεοδώρου Ἀναστασίου Καβαλλιώτου». Τοῦ τίτλου προηγεῖται ἡ φράση «ὁ Θεός ἡγείσθω». Ἀντίθετα στά ΧΣ τὸ ἔργο τιτλοφορεῖται ἀπλᾶ «Μεταφυσικὴ».

¹Ἡ ἀρίθμηση τῶν φύλλων (f) ἀκολουθεῖ τὰ ΧΡΑ.

τιμιώτερον· ἐπειδὴ δὲ τὰ περὶ τοῦ ὄντος κατὰ γένος, τὰ περὶ Θεοῦ, καὶ τὰ περὶ τοῦ ἀνθρωπίνου νοός κατ' εἶδος ἄτρεπτα εἰσὶ, καὶ ἀτρέπτοις λόγοις παρ' αὐτῆς ἀποδείκνυται, τέθειται καὶ ἐπιστήμη, τουτέστι γνώσις βεβαία, καὶ καθαρὰ πράγματος ἀναγκαίου, καὶ ἀτρέπτου διὰ τῶν αὐτοῦ αἰτιῶν, ἢ λόγων, πρόσκειται δὲ καὶ ὡς θεωρητικῆ, ὅτι οὐδὲν περὶ ταῦτα πράττει, οὐδέ πράττειν διδάσκει, ἀλλὰ θεωρεῖ μόνον καὶ τὰς ἀποδείξεις τῶν κατὰ τὴν ἀξίαν ὑπερχόντων τῶν ἄλλων, καὶ πρῶτα παρὰ τοῦ νοός τὰς ἑαυτοῦ ἐννοίας φυσικῆ τάξει διευθύνοντος ἐπιλαμβανομένων θηρεύουσα τυγχάνει.

Κεφάλαιον πρῶτον

(f. 126) Περὶ τοῦ ὄντος καὶ τοῦ τρόπου, ἦτοι τῆς ιδιότητος αὐτοῦ κατὰ γένος.

Διττόν ἔχει τὸ σημαϊνόμενον τὸ ὄν, καὶ τὸ μὲν λέγεται ὄν ὡς μετοχὴ τοῦ εἰμί ρήματος δι' οὗ ἢ κατὰ τὸ ἐνεστός, καὶ κατ' ἐνέργειαν ἐπισημαίνεται ὑπαρξίς, ἢ τοῦ πράγματος, ἢ τοῦ τρόπου ὅπερ ἐστὶν ὡς τὸ ὑπάρχον, τὸ δὲ ὅπερ ὀνόματος μόνον σημαντικόν ἐστί. καὶ δηλοῖ πρᾶγμα, ἢ οὐσίαν ἣτις ὑπάρχει, ἢ ὑπάρξει δύναται. κατὰ τοῦτο τὸ σημαϊνόμενον παρὰ φιλοσόφοις τὸ ὄν λαμβάνεται, καὶ τούτου οὐδὲν ὄλως διαφέρει πρᾶγμα καὶ οὐσία. εἴτε γάρ ὑπάρχει ἐνεργείᾳ, εἴτε μὴ ὁ ἄργυρος, ὁ σίδηρος, ἀληθῶς αἰεὶ ἔχουσιν αἱ προτάσεις ὁ ἄργυρος ἐστὶ ὄν, ὁ σίδηρος ἐστὶν ὄν πρᾶγμα οὐσία.

Τὸ ὄν ὡς μετοχὴ μὲν λαμβανόμενον, ὀρίζεται οὕτως. ὄν ἐστὶν ὅπερ ὑπάρχει, ὡς ὄνομα δὲ οὕτως, ὄν ἐστὶν καθ' αὐτὸ ὑφίσταται οἷον Θεός, ἄγγελος, ἄνθρωπος, λίθος.

Ὁ τρόπος ὄν ἦτοι πρᾶγμα οὐκ ἐστίν, ἀλλὰ τρόπος τούτου ἦτοι διάθεσις· ἄλλῃ ὡς ὑποκειμένῃ ἐνυπάρχουσα οἷον ἡ ἐπίληψις, ἡ ἀνάμνησις τῷ νῷ, τὸ σχῆμα, καὶ ἡ κίνησις τῷ σώματι. κἂν τούτῳ ἡ διάκρισις τοῦ τρόπου ἦτοι τοῦ συμβεβηκότος ἀπὸ τοῦ ὄντος. ὅτι τὸ μὲν ὡς ὑποκειμένον ἄνευ σχέσεως ἐπιλαμβάνεται, τὸ δὲ ὡς ἐν ὑποκειμένῳ ζῆ ἄνευ τάξεως. τούτου γάρ ἐκτός, φυσικῶς εἶναι ἀμήχανον.

Κυρίως μὲν τὸ ὄν τὴν οὐσίαν σημαῖνον, καταχρηστικῶς διὰ τὸν τρόπον ἐν τούτοις συνώνυμον οὐκ ἐστίν. οὐ μὴν δὲ ἀλλὰ μῆδ' ἐν τῷ πραγματικῷ ὄντι, καὶ τῷ κατ' ἐπίνοιαν πολλῶ μᾶλλον, καὶ ταῦτα εἶγε τοῦτο ἀντὶ συναθροίσεως ληφθῆ δύο ἢ πολλῶν διαφωνίας ζῆ ἀπηλλαγμένον ἰδεῶν. ὡς ὅτε ἐκ τῆς τοῦ νοός, καὶ τῆς τοῦ σώματος ἰδέας σωματικός πλάττεται, καὶ ἐκ τῆς τοῦ λίθου καὶ τοῦ ξύλου λίθος ξύλινος, ὄντα γάρ κύκλον τετράγωνον, καὶ ράβδον ἄνευ ἄκρων ἐπιλαβεῖν δύναται, ἀντιφάσει μὴ περιπίπτων.

Τὸ κατ' ἐπίνοιαν ὄν, ἀδύνατον γνωστόν ὀρίζουσιν. ὁθεν ἐάν ζητῶσι

πότερον τῆ τῆς διανοίας δυνάμει, ἢ τῆ τῆς θελήσεως γίνεται, ἀπαντητέον οὐδετέρας, ὅτι οὐδέ εἶναι ὄλως, οὐδ' ἐπιληφθῆναι δύναται. ὁ γάρ λίθος καί τό ξύλον χωρίς καθ' ἓν νοεῖσθαι δυνατόν, ἢ δέ τοῦ ξυλίνου λίθου ἰδέα, καί ἐπιληψις ζυντεθῆναι ἀδύνατον.

Τό ὄν συνωνύμως τῆ θεία φύσει (ἥτις ἐστί τό κυρίως καί πρώτως ὄν) καί τῆ κτιστῆ οὐ προσήκει οὐσία. Ὅτε γάρ ἐπιλαμβάνομεν τό ὄν ἀπλῶς ἥτοι τό αὐτό εἶναι, ἵνα οὕτως εἶπω, οὐδέν ἕτερον, εἰμή τόν Θεόν αὐτόν ἐπιλαμβάνομεν. ὁ μὲν γάρ Θεός ἐστί τό αὐτοεῖναι, αἱ δέ κτισταί οὐσῖαι οὐκ εἰσὶ τό αὐτοεῖναι, ἀλλ' ἔχουσι τό εἶναι, ἥτοι μετέχουσι τοῦ εἶναι, καί τοῦ Θεοῦ οὐχ ἥττον διενηνόχασιν ἤπερ ἡ εἰκῶν τοῦ ἀνθρώπου καί ἡ σκιά τοῦ (f. 127) δένδρου.

Ὁ τοίνυν Θεός ἐστί κατ' οὐσίαν. αἱ δέ κτισταί οὐσῖαι ὄντα κατὰ μετοχήν, τοῦτου χάριν καί ἀπλῶς κλητέος ὁ ὄν. πηγὴ γάρ ἐστί καί πλήρωμα τοῦ ὄντος παρ' οὗ τὰ ἄλλα τυγχάνει τῆς ὑπάρξεως. Ἐπειδή δέ ἀπείροις τρόποις τὰ τῆς μεταλήψεως δέχεται τὰ κτίσματα, ἢ αὐτοῦ ἰδέα ἡμῶν οὐκ ἀδιαίρετος, ἐστὶν ἰδέα τοῦ ὄντος, ἥτις γενική καί πως ἐκτεταμένη, καί ἀδιόριστος, καί ἐστὶν ἰδέα τῶν διαφόρων τρόπων καθ' οὓς αὐτοῦ τὰ κτίσματα μετέχει, οἵτινες διαφοραὶ καλοῦνται τοῦ ὄντος. Ἄνευ τινός τοῦ Θεοῦ ἰδέας, ἥτοι τοῦ ὄντος τοῦ ἄκρας τελείου, τοῦ ὄντος τοῦ ἀπείρου τοῦ ἀορίστου τοῦ μὴ συστελλομένου, οὐδεμία ἡμῖν ὑπῆρχεν ἰδέα τοῦ ὄντος κατὰ γένος, ὁ ἀπό πάντων τῶν καθ' ἕκαστα ἀφηρημένων εἶναι λέγεται. Ἡ τοῦ κατὰ γένος ὄντος ἰδέα, οὐδέν ἕτερον εἶναι δοκεῖ, ὅτι μὴ τοῦ αὐτοῦ Θεοῦ ἢ ἰδέα.

Εἶγε τό θεῖον ὑπό τινῶν τάττεται ἐν τῇ κατηγορίᾳ, καταχρηστικῶς τοῦτο γενέσθω διὰ τινά² ἀναλογίαν μεταξὺ Θεοῦ καί κτίσματος τυγχάνουσιν. οὐ μὴν δέ κυρίως, πῶς γάρ ἐμπερικλεισθήσεται ὁ ἀπεριόριστος καί ἄπειρος ἐν πεπερασμένοις, ἄπαγε, οὐδέ γάρ οὐδέ τό ὄν, ὡς εἰπόντες ἔφθημεν, συνωνύμως ἀνήκει τῷ Θεῷ καί τοῖς κτίσμασι. σκιαὶ γάρ τὰ κτιστά τῷ Θεῷ παραβαλλόμενα. Ὅρίζεται τό κατὰ γένος ὄν οὕτως, ὄν ἐστί πρᾶγμα τι, ἢ οὐσία, ἢ ὄν ἐστί τό καθ' αὐτό ὀφιστάμενον³.

Διαιρεῖται τό κατὰ γένος ὄν εἰς πνεῦμα καί σῶμα. τό πνεῦμα ἢ ἐστὶν ὁ Θεός, ἢ ἄγγελος, ἢ ἀνθρώπιος νοῦς, ἀλλ' ἀναλόγως, οὐ συνωνύμως, τό δέ σῶμα ἢ ψυχῆς ἁμοιρον ἐστίν, ὡς ὁ οὐρανός, καί ἡ γῆ, καί ἄλλα, ἢ ἐστὶν ἔμψυχον καί τοῦτο, ἢ οὐκ ἔχει δύναμιν τοῦ βαδίζειν, ὡς τό φυτόν, ἢ ἔχει ὡς τό ζῶον, ὅπερ ἢ λόγου ἀμέτοχον ὡς τό ἄλογον, ἢ λόγου μέτοχον, ὡς ὁ ἄνθρωπος.

2. Στό περιθώριο: καθ' ὃ τό θεῖον αἴτιον, τὰ δέ κτίσματα αἰτιατά.

3. Στό περιθώριο: τουτέστι τό ὡς ὄνομα λαμβανόμενον.

Ἐνθεν τοι τρία γένη ὄντων εἰσίν, ἧ ὅλως πνευματικόν ὡς Θεός καί ἄγγελος, ἧ ὅλως σωματικόν ὡς ἀήρ καί ὕδωρ, ἧ μικτόν ἐξ ἀμφοτέρων, ὡς ὁ ἄνθρωπος, ὅστις ἐκ ψυχῆς ἄλλου, καί σώματος ἐστί συγκείμενος.

Τούτοις ἅπασι τά οἰκεῖα προσήκουσιν οὐσιώδη κατηγορούμενα, ὧν ἄνευ οὐδέ εἶναι, οὐδέ νοεῖσθαι δύναται. ταῦτα δέ εἰσὶ τό γένος, τό εἶδος, καί ἡ διαφορά, οἷον ὁ Θεός. οὐ μόνον ἐστί πνεῦμα, οὐ μόνον ἐστίν οὐσία, οὐ μόνον ὄν, ἅτινα κατηγορούμενα αὐτοῦ γενικά ὑπάρχουσιν, ἀλλ' ἐτι ἐστίν ἄκρως τέλειος, δικαιοτάτος, παντοδύναμος καί τ' ἄλλα πάντα ἀριθμόν νικῶντα, ἅτινα διαφοραί εἰσίν, ὧν ἄνευ τό πανταχόθεν τέλειον ὄν εἶναι οὐκ ἔχει, οὕτως ὁ ἄγγελος ἐστί πνεῦμα, ἐστίν οὐσία καί ὄν, ὥσπερ καί τό ξύλον ἐστί σῶμα, ἐστίν οὐσία καί (f. 128) πᾶγμα, ἅτινα εἰσίν ἑκατέρου κατηγορούμενα γενικά, ἀλλ' ἐπί τούτοις τὰς ἰδίας αὐτῶν ἔχουσι διαφοράς τῇ ἰδίᾳ ἐκάστου πράγματος φύσει προσηκούσας. ὁ γάρ ἄγγελος πνευματικός ἐστί νοερός, τό ξύλον ἐστί σωματικόν ἐκτεταμένον. Ταῦτα τά οὐσιώδη κατηγορούμενα, βαθμοί καλοῦνται μεταφυσικοί, βαθμοί μὲν ὅτι οἱ μὲν ἀνώτεροι, τουτέστι γενικώτεροι, καί καθολικώτεροι, οἱ δέ κατώτεροι καί ἐν τοῖς ἀνωτέροις περιεχόμενοι. καί γάρ τό εἶναι ὄν πλείουσι προσήκει, ἤνεπε τό εἶναι σῶμα, ὅτι τό σῶμα ὑπό τό ὄν ἐστίν, ὥσπερ ὑπό τό σῶμα τό ξύλον, ὥστε διά τῶν βαθμῶν τούτων ἀπό τοῦ κατωτάτου εἶδους πρὸς τό ἀνώτατον γένος ἀνάβασις γίνεται καί ἀπό τοῦ ἀνωτάτου γένους πρὸς τό κατώτατον εἶδος κατάβασις, μεταφυσικοί δέ, ὅτι τῇ διανοίᾳ ἀφαιροῦνται. καί γάρ ὡς ἀνωτέρω εἶπωμεν, μεταφυσικόν λέγεται τό ἧ κατά τήν ἑαυτοῦ φύσιν πνευματικόν ὑπάρχον ἧ τῷ νῷ τῆς ὕλης ἀφηρημένον καί κατά γένος ἐπιληφθέν.

Ζήτημα ἐνταῦθα γίνεται, πότερον οἱ τοιοῦτοι βαθμοί, ἧτοι τά κατηγορούμενα ταῦτα, ἐν τῷ αὐτῷ ἀτόμῳ πραγματικῶς διακρίνονται ἀλλήλων, ἧ οὐ.

Πᾶσι γνωστόν ἐστί, ἐκεῖνα πραγματικῶς διακρίνεσθαι ἀλλήλων, ἅτινα οὐχ ἐν καί τό αὐτό τυγχάνει, ὥστε τούς μεταφυσικούς βαθμούς τῶν πραγμάτων τῶν ἀπλῶς πνευματικῶν ἧ ἀπλῶς σωματικῶν, οὐδ' ἀπ' ἀλλήλων ἀμοιβαίως, οὐδ' ἀπό τῶν ἰδίων ἀτόμων πραγματικῶς διακρίνεσθαι. ἐν γάρ τῷ Θεῷ ἡ θεότης, ἡ σοφία, ἡ παντοδυναμία καί τὰ λοιπά οὐσιώδη προσόντα, οὐδ' ἀπ' ἀλλήλων, οὐδ' ἀπό Θεοῦ πραγματικῶς διακρίνεται. ὡσαύτως τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαήλ, ἡ μιχαηλότης, ἴν' οὕτως εἶπω, ἡ ἀγγελική φύσις, καί ἡ πνευματική οὐσία οὐδόλως διενηνόχασιν, καί τοῦ ξύλου, ἡ ξυλότης οὐδέν γάρ ἄλλο ἢ σωματικότης, καί ἡ οὐσία τοῦ ξύλου, εἰμῆ αὐτό τό ξύλον διαφόρως τῇ διανοίᾳ θεωρηθέν.

Ἐν τῷ ἀνθρώπῳ τῷ σωματικῷ ὄντι, διακρίνονται πραγματικῶς οἱ πνευματικοί βαθμοί ἀπό τῶν σωματικῶν. ἡ γάρ σωματικότης, ἧτις ταυτόν

ἐστὶ τῷ σώματι, ἢ ἔκτασις, ἢ ἀντιτυπία καὶ τὰ λοιπὰ σωματικά κατηγορούμενα ἀπὸ τῆς λογικότητος, ἢ πνευματικότητος, ἢ ἐλευθερίας, ἅτινα ὁ αὐτὸς νοῦς ὑπάρχει, διήρηται παντάπασιν, καὶ ὁ ἄνθρωπος λέγεται σωματικός, καὶ ἐκτεταμένος καὶ πάλιν πνευματικός καὶ ἐλεύθερος, ὅτι αἱ προσηγοῖαι τῶν ὑποστάσεων εἰσὶν ἤτοι τοῦ ὅλου, τὸ ἐκείνου μὲν σῶμα οὐ πνευματικόν, οὐ δ' ὁ νοῦς σωματικός καὶ ὅταν φιλόσοφος κατονομάζεται ἢ θεολόγος τῷ αὐτῷ νῷ, οὐχὶ τῷ σώματι ἐπαρῆκει, εἰμὴ καθ' ὃ αἱ σωματικαὶ διαθέσεις ἀφορμὴν τοῦ διανοεῖσθαι διδόνασιν.

Ἐάν τινά κατηγορήματα, ὧσιν τότε σῶμα καὶ τὸν νοῦν ἅμα ἐμπερικλείοντα τοῦ ὅλου ταῦτα οὐ διαιροῦνται, οἷον ἡ ἀνθρωπότης οὐδὲν ἕτερον ἐστίν, εἰμὴ τὸ σῶμα καὶ ὁ νοῦς, καθ' ὃ ἅμα ξυνάπτονται καὶ ὅλον τι συνιστῶσιν. οὐ γὰρ μόνον τὸ σῶμα, οὐδὲ μόνος ὁ νοῦς ἐστίν ἡ ἀνθρωπότης, ἀλλ' ὁ νοῦς καὶ τὸ σῶμα ἅμα συνημμένα τὸν ἄνθρωπον τελειοῦσιν. Λεγομένου τοίνυν τοῦ Θεοῦ ὄντος τελείου, καὶ τοῦ πνεύματος οὐσίας νοεῖας τὸ γένος, καὶ ἡ διαφορὰ (f. 129) οὐδόλως ἀλλήλων πραγματικῶς διακρίνονται, ἀλλ' εἰσὶν ἓν καὶ τὸ αὐτὸ πρᾶγμα διαφόρως θεωρηθέν.

Ὡς ὃν μὲν ἀπλῶς τὸ θεῖον νοούμενον, τοῖς ὑπ' αὐτοῦ κτιζομένοις ξυμφανεῖ τουλάχιστον ἀναλόγως, ὡς ὃν δὲ τέλειον τουτωνί πάντῃ διενήνοχεν. Ἡ μεταφυσικὴ αὐτῆ σύνθεσις ἀπὸ τῆς ἡμετέρας διανοίας ἔχει τὸ εἶναι. πεπερασμένη γὰρ ἡ ψυχὴ ἡμῶν οὐσα διαφόρους αὐτοῦ ὄψεις, ἤτοι τρόπους ἢ κατηγορούμενα νοεῖ. Οὐδὲ τὸ ἀπλῶς ὃν τοιαύτης ἀμοιρεῖν ἔχει συνθέσεως, καὶ γὰρ ὃν ἐστίν, ἰδοὺ τὸ γένος, καὶ ἀπλοῦν ἐστίν. ἰδοὺ καὶ ἡ διαφορὰ.

Ἐν τῷ ἀνθρώπῳ τὸ γένος, καὶ ἡ διαφορὰ πραγματικῆ διακρίνονται διαιρέσει καὶ ἐκ μερῶν γὰρ διαφόρων ἐστὶ συγκείμενος, ἡ ζωότης γὰρ καὶ ἡ λογικότης ταυτὸν ἐστὶ τοῖς πραγματικῶς διαιρουμένοις, τουτέστι τῷ σώματι, καὶ τῇ ψυχῇ. οὐδὲν γὰρ ἡ ζωότης (ἦτις ἐστὶν ἀρχὴ τῶν ζωτικῶν ἐνεργειῶν, καὶ συνωνύμως τῷ ἀνθρώπῳ, καὶ τοῖς ἀλόγοις ἀνήκουσα) εἰμὴ τὸ σῶμα τὸ ὀργανικόν, καθ' ὃ τῇ τῶν ζωτικῶν πνευμάτων χορηγία ἐκτελεῖν τὰς ζωηρὰς ἐνεργείας δύναται. καὶ ἡ λογικότης (ἦτις ἐστὶν ἀρχὴ τοῦ συλλογιζέσθαι) οὐδὲν ἄλλο, ὅτι μὴ αὐτὸς ὁ νοῦς ὁ ἐπιλαμβάνων, κρίνων, συλλογιζόμενος καὶ διατάττων, καὶ ὁ ἐν ταῖς ἑαυτοῦ διανοήσεσι τοῦ σώματος μὴ κρεμάμενος, εἰ καὶ πολλάκις ἐκ τῶν σωματικῶν κινήσεων ἀφορμὴν τοῦ διανοεῖσθαι λαμβάνει.

Ἐκ τούτων πρόδηλον, ὅτι οὐδεμία φύσις ὑπάρχει καθόλου ἐν τοῖς πράγμασιν, μία πραγματικῶς οὐσα ἐν τοῖς πολλοῖς, καὶ ἐπιτηδεῖα πρὸς τὸ κατὰ πολλῶν κατηγορεῖσθαι. ἡ γὰρ γενικὴ φύσις, οἷον ἡ ζωότης θεωρηθεῖσα, ἢ ἐν τῷ Πέτρῳ, ἢ ἐν τῷ Παύλῳ, οὐδόλως διαιρεῖται τοῦ σώματος τοῦ ὀργανικοῦ, καὶ ἐμψύχου, ἢ τοῦ Πέτρου, ἢ τοῦ Παύλου ὡς

εἴρηται ὡσαύτως ἡ εἰδική φύσις, οἷον ἡ ἀνθρωπότης ἐν τῷ Πέτρῳ τὸ σῶμα ἐστὶ καὶ ὁ νοῦς τοῦ Πέτρου, ἐν τῷ Παύλῳ τὸ σῶμα καὶ ὁ νοῦς τοῦ Παύλου. τὸ σῶμα καὶ ὁ νοῦς τοῦ Πέτρου οὐκ εἰσὶν ἐν καὶ τὸ αὐτὸ τῷ σώματι καὶ τῷ νῷ τοῦ Παύλου, καὶ ἡνίκα ὁ Πέτρος λέγεται ἄνθρωπος, καὶ ὁ Παῦλος ἄνθρωπος, οὐχ ὁ αὐτός κατ' ἀμφοτέρων κατηγορεῖται, ἀλλ' ἄλλος, καὶ ἄλλος, οὐ μὴν δέ, ἀλλ' οὐδέ ἐν τῷ νῷ ἡ καθόλου φύσις ὑπάρχει. καθόλου γὰρ λέγεται ἡ δυναμένη πολλοῖς ἐνυπάρχειν, καὶ κατὰ πολλῶν κατηγορεῖσθαι, ἡ δέ κατὰ τὸ ἀντικείμενον ἰδέα τοιαύτη οὐκ ἐστίν, ἀλλὰ παριστάναι μόνον δύναται, πολλά εἶδη, γενικὴ οὐσα, καὶ πολλά ἄτομα, εἰδική τυγχάνουσα.

Ἡνίκα ὁ Πέτρος, καὶ ὁ Παῦλος τοῦ αὐτοῦ εἶδους λέγονται, οὐ νοητέον κοινήν τούτοις ἐνυπάρχειν φύσιν. ἀλλὰ φύσεις ὁμοίας, αἵτινες τῷ αὐτῷ παραδειγματικῷ, ἤτοι τῇ τοῦ Θεοῦ συμφωνοῦσιν ἰδέα.

Ἡ ὁμοιότης αὕτη τῆς φύσεως οὐδαμῶς ἐνότης ρητέα, εἰ μὴ καταχρηστικῶς αὕτη ληφθεῖη ἀντὶ ὁμοιότητος. ὁ γὰρ λίθος καὶ ὁ ἄγγελος οὐ τ' αὐτά, ἀλλ' ὁμοια, δύναται δέ καλεῖσθαι ἐν οὐχί τῷ εἶδει, ἀλλὰ τῷ γένει, οὐχί τῷ προσεχεῖ, ἀλλὰ τῷ πόρρῳ, καὶ γὰρ τῇ αὐτῇ γενικῇ ἰδέα ὀρθῶς παρίσταται, καὶ τῷ αὐτῷ ἐκδηλοῦται ὄνοματι.

Ἔνστασις

(f. 130) Οὐδέν ἐν τῇ τῶν ὄντων φύσει καθόλου ρηθῆναι δύναται.

Ἀπόκρισις

Τρία εἰσὶ τὰ καθόλου, ὁ Θεός ἐν τῷ ἐνεργεῖν, ὅτι τὰ πάντα ἐν πᾶσιν ἐνεργεῖ, ἡ ἰδέα ἐν τῷ παριστάναι, ὅτι πολλά παρίστησι καὶ τὸ ὄνομα τὸ κοινόν ἐν τῷ σημαίνειν, ὅτι πολλά σημαίνει. οἷον ἡ ἰδέα τοῦ σχήματος, πάντα τὰ σχήματα παρίστησι, καὶ ἡ ἰδέα τοῦ κύκλου πάντας τοὺς κύκλους, τοῖς αὐτοῖς προφερομένοις ὄνομασιν.

Ὁ τρόπος τοῦ ὄντος, ἡ πνευματικὸς ἐστίν, ἡ σωματικὸς, καὶ ἡ τοῦ αὐτοῦ εἶδους ἐστίν, οἷον δύο ἀναμνήσεις, δύο στρογγυλότητες, ἡ διαφόρου εἶδους, καὶ εἶγε διαφόρου εἶδους, ἡ τοῦ αὐτοῦ ἐστὶ γένους, ὡς ἡ στρογγυλότης, καὶ ἡ τετραγωνία ἡ διαφόρου, ὡς ἡ στρογγυλότης καὶ ἡ ἀνάμνησις.

Ἐκάστου τοίνυν τρόπου, ἢ συμβεβηκότος τὸ γένος, τὸ εἶδος καὶ ἡ διαφορὰ καταφάσκεισθαι οὐκ ἀδύνατον, οἷον ἡ τετραγωνία σχῆμα ἐστίν, ἡ τετραγωνία τρόπος ἐστίν, ἡ ἀνάμνησις ἔννοια ἐστίν, ἡ ἀνάμνησις τρόπος ἐστίν, καὶ ἡ ἀνάμνησις πνευματικὴ ἐστὶ, καὶ ἡ ἀνάμνησις σωματικὴ ἐστίν.

Κεφάλαιον δεύτερον

Περί τῶν κοινῶν κατηγοριῶν τοῦ ὄντος καί τῶν τρόπων αὐτοῦ.

Διαβατικά, πάντες καλοῦσιν, ὅσα τῷ ὄντι καί τοῖς τούτου τρόποις, ἀνήκει κατηγορήματα, ὅτι ἐπὶ πάντα τὰ γένη, τουτέστιν ἐπὶ πάσας τὰς κατηγορίας τοῦ τε ὄντος, ἤτοι τῆς οὐσίας καί ἐκάστου συμβεβηκότος, ἤτοι τρόπου διαβαίνουσιν. περιοχὴν δὲ οὐκ ἔχουσιν κατὰ τὰς οὐσιώδεις κατηγορίας, τὰ γὰρ οὐσιώδη ἐκάστης οὐσίας κατηγοροῦνται, τουτέστι τὸ γένος αὐτῆς, τὸ εἶδος, καί ἡ διαφορά, ἔξω τῆς κατηγορίας τῆς οὐσίας οὐ πλανῶνται. τὰ δὲ κατηγορούμενα ἐκάστου τρόπου, οἷον τῆς κινήσεως, τοῦ σχήματος, ἔξω τῆς κατηγορίας τούτου τοῦ τρόπου οὐ γίνονται.

Ἡ φύσις γενικῶς ληφθεῖσα, τουτέστιν κατὰ τὴν ἑαυτῆς κλήσιν τε καί ἔννοιαν, τῇ τε οὐσίᾳ καί τῷ συμβεβηκότι προσήκει, καί γὰρ λέγεται φύσις τοῦ πράγματος, ἤτοι τῆς οὐσίας καί φύσις τοῦ τρόπου, ἤτοι τοῦ συμβεβηκότος. ὅθεν ὥσπερ τὰ ὀνόματα τοῦ γένους, τοῦ εἴδους, καί τῶν λοιπῶν λέγεται, οὕτω καί τὸ τῆς φύσεως ὄνομα, ἤτοι ἡ φύσις γενικῶς ρηθῆναι δύναται ὅρος ἢ κατηγορία οὐκ ἐκτός διαβάσεως. παραπλησίως καί ἡ ὑπαρξίς κατὰ τοῦ ὄντος, καί τοῦ τρόπου τοῦ ὄντος λέγεται. Ὁ μὲν τῆς φύσεως ὀρισμὸς οὗτος τυγχάνει⁴ γε ὡς φύσις ἐστὶν ἐκεῖνο ὅπερ ἐστὶ τὸ πρᾶγμα, τουτέστιν ὁ πρῶτον ἐν τῷ πράγματι ἐπινοεῖται, ἢ ἐκεῖνο ὅτινι ἀποκρινόμεθα ἐρωτηθέντες τι ἐστὶ τὸ πρᾶγμα. οἷον ἐάν ζητηθῇ τί ἐστὶν ἄνθρωπος, δίδεται ἀπόκρισις, ὅτι οὐσία ἐκ ψυχῆς, καί σώματος φυσικῶς ἠνωμένων συγκειμένη. Ὁ δὲ τῆς ὑπάρξεως οὗτος, ὑπαρξίς ἐστὶν ἐκεῖνο καθ' ὃ τὸ πρᾶγμα ἐνεργεῖα ἐστὶν, οἷον ὁ ἄνθρωπος διὰ τῆς ὑπάρξεως ἐνεργεῖα ἐν τοῖς πράγμασιν εἶναι λέγεται.

(f. 131) Ἐκατέρα δὲ ἡ ὄντοτης ἀνήκει, ἥτις ἐστὶ τοῦ αὐτοῦ ὄντος πραγματικότης, τουτέστιν ἡ τοῦ πράγματος οὐσία καί ἵνα σαφέστερον εἶπω τὸ αὐτὸ πρᾶγμα.

Ταῦτα τὰ τρία ὄντοτης, φύσις καί ὑπαρξίς ἐν εἰσί καί ταυτόν, ἀλλὰ διαφόρῳ λόγῳ θεωρούμενον, οἷον ἡ ὄντοτης, ἢ ἡ οὐσία, ἢ ἡ πραγματικότης τινός ἀνθρώπου ἐστὶ, ὁ νοῦς ἐστὶ καί τὸ σῶμα ἐκείνου. ἢ φύσις αὐθις ἐν τῷ σώματι, καί τῷ νῷ τῆς περιοχῆς εἴληχε, καί ἡ ὑπαρξίς οὐδέν ἕτερον ἐστὶν, εἰμὴ ὁ αὐτός ἄνθρωπος καθ' ὃ ὑπάρχει, τὸ σῶμα δηλαδή καί ὁ νοῦς ἅτινα ἠνωμένα ὑπάρχουσιν. ἢ δὲ ἐνικότης δι' ἧς πρᾶγματι ἐνικόν καί ἄτομον νοεῖται, τῆς ὑπάρξεως πραγματικῶς οὐ διαιρεῖται. οὐδέν γὰρ ἄλλο ἢ ἐνικότης ἐστὶν, ὅτι μὴ τὸ πρᾶγμα, ἤτοι ἡ οὐσία, ἢ ἡ ὄντοτης, ἥτις καθ' ὃ ὑπάρχει, ἐστὶν ἢ αὐτὴ τῷ ἀριθμῷ καί οὐκ ἄλλη.

4. Στά ΧΡΑ: ὑπάρχει.

ἐάν δέ περί τοῦ τρόπου τοῦ ὄντος ὁ λόγος ἦ, ἐνικότης τοῦ τρόπου, ὁ αὐτός τρόπος ἐστίν, ὅστις καθ' ὃ ὑπάρχει ἐνικός ἐστίν.

Ἡ φύσις τοίνυν τοῦ πράγματος, ἢ τοῦ τρόπου ἐκεῖνο ἐστίν οὐ ἄνευ, οὐδέ εἶναι, οὐδέ ἐπιληφθῆναι δύναται ὁ τρόπος, ἢ τό πρᾶγμα, ἢ τῶν εἰδῶν τι. ἀνθ' ὅτου καθόσον τό πρᾶγμα, ἦτοι τό εἶδος μένει, κατά τοσοῦτον ἄτρεπτος ἢ τούτου φύσις τυγχάνει. καθάπερ γάρ ἀριθμός προστεθείσης ἢ ἀφαιρεθείσης μονάδος οὐκ ἐστίν ὁ αὐτός, οὕτω καί ἡ φύσις ἐκ τῆς ἀφαιρέσεως καί τῆς προσθέσεως ἢ αὐτή οὐ διαμένει. ἡ ὄντοτης δέ οὐχ οὕτω, μένει γάρ ἡ αὐτή τοῦ πράγματος ἀλλοιούμενον, ὡς διαφθαρέντος τοῦ καρποῦ πᾶσα ἢ τούτου διαμένει ὄντοτης, οὐ γάρ εἰς τό μή ὄν κατανατᾶ, ἀλλά φθείρεται μόνον, καί νέα εἶδη περιβάλλεται.

Τῇ φύσει καί τῷ εἶδει τά τῆς φθορᾶς οὐκ ἀποτιθεμένοις συνδιαφθείρεται καί τά τῆς ὑπάρξεως, οὐ μήν δέ τῇ ὄντοτη, οὐ γάρ ἐστίν αὐτή τοιαύτη, ἢ γάρ ὄντοτης φερ' εἰπεῖν τοῦ ξύλου, εἴτε διακαυθεῖ τοῦτο, εἰς σποδόν τε καί καπνόν διαλυθῆ, εἴτε εἰς γῆν, ἢ τυχόν εἰς δένδρον ἐπαναστραφῆ ἀεὶ τῆς ὑπάρξεως εὐμοιρεῖ. μηδέποτε εἰς τό μή ὄν κατανατῆσαι δυναμένη εἰμὴ τῇ βουλήσει ἐκείνου παρ' οὐ ἐκ τοῦ μηδενός εἰς τό εἶναι παρήχθη.

Αἱ οὐσίαι, καί αἱ τῶν πραγμάτων φύσεις ἄτρεπτοι πάντως εἰσὶ μεταφυσικῶς τῆς τούτων θεωρίας τουτέστι καθ' ὃ τινί γένει, καί τινί φθορᾷ ἀναγκαίως περιέχονται, οὐ μήν δέ φυσικῶς καί αἰσθητῶς. τά φυσικά γάρ εἶδη τῆν σύστασιν ἐκ τῆς τῶν συμβεβηκότων ἐπισωρεύσεως ἐσχηκότα διὰ τῆν ἐν τούτοις ἀλλοίωσιν φθορᾶς ἐλάττω τυγχάνει.

Ἡ φύσις καί ἡ ὑπαρξις ἀλλήλαις εἰσίν, ὡς δύναμις, καί ἐνέργεια. δύναμις νοεῖται ἐνταῦθα οὐ ἢ τοῦ ἐνεργεῖν ἕξις⁵, ἀλλ' ἢ τοῦ πάσχειν ἦτοι ἢ τοῦ δέχεσθαι ἐπιτηδειότης. ὅθεν πᾶν τό παρ' ἐτέρου, ἢ πραγματικῶς, ἢ νοερῶς κατά τόν ἡμέτερον τοῦ ἐπιλαμβάνειν τρόπον τελειούμενον δυνάμει ὡς πρὸς ἐκεῖνα λέγεται εἶναι, καθάπερ ἡ φύσις, ἥτις δυνάμει ἐστίν ὡς πρὸς τῆν ὑπαρξιν, καί ἡ ὄντοτης, ὡς πρὸς τόν τρόπον, καί τό γένος ὡς πρὸς τῆν διαφοράν. καί γάρ ἡ μὲν φύσις τελειοῦσθαι λέγεται διὰ τῆς ὑπάρξεως, ἡ δέ ὄντοτης διὰ τοῦ τρόπου ψ (f. 132) διατίθεται, τό δέ γένος διὰ τῆς διαφορᾶς, καί ἡ ὕλη διὰ τοῦ εἶδους.

Ἡ ἐνέργεια δέ τελειότης ὀρίζεται τοῦ πράγματος, ὡς ἡ ὑπαρξις τελειότης ἐστίν, καί ἐνέργεια τῆς οὐσίας, ἢ διαφορά τελειότης τοῦ γένους, καί τό εἶδος τῆς ὕλης, διττή αὐτή φυσική, καί μεταφυσική.

Ἐνέργεια μεταφυσική ἐστίν ἢ τό ὑποκείμενον παρονομάζουσα μόνου καί φυσικῶς μὴ διατιθεμένη, ὡς ἐστίν ἡ πνευματικότης, ἦτοι ἡ λογικό-

5. Στά ΧΡΑ: ὑπαρξις.

της ὡς πρὸς τὸν νοῦν, ἢ ἀνθρωπότης ὡς πρὸς τὸν ἄνθρωπον, καὶ αὕτη ἢ ἐνέργεια τῆς αὐτῆς δυνάμεως, ἥτοι τοῦ ὑποκειμένου, ὁ τελειοῦ πραγματικῶς, οὐ διακρίνεται.

Ἐνέργεια φυσικὴ ἐστὶν ἢ τὸ ὑποκείμενον φυσικῶς διατιθεμένη, ὡσπερ ἢ νόησις τὸν νοῦν, καὶ τὸ σχῆμα διατίθεται τὸ σῶμα. ταῦτ' ἄρα ὁ φυσικὸς τρόπος λέγεται φυσικὴ ἐνέργεια ὡς πρὸς τὴν ὄντοτητα, ἥτοι τὸ ὑποκείμενον οὕτως ἐστὶ τρόπος.

Διττὴ δ' αὖθις ἢ φυσικὴ ἐνέργεια, ἢ μὲν γὰρ πρώτη, τουτέστιν ἢ τοῦ ἐνεργεῖν, ἢ τοῦ πάσχειν, ἥτοι τοῦ δέχεσθαι δυνάμεις, οἷον ἢ θέλησις, καὶ ἢ διάνοια. ἢ δὲ δευτέρα, τουτέστιν ἢ ἐνέργεια, ἥτοι τὸ πάθος, ἢ ἢ διάθεσις, οἷον τὸ θέλειν, καὶ τὸ νοεῖν, ἅτινα καὶ θέλησις εἴωθε λέγεσθαι καὶ νόησις.

Ἐπεὶ δὲ αὗται ἐνέργειαι ἀτελεῖς εἰσὶν, καὶ τῆς πλείονος τελειότητος δεκτικαί, μία ἐστὶν ἢ ἐνέργεια, ἢ τελειότης, ἥτινι οὐδεμία ζυμβαίνει τελειότης νεωστὶ ἐπεισερχομένης (οὗτος ἐστὶν ὁ Θεὸς ὁ ἀνώτατος κατὰ πάντα, ὁ ὕψιστος, ὁ κάλλους μέτρον ἅπαν ὑπερβαίων) καὶ διὰ τοῦτο ἐνέργεια ἀπλουστάτη ὀνομάζεται.

Πάντα τὰ κατηγορούμενα κοινὰ τυγχάνει γε ὄντα καὶ τοῖς τρόποις καὶ τῇ οὐσίᾳ ἥτοι τῷ ὄντι, πλὴν τῆς ὄντοτητος μᾶλλον ἀπονεμομένης ταύτῃ, ἢ περ ἐκεῖνοις. καὶ γὰρ τὰ συμβεβηκότα παραπλησίως τῇ οὐσίᾳ τῆς ἰδίας εὐμοιρεῖ φύσεως, ὑπάρξεως, καὶ ἐνικότητος, ἥτις ἐν ἀμφοῖν τῆς ὑπάρξεως ἐκπηγάξει. οὕτε γὰρ τὸ πρᾶγμα, οὕτε ὁ τρόπος ὑπάρξει δύναται, εἶγε ἐνικότητος μὴ ὄσιν, καὶ ἀτομότητος, ὡς αἰτιατῶν κατὰ τὴν οἰκίαν αὐτῶν ὑπαρξίν. καὶ οἱ λέγοντες δὲ τὸ πρᾶγμα, καὶ τὸν τρόπον ἐκ μόνης τῆς ὕλης γίνεσθαι ἐνικόν, οὐκ ἐκτός ἀπάτης εἰσὶ. καὶ γὰρ ἵνα μηδὲν περὶ ὕλης γίνεσθαι ἐνικόν, οὐκ ἐκτός ἀπάτης εἰσὶ. καὶ γὰρ ἵνα μηδὲν περὶ κινήσεως εἴπω τῆς ἐν τῇ αὐτῇ ὕλῃ πολλαπλῆς κατὰ διαδοχὴν γινομένης, διαμενούσης τῆς αὐτῆς τοῦ δακτύλου ὕλης, μία τῷ ἀριθμῷ ἢ κλήσις, τρίς, ἢ τετράκις τοῦ δακτύλου, καμπυλότητα δεχομένου, καὶ εὐθύτητα.

Ἐκτός τῶν εἰρημένων, καὶ ἄλλα διαβατικά εἰσὶ κατηγορούμενα τῷ τε ὄντι καὶ τοῖς τρόποις αὐτοῦ, κοινὰ πεφυκότα, οἷον τὸ ἐν, τὸ ἀληθές, τὸ ἀγαθόν, ἢ διαμονή, ἢ τάξις, ἢ σχέσις, ἢ ἀναφορά, ἢ ἀναλογία, καὶ ὅσα τοιαῦτα. Τὸ ἐν ἐστὶ κατηγορημα διαβατικόν δι' οὐ τὸ ὄν, καὶ ὁ τρόπος αὐτοῦ λέγεται ἐν, τουτέστιν ἐν ἑαυτῷ ἄτομον, καὶ παντός ἄλλου διηρημένον. Ὅρίζεται τὸ ἐν καὶ ἄλλως, ἐν ἐστὶ ἀδιαιρέσια τοῦ πράγματος ἐν ἑαυτῷ καὶ διαιρέσις τούτου ἀπὸ παντός ἄλλου πράγματος. (f. 133)

Τῷ ἐνί ἥτοι τῇ ἐνότῃ ἀντίκειται ἢ διαιρέσις δι' ἣς νοοῦμεν τινὰ μὴ ταυτὸν εἶναι, καὶ ὀρίζεται οὕτως. Διαίρεσις ἐστὶν ἀπόφασις ταυτότητος. Διαφέρει ἢ τμησις τῆς διαιρέσεως, ὅτι πάντα τὰ τετμημένα, ἥτοι τὰ

διακεχωρισμένα εἰσὶ διηρημένα, οὐ μὴν δὲ καὶ ἐναλλάξ. οἷον δύο ἡμίσεα σφαιράς εἰσὶ πάντως διηρημένα, ἀλλ' οὐ διὰ τοῦτο, καὶ τετμημένα, πρὸς δὲ εἰσὶ τινα, ἅπερ λέγεται μὲν τετμημένα, οὐκ ἔχουσι δὲ διαφορὰν, οἷον ὁ Πέτρος, καὶ ὁ Ἰωάννης τετμημένοι εἰσὶ, καὶ διακεχωρισμένοι, ἀλλ' οὐχὶ καὶ διάφοροι, ὅτι ὁμοίων, καὶ οὐ διαφόρων γεγονάσι φύσεων, ὁ Πέτρος δὲ καὶ ὁ Βουκέφαλος, καὶ διηρημένοι εἰσὶ καὶ τετμημένοι, καὶ διάφοροι. διττὴ ἐστὶν ἡ διαίρεσις. ἡ μὲν πραγματικὴ, ἡ δὲ τοῦ λόγου, ἥτοι λογικὴ.

Διαίρεσις τοῦ λόγου λέγεται, ἡ τῷ νῷ θεωρουμένη ἐν τοῖς πραγματικῶς ἀδιαιρέτοις, διττῶς δ' αὕτη ὑποδιαιρεῖται. ἡ μὲν γὰρ λέγεται διαίρεσις τοῦ λόγου τοῦ συλλογίζοντος, ἡ δὲ τοῦ λόγου τοῦ συλλογιζομένου, διαίρεσις μὲν τοῦ λόγου συλλογίζοντος ἐστὶν ἡ πλαττωμένη ἀνευ θεμελίου ἐν τῷ πράγματι, οἷα ἐστὶν ἡ μεταξύ τοῦ ἱματίου, καὶ ἐνδύματος, καὶ ἡ μεταξύ τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τοῦ Σταγειρίτου. διαίρεσις δὲ τοῦ λόγου τοῦ συλλογιζομένου ἐστὶν ἡ μεταξύ τινός θεμελίου, καὶ ἀφορμῆς γιγνομένη, οἷα ἡ μεταξύ τοῦ ὄντος, καὶ τῶν ἐκείνου κατηγοριῶν, καὶ ἡ μεταξύ τῶν τοῦ ὄντος κατηγοριῶν, καὶ τῶν σχέσεων, οἷον μεταξύ τῆς εὐσπλαχνίας, καὶ τῆς δικαιοσύνης τοῦ Θεοῦ, αἵτινες διὰ τὰ διάφορα ὧν ἐγκρατεῖς εἰσὶν, ἀποτελέσματα, μετὰ νομίμου θεμέθλου, καὶ εὐλογοφανοῦς ἀφορμῆς διαφοροῖς ἀντιλαμβάνεται ἐπιλήψει, καὶ μεταξύ ἀνθρώπου, καὶ τῆς πατρότητος, ἢ ὁμοιότητος, ἢ ἰσότητος, ἢ καὶ τῶν παραπλησιῶν⁶.

Λέγεται ἡ δυνάμει διαίρεσις, δι' ἧς τὸ αὐτὸ ὡς πολλὰ δυνάμει ἐπιλαμβάνεται, οἷον ἡ αὕτη θερμότης, καὶ ὡς δύναμις τοῦ σκληρύνειν, καὶ ὡς δύναμις τοῦ μαλάσσειν. σκληρύνει μὲν γὰρ τὸν πηλόν, μαλάσσει δὲ τὸν κηρόν. τουτ' αὐτὸ καὶ περὶ τῆς εὐσπλαχνίας καὶ δικαιοσύνης, καὶ τῶν ἄλλων τοῦ Θεοῦ κατηγοριῶν, πρὸς δὲ καὶ περὶ τῆς διανοίας, καὶ θελήσεως τοῦ ἡμετέρου νοός θεωρητέον.

Ἡ μεταξύ τῶν κατηγοριῶν διαίρεσις, διὰ τὸ εἶναι ταύτας εἰδικότη-
τας τινάς, ἢ τελειότητας, καὶ ἐνεργείας, καλεῖται εἰδική, οἷον ἡ τοῦ Θεοῦ εὐσπλαχνία, καὶ δικαιοσύνη. αὕτη δὲ οὐκ ἐστὶ κατ' ἐνεργεῖαν, ἀλλὰ κατὰ δύναμιν, τουτέστιν καθ' ὃ ὁ αὐτὸς Θεὸς διάφορα ἀποτελέσματα ποιεῖ, οὐ μὴν δὲ καθ' ὃ ἄλλη ἐστὶ μηδαμῶς διὰ τοῦ νοός οὕτως ἐπιλαμβανομένη. Πραγματικὴ διαίρεσις λέγεται ἐκείνη δι' ἧς πολλὰ ἐνεργεῖα μηδενός νοοῦντος οὐκ εἰσὶν ἐν καὶ τὸ αὐτὸ πᾶν, καὶ διαιρεῖται αὕτη εἰς διαίρεσιν πραγματικὴν μείζονα, καὶ διαίρεσιν πραγματικὴν ἐλάσσονα.

6. Στὸ περιθώριο τῶν ΧΣ: ἦγουν τῶν σχέσεων ὧν ἔχει πρὸς ἄλλο τι.

Διαίρεσις πραγματική μείζων θεωρηθῆναι δύναται ἢ ἐν τῷ Θεῷ, οἷα ἐστίν ἢ μεταξύ (f. 134) τῶν τριῶν ὑποστάσεων, ἢ ἐν τοῖς κτίσμασιν οἷα ἐστίν ἢ τῶν κεχωρισμένων δηλονότι ἢ μεταξύ τῶν δύο ἡμισφαιρίων τῆς αὐτῆς σφαίρας. Εἰσὶ τινὰ ἀναμφιβόλως διαιρεῖσθαι, καὶ χωρίζεσθαι δυνάμενα, τούτων γὰρ τὸ ἐν ἄνευ τοῦ ἐτέρου οὕτως ἐπιλαμβάνεται, ὥστε τὴν τοῦ νοός ἰδέαν θετικῶς καὶ ὀλοσχερῶς ἀποκλείειν, οἷον ἢ τοῦ νοός ἰδέα θετικῶς, καὶ ὀλοσχερῶς ἀποπέμπει ἐαυτῆς τὴν τοῦ σώματος, καὶ ἐναλλάξ. Ὁλοῦ μὲν ἀφ' ὀλοῦ διαίρεσις γίνεται ἢ καλουμένη ὀλόκληρος διαίρεσις, ὀλοῦ δὲ ἀπὸ οἰκείου μέρους, ὡς τοῦ Πέτρου, τοῦ Παύλου διαιρεῖται, ἢ μὴ ὀλόκληρος ὡς ὁ Πέτρος τοῦ νοός. Διαίρεσις πραγματική ἐλάσσων ἐστίν ἢ μεταξύ τοῦ πράγματος, καὶ τοῦ τρόπου, οἷον ἢ τοῦ δακτύλου τῆς κλήσεως, ταῦτα τοι καὶ τροπικὴ ἤκουσεν, ἧς τινές τὸ πραγματικὸν ἐξορίζουσι.

Ἀλήθεια διαβατική, καὶ μεταφυσικὴ ἐστὶ κατηγορημα διαβατικόν, δι' οὗ τὸ πρᾶγμα, καὶ τοῦ πράγματος ὁ τρόπος, τῷ οἰκείῳ παραδειγματικῷ, ἥτοι τῇ θεῖᾳ ἰδέᾳ ξυμφωνεῖ. διαφέρει ταύτης κατὰ τὴν ἰδέαν καὶ τὴν κρίσιν. λογικὴ γὰρ αὕτη λέγεται ἀλήθεια. τὸ πρᾶγμα τοίνυν λέγεται ἀληθές τῷ οἰκείῳ ξυνάδον παραδειγματικῷ, οἷον ὁ χρυσὸς ἀληθές, ὅτι τῇ τοῦ Θεοῦ ξυμφωνεῖ ἰδέᾳ. τοιαύτη γὰρ ἡ φύσις αὐτοῦ, οἷα ἐν τῷ Θεῷ νῶ. οὐδὲν ἄρα ψευδές, οὔτε ὄν, οὔτε τρόπος, ἥτοι συμβεβηκός, εἰ μήγε ὡς πρὸς ἡμᾶς, οἷον ὁ ὀρείχαλκος ἀληθής ὀρείχαλκος, ἀλλὰ καθ' ὃ τῇ ἐαυτοῦ μορφῇ χρυσὸς δοκεῖ καὶ ἡμᾶς εἰς ψευδῆ κατεπεῖγει κρίσιν, ψευδῆς χρυσὸς λέγεται.

Ἀγαθότης μεταφυσικὴ, καὶ διαβατικὴ ἐστίν τοῦ πράγματος καὶ τοῦ τρόπου τελειότης, ἥτοι κατηγορημα διαβατικόν οὐτινος ἐν τῷ οἰκείῳ γένει τέλεον λέγεται. διενήνοχεν αὕτη τῆς ἠθικῆς τῆς τῶν ἠθῶν καλουμένης εὐκοσμίας. πᾶν οὖν τοιγαροῦν ἢ Θεός ἐστίν, καὶ κατ' οὐσίαν πέφυκεν ἀγαθός, καὶ παντέλειος, ἢ παρά Θεοῦ ἔχει τὸ εἶναι, καὶ οὕτως αὐθις ἀγαθόν ἐστίν, καθ' ὃ δηλαδή τοῦ ἀνωτάτου γένους μετέχει. ὁ δὲ τρόπος τοῦ ὄντος ἀγαθόν ἐστίν, τέλειος ὢν τῷ λόγῳ καθ' ὃν δύναται γενέσθαι.

Διαμονὴ ἐστὶ κατηγορημα, φ' τὸ ὄν, ἢ τοῦ ὄντος ὁ τρόπος ἐν τῷ εἶναι διαμένειν λέγεται. αὕτη δὲ ἀρχῆς, καὶ τέλους ἀμοιροῦσα, καὶ ἅμα πᾶσα ὑπάρχουσα μόνῳ τῷ Θεῷ προσήκει, καὶ λέγεται αἰωνιότης. ἐάν δὲ ἔχει ἀρχὴν, καὶ μηδέποτε τέλος ἔξουσα ἢ, τοῖς πνευματικοῖς οἷον τοῖς ἀγγέλοις, ἢ καὶ τῷ τοῦ παντός συντάγματι. εἰδέγε ἀμφοῖν μετέχει, τοῖς ἐνικοῖς πράγμασι, τοῖς σωματικοῖς, τοῖς συνθέτοις, καὶ φθορᾶς ἤττοσιν ἐστίν ἀποδοτέα, ὃ καλεῖται χρόνος.

Τάξις ἐστὶ κατηγορημα τῇ οὐσίᾳ ἅμα καὶ τῷ συμβεβηκῶτι κοινόν, καθ' ὃ πρότερα καὶ ὑστερα προηγούμενα, καὶ συνεπόμενα, ἢ ἅμα κείμενα

λέγονται. Πρότερα καὶ ὕστερα, ἢ ἅμα κείμενα κατὰ πέντε τρόπους λέγεται. τῷ χρόνῳ, ἦτοι τῇ διαμονῇ, οἷον ὁ Ἄδὰμ πρότερος τοῦ Ἄβελ, ὁ Δαβὶδ τοῦ Σολομῶντος, τῇ φύσει, οἷον τὸ γένος τοῦ εἴδους, τῇ τάξει, ἦτοι τῇ θέσει, οἷον τὸ προοίμιον πρότερον τῆς διηγήσεως, τῇ ἀξίᾳ οἷον ὁ δεσπότης πρότερος τοῦ δούλου, καὶ χρόνῳ, φύσει, τάξει, καὶ ἀξίᾳ, οἷον ἢ αἰτία προτέρα τοῦ αἰτιατοῦ.

(f. 135) Ἡ σχέσις ἐστὶ κατηγορημα διαβατικόν πᾶσι τοῖς οὔσι, καὶ τούτων τοῖς τρόποις ἀνήκον. ὀρίζεται δὲ αὕτη τάξις, ἦτοι ἀναφορὰ ἐνὸς πρὸς τὸ ἕτερον, ἢ πράγματος δηλαδὴ πρὸς πρᾶγμα, καὶ τρόπον, ἢ τρόπου πρὸς τρόπον, καὶ πρᾶγμα. καὶ ἢ μὲν ἐστὶν οὐσιώδης, ἢ δὲ κατὰ συμβεβηκός. σχέσις οὐσιώδης ἐκείνη λέγεται, ἣς ἄνευ οὐδὲ εἶναι, οὐδὲ ἐπιληφθῆναι τὸ πρᾶγμα, καὶ ὁ τρόπος ἔχει, οἷον ἢ σχέσις τῆς κτιστῆς οὐσίας πρὸς τὸν κτίστην ἐστὶν οὐσιώδης, ὅτι ἢ κτιστὴ ἐξ οἰκείας φύσεως ἐστὶν ὄν ἀφ' ἑτέρου ἔχον τὸ εἶναι, ὄν κατὰ μετοχὴν ἀπὸ τοῦ ἄκρου ὄντος παρηγγμένον. παραπλησίως δὲ καὶ ἢ σχέσις τοῦ τρόπου πρὸς τὸ ὑποκείμενον ἐστὶν οὐσιώδης. καὶ γὰρ εἴτε πνευματικός εἶη οὗτος ὡς ἢ νόησις, εἴτε σωματικός ὡς ἢ κίνησις, οὐδέποτε νοηθῆναι δύναται ἄνευ τινός σχέσεως πρὸς τὸ ὅπερ ἐνυπάρχει, καὶ ἐπεὶ ὁ τρόπος συσσημαίνει, ἦτοι ἀφορᾷ τὸ ὑποκείμενον, ἢ σχέσις καλεῖται συσσημασία.

Εἰσὶ τινες τρόποι, οἵτινες οὐ μόνον οὐσιώδη πρὸς τὸ ὑποκείμενον σχέσιν ἔχουσιν, ἀλλ' ἔτι καὶ πρὸς τι ἐξωτερικόν. ὥσπερ ἢ ἐπιστήμη οὐ μόνον πρὸς τὸ ὑποκείμενον ὅ ἐνυπάρχει ἀναφέρεται, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸ ἀντικείμενον οὐπερ τυγχάνει, τουτέστι πρὸς τὸ ἐπιστητόν. σχέσις δὲ κατὰ συμβεβηκός, ἢ τῷ ὄντι ἐστὶν, ἢ τῷ τρόπῳ διότι συμβεβηκός ἐπισυμβαίνουσα. καὶ οὐ ἄνευ τῷ ὄν, ἢ ὁ τρόπος ἀπολύτως ἔχει καὶ νοεῖσθαι καὶ ὑφίστασθαι. τρία δὲ τινὰ θεωρητέα ἐν τοιαύταις σχέσεσι, τὸ ὑποκείμενον, τὸ πρὸς ἕτερόν τι ἀναφερόμενον, ὁ ὅρος πρὸς ὃν ἢ σχέσις γίνεται, καὶ ἢ βάσις, ὁ λόγος δηλαδὴ ὃν τὸ ὑποκείμενον πρὸς τὸν ὅρον ἀνάγεται, οἷον ὁ Σωκράτης πρὸς τὸν Πλάτωνα ἀναφέρεται, καὶ ἐναλλάξ διὰ τὴν φιλοσοφίαν ἀμφοτέροις ἐνοῦσαν, ἣς ἄνευ ἐκάτερος ἂν ὑποσταίη, καὶ αὐθις ὁ πατήρ ἀναφέρεται πρὸς τὸν υἱόν, ὅτι ἔτεκεν αὐτόν δυνάμενος μὴ τεκεῖν. καὶ ὁ υἱός ἀνάγεται πρὸς τὸν πατέρα, ὅτι ἐτέχθη ὑπ' αὐτοῦ δυνάμενος μὴ τεχθῆναι. τὰ εἰς ἄλληλα τοίνυν ἀναφερόμενα, σχετικὰ λέγεται ἢ οὐ σχετικὰ λέγεται ἢ οὐ σχετικὰ μᾶλλον. ἢ γὰρ σχέσις αἰεὶ ἀμοιβαία τε καὶ ἀντίστροφος. ἐνθεν τοι ἅμα τῇ φύσει, καὶ τῇ γνώσει τὰ πρὸς τι λέγεται, ἕτερον γὰρ εἰς ἑτέρου ἐπιφέρεται, καὶ ἐναλλάξ, οἷον ἐστὶ πατήρ, ἔστι καὶ υἱός ἐξ ἀνάγκης. ἔστι δεσπότης, ἔστι καὶ δούλος, ταῦτα δὲ καὶ αὐτῷ χαίρει ὀνόματι καὶ διαφόρῳ. αἱ βάσεις δὲ τῶν σχέσεων λαμβάνονται ἐξ ἀπασῶν τῶν κατηγοριῶν.

Ἐν μὲν γάρ τῇ οὐσίᾳ θεμελιοῦνται αἱ τῆς συμφωνίας καὶ διαφορᾶς

ἐν τῇ φύσει σχέσεις, οἷον δύο χερουβίμ, ἦτοι ταυτότητος. δύο ἄνθρωποι, δύο λέοντες ἔχουσι τὴν πρὸς ἀλλήλους κατὰ φύσιν, ἦτοι κατ' οὐσίαν συμφωνίαν καὶ ὁμοιότητα. χερουβίμ δέ καὶ ἀρχάγγελος, ἄνθρωπος καὶ λέων, διαφωνίαν καὶ ἀνομοιότητα, ἐν δέ τῇ ποσότητι αἱ τῆς ἰσότητος, καὶ ἀνισότητος, οἷον τὸ ἴσον ἴσῳ ἐστὶν ἴσον, καὶ τὸ ἄνισον μεῖζον ἐστὶν ἐτέρου, καὶ ἴσον ἐτέρῳ, οὐ μὴν δέ ἀλλὰ καὶ ἡ τοῦ ὄλου πρὸς τὸ μέρος, τοῦ περιέχοντος πρὸς τὸ περιεχόμενον, καὶ τοῦ τόπου πρὸς τὸν ἐντοπιζόμενον, καὶ ἐναλλάξ. τὸ γάρ ὄλον μεῖζον τοῦ οἰκείου μέρους, τὸ περιέχον τοῦ περιεχομένου, καὶ ὁ τόπος τοῦ ἐντοπιζομένου. ἐν δέ τῇ ποιότητι τῇ πάντας τοὺς τρόπους, ἦτοι τὰ συμβεβηκότα ἐναγκαλιζομένη, αἱ τῆς ὁμοιότητος (f. 136) καὶ ἀνομοιότητος κατὰ συμβεβηκός. οἷον ὁ Πλάτων ἀνάγεται πρὸς τὸν Σωκράτην διὰ τὴν φιλοσοφίαν, ὁ Αἰθίοψ πρὸς τὸν Αἰθίοπα διὰ τὴν μελανίαν, παραπλησίως καὶ ἐν τῇ κινήσει ἡρεμία τε σχήματι καὶ θέσει. ἐν δέ τῷ ἐνεργεῖν καὶ πάσχειν αἱ τῆς αἰτίας πρὸς τὸ ἀποτελεσμα, καὶ τοῦ ἀποτελέσματος πρὸς τὴν αἰτίαν, οἷαι εἰσὶν ἡ τοῦ Θεοῦ πρὸς τὰ κτίσματα, ἡ τοῦ σημείου πρὸς τὸ σημαινόμενον, καὶ ἡ τῶν προκειμένων πρὸς τὸ συμπέρασμα. ἐν δέ τῷ ποῦ αἱ τῆς γεινιότητος, καὶ τοῦ διαστήματος, ἐν δέ τῷ ποτέ αἱ τῆς ἡλικίας, οἷα ἐστὶν ἡ τῆς νεότητος πρὸς τὸ γῆρας καὶ ἄλλαι. ἐν δέ τῷ κεῖσθαι οἷαι αἱ τῆς θέσεως, οἷον αἱ τῆς ὀρθότητος τὸ πρὸς ὀρθότητα, αἱ τῆς πλαγιότητος πρὸς πλαγιότητα, καὶ ἐν τῷ ἔχειν καὶ πᾶσι τοῖς προκειμένοις κτήμασι, καὶ τοῖς λοιποῖς διάφοροι, οἷαι εἰσὶν αἱ τῶν κρασπεδοφόρων, τῶν ὄπλοφόρων καὶ τῶν πλουσίων.

Ταῦτα οὖν καθ' ἐν τὰ τῶν σχέσεων ἐξαριθμησάμεθα⁷ ἀμήχανον, ταῦτα μέντοι ὅπου κεῖνται διαγινώσκειν εὐμαρέστατον.

Ἡ σχέσις εἴτε οὐσιώδης ἐστὶν, εἴτε κατὰ συμβεβηκός πάσαις ταῖς οὐσίαις καὶ τοῖς συμβεβηκόσι κοινή ἐστὶν, οὐ μόνον γάρ οἱ τρόποι οὐσιωδῶς πρὸς τὸ οἰκεῖον ἀνάγονται ὑποκείμενον, ἀλλ' ἔτι καὶ αἱ κτισταὶ οὐσίαι πρὸς τὸν κτίστην οὐσιώδη τὴν σχέσιν ἔχουσιν, ἔτι δέ καὶ αἱ κατὰ συμβεβηκός σχέσεις, πάσαις δύνανται ἐνυπάρχειν ταῖς οὐσίαις, καὶ τοῖς συμβεβηκόσι. καὶ τούτων μὴ εἶναι. οἷον ὁ Θεός σχέσιν ἔχει κτίστου πρὸς τὰ κτίσματα, ἃ μὴ παραγαγεῖν εἰς τὸ εἶναι ἠδύνατο, οἱ ἄγγελοι ἔχουσι τινὰς σχέσεις ἀλλήλοις ἀμοιβαίως καὶ διανοήσεων τινῶν, ἢ ἐνεργειῶν, ἢ διαθέσεων, οἷον ἀγάπης, χαρᾶς, καὶ ἄλλων, καὶ οἱ ἄνθρωποι ὁμοίως, καὶ τὰ σωματικά πάντα ἔχουσι σχέσεις ὁμοιότητος, ἰσότητος καὶ ἄλλων ὧν ὑστερεῖσθαι δύνανται. οἷον ὁ ὁμοῖος ἄλλοις κύκλοις κύ-

7. Θέμεθλον=ρίζα, θεμέλιο, τὸ βαθύτερο καὶ ἐνδότερο μέρος.

κλος ἠδύνατο ἀφαιρεῖν τήν κατά τοῦτο πρὸς ἀλλήλους σχέσιν, ἑαυτὸν μηδενός ἐν τῇ φύσει παρά τοῦτο, κύκλου ὑπάρχοντος, αἰεὶ ἄρα διαβατικάι αἱ σχέσεις, εἴτε οὐσιώδεις, εἴτε κατά συμβεβηκός. Ἐκ τῆς σχέσεως, καὶ συγκρίσεως τινῶν πρὸς ἀλλήλα γίνεται ἡ ἀναλογία, ἥτις ἐστὶ τῶν τοιούτων λόγων, ἥτοι συγκρίσεων ἰσότης.

Τῶν σχετικῶν οὐκ ἐκτός καὶ τὰ λεγόμενα προσεχέστατα, ἥτοι αἱ περιστάσεις (νόησον περιστάσεις τό ποῦ καὶ τό πότε)⁸ καὶ τὰ συγγενῆ καλούμενα, ἅτινα ἀλλήλοις πῶς ξυμφωνοῦσιν, εἴτε ἐν τῷ γένει, εἴτε ἐν τῷ εἶδει, εἴτε ἐν τῇ ποσότητι, ποιότητι καὶ τοῖς λοιποῖς κατηγορουμένοις.

Ἐντίθεσις ἐστὶ μάχη δύο ὄντων, ἢ τρόπων, καθ' ἣν ἀλλήλοις ἀντίκεινται. Ἐντίθετα λέγεται τὰ πρὸς ἀλλήλα οὕτω μαχόμενα, ὥστε πρὸς ἀλλήλα τῷ αὐτῷ μὴ μάχεσθαι τρόπον, καὶ κατά τοῦτο τῶν διαφορῶν διενηνόχασι. ταῦτα γάρ τήν αὐτήν πρὸς ἀλλήλα μάχην ποιοῦνται, ἦνπερ καὶ πρὸς τἄλλα⁹, οἷον ὁ ἵππος ὥσπερ καὶ τήν ἑαυτοῦ φύσιν ἵππῳ ἀντίκειται, οὕτω καὶ τῷ κύκνῳ, καὶ τῷ ἀετῷ καὶ τῷ λέοντι.

Τῶν ἀντιθέσεων¹⁰ τὰ γένη τέσσαρα, σχετικά τὰ πρὸς ἀλλήλα ἀμοιβαίως ἀναγόμενα, ἐναντία τὰ ὑπὸ τό αὐτό γένος τῆς ποιότητος κείμενα, καὶ λίαν ἑαυτῶν διϊστάμενα, (f. 137) (ὅτι ἡ οὐσία πάντας τοὺς τρόπους ἥτοι τὰ συμβεβηκότα περιέχειν δοκεῖ)¹¹ ἢ γάρ οὐσία οὐδέν ἔχει ἐναντίον καθ' αὐτήν, οὔτε μὴν τῷ λόγῳ τῆς ποσότητος, ἀλλὰ μόνον τῷ τῆς ποιότητος αἰεὶ διατίθεται τῆς τό θετικόν οὐκ ἀποβαλλούσης, οἷον ἡ ἀρετὴ καὶ ἡ φαυλότης, αὗται γάρ εἰσὶ θετικά. στερητικά, οἷον ἡμέρα, νῆξ, ὄρασις, καὶ τυφλότης, καὶ ἀντιφατικά τὰ μαχόμενα ἀλλήλοις ὡς ὄν, καὶ μὴ ὄν, οἷον ἄνθρωπος οὐκ ἄνθρωπος.

Ἡ ἀντιφατικὴ ἀντίθεσις μεγίστη πασῶν ὑπάρχει. Ταύτης γάρ ἡ ὁμοιότης καὶ ἡ ἰσότης ἄπεστι, καὶ τό ἐν τῷ ὑποκειμένῳ συνέρχεσθαι ὡς τό εἶδος, καὶ ἡ στέρησις. ἢ ἐν τῷ γένει ὡς τάναντία, καὶ τό μηδέν τρίτον, ἥτοι μέσον δίδοσθαι. Ἔστι γάρ ἄκρα οἷς μέσον δίδοται κατά μετοχήν καὶ κατά ἀπόκλεισιν, οἷον ἡ προβεβηκεία ἡλικία, νεότητι, καὶ γῆρα. ὁ ἄνθρωπος σωματικοῖς, καὶ πνευματικοῖς, καὶ ἡ ἀρετὴ δυσὶ κακίαις. μεταξύ δέ τοῦ εἶναι καὶ μὴ εἶναι οὐδέν ἐστὶ κατά μετοχήν, οὔτε κατά ἀπόκλεισιν μέσον. εἰ καὶ μεταξύ τοῦ ὄντος, καὶ τοῦ μηδενός ὑπάρχει τό μέσον, ὁ τρόπος τοῦ ὄντος, ὅστις οὐδέ ὄν ἔστιν, οὔτε οὐδέν, ἀνθ'

8. Ἡ φράση παραλείπεται στά ΧΡΑ.

9. Λεῖπουν ἀπὸ τὰ ΧΡΑ.

10. Ἐκ παραδρομῆς στά ΧΡΑ: τῶν αἰσθήσεων.

11. Ἡ φράση παραλείπεται στά ΧΡΑ.

δου τό ὄν κυρίως, καί τό μηδέν οὐκ εἰσὶν ἀντιφατικά, ὅτι ἀντίφασις ἐστὶ κατάφασις καί ἀπόφασις τοῦ αὐτοῦ κατὰ τὰ αὐτά. τό μηδέν οὖν οὐκ ἔστιν ἀπόφασις μόνου τοῦ ὄντος, ἀλλά καί τοῦ τρόπου τοῦ ὄντος. τό δέ ὄν, καί τό μή ὄν, ἢ ὁ τρόπος τοῦ ὄντος, καί μή ὁ τρόπος τοῦ ὄντος. καταφάσεις εἰσὶν καί ἀποφάσεις τοῦ αὐτοῦ κατὰ τὰ αὐτά, οὐ μὴν δέ τό ὄν, καί τό μηδέν, ὅτι μᾶλλον ἀποφάσκει τό μηδέν, ἢ τό ὄν καταφάσκει, καί γάρ τό μηδέν οὐ μόνον ἀποφάσκει τό ὄν, ἀλλά καί τόν τρόπον αὐτοῦ.

Κεφάλαιον τρίτον

Περί τῶν κατηγορουμένων μόνῳ τῷ ὄντι, ἤτοι τῇ οὐσίᾳ ἀνηκόντων.

Ἡ οὐσία ἐστὶν ὄν καθ' αὐτό ὑφιστάμενον ἢ συνελόντι φᾶναι ἐστὶν ὄν, καί γάρ τό καθ' αὐτό μή ὑφιστάμενον κυρίως ὄν οὐκ ἔστιν, ἀλλά τρόπος, ἢ διάθεσις τοῦ ὄντος. Ἡ οὐσία ἢ ἐστὶν μέρος, ὥσπερ ἡ κεφαλή, ἢ χεὶρ¹², ὁ ποῦς καί τό σῶμα, καί ἡ ψυχὴ ἰδιοσυστάτως, ἢ ἐστὶν ὄλον τι, καί πεπληρωμένον, καί ἀθις τό πλήρωμα τοῦτο ἢ ἐν λόγῳ φύσεως τυγχάνει, ἢ ἐν λόγῳ ὑποστάσεως, ἤτοι προσώπου. Ἡ ὑπόστασις τοίνυν παρά τοῖς ἀρχαίοις ἀντί τῆς ἐνικῆς ἐλαμβάνετο οὐσίας, καί ταύτης¹³ οὐδέ λόγῳ, οὐδέ πράγματι διεκρίνετο, οἱ νεώτεροι δ' ὁμως, ἵνα τήν ὑγιᾶ τῶν πατέρων διδασκαλίαν περὶ τῶν τῆς τριάδος καί τῆς ἐνσαρκώσεως ὑποστηρίων ἀναπτύσσωσι, τήν φύσιν καί τήν οὐσίαν διακρίνουσιν τῆς ὑποστάσεως, ὅθεν καί πολυτρόπως ταύτην ὑπογράφουσιν, καί ὀρίζουσιν. Ὑπόστασις λέγεται ὁ τρόπος καθ' ὄν ἐκάστη οὐσία εἴτε ὀλόκληρος ὡς ἄνθρωπος, εἴτε μερική ὡς κεφαλή, χεῖρες, καί πόδες, ὑπάρχει καθ' ἅ καί ἢ ἐνύπαρξις, τουτέστιν ἢ ἐν ἄλλῳ ὑπαρξίς ἢ τρόποις πεφυκεῖα, καθ' ὄν ἅπαν συμβεβηκός ὑπάρχει.

(f. 138) Ὑπόστασις εἰδικώτερον ἐστὶν τρόπος καθ' ὄν οὐσία τις ἐνική ὀλόκληρος καί πεπληρωμένη ὑφίσταται. Ὑπόστασις ἐστὶν ἐσχατον τῆς οὐσίας συμπλήρωμα, ταύτην ἰδίαν ἀποκαθιστάμενον, τουτέστιν ἀκοινώνητον ἑτέρα ὡς ὑποστάσει, οἷον ὁ Σωκράτης ἐστὶν ὑπόστασις, καί οὐχ ὁ τοῦ Σωκράτους νοῦς, οὐδέ τό αὐτοῦ σῶμα μεμερισμένως, ὅτι ὁ Σωκράτης ἐστὶν ἀρχή ὀλόκληρος, καί πεπληρωμένη¹⁴ τῶν ἰδίων ἐνεργειῶν, οὐ μὴν δέ τό σῶμα καί ὁ νοῦς ἀλλήλων κεχωρισμένα. Ἡ ὑπόστασις λόγου μετεσχηκεῖα, πρόσωπον ἤκουσεν, ὃ δὴ καί ὀρίζεται λογικῆς

12. Παραλείπεται στά ΧΡΑ.

13. Ἐντί «ταύτης» στά ΧΡΑ: «ταυτότητος».

14. Στά ΧΡΑ: «πεπερασμένη».

φύσεως οὐσία¹⁵ ἄτομος ἐπὶ τριῶν λεγόμενον, οἷον πρόσωπον Θεοῦ, πρόσωπον ἀνθρώπου, πρόσωπον ἀγγέλου, οὐ μὴν δὲ φυτοῦ, οὐδ' ἵππου, ὅτι λογικῆς ταῦτα, ἥτοι διανοητικῆς φύσεως οὐκ ἔστιν, ἀνθ' ὅτου πρόσωπον καὶ ὑπόστασις κατὰ τοῦτο μόνον διενηνόχασι, ὅτι πᾶν πρόσωπον ρηθῆναι δύναται ὑπόστασις, οὐ μὴν δὲ πᾶσα ὑπόστασις καὶ πρόσωπον.

Ἐκ τοῦ μὴ διακριθῆναι ταῦτα εἰσεφθάρη τὸ πάλα ἀσέβεια, καὶ πλῆθος αἱρέσεων τῇ καθαρᾷ ἐκκλησίᾳ (Σαβέλλιος), ἄλλοι μὲν γὰρ οὐδέπως, ἀλόγως, καὶ ἀκρίτως κατὰ τῆς ἀληθείας συνελλογίζετο. ἡ φύσις καὶ τὸ πρόσωπον, οὐδ' ὅλως ἀλλήλων διαιροῦνται, ἀλλὰ μία ἐστὶν ἐν τῷ Θεῷ φύσις, ἅρ' ἐν καὶ τὸ πρόσωπον (Ἄρειος). ἄλλοι δὲ μετὰ τὴν αὐτὴν μείζονα ὑπήγαγον ταύτην τὴν ἐλάσσονα. Ἄλλὰ τρία εἰσὶν ἐν τῷ Θεῷ πρόσωπα καὶ κακῶς συνεπέβαινον, ἄρα τρεῖς καὶ αἱ φύσεις. Ἄλλοι δὲ οὕτω περὶ τὴν σάρκωσιν ἐπλανῶντο (Νεστόριος), ἡ φύσις καὶ τὸ πρόσωπον ἐν εἰσί καὶ ταυτὸν (Εὐτυχής), ἀλλ' ἐν τῷ Χριστῷ εἰσὶ δύο φύσεις ἄρα καὶ δύο πρόσωπα. Καὶ ἄλλοι διὰ τῆς μείζονος, μετέβαινον ἐπὶ τοιαύτην ἐλάττονα. ἀλλ' ἐν ἐστὶν ἐν τῷ Χριστῷ πρόσωπον καὶ ἐξώκελλον ἐπὶ τοιοῦτον συμπέρασμα, ἄρα καὶ μία φύσις.

Φύσις τοιγαροῦν ὑπόστασις, καὶ πρόσωπον οὐχ ἀπλῶς ληπτέα ἀνθ' ἑνός, καὶ γὰρ εἰ τῷ Θεῷ μία μὲν ἐστὶ φύσις, μία θεότης, ἀλλὰ τρεῖς ὑποστάσεις, τρία πρόσωπα ἐν τῇ αὐτῇ φύσει, ἥτοι οὐσία ὑφιστάμενα, καὶ ἐν τῷ θεανθρώπῳ Ἰησοῦ δύο φύσεις, θεία δηλονότι καὶ ἀνθρωπίνη, ἀλλ' ἡ φύσις ἢ ἀνθρωπίνη, ἥτοι ἡ ἀνθρωπότης ἢ ἐκ ψυχῆς καὶ σώματος συγκειμένη οὕτω παρά τοῦ θείου λόγου προσελήφθη, ὥστε αὐτῷ ὑποστατικῶς, ἥτοι προσωπικῶς ἠνώσθαι.

Ἐκ τῆς ὑποστατικῆς ἐνώσεως προέρχεται ἡ κοινωνία τῶν ιδιωμάτων, ἥτοι τῶν ἰδιοτήτων ἀμφοτέρων τῶν φύσεων τῆς θείας δηλαδή καὶ ἀνθρωπίνης τῶν καὶ κατ' ἀλλήλων συγκεκριμένως κατηγορουμένων οἷον ὁ Θεός ἐστὶ ἄνθρωπος, ὁ ἄνθρωπος ἐστὶ Θεός, καὶ κατὰ τὰς ιδιότητας ὁ Θεός ἐστὶ θνητός, ὁ ἄνθρωπος ἐστὶν αἰώνιος. αἵτινες καὶ κατ' αὐτῆς λέγονται τῆς ὑποστάσεως οἷον ὁ Χριστός ἐστὶν ἀθάνατος, ὁ Χριστός συνελήφθη ἐκ (f. 139) πνεύματος ἁγίου καὶ ἐτέχθη ἐκ Μαρίας τῆς Παρθένου. Σημειώσατε ὅτι ἀφηρημένως οὐ λέγεται ἡ ἀνθρωπότης ἐν τῷ Χριστῷ ἐστὶ θεότης καὶ ἡ θεότης ἐν τῷ Χριστῷ ἐστὶν ἀνθρωπότης. Ἡ ἀνθρωπότης ἥτοι ἡ ἀνθρώπιος φύσις ἐν τῷ Χριστῷ εὐμοιρεῖ τῆς οἰκείας υπάρξεως καὶ τῷ λόγῳ τῆς φύσεως ἐστὶ τελεία, οὐκ ἔχει μέντοι τὴν ἰδιάν¹⁶ ὑπόστασιν, ὅτι οὐκ ἔστιν ἑαυτῆς ἥτοι οὐκ ἔστιν ἀρχὴ ὁλόκληρος,

15. Ἡ λέξις «οὐσία» παραλείπεται στὰ ΧΡΑ.

16. Στὰ ΧΡΑ: οἰκείαν.

καί πεπληρωμένη τῶν ἐνεργειῶν αὐτοῦ προερχομένων ἀπό τόν λόγον καί τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως τῆς ὑποστατικῶς ἠνωμένης τῷ λόγῳ, ὡς ἀφ' ἑνός προσώπου, οὐ χάριν, καί θεανδρικοί ἀκούουσιν.

Ἡ ὑπόστασις οὐκ ἔστι θετική τις ὄντοτης πραγματικῶς τῆς φύσεως διηρημένη, οὐδενός γάρ δεῖ τῷ Χριστῷ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως καί τό κωλύον οὐδέν, ταύτην εἶναι πρόσωπον. εἰμή τό ὑποστατικῶς τῷ θεῷ ἠνώσθαι λόγῳ, ὅθεν εἶγε τοῦτο ἀπολυθῆ παρατίκα ἄνευ προσθήκης τινός ὄντοτης λόγον ἄν σχοίη προσώπου. ὡσπερ καί ὁ βραχίων τοῦ σώματος διαχωρισθεῖς ὄλον ἀποτελεῖται καί ἡ ὑπόστασις μηδεμιᾶς ὄντοτης προστιθεμένης¹⁷ τῆς οἰκείας ὄντοτης ἀφίσταται τοῦ εἶναι ὄλον, καί μέρος αὐτοῦ γίνεταί. Ὅλον δέ ἐκεῖνο λέγεται ὅπερ ἑαυτοῦ ἔστί, καί τοῦτο ἡ ἀπλοῦν ἔστί ἐκ μερῶν ἐστέρηται οἷον ὁ Θεός, ὁ ἄγγελος, ἡ σύνθετον καί μερῶν οὐκ ἀμοιρεῖ οἷον ὁ ἄνθρωπος καί τά σωματικά πάντα. τοῦτο δ' αὐθις ἡ ὄλον ἐνεργεῖα λέγεται, καί ἐνικόν ἡ ὄλον δυνάμει καί καθόλου. Ὅλον ἐνεργεῖα καλεῖται τό ἔχει μέρη ἐν ἑαυτῷ ἄτινα ἡ εἰσὶν οὐσιώδη ὅτε τούτων ἄνευ τό ὄλον οὐ δύναται εἶναι, οὐδ' ἐπιληφθῆναι οἷον τό σῶμα, καί ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου ἡ εἰσὶν ὀλοκληροῦντα οἷον ἐστί τό στήθος, ἡ κεφαλή, ὁ ποῦς, ἡ χεῖρ, καί τά ἐξῆς. ὄλον δυνάμει ἦτοι καθόλου λέγεται τό μέρη ὑφ' αὐτό ἔχον, ὡς τό γένος, τά εἶδη, καί τά εἶδη τά ἄτομα. Ἡ ἐνική οὐσία εἴτε ὄλον ἦ, εἴτε μέρος οὐ μόνον καθ' αὐτό ἀφίσταται, ἀλλά πᾶσιν ἔτι τοῖς συμβεβηκόσιν, ἦτοι τοῖς τρόποις ὑπόκειται καί τούτων ὑποκείμενον κατονομάζεται.

Πολλαπλή ἡ τοῦ ὑποκειμένου λήψις, λέγεται γάρ καί ὑποκείμενον ἐνυπάρξεως, ἐν ᾧ δηλαδή τό συμβεβηκός ἔχει τό εἶναι (ὅπερ διττόν τυγχάνει) πόρρω ἦτοι ὁ, καί προσεχές ἦτοι ᾧ τό μὲν λέγεται ὑπόστασις δεχομένη τό συμβεβηκός, ἦτοι τόν τρόπον οὐκ ἄνευ μέσου, οἷον ὁ ἄνθρωπος δέχεται τήν φιλοσοφίαν, διά τοῦ νοός, τό δέ ᾧ ὑποκείμενον ἀμέσως τό συμβεβηκός εἰσδεχόμενον οἷον ὁ νοῦς τήν φιλοσοφίαν, καί ὑποκείμενον παρωνυμίας τό ἀπό τινος εἶδους, ἡ τελειότητος, ἡ ἐλαττώματος, ἡ ἐνεργείας, ἡ διαθέσεως παρονομαζόμενον, οἷον ὁ ἄνθρωπος παρονομάζεται φιλόσοφος ἀπό τῆς φιλοσοφίας, τυφλός ἀπό τῆς τυφλότητος, ἐνεργῶν ἀπό τῆς ἐνεργείας, αἱ γάρ κλήσεις εἰσὶ τῶν ὑποστάσεων, καί ὑποκείμενον εἰδοποιήσεως τό εἶδος οὐσιώδες εἰσδεχόμενον πρός τό εἰδοποιεῖσθαι καί ὄλον τι φυσικόν συνίστασθαι, (f. 140) οἷον τό ἀνθρώπινον σῶμα ὑποκείμενον λέγεται εἰδοποιήσεως ὡς πρός τήν λογικὴν ψυχὴν ἐξ ἧς τελειοῦται. καί ὑποκείμενον ἀποδόσεως ἡ ὕλη ἡ τινί ἐπι-

17. Στά ΧΡΑ ἀκολουθεῖ ἡ φράσις: τούμπαλιν σταγῶν ὕδατος τῷ ὠκεανῷ εἰσρρεῖσα φυλαττομένης τῆς οἰκείας ὄντοτης...

στήμη υποκειμένη ἢ πάντα τὰ ἐν ἐκείνῃ τῇ ἐπιστήμῃ διδασκόμενα ἀπονεύονται.

Τῶν οὐσιῶν αἱ μὲν λέγονται αἰτίαι, αἱ δὲ αἰτιατὰ ἦτοι ἀποτελέσματα. Ὅριζεται ἡ αἰτία ἀρχὴ ἄλλω ἐκβλύζουσα τὸ εἶναι, τὸ μὲν τῆς ἀρχῆς ὄνομα ὡς γένος λαμβάνεται, καὶ γὰρ παρ' ἡμῖν πᾶσα μὲν αἰτία ἐστὶν ἀρχή, οὐ πᾶσα δὲ ἀρχὴ ἐστὶ καὶ αἰτία, τὸ δὲ ἐκβλύζουσα τὸ εἶναι ἄλλω τουτέστιν ἄλλη φύσει πρόκειται διὰ τὸ διαιρεῖσθαι ταύτην τουλάχιστον τῷ ἀριθμῷ, οἷον ὁ πατήρ αἰτία τοῦ υἱοῦ, οὐχ ἡ αὐτὴ γὰρ ἐστὶν ἡ φύσις αὐτῶν, ἦτοι ἡ ἀνθρωπότης ἄλλο δὲ καὶ ἄλλο σῶμα καὶ νοῦν ἑκάτεροι ἔχουσιν.

Σημειώσατε ὅτι ἐν τῇ ἁγίᾳ Τριάδι τὸ τῆς αἰτίας ὄνομα σημαίνει μόνον τὸ εἶναι αἰτίαν τοῦ εἶναι ἐν ἄλλω προσώπῳ, οὐ μὴν δὲ ἄλλη φύσει τῷ ἀριθμῷ διαιρετῇ οἷον ὁ πατήρ λέγεται ἀρχὴ καὶ αἰτία τοῦ υἱοῦ, ὅπου γε ἡ αὐτὴ ἐστὶ τοῦ πατρός καὶ τοῦ υἱοῦ φύσις τε καὶ θεότης, καὶ ὁ υἱὸς ἄλλος μὲν τοῦ πατρός, τουτέστιν ἄλλη ὑπόστασιν δύναται ρηθῆναι, ἄλλο δὲ τουτέστιν ἄλλη φύσις οὐδαμῶς. οὐδὲ γὰρ ἀποτέλεσμα τοῦ πατρός, καὶ παρ' αὐτοῦ κρεμᾶμενον, ἀλλ' ὁμοούσιος αὐτῷ καὶ συναϊδίου πέφυκεν, ἐνὶ λόγῳ ὁ αὐτὸς Θεός, καὶ αὐθις ὁ πατήρ ἀρχὴ ἐστὶ καὶ αἰτία τοῦ πνεύματος, ἀλλὰ τὸ πνεῦμα οὐ διήρηται τοῦ πατρός τὴν φύσιν τὴν αὐτὴν ἔχον οὐσίαν τῷ πατρί, καὶ τῷ υἱῷ.

Τέσσαρες κοινῶς ἀριθμοῦνται αἰτίαι¹⁸, διαφόρους αἰτιότητος, ἦτοι τρόπους τοῦ εἶναι αἰτίας ἔχουσαι, αἰτία τελικὴ (ἣτις λέγεται τοῦ οὐ ἔνεκα) αἰτία ποιητικὴ, τὸ ἀφ' οὗ τὸ ἀποτέλεσμα, ἄμφω δὲ καλοῦνται ἔξωτερικαὶ ὡς ἔξω τοῦ πράγματος κείμεναι, αἰτία ὑλική, τὸ ἐξ οὗ καὶ εἰδικὴ τὸ ᾧ πρᾶγμα συνίσταται, αὐταὶ δὲ ἐσωτερικαὶ ἤκουσαν, ἐντὸς τοῦ παραγομένου διαμένουσαι, προστιθέασι τινές καὶ πέμπτην αἰτίαν παραδειγματικὴν λεγομένην, ἣτις ἐστὶ τὸ καθ' ὃ, τουτέστιν ἐκεῖνο καθ' οὗ τὴν ὁμοίωσιν τὸ ἀποτέλεσμα γίνεταί.

Τὸν λόγον καὶ τοῦνομα τῆς φυσικῆς αἰτίας μόνῃ ἡ ποιητικὴ αἰτία ἑαυτῇ οἰκείουται, καὶ γὰρ ἡ τελικὴ αἰτία ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐν τῷ νῷ ὑπάρχει ἐν ἄλλω. ὅθεν καὶ ἀντικειμένην αἰτίαν καλεῖσθαι χρεῶν. ὡς μὴ κινούσαν μηδὲ διορίζουσαν τὴν ποιητικὴν, ἀλλὰ τῷ νῷ μόνον ἀντικειμένως ἐπιλαμβανόμενων οἷον ἡ ὑγεία οὐ κινεῖ πρὸς τὴν τοῦ φαρμάκου μετάληψιν ὅτι μὴ καθ' ὃ παρά τοῦ νοός ὡς ἀντικείμενόν τι ἀγαθόν ἐπιλαμβάνεται. ἡ δὲ ὑλικὴ καὶ εἰδικὴ μᾶλλον εἰς μέρη τοῦ πράγματος

18. Ὁ Καβαλλιώτης ἀναφέρειται στὰ «τέσσερα αἰτία» τοῦ Ἀριστοτέλη. Βλ. Κ. ΓΕΩΡΓΟΥΑΗ, Ἀριστοτέλης ὁ Σταγίριτης, Θεσσαλονίκη 1962, σ. 208.

ἤπερ ἀρχαί ἦτοι αἰτίαι συνθετικά, καί ἡ παραδειγματική οὐ ποιεῖ, ἀλλά τό μμείσθαι τῇ ποιητικῇ παρέχει αἰτία, ἥτις πολυειδῆς τυγχάνει (f. 141) γε οὐσα.

Ἔστι γάρ αἰτία λογική ἦτοι μεταφυσική, ἡ ἀληθής ὡς πρός τήν ἡμετέραν γνώσιν οἷον ὁ νοῦς θεωρεῖται αἰτία τῆς διανοίας καί τῆς θελήσεως καίτοι μηδαμῶς τούτων πραγματικῶς διακρινόμενος. γεωμέτρην αἰ πολλὰι διαθέσεις καί ἡ φύσις τῶν σχημάτων ὡς αἰτία διηρημένη ἀποδεικνύουσι, καίτοι μόνῳ τῷ νῷ, καί λογικῶς ἦτοι μεταφυσικῶς, οὐ πραγματικῶς καί φυσικῶς τούτων διακρινόμενοι, καί ἡ τῶν μερῶν διάταξις λέγεται μέν τῆς ἀντιτυπίας, ἢ τοῦ διαφανοῦς, ἢ τῶν ἄλλων φυσικῶν ἰδιοτήτων αἰτία, οὐ χωρίζεται δέ τούτων ἐν τῇ τῶν μερῶν θέσει ὑφισταμένων. αἰτία ἠθική ἢ τό ἀποτέλεσμα μὴ φυσικῶς, ἀλλά κατὰ τό ἦθος, καί τήν ὑπόληψιν τῶν ἀνθρώπων παράγουσα οἷον ὁ ἐπιτάσων ἀνθρωποκτονίαν λέγεται τοῦ φόνου αἰτία καί ὁ ὑποβάλλων πῦρ τῷ οἴκῳ αἰτία τοῦ ἐμπρησμοῦ. καί αἰτία φυσική, ἥτις διττή ἐστίν, ἢ ἀφορμή, ἢ πραγματικῶς ποιητική ἀφορμή ἐστίν ἢ τινί τῶν ἀποτελεσμάτων ἀφορμήν παρεχομένη διά τόν νόμον τόν παρά τοῦ δημιουργοῦ τῆς φύσεως διορισθέντα, οἷον ἡ τῆς ἀνθρωπίνης θελήσεως ἐνέργεια ἀφορμή ἐστὶ δι' ἣν ὁ βραχίων κινεῖται, καί ἡ κίνησις τῶν ζωτικῶν πνευμάτων ἀφορμή καθίσταται πολλῶν διανοήσεων ὧν ἐν τῷ νῷ ἔχομεν. τόν αὐτόν τρόπον καί ὁ τοῦ Ναυῆ Ἰησοῦς τόν ἥλιον, ὡς ἀφορμή, ἀκίνητον διαμεῖναι ἐποίησατο, διά τήν τοῦ κτίστου θέλησιν, πρός δέ καί ὁ ἱερεὺς ἀφορμή τοῦ ἁγιασμοῦ καί τῆς μεταβολῆς τῶν τιμῶν δώρων λέγεται. ἀλλά καί τά σώματα ὑπό τῶν πνευμάτων κινούμενα, οὐκ ἄνευ τινός διορισμοῦ παρά τοῦ ὄντος τῆς πνευματικῆς θελήσεως, καί τῆς σωματικῆς κινήσεως κινεῖται. Τοῦτ' αὐτό ρητέον καί περὶ τῶν κινήσεων τῶν ξυμβαινουσῶν τοῖς σώμασιν ἐκ τούτων ἄλλων σωμάτων συγκρουσμοῦ καί οὗτος γάρ οὐκ ἐστίν αἰτία κυρίως, ἀλλ' ἀφορμή τῆς κινήσεως, μόνον δέ τό θεῖον κυρίως πασῶν τῶν κινήσεων, καί τῶν πραγμάτων πέφυκεν αἴτιον ὡς πού καί Ἀριστοτέλης τῆς δόξης ταύτης καθάπτεται. οὐδέν σῶμα ἑαυτό κινεῖ φάσκων, ἀλλά πᾶν τό κινούμενον ὑφ' ἑτέρου κινεῖται. ἦτινι στηριχθέντες ῥᾶστα ἀποδείξει δυνησόμεθα τήν τοῦ πρώτου κινούντος ὑπαρξιν τοῦ τά πάντα ἐν πᾶσιν ἐνεργοῦντος, καί πάσας τὰς κινήσεις παρέχοντος, τοῦ περιβάλλοντος τόν οὐρανόν ἐν νεφέλαις, τοῦ ἐτοιμάζοντος τῇ γῆ ὑετόν¹⁹, τοῦ ἐξανατέλλοντος ἐν ὄρεσι χόρτον, καί χλόην τῇ δουλείᾳ τῶν ἀνθρώπων²⁰, τοῦ πάσῃ σαρκί τροφήν διδόντος, καί πραγματικῶς ποιητική κυ-

19. Ψαλμ. 146,8.

20. Ψαλμ. 103, 14. Ὁ Καβαλλιότης γράφει «ἐνόρεσι» ἀντί «τοῖς κτήνεσι».

ρίως μόνος ὁ Θεός πέφυκεν, οὐδέν γάρ τῶν κτιστῶν κυρίως ἐνεργεῖ, ἐξαιρουμένης τῆς θελήσεως τῆς πρὸς τὸ ἐνεργεῖν ἑαυτὴν διοριζούσης, καὶ ἀληθῶς ἐνεργούσης.

Τούτων οὕτως ἀκριβῶς εἰρημένων, εἰς πρώτην καὶ δευτέραν διαιρεῖται ἡ ποιητικὴ (f. 142) αἰτία κατὰ τὴν κοινὴν ὑπόληψιν. πρώτη μὲν οὖν λέγεται ἡ παρ' οὐδενός πρὸς τὸ ἐνεργεῖν κινουμένη καὶ ἢ αἱ ἄλλαι ὑπόκεινται, ἔστι δὲ μόνος ὁ Θεός. δευτέρα ἡ τῆς πρώτης ἐξηρητημένη ἐν ταῖς οἰκείαις ἐνεργείαις οἷα αἰεὶ πάντα τὰ κτίσματα καὶ εἰς γενικὴν ὑποδιαιρουμένην καὶ μερικὴν. γενικὴ μὲν ἐστὶν ἡ πολλὰ καὶ διάφορα προάγουσα ἀποτελέσματα ὡς ὁ ἥλιος. μερικὴ δὲ ἡ πρὸς τι ἀποτελέσματος εἶδος μόνον συσταλλομένη, καὶ ἡ μὲν διὰ τῶν διαφόρων ἀποτελεσμάτων γενέσθαι ὁμώνυμος ἤκουσεν, ἡ δὲ συνώνυμος, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον.

Ἔστι καὶ ἄλλη αἰτία παρὰ ταύτας ἄρχουσα καλουμένη, ἣτις ἰδίᾳ δυνάμει ἐνεργεῖν λέγεται, καὶ ἄλλη ὀργανικὴ λεγομένη ἣτινι ἐν τῷ ἐνεργεῖν ἡ κυρία ἦτοι ἡ ἄρχουσα χρᾶται. Ἡ ἄρχουσα ὑποδιαιρεῖται εἰς καθ' αὐτὴν καὶ κατὰ συμβεβηκός. καθ' αὐτὴν μὲν ἐστὶν ἡ ἐξ οἰκείας φύσεως πρὸς τὸ παραγαγεῖν τι ἀποτέλεσμα διαταττομένη οἷον ὁ ἀετός πρὸς τὸ γεννᾶν ἀετόν, πρὸς δὲ καὶ ἡ μεταβολῆς καὶ σκοποῦ ἐνεργοῦσα, κατὰ συμβεβηκός δὲ ἡ παρὰ σκοπὸν ἀποτελέσματι παράγουσα, διττὴ δὲ αὕτη ἡ τύχη καὶ τὸ αὐτόματον ἡ μὲν τοῖς εὐτυχέσι, τὸ δὲ τοῖς δυστυχέσιν, ἢ τοῖς ἀδιαφόροις ἀπονέμεται, οἷον θησαυρῷ μὲν τινός παρ' ἐλπίδα τυχόντος²¹ τὸ εὖρημα τῆς τύχης λέγεται, κεραμίδος δὲ πεσοῦσης καὶ τὴν κάραν συνθλασάσης τοῦ ταυτομάτου τὸ γενόμενον.

Σημειώσατε ὅτι ἡ τύχη, ἡ εἰμαρμένη καὶ τὸ ταυτόματον ἀνθ' ἑνός πολλάκις λαμβάνονται. καὶ ἡ τύχη καὶ τὸ ταυτόματον εἰσὶ τε καὶ λέγονται ὡς πρὸς τὴν ἡμετέραν μόνον γνῶσιν, ὅσα γάρ τελοῦντας ταῦτα ἐξ ἰδίας, καὶ διωρισμένης αἰτίας ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον παρ' ἡμῶν μὴ γινωσκομένης γίνονται, οἷον τὸ ἐπὶ τῆς δέ, ἢ τῆς δὲ εἶναι ἔδρας τὸν κύβον ἐκ τοῦ διορισμοῦ καθέστηκεν τῆς ρίψεως τοσοῦτον δυνάμει εἰσὺς ἐχούσης, ὥστε ἄρκειν πρὸς τοιόνδε διαθέσεως, ἢ ἐκ τῶν μορίων τῶν ἐν τῇ ἐπιφανείᾳ τοῦ ἐφ' ᾧ ἔστηκεν, ἢ καὶ ἐξ ἄλλων τινῶν συνηθροισμένων αἰτιῶν.

Κεφάλαιον τέταρτον

Περὶ τῶν πρώτων ἀξιωματικῶν τῶν συστάσεως εἰληχῶτων ἐκ τοῦ ὄντος καὶ τῶν τρόπων αὐτοῦ γενικῶς, καὶ ἐκ τῶν ἰδίων τῶν κοινῶν τούτοις κατηγορουμένων.

Ἐπόμενον ἐστὶ μετὰ τὴν τοῦ ὄντος, καὶ τῶν αὐτοῦ τρόπων θεωρίαν,

21. Στά ΧΡΑ: περιτυχόντος.

καί τῶν κοινῶν τούτοις καί ἰδίων κατηγορουμένων ἐξαριθμησιν, καί ἐπί τὰς πρώτας ἐννοίας ἦτοι τὰ ἀξιώματα ὧν ἐκ τῶν ἰδίων αὐτῶν ἢ ἀνάπτυξις μεταβῆναι. ἔσονται δέ ταῦτα πρὸς τὰ ἐν ταῖς ἄλλαις τῶν ἐπιστημῶν ὡς πηγή πρὸς τοὺς ρύακας, καί στέλεχος πρὸς κλάδους. διὰ τοῦτο γάρ ἡ μήτηρ τῶν ἄλλων ἡ πρώτη αὕτη φιλοσοφία καί γενικὴ (f. 143) ἐπιστήμη εἴρηται, ἀφ' ἧς αἱ λοιπαὶ τὸ οἰκείον εἶναι ἔχουσι ζύν πάσῃ σαφηνείᾳ καί καθαρότητι, καί βεβαιότητι.

Ἄξιώμα ἐστὶν ἀπόφανσις κοινὴ γνώριμος παντὶ τῷ προσέχοντι, οἷον τὸ ἀδύνατον ἐστὶ τὸ αὐτὸ ἅμα εἶναι, κ.ί. μὴ εἶναι. Τοσαύτη ἐστὶν ἡ τῶν τοιούτων προτάσεων καθαρότης, καί ἡ τοῦ κατηγορουμένου μετὰ τοῦ ὑποκειμένου διακεκριμένη συνάφεια, ὥστε μηδὲ τὸν ἀδρανέστατον νοῦν ἐς τῆς ἀληθείας τὴν στέρησιν ἐμπειεῖν ἔχειν. τοῦτο κοινὸν ἰδίωμα τοῖς ἀξιώμασι πᾶσι τυγχάνει, τὸ τὴν ἀλήθειαν καθ' αὐτὸ πῶς φαίνειν, καί καθαρῶς προῦπτον γενέσθαι. τὸ πρῶτον κριτήριον, ἦτοι ἡ πρωτίστη ἀρχὴ τῆς βεβαίας γνώσεως, ἡ καθαρότης ἐστὶ τῶν ἰδεῶν, καί ἡ διάκρισις.

Ἄξιώμα πρῶτον: ἦτοι πρώτη ἀρχὴ τῆς βεβαίας γνώσεως.

Ὅ,τι ἂν ἐν τῇ καθαρᾷ, καί διακεκριμένῃ τίνος πράγματος ἰδέα ἐμπεριέχεται τοῦτο κατ' ἐκείνου λέγεσθαι βεβαίως δύναται.

Δεῖξις²²

Ἐκεῖνο ἐστὶ πρῶτον ἀξίωμα, ὅπερ οὕτω καθαρὸν ἐστὶ καθ' αὐτό, ὥστε μὴ δύνασθαι δι' ἄλλου ἀποδειχθῆναι, ἀλλὰ δι' αὐτοῦ τὰ λοιπὰ δεῖκνυσθαι, ἀλλὰ τοῦ τι τὸ ἀξίωμα καί καθαρὸν ἐστὶ καθ' αὐτό, ὡς ἐν τῷ αὐτῷ τῆς ἀληθείας φωτὶ, τουτέστιν ἐν τῇ καθαρότητι, καί διακρίσει τῶν ἰδεῶν ὑφιστάμενον καί δειχθῆναι οὐ δύναται δι' ἄλλης ἀρχῆς μηδενός ἄλλου ὑπὲρ τοῦτο ὄντος ἀξιώματος καί δι' αὐτοῦ τὰ λοιπὰ τῆς ἀποδείξεως εὐμοιροῦσιν, ὡς ἐκ τῆς ἐπαγωγῆς ἐκάστου πρόδηλον. τίνος γάρ οὕτω βεβαίως καί στερρῶς καταφάσεως εἴληχε, τὸ ἀδύνατον τὸ αὐτὸ ἅμα εἶναι καί μὴ εἶναι, εἰμὴ ὅτι ἐν τῇ καθαρᾷ καί διακεκριμένῃ ἰδέᾳ τοῦ πράγματος τοῦ ἐνεργεῖα ὑπάρχοντος ἐμπεριέχεται τὸ ἀδύνατον τοῦ ἅμα μὴ ὑπάρχειν, καί αὐθις τοῦ χάριν μείζον τὸ ὅλον τοῦ οἰκείου μέρους εἶναι διαβεβαιούται, εἰμὴ ὅτι ἐν τῇ καθαρᾷ καί διακεκριμένῃ ἰδέᾳ τοῦ ὅλου νοεῖται τὸ μέρος περιεχόμενον, κατὰ τὸν αὐτὸν λόγον καί τὸ ὅ σύ μισεῖς ἐτέρῳ μὴ ποιῆς²³, καί τὸ τάναντία τοῖς ἐναντίοις ἰάματα τῆς

22. Δεῖξις = τρόπος ἀποδείξεως.

23. Τωβίτ 4,15. «Ὁ μισεῖς μηδενὶ ποιήσης».

βεβαιότητα γίνονται. ὅτι τό μὲν ἐν τῇ καθαρᾷ καὶ διακεκριμένη ἰδέᾳ τῆς φυσικῆς ἰσότητος ἢ δικαιοσύνης περιέχεται, ὅτι δηλαδή τὸν νόμον ὃν τις πρὸς ἄλλον ἔθετο καὶ ἑαυτῷ τιθέναι χρεῶν, καὶ μηδαμῶς χρῆσθαι οἷς τισὶν ἄλλοις χρωμένους ἀποστρέφεται, τό δέ ὅτι ἐν τῇ ἰδέᾳ τοῦ ἐναντίου ἢ δύναμις τοῦ τό ἕτερον τῶν ἐναντίων ἐξωθεῖν περιέχεται. καὶ γάρ τῷ μὲν δι' ὑπερβολὴν ἀναγνώσεως τεταλαιπωρημένους τοὺς ὀφθαλμοὺς ἔχοντι ἴαμα γίγνεται ἢ τῶν πόνων ἀνεσις τε καὶ ὕφεσις, τῷ δέ πέρα μέτρου γαστρί ὑπουργήσαντι, καὶ διὰ τοῦτο περιττόν αἷμα, καὶ χυμούς λοιμώδεις συνηθροικῶσι, ἢ τῆς βρώσεως καὶ πόσεως (f. 144) ἔνδεια.

Ἄρ: Τοῦτο ἐστὶ τό πρῶτον ἀξίωμα.

Τοῦτο τό ἀξίωμα πρὸς τὴν τοῦ πράγματος ἐπανάκει οὐσίαν, οὐ μὴν δέ πρὸς τὴν ὕπαρξιν. εἰμὴ ἐπειδὴν ἢ ὕπαρξις ἐστὶν οὐσιώδης τῷ πράγματι, τουτέστιν ἠνίκα ἢ ὕπαρξις ἐν τῇ καθαρᾷ καὶ διακεκριμένη ἰδέᾳ τοῦ πράγματος περιέχεται οὕτως ὥστε τῆς ἐπιλήψεως τούτου χωρισθῆναι μὴ δύνασθαι. Ἡ κατ' ἐνέργειαν ὕπαρξις ἢ τελειότητος οὐκ ἐκτός πεφυκεῖα περιεχομένη ἐν τῇ καθαρᾷ καὶ διακεκριμένη ἰδέᾳ τοῦ Θεοῦ τοῦ ἄκρως τελείου ὄντος, δύναται κατὰ τούτου βεβαίως λέγεσθαι, οἷον ὁ Θεός, ἦτοι τό παντέλειον ὄν, ἐνεργεῖα ὑπάρχει. Ἡ κατ' ἐνέργειαν ὕπαρξις μὴ ἀναγκαίως τῇ καθαρᾷ καὶ διακεκριμένη ἰδέᾳ τῶν κτισμάτων ἐμπερικλειομένη διὰ τό μὴ εἶναι ὄντα ἄκρως τέλεια, καὶ ἀφ' ἑαυτῶν ὑπάρχοντα, ἐνδεχομένως μόνον καταφύσκεσθαι ἔχει κατὰ τούτων. Ἡ κατὰ δύναμιν ὕπαρξις περὶ τῶν καθαρῶς, καὶ διακεκριμένως γνωσκομένων τὴν βεβαιοτάτην κατάφασιν οὐκ ἀπαναίνεται. καὶ γάρ τό καθαρῶς, καὶ διακεκριμένως ἐπιλαμβανόμενον οὐκ ἀδυνατεῖ ὑπάρχειν. Ὁ ἡμέτερος νοῦς διττῶς εὐμοιρεῖ τῆς τοῦ ὑπάρχειν βεβαιότητος, ὁ γάρ διανοούμενος ζύνοιδεν ἑαυτῷ ὑπάρχειν, μηδὲν περὶ τῆς οἰκείας ὑπάρξεως ἀμφιγνοεῖν δυνάμενος (ἢ τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ νοός ὕπαρξις ἀδύνατον ἀμφιγνοεῖσι παντοίας ὑποθέσεως γενομένης)²⁴ καὶ ἐν τῇ καθαρᾷ, καὶ διακεκριμένη αὐτοῦ ἰδέᾳ ἀπερικλειστος οὐ κατανοεῖται αὕτη.

Τὰ πνευματικά πάντα, καὶ τὰ σωματικά, πλὴν τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ νοός δι' ἐντυπώσεων τινῶν ἐν τοῖς τῶν αἰσθήσεων ὀργάνοις, καὶ ἐν τῷ ἡμέτερω νοῖ γενομένων ἡμῶν ἀρίδηλα ὑπάρχειν, αὗται δέ ἐξεγείρεσθαι ἐν ἡμῖν δι' ὄλου τοῦ βίου οὐκ ἂν εἶχον, τῶν πραγμάτων μὴ ὑπαρχόντων, δι' ὃν τῆς ἀφορμῆς τοῦτ' αὐτό ποιήσειεν ἂν, καὶ γάρ ἄλλως ἀπατάσθαι φαινοίμεθα ἂν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, ὅπερ πάντη ἀλλότριον τῆς καθαρᾶς, καὶ διακεκριμένης ἰδέας τοῦ ὄντος τοῦ ἄκρως τελείου. Ἡ τῶν σωμάτων

24. Στά ΧΡΑ παραλείπεται ὅλη ἡ φράση.

ὑπαρξίς διὰ τῆς ζώσης καὶ σταθερᾶς αἰσθήσεως γινώσκειται ἡμῖν ὑποθέσεως γενομένης ὅτι ὑπάρχει ὁ Θεός ἄκρως ἀληθής, ἄκρως ἀγαθός.

Ἔνστασις πρώτη

Ἡ τῆς βεβαίας γνώσεως πρώτη ἀρχὴ βεβαιοτάτη ἐστίν.

Ἄλλ' ἢ ὅτι ἂν ἐν τῇ καθαρᾷ ἀρχῇ βεβαιοτάτη οὐκ ἐστίν.

Ἄρα οὐκ ἐστὶ πρώτη τῆς βεβαίας γνώσεως ἀρχή.

Ἀπόκρισις

Ἀπόφημι τὴν ἐλάσσονα. ἐκείνη γάρ ἐστὶ βεβαιοτάτη ἀρχή, ἀφ' ἧς πᾶσα βεβαιότης φυσικῆ, αὕτη δὲ οὐδαμόθεν, εἰμὴ ἐκ τῆς καθαρᾶς, καὶ διακεκριμένης ἰδέας πρόερχεται, ὅσον πᾶς κύκλος ἐστὶ στρογγύλος, ὅτι ἢ στρογγυλότης ἐν τῇ καθαρᾷ καὶ (f. 145) διακεκριμένη ἰδέα τοῦ κύκλου καθαρωτάτως περιέχεσθαι θεωρεῖται.

Δεῖξις τῆς ἐλάττονος

Ἐκείνη οὐκ ἐστὶ βεβαιοτάτη, ἥτις παρά τισιν ἐν ἀμφιβολίᾳ ἐστίν, ἢ καὶ ἀποφάσκειται. Ἄλλως ἢ ἀρχὴ αὕτη παρά τισιν ἀμφιβάλλεται, μάλιστα δὲ καὶ ἀποφάσκειται. Ἄρα οὐκ ἐστὶ βεβαιοτάτη.

Ἀπόκρισις

Διαιρῶ τὴν μείζονα, ἐκείνη ἢ ἀρχὴ οὐκ ἐστὶ βεβαιοτάτη ἢ παρά τισιν ἀμφιβαλλομένη ἢ καὶ ἀποφασκομένη καλῶς καὶ μετ' εὐλογοφανοῦς ἀφορμῆς ξυμφ. κακῶς, καὶ ἀλόγως ἀποφ. γίνεται γάρ τοῦτο ἄνευ λόγου, καὶ μετὰ λόγου, μετὰ λόγου ἠνίκα προσεχῶς ἐπιληφθέν ἀκριβῶς τε καὶ ἀπρολήπτως ἀμφίβολον, ἢ ψευδές εἶναι κατανοεῖται, ἄνευ λόγου, ἥτοι ἄνευ αἰτίας ἐπειδὴν μετὰ προλήψεως ἢ τόλμης, ἢ ἄνευ τῆς ὀφειλομένης προσοχῆς ἀμφίβολον, ἢ ψευδές εἶναι λέγεται.

Ἔνστασις δευτέρα

Ἡ ἀρχὴ ἢ ὅτι ἂν ἐν τῇ καθαρᾷ δύναται ἀποφάσκεσθαι, ἢ ἀμφιγνοεῖσθαι καλῶς καὶ μετὰ λόγου. Ἄρα οὐκ ἐστὶ βεβαιοτάτη.

Ἀπόκρισις

Ἀπόφημι τὸ προηγούμενον, οὐδὲν γάρ διενήνοχε τὸ ἀμφιβαλεῖν περὶ ταύτης καὶ τοῦ ὄλου εἶγε μείζον ἢ τοῦ οἰκείου μέρους, καὶ τοῦ δὶς δύο εἶγε τὸ τετραδικὸν ἐκτελεῖ ἀριθμὸν, διὰ γάρ τοῦτο καταφάσκομεν τὸ ὄλον εἶναι μείζον τοῦ οἰκείου μέρους, καὶ ἐν τῇ ἰδέᾳ τοῦ δύο δὶς ληφθέντος, ὁ τετραδικὸς ἐμπερικλείεται ἀριθμὸς.

Δειξίς τοῦ προηγουμένου

Ἐκείνη ἀρχή ἀποφάσκεισθαι, ἢ ἀμφιγνοεῖσθαι οὐκ ἄνευ λόγου δύναται, ἥτις πλάνη ἐστίν ὑποκειμένη. ἀλλά ἡ ὅ,τι ἂν ἐν τῇ καθαρᾷ ἀρχῇ πλάνη ὑπόκειται. ἄρα ἀποφάσκεισθαι δύναται, καί ἀμφιγνοεῖσθαι οὐκ ἄνευ λόγου.

Ἀπόκρισις

Ἀπόφημι τὴν ἐλάσσονα, αὕτη γάρ ἡ ἀρχή κριτήριον ἀψευδές δι' οὗ τ' ἀληθές τοῦ ψεύδους διακρίνεται, οὐσα, ἀπάτη οὐχ ὑπόκειται, ἀλλά διὰ μόνης ταύτης μηδενός ἄλλου εὐποροῦντες λόγου, δυνάμεθα τᾷ ἀληθές καὶ τὸ ψεῦδος ἀλλήλων διακρίνειν.

Δειξίς τῆς ἐλάττονος

Ἐκείνη ἡ ἀρχή ἀπάτη ὑπόκειται, δι' ἧς οἱ πλείστοι ἀπατῶνται. Ἀλλά διὰ τῆς καθαρᾶς, καὶ διακεκριμένης ἰδέας οἱ πλείστοι ἀπατῶνται. Ἄρα ἀπάτη ὑπόκειται αὕτη.

Ἀπόκρισις

Ἀπόφημι τὴν ἐλάσσονα, εἰ γάρ ἡ ἀρχή αὕτη τοὺς ἀνθρώπους ἠπάτα, οὐδεμία ἂν ἦν κατάφασις βεβαία, οὔτε ἡ πᾶν τρίγωνον τρισὶν γραμμαῖς περιέχεται, οὔτε ἡ ὁ (f. 146) νοῦς ἐστίν οὐσία νοουμένη²⁵, οὔτε ἡ τὰ δὶς δύο τέτταρα ἀποτελοῦσιν.

Δειξίς τῆς ἐλάττονος

Πολλοὶ εἰσὶν οἱ ὄνειροις περιπίπτοντες, καὶ παραλογισμῷ, οὐ μὴν δέ ἀλλά καὶ φρενήρεις. Ἀλλά οὗτοι διὰ τῆς καθαρᾶς ἰδέας καὶ διακεκριμένης ἐς ταῦτ' ἀπάτης καταντῶσιν. Ἄρα πολλοὶ διὰ τῆς καθαρᾶς καὶ διακεκριμένης ἰδέας ἀπατῶνται.

Ἀπόκρισις

Ἀπόφημι τὴν ἐλάσσονα, οἱ μὲν γάρ φρενήρεις μόλις τινός εὐμοιροῦσιν καθαρᾶς τε καὶ διακεκριμένης ἰδέας, καὶ τὰ τῆς βλάβης δέ αὐτοῖς τοῦτο ἐστίν ἡ ἀσαφής καὶ ἄτακτος ἰδέα. τῶν δέ ὑπνούτων, καὶ πυρετῶ πασχόντων αἱ ἰδέαι συγκεχυμέναι εἰσὶν, ἅτε δὴ ἐξ ἀφορμῆς τῆς συγκεχυμένης τῶν ζωτικῶν πνευμάτων κινήσεως ἐξεγειρόμεναι διὰ τοῦ νόμου ὃν τὸ θεῖον ἔθετο μεταξύ τῶν διανοήσεων τοῦ νοός, καὶ τῶν κινήσεων τοῦ σώματος, οἱ δέ παραλογισμῷ ἀπατῶμενοι, ἢ ἀποροῦντες καθαρᾶς καὶ

25. Στά ΧΡΑ: διανοουμένη.

διακεκριμένης τῶν πραγμάτων ἰδέας, πάσχουσι τοῦτο, ἢ κακῶς ἐπάγοντες ἐκ τῶν προκειμένων τό συμπέρασμα.

Ἔνστασις τρίτη

Ὁ πλανώμενος παραλογισμῷ οἶεται καθαρὰν, καὶ διακεκριμένην ἰδέαν ἔχειν, ἄρα ὁ οἰόμενος καθαρὰν τε καὶ διακεκριμένην εἶναι ἰδέαν πολλακίς ἀπατάται.

Ἀπόκρισις

Ἀπόφημι τό προηγούμενον. οἱ γάρ παραλογισμῷ ἀπατώμενοι οὐκ αἰεὶ ἐν ταῖς ἰδέαις τὴν τοῦ ἀπατάσθαι ἀφορμὴν ἔχουσι, ἀλλ' ἐστὶν ὅτε πλανῶνται ἐκ τοῦ συμπεράσματα, ἐπισφαλῆ ἐκ καθαρῶν τε καὶ βεβαίων ἀρχῶν συνεπαγαγεῖν, οὐ μὴν δὲ ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς φαντασίας, ἠνίκα δηλονότι τοῖς τῆς φανταστικῆς δυνάμεως εἰδώλοις τὰ πάντα βουληθῶσι νοῆσαι.

Ἐρεῖ²⁶

Εἰ οὕτως ἔχει τό πρᾶγμα, οὐκ ἔστιν εἰδέναι τὸν καθαρὰν καὶ διακεκριμένην ἰδέαν ἔχοντα, εἴγε ἀληθῶς ταύτην ἔχει, ἢ ἀπατάται. Ἄρα τουλάχιστον ἀμφίβολος ἢ ἡμετέρα ἐστὶ ἀρχή.

Ἀπόκρισις

Ἀπόφημι τό προηγούμενον, πολλαὶ γάρ εἰσὶν ἰδέαι παρά πάντων ἀνθρώπων καθαρῶς τε καὶ διακεκριμένως νοούμεναι οἶαι αἱ τοῦ ὄντος, τοῦ χρόνου, τῆς ἐνότητος, τοῦ ἀριθμοῦ, καὶ τῶν παραπλησίων. αἱ γάρ μὴ πᾶσι δοκοῦσαι καθαρὰι καὶ διακεκριμέναι ἀκριβεστάτη προσοχῆ ζητητέαι, οἶαι εἰσὶν αἱ τῶν φυσικῶν τῶν δι' αἰσθήσεων, ἢ δι' ἀφορμῆς ἐκ τούτων εἰσιόντων²⁷, ὧν αἱ πλείους συγκεχυμέναι, τῶν γάρ (f. 147) φυσικῶν τὰ πλείστα ἡμᾶς λανθάνει, ὅσα δὲ καθαρῶς ἐπιλαμβάνομεν μεταφυσικοῖς ξυνήπται, ἢ μαθηματικοῖς, καὶ τούτων ἐκτός πιθανότης, καὶ ὁμοιότης, οὐ μὴν δὲ ἐντελής βεβαιότης.

Ἀπορία

Τίνι τρόπῳ βεβαίως ἐπιστάμεθα συγκεχωρεῖσθαι ἡμῖν τῶν μεταφυσικῶν καὶ μαθηματικῶν καθαρὰς, καὶ διακεκριμένας ἰδέας.

Λύσις

Φύσει γίγνεται ἡμῶν τουτί γνωστόν, καὶ ἐνδοτάτη τινὶ αἰσθήσει. αἱ

26. Στά ΧΡΑ παραλείπεται.

27. Στά ΧΣ: εἰσιόντων.

γάρ τοιαῦται ἰδέαι οὕτω καθ' αὐτάς ἐκλάμπουσιν, ὥστε πάντας ἀνθρώπους τῷ φωτὶ τούτῳ διατίθεσθαι.

Ἔνστασις τετάρτη

Ὁ παρὼν βίος τῷ μέλλοντι παραβαλλόμενος ὡς ἐνύπνιον ἐστίν. Ἄρα ὥσπερ ἐν τῷ ἐνυπνίῳ αἱ καθαραὶ δοκοῦσαι ἰδέαι τοῖς γρηγοροῦσι συγκεχυμέναι τυγχάνουσιν, οὕτως αἱ ἐνταῦθα ἰδέαι, καίτοι ἡμῖν καθαρὰ δοκοῦσαι, ἐκεῖσε μέντοι συγκεχυμέναι φανήσονται.

Ἀπόκρισις

Ἀπόφημι τὸ προηγούμενον. τῆς γάρ μετὰ τούτων ζωῆς, ὅτι πλεῖστον τὴν παροῦσαν ὑπερβαινούσης, καὶ φωτὶ καθαρωτέρῳ λαμπρυνόμενης, οὐ διὰ τοῦτο νομιστέον ταύτην διηνεκῶς δίκην ἐνυπνίου. ἄλλως γε αἱ τῶν ἐνυπνιόντων εἴτε ὑπὲρ φύσιν, εἴτε συνήθεις ἰδέαι, καθαρὰ εἰσὶν καὶ διακεκριμέναι, καὶ τὰ ἐκ τούτων ἐπαγόμενα συμπεράσματα τοῖς τῶν συλλογισμῶν κανόνσι ξυμφωνεῖ, ἀτάκτου, τῶν ζωτικῶν πνευμάτων κινήσεως ἀπάσης, ἐντεῦθεν γάρ, ὡς εἶπομεν, αἱ ἐν τοῖς ὕπνοις ἀνακόπτονται διανοήσεις, μὴ στερραῖ τινὶ τάξει συνημμέναι. οὐ γάρ ἐστίν οὐκ ἔστιν ἀποφᾶναι τῷ κύκλῳ τὴν στρογγυλότητα, εἴτε ἐν ὕπνῳ, εἴτε ἐν γρηγορήσει τοῦτον ἐπιλαμβάνονται, διὰ τὸ καθαρῶς, καὶ διακεκριμένως αὐτῷ ἐμπεριέχεσθαι καὶ οὐδενὶ λόγῳ δύνασθαι χωρισθῆναι.

Σημειώσατε ἐνταῦθι ὅτι ὁ ὕπνος οὐκ ἀφαιρεῖται τῆς ψυχῆς τὴν τοῦ αἰσθάνεσθαι, ἢ νοεῖν δύναμιν, καὶ γάρ τὰς εἰκόνας τῶν αἰσθητῶν σώζει ἐν τοσαύτῃ ὁμοιότητι, ὥστε ἐν ταυτῷ διακρίνεσθαι²⁸, ἦτον τῶν ἐγρηγορῶτων ἀληθεύομεν, οἷον ἐάν διαλέγεσθαι δοκῶμεν καὶ ἀληθέσιν ἐπώμεθα ἀποδείξει, πάντως μανθάνομεν τι, καὶ αἱ αὐταὶ ἡμῖν ἐπιμένουσιν ἀποδείξεις, εἰ καὶ ψευδῆς εὐρεθῆ ὁ τόπος, τὸ πρόσωπον καὶ τ' ἄλλα, ἅτινα παριππεύουσιν ὡς μηδόλως τὸ αἰδίδιον τῆς παρουσίας τῶν ἀληθῶν κεκτημένα λόγων.

Ἔνστασις πέμπτη

Ἡ ἐξαρτωμένη ἄλλης, πρώτη ἀρχὴ τῆς γνώσεως οὐκ ἔστιν.

Ἄλλ' ἢ ὅ,τι ἂν ἐν τῇ καθαρᾷ (f. 148) ἀρχῇ ἄλλης ἐξαρτᾶται. ἄρ' οὐκ ἔστι πρώτη τῆς βεβαίας γνώσεως ἀρχή.

Ἀπόκρισις

Ἀπόφημι τὴν ἐλάσσ(ονα). ἡ γάρ ἀρχὴ αὕτη οὐ κρέμαται ἄλλης, μηδεμίαν ἑαυτῆς προτέραν ἐπιγινώσκουσα.

28. Στά ΧΡΑ ἀκολουθεῖ ἡ φράσις: μὴ ἔχειν ὧν εἰσὶν ὁμοιότητες, καὶ νοοῦντες.

Δειξίς τῆς ἐλάσσοнос

Ἐκείνη ἡ ἀρχὴ ἐξαρτᾶται ἄλλης, ἥτις ἐξαρτᾶται τῆς γνώσεως ταύτης, οἷον ὁ Θεός ὑπάρχει. ἀλλ' ἡ δ,τι ἂν ἐν τῇ καθαρᾷ ἀρχῇ τῆς γνώσεως ταύτης, ὁ Θεός ὑπάρχει κρεμᾶται: ἄρ' ἄλλης ἐξαρτᾶται.

Ἀπόκρισις

Ἀπόφημι τὴν ἐλάσσονα. ἡ γάρ δ,τι ἂν ἢ ἐν τῇ καθαρᾷ ἀρχῇ οὐκ ἐξαρτᾶται, ἀλλὰ θεμέλιον ἐστί ταύτης τῆς γνώσεως. ὁ Θεός ὑπάρχει, διὰ γάρ τοῦτο πεπεῖσμεθα τὸν Θεόν ὑπάρχειν, ὅτι ἐν τῇ καθαρᾷ καὶ διακεκριμένῃ ιδέᾳ τοῦ Θεοῦ τοῦ ὄντος τοῦ ἄκρως τελείου τὴν ὑπαρξιν ἀναγκαίως κατανοοῦμεν ἐμπερικλείεσθαι.

Δειξίς αὐθίς τῆς αὐτῆς ἐλάττονος

Ἐκείνης τῆς ἀρχῆς ἐξαρτᾶται πᾶσα ἀρχή, δι' ἧς μόνης ἀπατᾶσθαι οὐ δυνάμεθα, ἐν τοῖς καθαρῶς καὶ διακεκριμένως παρ' ἡμῶν ἐπιλαμβανομένοις. Ἀλλὰ διὰ τῆς ἀρχῆς ταύτης ὁ Θεός ὑπάρχει οὐ δυνάμεθα ἀπατᾶσθαι ἐν οἷς καθαρῶς καὶ διακεκριμένως ἐπιλαμβάνομεν. τοσαύτη γάρ ἐστίν ἡ αὐτοῦ ἀγαθότης, ὥστε ἐν ταῖς καθαραῖς καὶ διακεκριμέναις ἐπιλήψεσιν ἡμᾶς ἀπατᾶσθαι μὴ ἔαν. Ἄρα καὶ ἡ δ,τι ἂν τῇ καθαρᾷ ἀρχῇ ταύτης τῆς γνώσεως ἐξαρτᾶται.

Ἀπόκρισις

Ἀπόφημι τὴν ἐλάσσονα, οὐ γάρ ἐκ τῆς γνώσεως ταύτης ὁ Θεός ὑπάρχει τοῦ μὴ ἀπατᾶσθαι ἐν οἷς καθαρῶς καὶ διακεκριμένως ἐπιλαμβάνομεν ἡμῖν ξυμβαίνει, ἀλλὰ μᾶλλον ταύτης τῆς γνώσεως εὐμοιροῦμεν, ὅτι ἐν τῇ καθαρᾷ καὶ διακεκριμένῃ ιδέᾳ τοῦ Θεοῦ, τοῦ τελειοτάτου δηλ. ὄντος τὴν κατ' ἐνέργειαν ὑπαρξιν τελειότητα τινα τυγχάνουσαν περιέχεσθαι κατανοοῦμεν.

Ἦνίκα ὁ λόγος περὶ τῆς ὑπάρξεως ἢ τῶν ἐνδεχομένων, οἷον τῶν σωμάτων τῶν δυναμένων ὑπάρχειν, καὶ μὴ τῆνικαῦτα πάντως γε οὐδὲν βέβαιον διορίσασθαι ἔχομεν, πρότερον γνόντες τὸν Θεόν ὑπάρχειν τὸν μηδαμῶς περὶ τῆς τῶν τοιούτων ὑπάρξεως ἡμᾶς ἀπάτη καθυποβάλλοντα, ἢ καὶ Πλάτων φησὶν τό θεῖον οὐδ' ἀπατᾶ, οὐδ' ἀπατᾶται, οὐθ' ὑπαρ, οὐτ' ὄναρ. γνόντες τοίνυν ὅτι ὁ Θεός ὑπάρχει, καταφάσκομεν βεβαίως ὅτι ἡ ζώση αἰσθήσει, καὶ τῷ αὐτῷ αἰεὶ λόγῳ δι' ὄλου τοῦ βίου ἐπιλαμβάνομεν, ἐνεργεῖα ὑπάρχει.

(f. 149) Ἦ δ,τι ἂν ἐν τῇ καθαρᾷ ἀρχῇ πρὸς τὴν οὐσίαν ἀνήκει, οὐ πρὸς τὴν ὑπαρξιν εἰ μήγε ἡ ὑπαρξις οὐσιώδης εἴη τῷ πράγματι, ὡς ἐν τῷ Θεῷ ἐν τῇ οὐσίᾳ τοίνυν καθαρῶς τε καὶ διακεκριμένως ἐπιληφθείση

ἀπατηθῆναι οὐκ ἔχομεν, ἐπιλαμβάνοντας γάρ κύκλον ἀνάγκη ἐστί σχῆμα ἡμᾶς ἐπιλαβεῖν, ᾧ ἀναγκαίως προσήκει ἡ στρογγυλότης. ταῦτα γάρ οὐσιώδεις ἀρχαί ἐξ ὧν τῆς συστάσεως εὐμοιρεῖ, καί οὔτε ὁ τῆς γνώσεως τοῦ Θεοῦ ὑστερημένος, οὔτε ὁ πονηρῶ δαίμονι κατεσχημένος ἄλλης ἐπιλήψεως γένοιτο. οὐ γάρ ἐστί μὴ εἶναι στρογγύλον τόν ἐπιλαμβανόμενον κύκλον, καί τό νοούμενον ὄλον μείζον τοῦ οἰκείου μέρους. ἄλλως τό ἐπιλαμβανόμενον, οὔτ' ἄν ἦν κύκλος, οὔθ' ὄλον, καί ξυνήπτετο ἄν τὰ ἀντιφατικῶς μαχόμενα ὄλον, καί οὐχ ὄλον, κύκλος καί οὐ κύκλος, ὅπερ ἄτοπον. καί οὔτε Θεός, οὔτε φύσις δύναται ποιῆσαι.

Οἱ λέγοντες ὅτι αἱ οὐσίαι, καί αἱ πρῶται ἔννοιαί καί τὰ ἀξιώματα ἐκ μόνης τῆς θελήσεως κρεμάμενα οὐκ ἀδυνατοῦσι τροπῆν²⁹ ὑπομένειν, ψεύδος λέγουσι τῷ λόγῳ ἀντικείμενοι, τῆς ὑπάρξεως ἐστί τοῦτο, οὐ μήν δέ τῶν οὐσιῶν τῶν τοῦ Θεοῦ ἀτρέπτων ἰδεῶν ἐξαρτωμένων, ὅθεν ὁ κύκλος ὑπάρχειν δύναται, ἢ μὴ ὑπάρχειν, ἀλλ' ὑποθέσεως γενομένης, ὅτι ὑπάρχει ἀναγκαίως στρογγύλοις ἐστί τῷ θείῳ ἀρχετύπῳ τῷ ἀτρέπτῳ πεφυκότι ξυνάδων. τοῦτ' αὐτό ρητέον καί περί τῶν πρώτων ἔννοιῶν, ἧτοι ἀξιωματῶν. ἐν οἷς ἡ τοῦ κατηγορουμένου ἰδέα ἐν τῇ ἰδέᾳ τοῦ ὑποκειμένου ἀναγκαίως ἐμπεριέχεται.

Ἐρεῖ τις

Εἰ οὕτως εἶχε ταῦτα, ἢ τῶν πραγμάτων ἀλήθεια ἐκ τῶν ἡμετέρων ἰδεῶν εὐμοιρεῖ ἄν τῆς ἐξαρτήσεως, ἀλλά ψευδές τό συνεπόμενον, ἄρα καί τό προηγούμενον.

Ἀπόκρισις

Διαιρετέον τό συνεπόμενον τῆς μείζονος, ἢ τῶν πραγμάτων ἀλήθεια ἐκ τῶν ἡμετέρων ἰδεῶν εὐμοιρεῖ ἄν τῆς ἐξαρτήσεως πρὸς τό παρ' ἡμῶν γινώσκεσθαι ξυμφ: πρὸς τό ἐνυπάρχειν τοῖς πράγμασι ἀπόφ: παραπλησίως δέ διαιρεῖται καί ἡ ἐλάσσων, ψευδές ἐστί τό συνεπόμενον, τουτέστι τήν τῶν πραγμάτων ἀλήθειαν τῶν ἡμετέρων ἰδεῶν ἐξαρτᾶσθαι πρὸς τό εἶναι ἐν αὐτοῖς τοῖς πράγμασι. ξυμφ: διὰ γάρ τήν ἐμὴν νόησιν οὐδέν ἐν τοῖς πράγμασι πρὸς τό παρ' ἡμῶν γινώσκεσθαι ἀπόφ: ἢ γάρ τῶν πραγμάτων ἀλήθεια οὐκ ἄλλως, εἰμὴ διὰ τῶν ἡμετέρων ἰδεῶν γινώσκειται. ἢ δέ τῶν πραγμάτων ἀλήθεια λέγεται προτέρα τῆς ἀληθείας τῶν ἰδεῶν ὡς πρὸς τὰ αὐτὰ πράγματα, οὐ μήν δέ ὡς πρὸς τήν ἡμετέραν γνώσιν.

Οὐκ ἐκτός ἀτοπίας φασίν οἱ λέγοντες ὅτι ἡ ἡμετέρα ἀρχὴ οὐκ ἐστὶν ἐναργεστάτη, ὡς μὴ ἐξ ὄρων συγκεκριμένη ἐναργῶν. οἱ γάρ ὄροι οὐκ εἰσὶν

29. Στά ΧΡΑ: τροφήν.

ἄλλοι ἐναργέστεροι, (f. 150) ἢ ἀσαφέστεροι· παραπλησίως καί αἱ σημαν-
τικαί ἐναρθροὶ φωναί.

Ἀπορία

Πότερον δύναται ρηθῆναι πρώτη ἀρχὴ τῆς βεβαίας ἢ νοῦ, ἄρα
ὑπάρχω, ἢ οὐ³⁰.

Λύσις

Εἰ μὲν ἀντὶ πρώτης ἀρχῆς τῆς βεβαίας γνώσεως τὴν πρώτην νοήσης
βεβαίαν γνώσιν ἤπερ ἐντυγχάνει ὁ τὴν ἀλήθειαν ζητῶν φυσικῇ τάξει
περὶ τὴν τῶν πραγμάτων ὑπαρξιν, οὐκ ἀδύνατον ρηθῆναι. καὶ γάρ περὶ
τῶν ἄλλων ἀμφιγνοῆσαι δυνάμενος, περὶ ἑαυτοῦ οὐ δύναται. πρὸς δέ καὶ
ἐνδοτάτη τινὶ αἰσθήσει ξύνοιδεν ἑαυτῷ ὑπάρχειν, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ καθαρᾷ
ιδέα τοῦ ἀμφιβάλλοντος ἢ τοῦ ὑπάρχοντος ἐμπερικλείεται. εἰ δέ ἀντὶ
πρώτης τῆς βεβαίας γνώσεως ἀρχῆς κανὼν τις σημαίνεται γενικός δι' οὐ
πᾶσαι αἱ κρίσεις, αἱ περὶ τὴν οὐσίαν, καὶ περὶ τὴν ὑπαρξιν τῶν ἐκτός³¹
ἡμῶν αἰσθήσει ζῶση τε καὶ στερρᾷ ἐπερήδεται, ὑποθέσεως γεγρονείας ὅτι
ὁ Θεὸς ὑπάρχει, ὥστε καὶ τῆς τοιαύτης κρίσεως, περὶ ὑπάρξεως λόγου
τοῦ ὄντος, ἢ τῆς κρίσεως τῆς τῶν πραγμάτων οὐσίας, τὴν ἀρχὴν εἶναι
κανόνα γενικώτατον, ὅ,τι ἂν ἐν τῇ καθαρᾷ.

Ἀξίωμα δεύτερον

Ἄ,τι ἂν καθαρῶς καὶ διακεκριμένως ἐπιλαμβάνεται, τοῦτο ὑπάρχει,
ἢ ὑπάρξει δύναται. τό γάρ καθαρῶς καὶ διακεκριμένως ἐπιλαμβανόμενον,
ἢ ἐστὶν ὄν παντέλειον, καὶ οὕτω τὴν κατ' ἐνέργειαν ὑπαρξιν, ἣτις ἐστὶ
τελειότης, ἀναγκαίως ἐμπερικλείει, ἢ ἐστὶν ὄν ἀτελές, καὶ εἶγε τοῦτο, ἢ
ἐστὶν ὁ αὐτός νοῦς ὁ διανοῶν, ὁ ἐν τούτῳ ὑπάρχειν μὴ δυνάμενος, ἢ
ἐστὶν ἕτερόν τι, τοῦτο δέ ὅποιον ἂν ᾖ, ἐπειδάν καθαρῶς τε καὶ διακεκρι-
μένως ἐπιλαμβάνεται, ἐκ τοῦ Θεοῦ δύναται δημιουργηθῆναι, τὴν κατὰ
δύναμιν δηλονότι, τουλάχιστον ὑπαρξιν ἐμπερικλείει, μόνον γάρ τό μη-
δενί τρόπῳ ἐπιληφθῆναι δυνάμενον ὑπάρχειν μὴ δύνασθαι κρίνομεν, του-
τέστιν οὐ τό κατηγορούμενον ἀντιφάσκει τῷ ὑποκειμένῳ. οἶον λίθον
ξύλινον καὶ κύκλον τετράγωνον.

Σημειώσατε ὅτι τό ἀξίωμα τοῦτο νοεῖται περὶ τοῦ ὄντος, οὐ μὴν δέ

30. Ἄξιο παρατηρήσεως εἶναι ὅτι ὁ Καβαλλιότης σχολιάζει ἐδῶ τό
Καρτεσιανό: cogito, ergo sum.

31. Στά ΧΡΑ: ἔξω.

περί τοῦ τρόπου αὐτοῦ. καί οὗτος σχέσιν ἐσχηκῶς οὐσιώδη πρὸς τὴν οὐσίαν, ἄνευ ταύτης οὐδόλως καθαρῶς τε καί διακεκριμένως ἐπιλαμβάνεται καί περί τῆς πεπληρωμένης φύσεως, ἥτοι περί τοῦ εἶδους, οὐ μὴν δέ περί τοῦ μέρους τῆς οὐσίας, οἷον περί τοῦ γένους, καί τῆς διαφορᾶς, ὅτι τό τῆς οὐσίας μέρος χωρίς τοῦ ἐτέρου καθαρῶς καί διακεκριμένως οὐδόλως ἐπιλαμβάνεται, οἷον τό ζῶον γενικῶς, καί τό σχῆμα ἢ ἀφηρημένον παντός εἶδους οὐδέν διακεκριμένον τῷ νῷ παρίστησιν. (f. 151)

Ἄξιωμα τρίτον

Τό οὐδέν, οὐδενός πράγματος αἰτία εἶναι δύναται.

Ἄξιωμα τέταρτον

Οὐδεμία οὐσία ἢ τελειότης, ὑπάρχουσα τό οὐδέν ἔχειν δύναται. τουτέστι τό μὴ ὑπάρχον ἀντί τῆς ἐξ ἧς ὑπάρχει αἰτίας.

Ἄξιωμα πέμπτον

Ὅ,τι ἂν τελειότητος ἐν τινι πράγματι ἦ, τοῦτο ἐν τῇ πρώτῃ καί ὀλοκλήρῳ αὐτοῦ αἰτία εἰδικῶς ἢ ἐξόχως ἐμπεριέχεται.

Ἄξιωμα ἕκτον³²

Πᾶν σῶμα οὐδ' ἑαυτό, οὐδ' ἕτερόν τι σῶμα κινήσαι δύναται, εἰμή παρ' ἄλλου πρότερον κινήθῃ. τό γάρ σῶμα καθ' αὐτό, οὐδ' εἰδικῶς, οὐτ' ἐξόχως περιέχει τὴν κίνησιν.

Ἄξιωμα ἑβδομον

Καί πρὸς τὴν διατήρησιν καί πρὸς τὴν παραγωγὴν τοῦ πράγματος ἐπίσης αἰτία ἐπιζητεῖται.

Ἄξιωμα ὄγδοον

Ἡ δύναμις τῆς ἐνεργείας, καί καθαρότητος οὐ μόνον τ' ἀληθές ἐκδηλοῖ, ἀλλά καί τό ψευδές διὰ τοῦ φωτός τῆς ἀληθείας ἐκκαλύπτει.

Κεφάλαιον πέμπτον

Περί Θεοῦ ὀνόματος καί τῆς παρ' ἡμῶν αὐτοῦ γνώσεως.

Προτεθείσθω βεβαία, καί ἀναμφίβητος ἢ πρότασις αὕτη ἐν τῇ φύσει τῶν ὄντων πνεύματα ὑπάρχουσι. Τό πνεῦμα ἢ Θεός ἐστίν ἢ ἄγγελος ἢ νοῦς ἀνθρώπαιος καί ὀρίζεται οὐσία διανοοῦσα. Ἡ τοῦ Θεοῦ τοίνυν ἐπίληψις, ἥτοι ἰδέα παρὰ πᾶσι τοῖς εἰλικρινῶς τό νοούμενον προφορικῶ

32. Στά ΧΡΑ τά ἀξιώματα στ' καί ζ' παραλείπονται.

λόγω διενσημῆναι ἐθέλουσιν ἢ αὐτή. οὐδεὶς γάρ ὁ μὴ καθομολογῶν, οὐσίαν νοεῖν πνευματικὴν, καὶ ἀπλουστάτην ἀφ' ἑαυτῆς ὑπάρχουσαν, αἰώνιον, ἀόριστον, ἄπειρον, παντοδύναμον, πάντα γινώσκουσαν, πάντα περιέχουσαν, διακυβερνώσαν, κινούσαν, καὶ πᾶσαν τελειότητα πληρεστάτως πλουτοῦσαν, οὐ μὴν δέ ἀλλὰ καὶ οἱ ἄθεϊαν νοσοῦντες, οἷος ἦν ὁ Σπινόζας ὁ ἄθεος, ὁ Πρωταγόρας, καὶ Διαγόρας, καὶ οἱ περὶ τὸν Ἐπίκουρον τοῦτ' αὐτὸ ἀποφάσκουσιν, τῆς αὐτῆς ἰδέας μὴ ἀποικιζόμενοι.

Θέσις³³

Ἡ τοῦ Θεοῦ ἰδέα ἔμφυτος ἡμῖν.

Δεῖξις πρώτη

Ἐχοντες ἰδέαν ὄντος ἄκρως τελείου, οὐκ ἀμοιροῦμεν τῆς τοῦ Θεοῦ ἰδέας. κατὰ τοῦτο γάρ καὶ ἀτελεῖς ἡμᾶς αὐτοὺς εἶναι φαμέν, καθ' ὃ τῆς ἰδέας τοῦ ἄκρως τελείου ὄντος κατώτεροι εἶναι συλλογιζόμεθα, ἥτις ἐμφύτως ἡμῖν ἐνυπάρχειν δείκνυται. ἐκείνη γάρ ἰδέα ἐστὶν ἔμφυτος, ἥτις οὔτε ἐπίσρακτος, οὔτε πεποιημένη ὑπάρχει.

Ἀλλὰ ἢ τοῦ Θεοῦ ἰδέα οὔτε ἐπίσρακτος ἐστὶν, οὐ γάρ ἐκ τῶν αἰσθήσεων ἔχει τό εἶναι, οὐδέ ἐκ τῆς ἐπιλήψεως τῶν αἰσθητῶν ἡμῶν ἐγγίγνεται, οὔτε χρωματιστοῦ, οὔτε γευστοῦ, οὔτε ἀκουστοῦ, οὔτε ὁσφρήσει ἢ ἀφῆ ἀντικειμένου πεφυκότος, καὶ τὰ ἀτελεῖ ὄντα, οἷα ἐστὶ τὰ αἰσθητὰ τῆν τοῦ τελειοτάτου ἰδέαν ἡμῖν ἐμποιῆσαι οὐκ ἔχουσιν, οὔτε πεποιημένη, ἀπλή γάρ οὐσα ἐξ ἑτέρων οὐ σύγκειται, καὶ ἅπασαι αἱ τῶν ἄλλων ἰδέαι ἅμα συνηγμένα τελειόν τι (f. 152) ἐκτελέσαι οὐ δύναται, ἀλλ' οὐδέ πρόσθεσις ἢ ἀφαίρεσις αὐτῆ ἐπιτεταί. ἄρ' ἢ τοῦ Θεοῦ ἰδέα ἐστὶν ἔμφυτος.

Δεῖξις δευτέρα

Ἐκείνη ἢ ἰδέα ἐστὶν ἔμφυτος ἡμῖν ἥτις ἀπὸ γενέσεως ἐγκατεσπαρμένη δεδώρηται. ἀλλ' ἢ τοῦ Θεοῦ ἀπὸ γενέσεως ἡμῖν φυσικῶς ἐγκατεσπαρμένη δεδώρηται, τουτέστιν αὐτός ὁ Θεός, καθ' ὃ τῆ ἡμετέρα διανοίᾳ ἑαυτὸν λίαν ἀμυδρῶς δίδωσιν ἐννοεῖν, ἀδύνατον γάρ τό κτιστόν ἀτελές ὑπάρχον, τῆν τελειοτάτην ἡμῖν ἐντυπῶσαι ἰδέαν. ἄρ' ἢ τοῦ Θεοῦ ἰδέα ἔμφυτος.

Ἐνστασις πρώτη

Ἐκείνη ἢ ἰδέα οὐκ ἐστὶν ἔμφυτος, ἥτις ἡμῖν διὰ τῶν αἰσθήσεων ἐγγίγνεται. ἀλλ' ἢ τοῦ Θεοῦ ἰδέα διὰ τῶν αἰσθήσεων ἡμῖν ἐγγίγνεται, τουτέστιν ἐκ τῆς τοῦ παντός θεωρίας. τὰ γάρ ἀόρατα αὐτοῦ, καθ' ἃ

33. Στά ΧΡΑ παραλείπεται.

φησίν καί ὁ οὐρανοβάμων³⁴, ἀπό κτίσεως κόσμου νοούμενα τοῖς ποιήμασι καθορᾶται. ἄρ' ἡ τοῦ Θεοῦ ἰδέα οὐκ ἔστιν ἡμῖν ἔμφυτος.

Ἀπόκρισις

Ἀπόφημι τὴν ἐλάσσονα, εἰ γάρ ἐκ τῆς τῶν αἰσθητῶν ἐπιλήψεως τὴν τοῦ Θεοῦ ἰδέαν εἶχομεν, ἐκ τῶν ἐνυπαρχουσῶν τούτοις τελειοτήτων, ταύτης ἂν ἐποιούμεθα τὴν σύνθεσιν, οἷον ἐκ τῆς λαμπρότητος τοῦ ἡλίου, καὶ τῶν ἀστέρων, ἐκ τῆς θερμότητος τοῦ πυρός, ἐκ τῆς ψυχρότητος τῆς χαλάζης, καὶ ἐκ τῆς λευκότητος τῆς χιόνος, ὥστε τὸν Θεόν ἐπιλαμβάνειν λαμπρόν ὡς ἡλιον, θερμόν ὡς πῦρ, ψυχρόν ὡς χάλαζαν, καὶ λευκόν ὡς χιόνα, ὅπερ τῶν ἀτοποτάτων ἐστὶ νοεῖν καὶ λέγειν. ἀλλ' οὐδὲ ἐκ τῶν αἰσθήσεων διὰ συνθέσεως, καὶ συντάξεως πολλῶν ἰδεῶν ἅμα οὐκ ἐκφύεται αὐτῇ, ὡς τινὲς λέγουσιν, οὔτε μὴν δι' ἀξήσεως, ἢ ἐλαττώσεως, ἢ διὰ μεταθέσεως, καὶ προσοικειώσεως. πολλαὶ μὲν γάρ ἀτελεῖς ἰδέαι, ὡς εἰπόντες ἔφθημεν, τέλειόν τι παραστήσαι οὐκ ἔχουσιν, ἐλάττωσιν δὲ ἢ αὐξήσιν αἰσχρόν ἐστὶ καὶ λέγειν. οὐ γάρ ἐκτεταμένος ὁ Θεός, οὐδὲ σῶμα, ἀλλὰ πνεῦμα τυγχάνει γε ὧν, ἄλλως οὐκ ἂν ἦν ἄκρως τέλειον, καὶ μεταθέσεως ἢ προσοικειώσεως. οὐδὲ μνησθῆναι χρεῶν ἐνταῦθα. τίς γάρ τοῦ σωματικοῦ σχέσις πρὸς τὸ πνευματικόν καὶ τοῦ ἀτελοῦς πρὸς τὸ ἐντελές; τὰ δὲ ἀόρατα αὐτοῦ ἀπὸ κτίσεως κόσμου, τουτέστιν εἴτε ἀπὸ τῶν πνευματικῶν, οἷα ἐστὶν ἡ ἡμετέρα ψυχὴ, εἴτε ἀπὸ τῶν σωματικῶν οἷος ἐστὶν ὁ οὐρανός καὶ τὰ ἄλλα νοούμενα, ὡς δι' ἀφορμῶν τὴν ἔμφυτον ἡμῖν ἰδέαν ἐπεγειρουσῶν καθορᾶται, οὐ μὴν δὲ ὡς δι' αἰτίων ταύτης παρεκτικῶν. οὐδὲ γάρ ἀφορμὴν παρῆχον ἡμῖν τὰ κτίσματα νοῆσαι τὸν Θεόν, εἴγε μὴ ἐγκεκολαμμένη ἡ τοῦ Θεοῦ ἰδέα ταῖς ἡμῶν διανοίαις παρά τοῦ δημιουργοῦ εἴη.

Ἐρεῖ τις

Ὁ Θεός κοινῶς ἐπιλαμβάνεται γέροντος δίκην, ὥσπερ ὁ ἄγγελος νεανίσκου. (f. 153) ἀλλ' ἡ τοιαύτη ἰδέα τὴν ἀρχὴν ἔχει παρά τῶν αἰσθήσεων. Ἄρ' ἡ τοῦ Θεοῦ ἰδέα τὴν ἀρχὴν παρά τῶν αἰσθήσεων ἔχει.

Ἀπόκρισις

Διαιρῶ τὴν μείζονα. κοινῶς ἐπιλαμβάνεται ὁ Θεός γέροντος δίκην, ἐπιλήψει ἀτόπῳ καὶ ψευδοῦς ξύμφ. ἐπιλήψει ἀληθεῖ ἀπόφ: οὔτε γάρ σωματικός ὁ Θεός, οὔτε ἐκ μερῶν συνίσταται, ἀλλ' ἄκρως πνευματικός, πανταχοῦ παρῶν, παντοδύναμος, πάντα ἀκινήτως κινῶν, οὐδέποτε γηρά-

34. Ὁ οὐρανοβάμων Ἀπόστολος Παῦλος, Ρωμ. 1,20.

σκων καὶ οὐδέποτε ἀνανεούμενος, ἀλλὰ τὰ πάντα ἀνανεῶν, αἰώνιος, ἀπειρος, καὶ ἐνὶ λόγῳ ὄν πανταχόθεν ὑπερτέλειον, μηδεμιᾶ φαντασίᾳ ἐξεικονίζεσθαι δυνάμενον. παραπλησίως δὲ καὶ ὁ ἄγγελος οὐκ ἐπιληπτός νέου δίκην πτερωτοῦ, ἀλλ' ὡς οὐσία νοερά, ἦν νοῆσαι μὲν δυνάμεως εὐμοιροῦμεν, φαντασθῆναι δὲ οὐδόλως.

Ἀντίστασις

Οὐδεμία ἐν ταῖς ἡμετέραις διανοίαις ὑπάρχει τοῦ Θεοῦ ἰδέα εἰμὴ τοῦτον διὰ τινος σωματικῆς εἰκόνας ἑαυτοῖς παραστήσαιμεν. ἀλλ' οὐδεμία αὐτοῦ δύναται εἶναι εἰκὼν, εἰμὴ γέροντος. ἄρα ὁ Θεός ἐπιληπτός δίκην γέροντος.

Ἀπόκρισις

Ἀπόφημι τὴν μείζονα. ἐκεῖνα γάρ μόνον διὰ σωματικῆς τινός εἰκόνας ἐπιλαμβάνομεν, ἅτινα αἰσθητὰ καὶ σωματικὰ πέφυκε, οὐ μὴν δὲ τὰ πνευματικά, καὶ πάσης ὕλικῆς διαθέσεως ἀμοιροῦντα, οἷον κατὰ γένος τό αὐτοεῖναι, τὴν ἀλήθειαν, τό κάλλος, τὴν τελειότητα, καὶ ἕτερα τοιαῦτα καθαρῶς, καὶ διακεκριμένως ἐπιλαμβάνομεν, μηδαμῶς σωματικαῖς εἰκόσι χαραχθῆναι δυνάμενα.

Ἐρεῖ τις

Αἰ μὴ τελειότερες αἰ τῇ αἰσθήσει ἐπιλαμβανόμεναι διδόνασιν ἡμῖν τὴν τοῦ Θεοῦ γνῶσιν, ὡς ὄντος ἄκρως τελείου, ἄρ: ἡ τοῦ Θεοῦ γνῶσις ἐκ τῶν αἰσθήσεων ἄρχεται.

Ἀπόκρισις

Ἀπόφημι τό προηγούμενον. ὅτι πᾶν ἀτελές διὰ τοῦτο γινώσκωμεν τοιοῦτον εἶναι, ὅτι τῆς ἐμφύτου ἰδέας τῆς τελειότητος πόρρω ἀφίστασθαι κατανοοῦμεν, καὶ ὡσπερ διὰ τὸν ἡμέτερον νοῦν ἀτελεῖ πάντα εἶναι λέγομεν, οὕτω διὰ τὸν Θεόν τὰ σύμπαντα.

Ἀντίστασις

Εἰ οὕτως εἶχε τό πρᾶγμα οὐδαμῆ οὐδέποτ' ἂν ἦσαν ἄθεοι.

Ἀπόκρισις

Οὐκ ἂν ἦσαν ἄθεοι εἴγε τῇ ἐνυπαρχούσῃ αὐτοῖς ἐκ φύσεως ἰδέᾳ προσέχειν βούλοιντο ξύμφ. ἄλλως ἀπόφ. οὐδέν γάρ ἔθνος οὕτω θηριῶδες, καὶ ἀπηνές, οὐ τὸν νοῦν ἢ θεότητος ἐπίληψις οὐ φατίζει καὶ πολλοὶ περὶ Θεοῦ ἄτοπα λέγουσι, τὴν γε μὴν θείαν φύσιν καὶ δύναμιν, πάντες ὑπάρχειν καθομολογοῦσι. καὶ γε ἡ τῶν ἀπάντων ἐθνῶν ζυμφωνία ὡς

νόμος τῆς φύσεως παραδεκτέα³⁵. (f. 154)

Ἔνστασις δευτέρα

Οὐδεμία ἐν ἡμῖν ἐνυπάρχει ἰδέα ὄντος ἀπείρου, ἀλλ' ὁ Θεός ἐστὶν ἀπειρος. Ἄρ' οὐδεμία ἡμῖν ἐνυπάρχει Θεοῦ ἰδέα.

Ἀπόκρισις

Ἀπόφημι τὴν μείζονα. τὸ γὰρ ἀπειρον ἦτοι τὸ πέρασ μὴ ἔχειν καθαρῶς καὶ διακεκριμένως γινώσκομεν. οὐδὲν γὰρ τοῦτο ἄλλο, ὅτι μὴ τὸ ὄν τὸ ἀπλῶς τέλειον, ὅτι οὐδὲν ὄλως προστεθῆναι ἔξεστιν, ὥσπερ καὶ τὸ πεπερασμένον. οὐδὲν γὰρ καὶ τοῦτο ἄλλο, εἰμὴ τὸ μὴ ὑπερτέλειον, ὅτι διανοήσεως ἀείποτε προστεθῆναι τί δυνάμεθα.

Ἐρεῖς

Τὸ ἀπειρον γινώσκεται διὰ τινα τοῦ ὀρισμένου ἀπόφασιν, τουτέστιν ἠνίκα τινὸς πράγματος οὐχ ὀρῶμεν τὸ πέρασ, τῆνικαὶ τοῦτο προσαγορευόμεν ἀπειρον. ἄρα καθαρῶς καὶ διακεκριμένως τὸ ἀπειρον οὐ γινώσκεται.

Ἀπόκρισις

Ἀπόφημι τὸ προηγούμενον. οὐ γὰρ δι' ἀπόφασιν τοῦ πεπερασμένου τὸ ἀπειρον γινώσκεται, ἐκείνου διὰ τινα τούτου ἐλάττωσιν ἐπιλαμβανόμενον καὶ γὰρ τὸ πεπερασμένον μέρος τοῦ κατὰ γένος ὄντος θεωρεῖται, καὶ τῇ τάξει ὕστερον τοῦ ἀπείρου.

Ἔνστασις τρίτη

Εἴγε εἶχομεν ἰδέαν ἐγινώσκομεν ἂν τί ἐστὶ Θεός. ἀλλ' οὐ γινώσκομεν τί ἐστὶ Θεός, ἄρ' οὐδεμίαν ἔχομεν τοῦ Θεοῦ ἰδέαν.

Ἀπόκρισις

Διαιρῶ τὴν ἐλάσσονα, οὐ γινώσκομεν ἐντελῶς τί ἐστὶ Θεός ζυμφ: ἀτελῶς ἀπόφ: ἢ ἐνυπάρχουσα τοῖνον τοῦ Θεοῦ ἡμῖν ἰδέα καθαρὰ, καὶ διακεκριμένη οὐσα διὰ τὸ περιέχειν³⁶ τὰ μόνω τῷ Θεῷ ἀνήκοντα κατηγορήματα, ἀτελής τε καὶ ἑλλειπής τυγχάνει. οὐ μόνον διὰ τὸ μὴ παριστάναι τὴν τριάδα τῶν ὑποστάσεων, ἀλλὰ καὶ διὰ τὸ τῆς μιᾶς φύσεως τοῦ πληρώματος, καὶ τῆς τελειότητος οὐ μισηρῶς ἄνευ ἐλλείψεως καθάπτε-

35. Σαφῆς ὑπαινιγμὸς τῆς «ἱστορικῆς ἀποδείξεως» περὶ ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ. Περισσότερα σὺ Θ. ΒΟΡΕΑ, *Εἰσαγωγή εἰς τὴν φιλοσοφίαν*², τ. 3, Ἀθήναι 1972, σ. 380.

36. Στά ΧΡΑ: παρέχειν.

σθαι, ἀνθ' ὅτου μᾶλλον τί οὐκ ἔστιν, ἤπερ τί ἐστίν τὸ θεῖον ἐπιλαμβάνεται, οἷον οὐκ ἔστι γῆ, οὐ θάλασσα, οὐ τὰ ἐν αὐταῖς, οὐκ ἀήρ, οὐ τὰ ἐν τούτῳ, οὐκ οὐρανός, οὐχ ἥλιος, οὐ σελήνη, οὐκ ἀστέρες, οὐκ ἄγγελοι, οὐ δυνάμεις, οὐ κυριότητες, οὐκ ἀρχάγγελοι, οὐ θρόνοι, οὐκ ἀρχαί, οὔτε ἐξουσίαι.

Σημειώσατε, ὅτι εἶγε τὸ ἀτρεπτον ἀγαθὸν οὐκ ἐγινώσκομεν, οὐδενὸς ἂν τρεπτοῦ προυτιθέμεθα, καὶ ὅτι τὸ θεῖον οὐ μόνον ἀποφατικῶς, ἀλλὰ καὶ θετικῶς γινώσκεται³⁷, εἰ καὶ ἀτελῶς, ἢ δηλ.: ὃν ἐστὶ παντέλειον, πάντων αἰτία κατὰ τε παραγωγὴν καὶ διατήρησιν. τὸ γὰρ εἶδέναι τί οὐκ ἔστι, τί οὐκ ἔστι τοῦτο εἶδέναι. οἷον γινώσκουσι πολλοὶ τί οὐκ ἔστι φῶς, ἢ βαρύτης, καὶ ἀντιτυπία, ἀλλ' οὐ διὰ τοῦτο τὴν βαρύτητα, τὸ φῶς, καὶ τὴν ἀντιτυπίαν εἶδέναι λέγονται.

Κεφάλαιον ἕκτον

Περὶ τῆς Θεοῦ υπάρξεως

Ἐμφυτος ἡμῖν ἅπασιν ἀνθρώποις ἡ τοῦ Θεοῦ ἰδέα ἐνυπάρχει, καὶ τὸ περὶ τῆς τούτου (f. 155) υπάρξεως λέγειν περιττόν. οὐδεμία γὰρ ἀμφιγνόησις, ἀλλ' ἐπειδὴ εἶπεν ἄφρων ἐν καρδίᾳ αὐτοῦ οὐκ ἔστι Θεός³⁸, ἵνα τῆς ἐς τοσοῦτον μανίας, καὶ ἀσεβείας καταπτώσεως ἀναστήσωμεν τὸ τοιοῦτον, ρητέον καὶ περὶ ταύτης, καὶ προσενεκτέον αὐτῷ τὰ αὐτοῦ ἐκ τῶν αὐτοῦ.

Θέσις

Ὁ Θεός ὑπάρχει. δείκνυται.

Τὸ αἷτιον ὑπάρχοντος ὑπάρχει. ἀλλ' ὁ Θεός αἷτιος ἐστὶ τῆς ἐν ἡμῖν τοῦ Θεοῦ, ἥτοι τοῦ ὄντος τοῦ ἄκρως τελείου ὑπαρχούσης ἰδέας τῆς διακριτικῆς τῶν τιμιωτέρων ἀπὸ τῶν κατωτέρων δι' οἰκειότητα, καὶ ἀλλοτριώσιν³⁹, οὐ γὰρ ἡμεῖς ταύτης αἷτιοι, οὐθ' οἱ γονεῖς, οὐθ' οἱ διδάσκαλοι, ἢ τὰ δρώμενα μηδαμῶς ἡμῖν, καὶ τούτοις τῆς ἰδέας τῆς ἄκρας τελειότητος, ἐμπεριχομένης κατὰ τὸ ὅ,τι ἂν τελειότητος ἐν τινι ἦ, τοῦτο ἐν τῇ πρώτῃ καὶ ὀλοκλήρῳ αἷτία, καὶ εἰδικῶς, ἢ ἐξόχως ἐμπεριέχεται. ἄρ: ὁ Θεός ὑπάρχει.

37. Διάκριση ἀποφατικῆς καὶ καταφατικῆς θεολογίας.

38. Λουκ. 12, 16-21.

39. Ἐπισημαίνεται καὶ ἐδῶ ἡ χρῆσις τοῦ ὄρου «ἀλλοτριώσις» (=ἀποξένωσις) ἀπὸ τὸν Καβαλλιώτη.

Ἄλλως

Τά ἀτελεῖ ἐλαττώσει τελείου λέγεται εἶναι ἀτελεῖ. ἀλλ: τὰ ὄντα εἰσὶν ἀτελεῖ μᾶλλον γάρ καί ἤττον μετέχει τελειότητος, οἷα τὰ ἐμψυχα κρείττονα τῶν ἀψύχων πέφυκε, καί τὰ αἰσθητικά τῶν ἀναισθητῶν, τὰ ἀσώματα τῶν σωματικῶν. ἄρ: τὰ ὄντα ἐλαττώσει τελείου λέγεται εἶναι ἀτελεῖ, ὅπερ ἐστὶν αὐτὸ δὴ τὸ Θεῖον, τὸ ἀφ' ἑαυτοῦ τὴν ὑπαρξιν ἔχον, τὸ αἰώνιον, τὸ ἄπειρον καὶ ἀόριστον.

Ἐρεῖς

Τὸ ὄν τὸ ἄκρως τελειον καὶ ἄκρως ἀγαθόν οὐδέν κακόν⁴⁰ συγχωρεῖ γενέσθαι, ἀλλ' ὁ Θεός πολλά τῶν κακῶν γενέσθαι συγχωρεῖ, ἄρ: οὐκ ἐστὶν ἄκρως τελειον καὶ ἄκρως ἀγαθόν.

Ἀπόκρισις

Διαιρῶ τὴν ἐλάσσονα, ὁ Θεός πολλά τῶν κακῶν γενέσθαι συγχωρεῖ, ἵνα ἐξ αὐτῶν ἀγαθὰ μείζω ἐπαγάγη ζυμφ: ἄλλως ἀπόφ:

Ἀντίστασις

Ὁ Θεός ἢ ἀφαιρεῖν τὰ κακὰ δύναται, καὶ οὐ βούλεται, ἢ βούλεται καὶ οὐ δύναται, εἰ μὲν τὸ πρῶτον δοθεῖ ἄδικος ἐστίν, εἰ δὲ τὸ δεύτερον ἐλλειπής, καὶ ἐπομένως, οὐχὶ Θεός.

Ἀπόκρισις

Ὁ Θεός δύναται ἀπολελυμένος πάντα τὰ κακὰ ἀφελέσθαι βουληθείς, ἀλλὰ συγχωρεῖ ταῦτα, ἵνα μείζονα ἐκ τούτων συνάγη ἀγαθὰ. τὰ δὲ κτίσματα ἐλεύθερα ἐπὶ τὴν ἀγαθὴν καὶ τὴν ἀντικειμένην μερίδα ρέποντα δημιουργῆσαι οὐδεμιᾶς ἀτοπίας ἔχεται, ὧν τινῶν τῆς αὐτεξουσιότητος τὸ μὲν ἀγαθόν ἀμείβει, τὸ δὲ κακόν⁴¹ κολάζει.

Ἄλλως

Ὅτι ἂν ἐν τῇ καθαρᾷ καὶ διακεκριμένῃ ἰδέᾳ τοῦ πράγματος περιέχεται, τοῦτο κατ' αὐτοῦ βεβαιοτάτως δύναται καταφάσκεσθαι, ἀλλ' ἢ κατ' ἐνέργειαν ὑπαρξίς περιέχεται ἐν τῇ καθαρᾷ καὶ διακεκριμένῃ ἰδέᾳ τοῦ Θεοῦ, ἥτοι τοῦ ὄντος τοῦ ἄκρως τελείου, τῇ ἐμφύτῳ ἡμῖν οὐσῃ, καὶ ἀληθεῖ, καὶ πραγματικῇ, ὡς τελειότης ἥς ἄνευ τοῦτο (f. 156) ἐπιληφθῆναι οὐκ ἔχει. ἄρ' ἢ κατ' ἐνέργειαν ὑπαρξίς βεβαιοτάτως τοῦ Θεοῦ κατηγορεῖσθαι δύναται.

40. Στά ΧΡΑ: τῶν κακῶν.

41. Στά ΧΡΑ: πονηρόν.

Ἐρεῖς

Ἐκ τοῦ ἐπιλαμβάνειν ἀναγκαίως τόν κύκλον εἶναι στρογγύλον οὐχ ἔπεται ἐν τῇ φύσει τῶν ὄντων ὑπάρχειν. ἄρ: καί ἐκ τοῦ ἐμπεριέχεσθαι τήν ὑπαρξίν ἐν τῇ τοῦ ἄκρως τελείου ὄντος ἰδέα οὐχ ἔπεται τόν Θεόν ὑπάρχειν.

Ἀπόκρισις

Ἀπόφημι τήν ὁμοίωσιν. καί γάρ ὡσπερ ἐστίν ἡ στρογγυλότης ὡς πρὸς τόν κύκλον, οὕτως ἐστίν ἡ ὑπαρξις ὡς πρὸς τόν Θεόν.

Ἀντίστασις

Εἶγε οὕτως ἔχει, ἔπεται τόν Θεόν μὴ ὑπάρχειν ἀπολελυμένως, ἀλλ' ἐξ ὑποθέσεως, ὅτι ὑπάρχει, ἀναγκαίως ὑπάρχειν, ὡσπερ ὁ κύκλος ἀναγκαίως ἐστὶ στρογγύλος ὑπάρχειν ὑποτεθείς.

Ἀπόκρισις

Θετέα ἡ σύγκρισις μεταξὺ τῆς ὑπάρξεως ὡς πρὸς τὸ ὄν τὸ ἄκρως τέλειον, καί τῆς στρογγυλότητος, ὡς πρὸς τόν κύκλον οὐ μὴν δ' ἀπλῶς. ἡ γάρ ὑπαρξις ἐν μὲν τῇ τοῦ Θεοῦ ἰδέα ἀναγκαίως, ἐν δέ τῇ τοῦ κύκλου ἐνδεχομένης ἐμπεριέχεται. ρητέον οὖν ὡσπερ ἡ στρογγυλότης ἀπὸ τοῦ κύκλου χωρισθῆναι οὐ δύναται, οὕτως ἡ ὑπαρξις τοῦ Θεοῦ ἀπομακρυνθῆναι οὐκ ἔχει, οὐ μὴν δέ ὡσπερ ὁ κύκλος ἐξ ὑποθέσεως ὅτι ὑπάρχει ἀναγκαίως ἐστὶ στρογγύλος, οὕτως ὁ Θεός ἐξ ὑποθέσεως ὅτι ὑπάρχει ἀναγκαίως ὑπάρχει.

Ἐρεῖς

Ἀπὸ τῆς τάξεως τῆς ἐν τῇ ἰδέα πρὸς τήν ἐν τοῖς πράγμασιν οὐχ ὑγιῶς συμπεραίνεται, ὅσον ἐπανήκει πρὸς τήν τοῦ πράγματος ὑπαρξίν, ἀλλὰ μόνον ὅσον πρὸς τήν οὐσίαν. ἄλλως γάρ ὅ,τι ἂν ἐπιλάβοιμεν ὑπαρχοὶ ἂν, ὅπερ ἀδύνατον. ἄρ: εἰ καί ἡ ἀναγκαία ὑπαρξις ἐν τῇ ἰδέα τοῦ ὄντος τοῦ ἄκρως τελείου ἐμπεριέχοιτο, συμπερανθῆναι οὐ δυνατόν τοῦτο ὑπάρχειν.

Ἀπόκρισις

Διαιρῶ τὸ προηγούμενον, οὐχ ὑγιῶς συμπεραίνεται, ἐάν ὁ λόγος ἦ περὶ τῆς κατὰ δύναμιν, ἤτοι τῆς ἐνδεχομένης ὑπάρξεως ζυμφ: ἐάν ὁ λόγος ἦ περὶ τῆς ἀναγκαίας ὑπάρξεως ἀπόφ:

Ἡ πρότασις αὐτῆ, ὁ Θεός ὑπάρχει, οὐ μόνον καθ' αὐτήν ἐστὶ γνωστή, ὡς πρὸς ἑαυτήν, ἀλλ' ἐτι καθ' αὐτήν ἐστὶ γνωστή, καί ὡς πρὸς ἡμᾶς. ἐάν γάρ προσέχειν ἐθέλωμεν τῇ τοῦ Θεοῦ ἰδέα ἤτοι τοῦ ἄκρως

τελείου ὄντος, τό κατηγορούμενον ταύτης ἀναγκαίως συνήφθαι τῷ ὑποκειμένῳ καί τό αὐτό εἶναι ἀτελῶς καί οὐκ ἐντελῶς, ὡς εἰπόντες ἐφθήμεν⁴².

Ἄλλως

Ἡ πάντα εἰσὶν ἐνδεχόμενα, ἢ δίδοται τι ὄν ἀπλῶς ἀναγκαῖον. ἀλλά (f. 157) πάντα οὐ δύναται εἶναι ἐνδεχόμενα, ἀφ' ἑαυτῶν γάρ ἂν εἶχε τήν ὑπαρξιν, ὅπερ ἀδύνατον, ἐνδεχόμενα γάρ ἂν εἶη καί μὴ ἐνδεχόμενα, ἄρα ἔστι τί ὄν ἀπλῶς ἀναγκαῖον μηδενός ἐξηρητημένον, καί ὡς πλήρωμα παντός τοῦ εἶναι, τῶν ἄλλων τῆς ὑπάρξεως αἴτιον ὅπερ ἐστὶν ὁ Θεός.

Ἐρεῖς

Ἀπό τοῦ διανεμητικοῦ πρὸς τό συλλεκτικόν, τουτέστιν ἀφ' ἐκάστου τῶν μερῶν πρὸς τό ὅλον οὐχ ὕγιῶς συμπεραίνεται. ἄρ: ἐκάστου τῶν πραγμάτων ἐνδεχομένου ὄντος οὐκ ἔστι, καί ἅπαν τό τῶν ὄντων ἄθροισμα ἐνδεχόμενον, ἀλλ' ἀναγκαῖον, οὐδ' ἕτερόν τι ὄν ἀναγκαῖον παρα ταύτην τήν τῶν ὄντων συλλογὴν δοθῆναι ἀνάγκη⁴³.

Ἀπόκρισις

Διαιρῶ τό προηγούμενον: συμπεραίνεται οὐχ ὕγιῶς ἀφ' ἐκάστου τῶν μερῶν πρὸς ὅλον τό ἄθροισμα, ὅτε ἡ ἐπαρίθμησις οὐκ ἔστι τελεία, καί τό κατηγορούμενον οὐσιωδῶς τῷ ὑποκειμένῳ οὐ προσήκει ζυμφ: ὅτε ἡ ἐπαρίθμησις ἐντελής ἐστὶ, καί τό κατηγορούμενον οὐσιωδῶς προσήκει τῷ ὑποκειμένῳ ἀπόφ:

Ἀντίστασις

Τά δυνατά πάντα ἐνεργεῖα ὑπάρχειν οὐ δύναται ὑποτεθῆναι. ἄρ: οὐδέ πάντα τά ἐνδεχομένως ὑπάρχοντα μὴ ὑπάρχειν.

Ἀπόκρισις

Ἀπόφημι τήν ὁμοίωσιν ὅτι τά δυνατά πάντα δυνάμει μόνον ὑπάρχουσι, καί οὐκ ἐνεργεῖα, τά δέ ἐνδεχομένως ὑπάρχοντα, καί ὡς ὑπάρχοντα ἐνεργεῖα, καί ὡς μὴ ὑπάρχοντα θεωρηθῆναι δύναται.

42. Στό περιθώριο σημειώνεται: «Κακῶς συμπεραίνουσι ὅσοι λέγουσιν ὅτι ἡ ὑπαρξις τοῦ Θεοῦ παρά τῆς ἡμῶν ἐξαρτᾶται ἰδέας». Καταφέρεται κατὰ τῆς ὄντολογικῆς ἀποδείξεως περὶ τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ. Περισσότερα στοῦ ΒΟΡΕΑ, ὁ.π., σ. 379.

43. Στό περιθώριο σημειώνεται: νόει ἕκαστον ἐνταῦθα ἄτομον.

Ἄλλως

Τά σώματα καθ' αὐτά μὲν, τουτέστιν ὡς ποιητικά, καί κυρίως αἷτια οὔτε λύπην, οὔθ' ἡδονὴν ἐν ταῖς ἡμετέραις ψυχαῖς ἐπεγεῖραι δύναται, ὅτι καθ' αὐτά ἀδρανῆ τυγχάνει γὰρ ὄντα καί οὐδεμία φυσικὴ σχέσις εἰσχωρεῖ μεταξὺ τῶν σωματικῶν κινήσεων καί τῆς ἡδονῆς, ἢ τῆς λύπης τοῦ ἡμετέρου νοός, ὡς ἀφορμαὶ δὲ καί μάλα διὰ τὸν νόμον τὸν μεταξὺ τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος, καί τῆς λογικῆς ψυχῆς. Οὗτος δὲ ὁ γενικός, καί πᾶσι κοινός τοῖς ἀνθρώποις ἀπ' ἄλλου διορισθῆναι οὐ δύναται, εἰμὴ παρά τοῦ τὰ πάντα περιέχοντος, ἅμα δημιουργός καί συνέχοντος, καί τῶν νοῶν, καί τῶν σωμάτων δεσπύζοντος, ἄρα ὁ τῶν ἀπάντων δημιουργός, καί διατηρητής, καί πύτανις ὑπάρχει, ἄρα ὁ Θεός ὑπάρχει.

Ἄλλως

Κίνησιν βεβαίως τοῖς φυσικοῖς σώμασι ἐνυπάρχειν οὐδεὶς ὁ ἀμφιγνοῶν. ἀλλ: ἢ κίνησις αὐτὴ ἀπὸ μόνου τοῦ πρώτου κινούντος ἀναγκαιῶς προέρχεται, τὸ γὰρ σῶμα εἴτε μέγα, εἴτε μικρόν, εἴτ' ἄλλης τινός καταστάσεως καθ' αὐτὸ καί τῷ οἰκείῳ λόγῳ φυσικῶ, ἐπιληφθέν νοεῖται πάντη ἀδρανές, καί κινῆσαι οὐ δύναται, εἰ μὴ ὡς ἀφορμῇ. ἄρ: τὸ πρῶτον κινοῦν ὁ Θεός δηλ: ὑπάρχει, παρ' οὐ τὰ σώματα⁴⁴ τῆς οἰκείας εὐμοιρεῖ κινήσεως, καί δι' οὐ ἀείποτε διατηρεῖται. ἀτοπώτατον ἄρα τὸ Ἐπικούρω πλαττόμενον, (f. 158) τὸ τὰ σώματα δηλονότι ἀφ' ἑαυτῶν ἔχει τὴν κίνησιν, καί τινα ὑπάρχειν δραστικά καί ἐνεργά ἄτομα ἐξ ὧν ἀπὸ τῆς τυχαίας συνδρομῆς πάντα παραγωγῆς εἰληχένοι, καί ἐν τῇ συμπλοκῇ ἀλλήλων ἠρεμεῖν, καί συνεχῶς ὀλισθαίνειν, διεξόδου δὲ δοθείσης κινήθησιν κατεπείγεσθαι, εἰ γὰρ τί ἄτομον ὀρμὴν τινὰ ἢ κίνησιν ἔχει, πυνθάνομαι πρὸς τι μέρος κινήθησιν ἐπείγεται, ἀδύνατον γὰρ ἐπὶ πάντα, ἀλλ' εἶγε πρὸς τοῦτο μᾶλλον, ἢ περ ἐκεῖνο, ἐπιζητῶ, τοῦ χάριν μᾶλλον καὶ ἥττον γίνεσθαι δεκτικόν. ἢ γὰρ ἀπλῆ ὄντοτος οἶον τὸ σωματίον ἐκεῖνο πλάττεται πρὸς ἕκαστον τοῦ παντός μέρος δοκεῖ ἀδιάφορον, κἂν ἅπαξ ἠρεμίῃ οὐδαμῶς αὐτῷ τὴν κίνησιν ἀνακτήσασθαι ἔχειν κατανοεῖται, ἀλλ' αἰωνίως⁴⁵ ὡς ἐν ἠρεμίᾳ διαμένον ἐπιλαμβάνεται, εἰμὴ παρὰ τινος ἄλλου κινήθει.

Ἄλλως

Αἱ ἐνεργοῦσαι αἰτίαι, καί τινα παράγειν ἀποτελέσματα ἐν τῇ φύσει τῶν αἰσθητῶν καθορῶμεναι ἀπὸ τινος αἰτίας τὴν βοήθειαν λαμβάνουσι,

44. Στά ΧΡΑ: τὰ πάντα.

45. Ἐδῶ ὁ Καβαλλιώτης ἀναπτύσσει τὴν ἀριστοτελικὴ ἀντίληψη γὰρ τὸ Θεό, βλ. ΓΕΩΡΓΟΥΛΗ, Ἄριστοτέλης ὁ Σταγίριτης, σ. 210.

οἷον ὁ ἄνθρωπος ὑπ' ἀνθρώπου, ὁ ἀετός ὑπ' ἀετοῦ, οὐ γάρ αὐτός καθ' αὐτόν αἴτιος καί τοῦ κατ' αὐτόν, καί τήν κτίσιν, καί τὰς δυνάμεις καί τόν τῶν ὀργάνων σχηματισμόν, παντάπασιν ἀγνοῶν ἐξαρτῶνται. ἄρα τὰ αἴτια ἀλλήλων πρός ἀποτελέσματα, καί οὕτως ἐπ' ἄπειρον ἢ πρόοδος. ἀλλ' αὕτη οὐ δίδοται, καί ταῦτα ἐν ταῖς ὁμωνύμοις αἰτίαις (αἴτινες, ἐξαιρουμένης τῆς ἐσχάτης, διάφοροι εἰσὶ τοῦ ἀποτελέσματος, καί οὕτως ὑποτεταγμένοι εἰσίν, ὥστε μηδέποτε τούτων τήν κατωτέραν, ἄνευ τῆς ἀνωτέρας ἀποτελέσαι τί δύνασθαι), μηδεμιᾶς γάρ οὐσης πρώτης κινητικῆς αἰτίας, οὐδεμία ἂν ἦν δευτέρα, οὐ τρίτη⁴⁶ οὐδ' ἐσχάτη, καί οὕτως οὐδέν ἂν ἐγίγνετο ἀποτέλεσμα. ἔτι δέ πῶς ἂν ἡ θαυμασία τοῦ ἐμψύχου σώματος καί μάλιστα τοῦ ἀνθρωπείου κατασκευῆ ἐκ τῆς ὕλης γίγνοιτο; ἢ πῶς ὁ νοῦς ὁ διανοήσεως μετέχων ἐκ τῆς ἀδρανοῦς ὕλης, ἀλλά καί ἐν ταῖς συνωνύμοις τό ἀδύνατον τοῦτο καταφαίνεται, εἰ γάρ ἄπειροι αἱ τῶν ἀνθρώπων γενέσεις, οὐδεῖς ἂν εἴη πρῶτος ἀνθρώπων πατήρ. κἀντεῦθεν ἀκολουθήσειε τὰς ἀπ' αἰῶνος παρελθούσας ἡμέρας καί τοὺς γεννηθέντας ἀνθρώπους, πεπερασμένους εἶναι, διὰ τό ἀεὶ τόν ἀριθμόν αὔξεσθαι, καί ἀπείρους, διὰ τό μηδαμῶς ἀπό ἀπείρου πεπερασμένου, θεωρεῖσθαι ἔχειν, ὅπερ ἀντιφάσεως ἐστί, καί τῷ λόγῳ μαχόμενον, ἄρ' ἀνάγκη ἔντινι τῶν ἀπάντων πρῶτη στήναι, ἄρ: ὁ Θεός ὑπάρχει.

Ἄλλως

Τὰ ἐν τῷ δέ παντί ὁράμενα πρός τινα βέβαια τέλη ἀεῖποτε κατεπείγεσθαι θεωρεῖται, ἀλλά τὰ μηδεμιᾶς γνώσεως μέτοχα εἰς τινα βέβαια τέλη διὰ τῆς ἐνεργείας αὐτῶν οὐκ ἔχει κατεπείγεσθαι, εἰ μὴ διὰ τινος ὁδηγοῦ σοφωτάτου κινοῖντο, καί διευθύνονται, ἄρα ὑπάρχει ὁ διοικητής ἐκεῖνος, καί διευθυντής, καί πρῦτανις (f. 159) τοῦ κόσμου, ὃν Θεόν ὀνομάζομεν.

Ἄλλως

Εἰ τις γυμνάσιον, ἢ ἀγοράν, ἢ πόλιν εὐκτιστον ὄρων, οὐκ ἂν ἐξη ταῦτα, αἰτίας ἄνευ κρίναι γενέσθαι, πόσῳ μᾶλλον ἐν τοσαύταις κινήσει, καί τάξεσι τόν προεστῶτα, καί διευθυντήν οὐ κατανοήση, τοσαύτην ἀναλογίαν, καί ποικιλότητα πραγμάτων καθορῶν, ἄρα ὁ Θεός ὑπάρχει.

Ἄλλως

Οὐδέν μὲν ἀνώτερον ἀνθρώπου, τό δέ ποιοῦν ἄπερ οὗτος οὐ δύναται κρεῖσσον αὐτοῦ ὑπάρχειν. ἀλλά τὰ οὐράνια, καί τὰ ἄλλα ὃν ἡ τάξις

46. Στά ΧΡΑ παραλείπεται.

αίδιος, ὕπ' ἀνθρώπου ποιηθῆναι ἀδύνατον, ἄρα ἐστὶ τό ποιῶν ταῦτα, διὰ τοῦτο κρεῖσσον ὑπάρχον, ἄρα ὑπάρχει τό ἀνώτατον πάντων, ἄρ: ὑπάρχει ὁ Θεός.

Ἄλλως

Εἶγε ὁ κόσμος ἦν ἄπειρος, οὐκ ἂν ἦν πρώτη αἰτία, ἀλλ' οὗτος οὐκ ἔστιν ἀπ' αἰῶνος, πῶς γάρ ἢ τοῦ πλέειν⁴⁷ ναυτική τέχνη, ἢ τυπογραφική, ἢ τῶν μυλόνων, καί ἄλλαι ἀναγκαῖαι δι' ὄλου τοῦ αἰῶνος ἐκρύπτεται τοῦ χάριν ιστοριῶν ὑπομνήματα ἐπέκεινα τῶν ἐπτά χιλιάδων, καί διακοσίων χρόνων, οὐκ ἐκτείνονται, οὐδ' ἄλλοι ἄνθρωποι, ἢ ποιηταί, ἢ πόλεμοι ἢ ἄλλα τινα παρά ταῦτα ἐν τούτοις μνημονεύονται. ἄρα ἐστὶ πρώτη αἰτία, ἄρα ὁ παντοδύναμος Θεός ὑπάρχει⁴⁸.

Ἄλλως

Ἐκεῖνοι εἰσὶ οἱ ἀφρονέστατοι, οἵτινες τὴν ἑαυτῶν σωτηρίαν εἰς προφανέστατον τίθενται κίνδυνον, ἄνευ τινός ἐλπίδος κέρδους, ἢ ὀφελείας. ἀλλ' οἱ ἀλόγως τὴν ἔμφυτον πᾶσιν ἰδέαν τῆς τοῦ Θεοῦ ὑπάρξεως ἀποφάσκοντες, ἢ ἐν ἀμφιβολίᾳ ἔχοντες τὴν ἑαυτῶν σωτηρίαν ἄνευ τινός κέρδους εἰς προφανέστατον τιθέασιν κίνδυνον. εἰ μὲν γάρ, ὡς οὗτοι ἀφρονεστάτως οἴονται, Θεόν οὐχ ὑπάρχειν, πάντως οἱ ἀγαθοὶ τῶν ἀνθρώπων, οὐδὲν δειλιῶσι τῆς ὁμολογίας ταύτης μετὰ θάνατον παραβλάψαι μὴ δυναμένης. εἰ δὲ ὁ Θεός ὑπάρχει, ὥσπερ ἡ φυσικὴ ἐκείνη τῶν μετὰ βίων μέριμνα, ὥσπερ ἡ ἐν τοῖς ἀνιαιοῖς χειρῶν τε καὶ ὀφθαλμῶν εἰς οὐρανόν ἄρσις, ὡς εἰς καταφύγιον, καὶ ὥσπερ ἡ φύσις ἅπασα κηρύττει καὶ ὡς εἰπεῖν, ὑψηλῆ τῆ φωνῆ ἐκβοᾶ, καὶ τὸν ἑαυτῆς δημιουργόν πανταχοῦ διηγέται μαρτυρουμένη, φρικτῶς οἱ ἄθεοι τῆ γεένη ἔσονται ὑπεύθυνοι, εἴσοδον ἐν τῆ ἀγνώμονι αὐτῶν ψυχῆ, τῆς ἀληθείας ταύτης ἔασαι ἀπαναινόμενοι. ἄρα οἱ τὴν ἔμφυτον ἰδέαν τῆς τοῦ Θεοῦ ὑπάρξεως ἀποσοβοῦντες⁴⁹, ἀφρονέστατοι, καὶ θρήνου ὅ,τι πλείστου ἄξιοι, εἰ μήγε πρὸς ἑαυτοὺς ἐπιστρέψωσι, καὶ ἀπὸ τῆς ἀλόγου, καὶ θηριώδους ταύτης ἀπάτης ἀνανήψωσιν.

47. Στά ΧΡΑ παραλείπεται.

48. Στό περιθώριο τῶν ΧΣ προστίθεται: Ἄει τέχνηαι κοιναὶ γίνονται καὶ προστίθενται.

49. Στά ΧΡΑ: ὑποσοβοῦντες.

Κεφάλαιον ἑβδομον

Περί τῶν κυριωτέρων τοῦ Θεοῦ προσόντων, καί μάλιστα περί τοῦ ἀμέτρου, καί τῆς αἰωνιότητος.

Τριῶν οὐσῶν τῶν ὑποστάσεων τῇ μιᾷ φύσει, ὡς τά τῆς ἀποκαλύψεως ἡμῖν βεβαιοῖ, διττά τά προσόντα, τά μέν ἴδια, τά δέ οὐσιώδη καί κοινά. οὐσιώδη δέ ταῦτα (f. 160) λέγονται, ὅτι πρὸς τὴν θείαν οὐσίαν ἀνήκουσι, καί ἐν τῇ καθαρᾷ, καί διακεκριμένῃ τοῦ Θεοῦ, ἦτοι τοῦ τελειοτάτου ὄντος ἰδέα περιέχεται.

Νοουμένου τοίνυν τοῦ Θεοῦ ὄντος ἄκρως τελείου, ἐπάγεται, καί τό ὑπάρχειν ὄν ἀφ' ἑαυτοῦ, ὄν ἀναγκαίως ὑπάρχον καί τά ἐπόμενα. τοῦτο γάρ ἐστίν ἡ οὐσιώδης αὐτοῦ διαφορά, ἅτε δὴ καί τῶν ἄλλων ἐν ταύτῃ περιεχομένων, οὐ γάρ ἐν τῇ ἀφ' ἑαυτότητι ἡ θεία φύσις οὔτε ἐν τῇ τοῦ ὑπάρχειν ἀναγκαιότητι, ἀλλά ταῦτα καί ἡ σοφία καί ἡ δικαιοσύνη, καί ἡ γνῶσις, καί ἡ πρόνοια, καί τ' ἄλλα ἐν τῇ ἄκρᾳ, καί ἀπλουστάτῃ τελειότητι καθαρῶς ἐπιλαμβάνεται.

Θέσις

Ἡ οὐσιώδης καί συστατική τοῦ Θεοῦ διαφορά ἡ ἄκρα ἐστὶ τελειότης⁵⁰.

Δεῖξις

Ἐκείνη ἐστίν οὐσιώδης, καί συστατική διαφορά τοῦ Θεοῦ, ἣτις μόνη τὴν καθαρὰν, καί διακεκριμένην τοῦ Θεοῦ ἐκδηλοῖ ἰδέαν, καί τοῦτον ἀπὸ παντός ἄλλου ὄντος οὕτω διαιρεῖ, ὥστε πάντα ὅσα προσόντα αὐτῷ γινώσκωμεν, ἐν ἑαυτῇ καθαρῶτάτῳ ἐμπεριέχειν. ἀλλὰ μόνη ἡ ἄκρα τελειότης τὴν καθαρὰν καί διακεκριμένην τοῦ Θεοῦ ἔννοιαν παρίστησι, καί τοῦτον ἀπὸ παντός ἄλλου οὕτω διαιρεῖ, ὥστε πάντα τά γινωσκόμενα αὐτοῦ κατηγορούμενα ἐν ἑαυτῇ περιέχειν, καί γάρ λεγόμενον τό θεῖον ὄν ἄκρως τέλειον, ὀρθῶς κατανοεῖται ὑπάρχειν ὄν καθ' αὐτό, ὄν ἀναγκαῖον, ὄν πανάγαθον, πάνσοφον, παντοδυνάμενον, αἰώνιον, ἄπειρον, καί τά λοιπά, οὐ μὴν δέ ὄν ἀφ' ἑαυτοῦ ἢ ἀναγκαίως ὑπάρχον. ἄρα ἡ διαφορά τοῦ Θεοῦ ἡ οὐσιώδης, καί συστατική, ἡ ἄκρα ἐστὶ, καί ἀπλουστάτη τελειότης. Αἱ κατὰ Θεοῦ λεγόμεναι τελειότητες, οἷον ἡ σοφία, ἡ δικαιοσύνη, καί αἱ λοιπαὶ προσόντα μᾶλλον ρητέαι, καί χάριτες, καί ιδιότητες, ἢ περ τελειότητες, καί γάρ ἡ τελειότης ἀπόλυσις, καί ἀποπλήρωσις σημαίνει ἐξ ἧς τι πεπληρωμένον, καί πάντῃ ἐστὶν ἀπόλυτον, ὥστε μηδεμίαν

50. Στά ΧΡΑ δλόκληρη ἡ «θέσις» παραλείπεται.

τούτω ἔλλειψιν, ἢ προσθήκην θεωρηθῆναι δύνασθαι⁵¹.

Ἦκουσαν μέντοι ταυτί τελειότητες, οὐ διὰ τὴν ἐμπεριοχὴν ἀπάντων, ἀλλὰ διὰ τὸ μὴ σθένειν τὸν ἡμέτερον νοῦν τὴν ἀπλουσιότητα, καὶ ἀπειρον τελειότητα μᾶθ' θεωρεῖν θεάσασθαι, καὶ διὰ τοῦτο εἰς πολλά μέρη ταύτην διαιρεῖν, καὶ κατὰ διαφόρους ὄψεις, καὶ σχέσεις διασκέπτεσθαι, θεωροῦντα τὸν αὐτὸν Θεὸν νῦν μὲν ὡς σοφόν, νῦν δὲ ὡς δίκαιον, καὶ παντοδύναμον, καὶ ὅσα ἀποτελεῖ. αἱ χάριτες δὲ αὐταί, ἦτοι ιδιότητες, καὶ τελειότητες, οὐκ εἰσὶ πραγματικῶς διακρινόμεναι, ὡς συμβεβηκότα τῇ θεῖα φύσει προσερχόμενα.

Ἡ τελειότης διαιρεῖται εἰς ἀπλῶς τοιαύτην, καὶ εἰς κατὰ τι. ἀπλῶς μὲν οὖν τοιαύτη ἐστὶν ἡ προσκειμένη μὴ ἔχουσα ἔλλειψιν, οὔτε ἀντίθεσιν μετὰ ἄλλης τελειότητος (f. 161) ἴσης ἢ μείζονος, ἥτις κρείττων ἐστὶν αὕτη, ἢ οὐχὶ αὕτη τουτέστιν ἥτις ἀμείνων, ἥπερ ἡ ταύτης ἀπόφασις, ἦτοι στέρησις, οἷα ἐστὶν ἡ σοφία τοῦ Θεοῦ, ἡ δικαιοσύνη, ἡ πρόνοια, ἡ παντοδυναμία, καὶ αἱ ἕξῃς. κατὰτι δὲ, ἦτοι κατὰ τινα μόνον τρόπον προσκειμένην ἔχουσα ἔλλειψιν, καὶ ἡ μείζονι τελειότητι ἀντικείμενη, οἷα ἡ δύναμις τοῦ συλλογιζέσθαι τουτέστιν ἡ πρόβασις ἀπὸ τῶν σαφεστέρων καὶ γνωριμωτέρων ἐπὶ τὰ ἥττον σαφῆ, καὶ γνώριμα, ἥτις ἀντίκειται τῇ τοῦ Θεοῦ ἄκρως ἀπλουσιότητι νοήσει, καὶ πᾶσαι αἱ σωματικαὶ ποιότητες ἄλλαις ὑψηλοτέραις ἀντικείμεναι. τούτων οὖν αἱ μὲν εἰδικῶς τῷ Θεῷ ἐνυπάρχουσιν, τουτέστι κατὰ τὸ αὐτοῦ εἶδος, μορφήν, καὶ λόγον, αἱ δὲ ἐξόχως εἰσὶν ἐν αὐτῷ, τουτέστι κατὰ τινα τιμιώτερον, καὶ ὑψηλότερον λόγον, ἥπερ ἐν τοῖς κτίσμασιν, ἢ καὶ δυνάμει, καθ' ὃ δηλονότι ὁ Θεὸς εὐμοιρεῖ δυνάμει ταύταις παραγαγεῖν ἐν τοῖς κτίσμασιν.

Σημειώσατε ὅτι τὰ προσωπικὰ ιδιώματα, οἷον αἱ σχέσεις τελειότητες ἀπλῶς ἀπλαῖ προσωπικαὶ λέγονται, οὐ μὴν δὲ οὐσιώδεις, καὶ ἀντίκεινται θάτερα θατέρῳ οὐχ ὡς μείζονι, ἢ ἐλάσσονι, ἀλλ' ὡς ὁμοίᾳ. οἷον ἡ πατρότης τῇ υἰότητι, καὶ ἐναλλάξ.

Θέσις

Εἰς ἐστὶν ὁ Θεός.

Δείξις

Τὸ ὄνομα Θεός ὄν ἄκρως τέλειον παρίστησιν ἡμῖν. ἀλλὰ τὸ ὄν τὸ ἄκρως τέλειον ἐν. τοῦτο γάρ ἀνώτατον ὑπάρχον, καὶ τᾶλλα πάντα ὑπερρεκβαῖνον, οὐδὲν ὁμοιον ἑαυτῷ δύναται ἔχειν. Εἶτα εἶγε δύο ἐτύγχανον

51. Στὸ περιθώριο τῶν ΧΣ: ἡ γὰρ τελειότης πάντα τὰ προσόντα ἐμπεριέχει.

πάντως διέφερον ἄν ἀλλήλοις, καὶ διαφόρων ἰδιοτήτων μετείχεν ἐκάτερον, καὶ ἐστέρητο. ἄρ' εἰς ὁ Θεὸς οὐ δύο, οὐδὲ πολλοί, ὅσον γὰρ πλείονες, τοσοῦτον ἦττονες, καὶ πῶς ἀλλήλοις ξυμφώνως ἄν ἔχειεν.

Θέσις

Ὁ Θεὸς ἐστὶν ἀπλούστατος, πνευματικός, ἀμετάτρεπτος, ἀληθέστατος, πανάγαθος, δικαιοτάτος, εὐσπλαχνικώτατος καὶ τὰ ἐξῆς.

Δεῖξις

Ὁ Θεὸς ἄκρως ἐστὶ τέλειον, ὅπερ οὐδεὶς ἀποφάσκει. ἀλλὰ τὸ ὄν τὸ ἄκρως τέλειον ἀπλούστατον, πνευματικόν, ἀμετάτρεπτον, ἀληθέστατον, πανάγαθον, καὶ τὰ ἐξῆς. ἀπλούστατον μὲν γάρ, ὅτι οὐκ ἐκ διαφόρων μερῶν σύγκειται. ταῦτα γάρ ἢ τοιαῦτα οὐκ ἄν ἦσαν ἐντελεῖ, ἀλλ' ἀμοιβαίως ἄν τὸ ἓν ἐκ τοῦ ἑτέρου ἐτελειοῦτο, καὶ οὕτω τὸ παντέλειον ὄν ἐξ ἀτελῶν συνεστηκός εἶη ὅπερ οὐδ' ἐπιλαβεῖν ἐστι. πνευματικόν δέ, καὶ οὐ σωματικόν, ὅτι τὸ σῶμα πολλῶν ἔνεκα ἐστὶν ἀτελές, καὶ τῆς τοῦ πνεύματος ἀξίας πολὺ ἀτελέστερον. ἀμετάτρεπτον δέ, ὅτι τελειότητος τοῦτο, καὶ ἐστερεῖσθαι ταύτης τὸ παντέλειον ὄν ἀδύνατον, καὶ πανάγαθον, καὶ ἀληθέστατον διὰ τὸν αὐτὸν λόγον. (f. 162) ἄρα ὁ Θεὸς ἐστὶν ἀπλούστατος, πνευματικός, ἄτρεπτος, πανάγαθος, καὶ τὰ ἐξῆς.

Σύνθεσις οὐδεμία φυσικὴ τῷ Θεῷ ὡς ἀπλουστάτως ξυγχαρητέα, ἀλλὰ μεταφυσικὴ, διὰ τὴν τοῦ ἡμετέρου νοῦς ἀσθένειαν, καὶ αὐτῆς ἀπλῶς μὴ δυναμένου ἐπιλαβεῖν τὴν ἀπλουστάτην οὐσίαν, καὶ διὰ τοῦτο διαφοροῖς ἐπιλήψεσιν ἐπιλαμβάνοντος. νοεῖται μὲν γὰρ παρ' ἡμῶν ὁ Θεὸς ὄν καθ' ὃ κατὰ τινά ἀναλογίαν τοῖς παρ' αὐτοῦ τὸ εἶναι λαβοῦσι ξυμφωνεῖ, ἐπινοεῖται δέ ἄκρως τέλειον, καθ' ὃ τῶν ἄλλων πάντῃ διενήνοχεν, ἀλλὰ καὶ τὴν τελειότητα τὴν ἀπλουστάτην διαφορὰν ὁ πεπερασμένος νοῦς διαιρεῖ, εἰς ἀλήθειαν, δικαιοσύνην, ἀγαθότητα, καὶ τὰ λοιπὰ προσόντα.

Θέσις

Ὁ Θεὸς ἐστὶν ἄμετρος καὶ αἰώνιος.

Δεῖξις

Ὁ Θεὸς ἐστὶν ὄν ἄκρως τέλειον. ἀλλὰ τὸ ὄν τὸ ἄκρως τέλειον, ἄμετρον εἶναι χρεῶν, καὶ αἰώνιον, τουτέστι παρεῖναι πανταχοῦ διὰ τῆς αὐτοῦ ἄμετρίας, καὶ παντὶ χρόνῳ διὰ τῆς αὐτοῦ αἰωνιότητος. ἄρα ὁ Θεὸς ἐστὶν ἄμετρος, καὶ αἰώνιος.

Ἐρώτησις

Ἄραγε ὁ Θεὸς διὰ τῆς αὐτοῦ ἄμετρίας, καὶ ἀοριστίας, ἐστὶ καὶ ἐν τοῖς ἐκτός τοῦ κόσμου διαστήμασιν, ἅτινα πάντες ἀπειρώς ἐκτεταμένα φαντάζονται.

Ἀπόκρισις

Ὁ Θεός πανταχοῦ παρών ἐστί, καί οὐδένα τρόπον περιορίζεται. ἄνθρωπος γάρ ὢν, καί ἀπερίγραπτος ἐν τόπῳ οὐκ ἔστιν. αὐτός γάρ ἑαυτοῦ τόπος ἐστί τὰ πάντα πληρῶν, καί ὑπέρ τὰ πάντα ὢν, καί αὐτός συνέχων τὰ πάντα. Ἰστέον ὅτι τόπος τοῦ Θεοῦ λέγεται ἐνθα ἐκδηλός ἢ ἐνέργεια αὐτοῦ γίνεσθαι, καί πανταχοῦ ὁ Θεός λέγεται, ὅτι πανταχοῦ νοεῖ τῆ ἀπειρώ αὐτοῦ διανοίᾳ, καί πανταχοῦ θέλει τῆ παντοδυνάμῳ αὐτοῦ θελήσει.

Ἑρώτησις

Τί ἐστὶν αἰωνιότης;

Ἀπόκρισις

Αἰωνιότης ἐστὶ ζωὴ πᾶσα ἅμα, καί ἀπέραντος, καί παντέλειος. ἀπέραντος μὲν οὖν λέγεται ὡς πάντῃ τέλους ἀμοιροῦσα, ἅμα δὲ πᾶσα, καί οὐ κατὰ διαδοχὴν, ὡς μηδὲν παρωχημένον μήτε μέλλον, ἀλλ' ἐνεστώτα κεκτημένη ἅπαντα, τὰς δὲ ὑπὸ τοῦ νοός διὰ τὴν στενότητα προλαβούσας, καί συνεπομένας στιγμάς ἐν αὐτῇ ἐπιλαμβανομένας, οὐ κατ' ἐνέργειαν νοητέον, τουτέστιν ἐνεργεῖα διηρημένας, ἀλλὰ κατὰ δύναμιν, καθ' ὃ δηλονότι αὕτη ἢ ἐν τῇ πλατυτάτῃ περιοχῇ πάντα χρόνον ἐμπερικλείουσα δυνάμει εὐμοιρεῖ ἐκάστη τῆς κατὰ διαδοχὴν διαμονῆς, ἥτοι τοῦ χρόνου στιγμή ἀνταποκρίνεσθαι ἀδιαίρετος τυγχάνουσα. ὁ τοίνυν Θεός τῆ ἑαυτοῦ ἀπεράντῳ αἰωνιότητι τὰ πάντα γινώσκει μᾶλλον, (f. 163) ἢ προγινώσκει. οὐδὲν γάρ παρωχητός, οὐδέ μέλλον, ἀλλὰ τὰ πάντα παρόντα, καί πρό ὀφθαλμῶν ἔχει, καί τό αὐτοῦ σήμερον οὐχ ὑπέκει τῷ αὔριον, οὔτε διαδέχεται τό χθές, ἀλλ' αἰωνιότης ἐστὶν ἐν ᾧ καί τόν συναΐδιον υἱόν γεγέννηκεν⁵².

Κεφάλαιον ὄγδοον**Περὶ τῆς τοῦ Θεοῦ ἀπειρότητος.**

Διττῶς λέγεται τό ἄπειρον, ἐνεργεῖα (ὃ καί κυρίως λέγεται, ἅτε δὴ οὐδενὶ πέρατι, καί ὄρω περιγραφτόν πεφυκός, μηδὲ περαιτέρω τελειωθῆναι ἔχον) καί ἄπειρον δυνάμει (ὃ καί καταχρηστικῶς λέγεται) τό μὲν ἄπειρον κατηγορηματικόν ἀκούει, τό δὲ ἄπειρον συγκατηγορηματικόν, ὅτι τό μὲν προσθήκης, καί αὐξήσεως δεκτικόν, τό δ' οὐ.

52. Στό περιθώριο τῶν ΧΡΑ καί ΧΣ: σήμερον γεγέννηκά σε. •

Θέσις

Ὁ Θεός ἐστὶν ἐνεργεῖα καὶ κατηγορηματικῶς ἄπειρος.

Δείξις

Τὸ ὄν πεφυκὸς ἄκρως τέλειον, ἐνεργεῖα, καὶ κατηγορηματικῶς ἐστὶν ἄπειρον. ἀλλ' ὁ Θεός ὄν πέφυκεν ἄκρως τέλειον, καὶ μηδεμίαν τελειότητος δεόμενον. ἄρα ὁ Θεός ἐνεργεῖα, καὶ κατηγορηματικῶς ἐστὶν ἄπειρος.

Θέσις

Οὐδεμία κτιστὴ οὐσία ἀπείρως τελεία δύναται εἶναι.

Δείξις

Κτίσμα ἀπείρως τέλειον ἐκεῖνο ἂν ἦν, οὗ τελειότητος οὐδενὶ ὄρω, ἢ πέρατι, ἐμπερικλείοντο. ἀλλ' οὐδέν κτίσμα τοιοῦτον δύναται εἶναι. αἰεὶ γὰρ ἔλλιπές τὸ εἶναι ἀφ' ἑαυτοῦ ἔχει, καὶ οὐ δύναται τοσαύταις παρὰ Θεοῦ τελειότησι κεκοσμηθῆσαι, ὥς μὴ πλείονας αἰεὶ ἐπ' ἄπειρον λαβεῖν δύνασθαι. ἄρ' οὐδεμία κτιστὴ οὐσία ἀπείρως τελεία δύναται εἶναι.

Ἔνστασις πρώτη

Ἡ αἰτία ἀπείρως τελεία παραγαγεῖν δύναται ἀποτέλεσμα ἀπείρως τέλειον. ἄρα δύναται εἶναι κτιστὴ οὐσία ἀπείρως τελεία.

Ἀπόκρισις

Ἀπόφημι τὸ προηγούμενον. καὶ γὰρ ἡ αἰτία ἡ ἀπείρως τελεία ἀνεξάντλητον ἔχει τὸν θησαυρὸν τῶν τελειότητων, καὶ πέρας εὑρεῖν οὐ δύναται. εἴτα εἶγε τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἀπείρου αἰτίας, ἀπείρως ἦν τέλειον, οὐδόλως ἂν αὐτῆς διέφερε, καὶ εἶη ἂν ἀφ' ἑαυτοῦ, καὶ οὐκ ἀφ' ἑαυτοῦ, ὅπερ ἀντιφάσει πίπτει, καὶ τῷ λόγῳ ἀντίκειται.

Ἐρεῖς

Ἡ παντοδυναμία τῆς ἀπείρου αἰτίας γνωσθῆναι ἄλλως οὐ δύναται, εἰμὴ διὰ τοῦ δύνασθαι ἀποτέλεσμα ἀπείρως τέλειον κτίζειν.

Ἀπόκρισις

(f. 164) Ἡ παντοδυναμία τοῦ Θεοῦ, τουτέστιν ἡ ἄπειρος δύναμις ἐκ τοῦ τελειότερα ἐπ' ἄπειρον κτίσματα παραγαγεῖν δύνασθαι, ἢ τούτοις πλείονας ἐπ' ἄπειρον τελειότητος προσθεῖναι, γινώσκεται, καὶ μάλιστα ἐκ τοῦ παραγαγεῖν τὰ πάντα ἐκ τοῦ μηδενός, μόνον γὰρ τὸ ἄπειρον ὄν, ὅπερ ἐστὶ τὸ αὐτοεῖναι παρασχεῖν τὴν ὑπαρξίν δύναται τῷ μηδέν ὄντι.

Ἀντίστασις

Τῇ πρώτῃ ἐνεργείᾳ, ἥτοι τῇ ποιητικῇ δυνάμει ἀνταποκρίνεσθαι χρή τὴν δευτέραν ἐνεργείαν τουτέστι τὸ ἀποτέλεσμα. ἄρ: εἶγε ἡ δύναμις ἐστὶν ἄπειρος, ἄπειρον εἶναι χρή, καὶ τὸ ἀποτέλεσμα.

Ἀπόκρισις

Διαίρω τὸ προηγούμενον τῇ πρώτῃ ἐνεργείᾳ ἀνταποκρίνεσθαι χρή τὴν δευτέραν. εἶγε ἀντί ταύτης τὴν ἐνεργείαν ἐννοεῖς ξύμφ: εἶγε τὸ ἀποτέλεσμα. ἀπόφ: ὅθεν καὶ ἡ συνέπεια ἀποφάσκειται.

Ἀπόκρισις δευτέρα

Διαίρω τὸ συνεπόμενον, εἶγε ἡ δύναμις ἐστὶν ἄπειρος, ἄπειρον εἶναι χρή καὶ τὸ ἀποτέλεσμα ἄπειρον συγκατηγορηματικῶς ξύμφ: ἄπειρον κατηγορηματικῶς ἀπόφ:

Ἐρεῖς

Εἶγε ὁ Θεὸς ἀναγκαιῶς ἔξω ἑαυτοῦ ἐνήργει, ἐδημιούργει ἂν ἀπείρως τέλειον ἀποτέλεσμα. ἄρα δύναται τοῦτο ποιῆσαι εἰ καὶ ἐλευθέρως ἐνεργεῖ.

Ἀπόκρισις

Ἀπόφῃμι τὸ προηγούμενον. οὐδέποτε γάρ τῷ κτίσματι τὸ ἀνεξάρτητον ἠδύνατο παρασχεῖν. Σημειώσατε ὅτι ἡ αἰτία, τῆνικαῦτα τοσοῦτω τελειότερον ἀποτέλεσμα ποιῆσαι, δύναται, ὅσον τελειότερα ἐστὶν, ἠνίκα δυνατόν, καὶ μὴ ἀντιφάσει ὑποκίπτον εἶη⁵³.

Ἐρεῖς

Ὁ Θεὸς ἐν τῇ συλλογῇ πάντων τῶν δυνατῶν πραγμάτων ὄρᾳ τὸ τελειότατον ὅπερ ἐπέκεινα συγκρίσεως τῆς πρὸς τὰ ἄλλα.

53. Στὸ περιθώριο τῶν ΧΣ σημειώνει:

Ἐάν γάρ τὸ ἀποτέλεσμα ἀνταποκρίνεσθαι, ἥτοι ὅμοιον εἶναι λέγεται τῇ ἐνεργούσῃ δυνάμει ὑπάρχον ὁ Θεὸς πνευματικὸς καὶ ἄπειρος, οὐδέποτε ἂν ἠδύνατο παραγαγεῖν ἀποτελέσματα σωματικά, καὶ πεπερασμένα, ὅπερ ἄτοπον. ἀλλὰ καὶ ἡ τοῦ Θεοῦ ἐνέργεια ἀποτέλεσμα παράγουσα πεπερασμένου τῇ αὐτοῦ ἀπείρῳ δυνάμει ὅλως ἀνταποκρίνεσθαι οὐκ ἀδύνατος ρηθῆναι. ἐστὶ γάρ ἄπειρος οὐ τῷ λόγῳ τοῦ ὄρου, ἥτοι τοῦ ἀποτελέσματος, ἀλλὰ τῷ λόγῳ τῆς ἀρχῆς ὅτι ὁ τρόπος τοῦ ἐνεργεῖν, ἥτοι ἡ ἐνέργεια κατὰ τὸν ἐνεργοῦντα.

Ἀπόκρισις

Ὁ Θεός τά δυνατά ἐν ταῖς ἑαυτοῦ θεωρεῖ ιδέαις, τουτέστιν ἐν τῇ αὐτοῦ φύσει, καθ' ὃ ταῦτα, κατά τινα ὁμοιώσεως τρόπου μετασχεῖν τούτω τοῦ εἶναι δύναται, ἀπείρους δέ τρόπους ταύτης μεταληφθῆναι δυναμένης, ἄπειρα εἶναι θεωρεῖ, καί τουτωνί τά εἶδη, ὧν καί ἄλλα τελειότερα ἐπ' ἄπειρον δύνασθαι εἶναι, καί ἐπομένως οὐκ ἔχει ἐπ' ἐκεῖνο ἀφικέσθαι τό εἶδος οὐ τελειότερον δημιουργῆσαι ἀδυνατεῖ, καί τό πάντων τελειότατον οὐχ ὄρα.

Ἐρεῖς

Ὁ Θεός θεωρεῖ πάντα τά κτίσματα τά δυνατά. γινώσκει ἄρα τό τελειότατον ἁπάντων.

Ἀπόκρισις

Διαιρῶ τό προηγούμενον. ὁ Θεός ὄρα πάντα τά δυνατά κτίσματα ἐν ταῖς ἀπλαῖς αὐτοῦ ιδέαις. ξύμφ: ἐν τῇ αὐτῶν συλλογῇ, ὥστε ὄραν τι ἐν τοῖς λοιποῖς τᾶλλα πάντα (f. 165) ὑπερεκβαῖνον. ἀποφ: οὔτε τοίνυν εἶδη, οὔτε ἄτομα ὄρα, οὔτως ἐντελεῖ, ὥστε ἐντελέστερα, καί πλείονα ἐπ' ἄπειρον μή δύνασθαι παραγαγεῖν.

Ἐρεῖς

Τό κτίσμα τό τελειότατον παντός ἄλλου πεπερασμένου δυνατοῦ κτίσματος ἦν ἂν ἀπείρων τέλειον. ἀλλά ὁ Θεός γινώσκει τό κτίσμα τό τελειότατον παντός ἄλλου δυνατοῦ κτίσματος πεπερασμένου. ἄρα γινώσκει τό ἄπειρον, καί δύναται τοῦτο ποιῆσαι.

Ἀπόκρισις πρώτη

Ἀπόφῃμι τήν μείζονα. ἵνα γάρ τί τελειότατον παντός πεπερασμένου δυνατοῦ ἦ, οὐκ ἀναγκαίως τό εἶναι ἄπειρον ζητεῖται.

Ἀπόκρισις δευτέρα

Διαιρῶ τήν ἐλάσσονα. ὁ Θεός γινώσκει τό κτίσμα τό τελειότατον παντός ἄλλου κτίσματος πεπερασμένου δυνατοῦ ἐν νοήματι διανεμητικῷ ξύμφ: ἐν νοήματι συλλεκτικῷ ἀποφ: ἀμφοτέρων ἕνεκα, ὅτι παντός τοῦ δοθέντος, αἰεὶ τελειότερον δοθῆναι δύναται, καί ὅτι τοῦ ληφθῆναι οὐ δύναται ἢ τῶν δυνατῶν πραγμάτων συλλογή· ὁ γάρ Θεός ἐς τοῦτο οὐκ ἀφικνεῖτο, ὥστε παρά τά δημιουργηθέντα τούτω, καί ἕτερα περαιτέρω τελειότερα ἐπ' ἄπειρον μή δύνασθαι δημιουργηθῆναι.

Θέσις

Οὐδέν πλῆθος, ἢ μέγεθος, ἢ ποιότης ἐνεργεία ἄπειρος παραχθῆναι δύναται.

Δείκνυται

Ἐκεῖνο ἄπειρον λέγεται ὅπερ οὐδεμιᾶς προσθήκης, καὶ αὐξήσεως δεκτικόν. ἀλλ' οὐδέν πλῆθος, ἢ μέγεθος, ἢ ποιότης ἐστὶν αὐξήσιν, καὶ προσθήκην μὴ δεχόμενον. ἄρα οὐδέν πλῆθος, ἢ μέγεθος, ἢ ποιότης ἐνεργεία ἄπειρος παραχθῆναι δύναται.

Ἐνστάσις πρώτη

Τὸ ἄπειρον πλῆθος ἐστὶ δυνατόν. ἄρα ὑπάρξει δύναται.

Ἀπόκρισις

Ἀπόφημι τὸ προηγούμενον. τὸ γὰρ ἄπειρον πλῆθος οὐκ ἐστὶ δυνατόν ἀντιφάσει ὑποπίπτον. ἦν γὰρ ἄπειρον ἐξ ὑποθέσεως, καὶ οὐκ ἄπειρον διὰ τὸ μὴ εἶναι ἄκρον, καὶ ἀνώτερον ἑαυτοῦ ἔχειν. οἷον ἂν ὑποτεθῶσιν ἄπειροι τῷ ἀριθμῷ ἄνθρωποι ὑπάρχειν, ὁ ἀριθμὸς τῶν ὀφθαλμῶν διπλοῦς ἂν ἦν τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀνθρώπων.

Δεῖξις τοῦ προηγούμενου

Παραχθῆναι παρά τοῦ Θεοῦ οὐκ ἀδύνατον ἀείρους ἀνθρώπους, ἀείρους λέοντας, καὶ ἄλλα. ἄρα τὸ ἄπειρον πλῆθος ἐστὶ δυνατόν.

Ἀπόκρισις

Διαιρῶ τὸ προηγ. παραχθῆναι παρά Θεοῦ οὐκ ἀδύνατον ἀείρους ἀνθρώπους, καὶ ἄλλα ἐν νοήματι διανεμητικῶ ξυμφ: ἐν νοήματι συλλετικῶ ἀποφ: ὅθεν ἀποφάσκεται ἡ συνέπεια. (f. 166)

Ἐρεῖς

Τὰ δυνατὰ ὄντα πλασθῆναι δύναται ὡς ὑπάρχοντα. ἄρ: οἱ ἄπειροι ἄνθρωποι ἐάν χωρὶς ληφθῶσι, δυνατοὶ παραχθῆναι δύναται ὡς ὑπάρχοντα.

Ἀπόκρισις

Διαιρῶ τὸ προηγούμενον. τὰ δυνατὰ ὄντα πλασθῆναι δύναται, ὡς ὑπάρχοντα, ὅν τρόπον εἰσὶ δυνατὰ ξυμφ: ὅν τρόπον οὐκ εἰσὶ δυνατὰ ἀποφ: ὅθεν ἀποφάσκεται ἡ συνέπεια. οἱ τοίνυν ἄπειροι ἄνθρωποι, δυνατοὶ μόνον εἰσὶν, ἐν νοήματι διανεμητικῶ οὐκ ἐν νοήματι συλλετικῶ.

Ἄντιστασις

Τοῦ δυνατοῦ εἰς ἐνέργειαν ὑποτεθέντος οὐδέν ἐπεται ἄτοπον. ἄρα εἶγε ἄπειροι ἄνθρωποι εἰσὶ δυνατοὶ δύνανται πλασθῆναι καὶ ὡς ὑπάρχοντες.

Ἀπόκρισις

Διαιρῶ τὸ προηγούμενον. τοῦ δυνατοῦ εἰς ἐνέργειαν ὑποτεθέντος, οὐδέν ἐπεται ἄτοπον, ὃν τρόπον ἐστὶ δυνατόν τουτέστι διανεμητικῶς ξυμφ: ἄλλως τουτέστι συλλεκτικῶς ἀποφ:

Ἐρεῖς

Ὁ Θεός γινώσκει ἐν ταῖς αὐτοῦ ιδέαις, τουτέστιν ἐν τῇ αὐτοῦ φύσει, καθ' ὃ παρά τῶν κτισμάτων ἐστὶ μεταληπτὴ πάντα ὅσα παραγαγεῖν δύναται, ὡσπερ καὶ πάσας τὰς τῶν ἀγγέλων ἐπιθυμίας τὰς δι' ὅλης τῆς αἰωνιότητος ἐσομένας. ἐν ἐκείνῃ δηλαδὴ τῇ ἀποφάσει, ἐν ἣ διωρίσατο παρασχεῖν τούτοις ἀναγκαίαν τὴν βοήθειαν πρὸς τὴν τούτων παραγωγὴν. ἄρα δύναται ὁ Θεός πάντα τὰ δυνατὰ κτίσματα παραγαγεῖν, καὶ οὕτως ἄπειρον ἔσεται πλῆθος.

Ἀπόκρισις

Διαιρῶ τὸ προηγούμενον. ὁ Θεός γινώσκει ἐν ταῖς αὐτοῦ ιδέαις τὰ δυνατὰ πάντα ἐν νοήματι διανεμητικῶ, καθ' ὃ οὐχ ἅμα παραχθῆναι δύναται ξυμφ: ἐν νοήματι συλλεκτικῶ, καθ' ὃ ἅμα ἀποφ:

Σαφῶς ἀντιφάσει πίπτει, καὶ τὸ τὴν θεῖαν παντοδυναμίαν ἄπειρον οὐσαν δι' ἀποτελέσματος ἀπείρου ἐκκενωθῆναι δύνασθαι. ἡ γὰρ δύναμις τοῦ κτίζειν ἄπειρος οὐσα, περαιτέρω ἀφικέσθαι εἰς τὸ κτίζειν μὴ δυναμένη διὰ τὴν ἐκκένωσιν οὐκ ἂν εἶη ἄπειρος. ἀλλὰ καὶ οἱ λέγοντες τὸν ἄπειρον ἀριθμόν, καὶ ἐν ταῖς τοῦ Θεοῦ τελειότησι δίδοσθαι, οὐδεμιᾶς ἀληθείας ἔχονται, οὐ γὰρ εἰσὶν αὐταὶ τῷ ἀριθμῷ διηρημένοι τοῦ Θεοῦ, ἀλλ' ἡ μία τοῦ Θεοῦ, καὶ ἀπλουστάτη φύσις, τελειοτάτη οὐσα ἀπείροις ἰσοδυναμεῖ τελειότησι, καὶ διαφόρως παρ' ἡμῶν ἐπιλαμβάνονται.

Ἔνστασις δευτέρα

Τὸ ἄπειρον μέγεθος, ἥτοι τὸ ἄπειρον σῶμα οὐκ ἀντιφάσκει, οὔτε ἐκ μέρους τοῦ Θεοῦ, οὔτε ἐξ ἑαυτοῦ. ἄρα παραχθῆναι δύναται.

Ἀπόκρισις

Ἄποφ: τὸ προηγούμενον καὶ ἐκ μέρους γὰρ τοῦ Θεοῦ ἀντιφάσκει, τῆς δυνάμεως τούτου ἐκκενωθῆναι μηδέποτε ἐχούσης, καὶ ἐξ αὐτοῦ, τοῦ σωματικοῦ μεγέθους (f. 167) δυνάμει ἀπείρου ὄντος, καὶ οὐκ ἐνεργείᾳ.

Ἀντίστασις

ἽΟ Θεός δύναται ἐνεργῆσαι ὅπου ἐστὶ διὰ τῆς αὐτοῦ ἀμετρίας. ἀλλ' ἄμετρος ὢν ὁ Θεός ἐστὶ πανταχοῦ, ἄρα δύναται πανταχοῦ ἐνεργῆσαι.

Ἀπόκρισις

Διαιρῶ τὴν μείζονα. ὁ Θεός ἐνεργῆσαι δύναται ὅπου ἐστὶ διὰ τῆς αὐτοῦ ἀμετρίας, ἐν νοήματι διανεμητικῶ ζυμφ: ἐν νοήματι συλλεκτικῶ ἀποφ:

Κεφάλαιον ἕνατον

Περὶ γνώσεως, θελήσεως, παντοδυναμίας, ἐλευθερίας, καὶ τῶν θείων κριμάτων.

Γνώσις ἐστὶν αὐτός ὁ Θεός, καθ' ὃ καὶ ἑαυτόν, καὶ τὰ ἑαυτοῦ ἐκτός ἐπιλαμβάνει. διττῶς δέ ταῦτα, ἢ γάρ τὴν τούτων οὐσίαν, καὶ τοὺς τρόπους πάντας καθ' οὓς δύναται γενέσθαι, νοεῖ, ἢ τὴν ὑπαρξιν. τὴν μὲν οὖν οὐσίαν τῶν δυνατῶν ἀπάντων, καὶ τοὺς τρόπους τῆς παραγωγῆς ἐν ταῖς αὐτοῦ ιδέαις, τὴν δέ ὑπαρξιν ἐν τοῖς αὐτοῦ κρίμασιν. διὰ γάρ τοῦτο τὰ πάντα ὑπάρξεως εὐμοιροῦσιν, ἢ ὑπῆρξαν, ἢ ὑπάρξουσιν, ὅτι ὁ Θεός τὴν ὑπαρξιν αὐτοῖς παρασχεῖν διωρίσατο.

Τὰς κινήσεις τῆς κτιστῆς θελήσεως, ἐν μὲν τῇ καθαρῇ τῆς φύσεως καταστάσει γινώσκει ἐν τῷ ἑαυτῆς διορισμῶ, πρὸς ὃν δὴ ἐδεῖτο προκινήσεως γενικῆς, οὐ μὴν δέ εἰδικῆς, καὶ ἐν τῇ τάξει τῆς φύσεως, καὶ ἐν τῇ τάξει τῆς χάριτος, ἐν δέ τῇ καταστάσει τῆς φύσεως διὰ τῆς παρακοῆς ἐκπεπωκειάς, τὰς μὲν ἀγαθὰς, καὶ ὑπὲρ φύσιν ἐν ταῖς αὐτοῦ ἀποφάσεσι ταῖς προσδιοριζούσαις. τὰς δέ φυσικὰς, ἢ καὶ πονηράς ἐν τῷ μέλλοντι αὐτῆς διορισμῶ τῷ ἀπ' αἰῶνος αὐτῷ παρόντι, καὶ μόνῃς τῆς γενικῆς δεομένῳ κινήσεως.

Ἡ οὐσία τοιγαροῦν τῶν δυνατῶν ἀπάντων ἐν τῇ θεῇ ιδέᾳ, ὡς ἐν παραδειγματικῶ, ἤτοι ἀρχετύπῳ ἐμπεριέχεται, ἥτις ἡ αὐτὴ θεία ἐστὶν οὐσία, καθ' ὃ κατὰ τινὰ τρόπον τοῖς κτίσμασιν ἐστὶ μεθεκτικῆ⁵⁴, ἢ θέλησις δέ τοῦ Θεοῦ ὑπ' αὐτῆς διευθύνεται, πρὸς τὴν τῶν κτισμάτων παραγωγήν. δυνάμενος γάρ ὁ Θεός τὰ δυνατὰ παραγαγεῖν, καὶ μὴ παραγαγεῖν, ὅταν θελήσῃ ταῦτα παραγαγεῖν ἀναγκαίως κατὰ τὴν ἀμετάτρεπτον αὐτοῦ ιδέαν παράγει⁵⁵, ἥτις λέγεται γνώσις ἀπλῆς νοήσεως, καὶ γνώσις πραγμα-

54. Στά ΧΡΑ: μεθεκτῆ.

55. Στό περιθώριον τῶν ΧΣ: διὰ τοῦτο ὑπαρξίς ἐνδεχομένη καὶ οὐσία ἀναγκαία.

τική, ὡς προηγουμένη τῆς ἀποφάσεως, τῆς τῶν πραγμάτων παραγωγῆς, καί τὴν θεϊαν θέλησιν πρὸς ταύτην διευθύνουσα, ἢ μὲν γὰρ τοῦ Θεοῦ γνώσις διευθύνει, ἢ δὲ θέλησις διορίζει, καί ἡ παντοδυναμία εἰς ἔργον τίθησιν.

Ἐκ τοῦ θεωρεῖν τὸν Θεόν ἐν τῇ αὐτοῦ ἀποφάσει τὰ δυνατὰ ὡς παρόντα, τουτέστιν (f. 168) ἐν τῇ αὐτοῦ αἰωνιότητι συνυπάρχοντα, ἀναθεωρεῖ ἢ καλουμένη γνώσις ὀράσεως, ἥτις καὶ πρακτικὴ ἐστὶ καὶ θεωρητικὴ, πρακτικὴ μὲν ἐστὶ καθ' ὃ τὴν ἀπόφασιν τῆς θείας θελήσεως συνημμένην ἔχει, καὶ πρὸς τὸ ἔργον κατεπίγεται, ἥτοι μετὰ τῆς θείας ἀποφάσεως τὰ πράγματα, ἢ τοὺς τῶν πραγμάτων τρόπους παράγει, οἷον ἢ γνώσις ἢ ὁ Θεὸς γινώσκει, τοῦ ὀρωμένου κόσμου τὸ σύστημα πρὸ τοῦ δημιουργηθῆναι, ἢ τὰς ἀγαθὰς καὶ ὑπὲρ φύσιν πράξεις τῶν κτιστῶν θελήσεων. θεωρητικὴ δὲ ἢ αὐτὴ καθ' ὃ τὰ πράγματα καὶ τοὺς τρόπους τούτων θεωρεῖ, ὡς ἤδη ὑπάρχοντα. ἔστι δὲ γνώσις δοκιμασίας, ἢ ἔτι καὶ ἀδοκιμασίας. δοκιμασίας μὲν γνώσις ἢ ἀναγομένη ἐπὶ τὰ κτισθέντα, οὐδὲν γὰρ μισεῖ ὁ Θεὸς ὧν ἐποίησεν, ἀδοκιμασίας δὲ ἢ θεωροῦσα τὰ συγκεχωρημένα, καὶ οὐ πεποιημένα. τίνα δὲ ταῦτα τὰ πονηρά, καθ' ὃ ὁ Θεὸς μετὰ τῶν δευτέρων αἰτίων πρὸς τὸ ταῦτα παραχθῆναι ζυγντρέχει, οὐ μέντοι εἰδικῆ κινήσει τὰς αἰτίας⁵⁶ ἐκείνας προσδιορίζει⁵⁷.

Περὶ μὲν τῆς πρακτικῆς γνώσεως τοῦτο λεκτέον, ὅτι τὰ πράγματα διὰ τοῦτο εἰσὶν, ὅτι ταῦτα ὁ Θεὸς γινώσκει. περὶ δὲ τῆς θεωρητικῆς, ὅτι οὐ διὰ τοῦτο ἔσται τι ὅτι τοῦτο γινώσκει ὁ Θεὸς ἐσόμενον, ἀλλ' ἐπειδὴ τοῦτο ἔσται, παρὰ τοῦ Θεοῦ προγινώσκεται. ἥτις κατὰ τὸν ἡμέτερον τοῦ νοεῖν τρόπον ὑστέρᾳ ἐστὶν ἐκείνων, ἅτινα ὡς μέλλοντα προθεωροῦνται, καὶ οὐ μόνον τὸ ἀγαθόν, ἀλλ' ἔτι καὶ τὸ πονηρόν θεωρεῖ.

Τὰ ἐνδεχόμενα μέλλοντα διττά. τὰ μὲν γὰρ ἀπολελυμένα, οἷα ἐστὶν ἢ ἐν τῇ δευτέρᾳ παρουσίᾳ κρίσις, τὰ δὲ ἐν ὑποθέσει, ἥς ὅλως πρὸς τὸ γενέσθαι, ἢ μὴ ἐξήρηται. αὕτη ἢ παρὰ Θεοῦ, ἢ τὴν διορισμένην αὐτῶ τῶν φυσικῶν αἰτιῶν τάξιν ὅτε βούλεται μετατίθησιν, ἢ παρὰ τοῦ ἐλευθέρου τῆς κτιστῆς θελήσεως διορισμοῦ λαμβάνεται, καὶ τὰ μὲν ἐπὶ τὴν γνώσιν τῆς ὀράσεως ἀνάγεται, τὰ δ' ἐπ' ἄλλην τρίτην τινά, κατὰ τινος, τὴν καὶ μέσσην λεγομένην, ἅτε δὴ μεταξύ κειμένην τῆς γνώσεως τῆς ἀπλῆς νοήσεως, καὶ τῆς γνώσεως τῆς ὀράσεως. οἱ γὰρ πλείονες ταύτην ἀποβάλλοντες, τὰ ἐν ὑποθέσει πρὸς τὴν γνώσιν τῆς ἀπλῆς νοήσεως, ἢ πρὸς τὴν γνώσιν τῆς ὀράσεως ἐπανάγουσιν. Σημειώσατε ὅτι ἢ γνώσις τῶν ἐξ ὑποθέσεως μελλόντων οὐκ αἰεὶ διορίζεται, ἀλλ' ἔσθ' ὅτε μόνη ἢ

56. Στὰ ΧΡΑ παραλείπεται.

57. Στὸ περιθώριο τῶν ΧΣ σημειώνεται: ἀλλαχοῦ τὰ αὐτά.

συνάφεια ἢ ἐν ταῖς τῶν πραγμάτων εἰσχωροῦσα αἰτίαις, οἷον μεταξύ τῆς ἀξίας, καί τοῦ μισθοῦ, μεταξύ τῶν κολάσεων, καί τῶν ἀμαρτιῶν.

Θέσις

Ὁ Θεός πάντα τὰ μέλλοντα βεβαιωτάτως γινώσκει, καί προγινώσκει.

Δεῖξις

Ὁ πάντα τὰ ἐνεστώτα, τὰ παρωχημένα, καί τὰ μέλλοντα ὡς παρόντα, ἦτοι ὑπάρχοντα (f. 169) θεωρῶν, πάντα τὰ μέλλοντα βεβαιωτάτως γινώσκει, καί προγινώσκει. ἀλλ' ὁ Θεός πάντα τὰ ἐνεστώτα, τὰ παρωχημένα, καί τὰ μέλλοντα, ὡς παρόντα θεωρεῖ. ἄλλως γάρ οὐκ ἂν ἦν ἄκρως τέλειον, μή ἔχων ἐν τῇ αὐτοῦ αἰωνιότητι, τὰ πάντα παρόντα ὄν τρόπον εἰσὶ γνωστά, εἴτε ἐν ἑαυτῷ, εἴτε ἐν αὐτοῖς, ἄρ: ὁ Θεός πάντα τὰ μέλλοντα βεβαιωτάτως γινώσκει, καί προγινώσκει.

Ἔνστασις πρώτη

Εἶγε ὁ Θεός τὰ μέλλοντα πάντα γινώσκει οὐδεμία ἡμῖν ἐπιμένει ἐκλογῆς ἐλευθερία, τουτέστιν οὐκ ἔχομεν δύναμιν τοῦ ἐνεργεῖν, καί μή, ἦτοι τὴν ἕξιν τοῦ κατ' ἀρέσκειαν προελέσθαι θάτερον θατέρου. ἀλλὰ ψευδές τό συνεπόμενον. ἄρα καί τό προηγούμενον.

Ἀπόφημι τὴν μείζονα, καί γάρ εἴτε ὁ λόγος ἢ περὶ τῶν πράξεων τῶν ἀγαθῶν, καί ὑπὲρ φύσιν τῆς κτιστῆς θελήσεως, ἐφ' ἧς ὁ Θεός ταύτην διὰ τῆς εἰδικῆς κινήσεως, ἦτοι τῆς χάριτος διορίζει, ἐν ταῖς τοιαύταις πράξεσι ἀφήσιν ἀεὶ τῇ κτιστῇ θελήσει τὴν πρὸς τό ἐναντίον δύναμιν⁵⁸.

Εἴτε περὶ τῶν τὰς τῆς φύσεως δυνάμεις μηδόλως ὑπερπαιουσῶν, εἴτε περὶ τῶν πονηρῶν, ἢ τοῦ Θεοῦ γνώσις οὐδαμοῦ ἀνάγκην ἐπάγει.

Δεῖξις τῆς μείζονος

Εἶγε ὁ Θεός τὰ μέλλοντα πάντα γινώσκει, ἀναγκαίως πάντα συμβαίνει. ἄρα οὐδεμία ἐν ἡμῖν διαμένει ἐκλογῆς ἐλευθερία.

Ἀπόκρισις

Ἀπόφημι τό προηγούμενον. ἢ γάρ τοῦ Θεοῦ γνώσις οὐδεμίαν ἀνάγκην ταῖς ἐλευθέραις ἐπάγει θελήσει, καί οὕτω τὰ πράγματα μέλλοντα ὄρᾳ, ὄν τρόπον εἰσὶ μέλλοντα.

Ὡσπερ γάρ ἢ γνώσις τῶν παρόντων οὐδεμίαν τοῖς γινομένοις οὕτως ἢ πρόγνωσις τῶν μελλόντων τοῖς μέλλουσιν ἀνάγκην ἐπάγει⁵⁹.

58. Ὁλόκληρη ἡ φράση παραλείπεται στὰ ΧΡΑ.

59. Στὰ ΧΡΑ παραλείπεται ὀλόκληρη ἡ φράση.

Δειξίς τοῦ προηγουμένου

Εἶγε ὁ Θεός πάντα τά μέλλοντα γινώσκει, πάντα βεβαίως τε, καί διωρισμένως εἰσί μέλλοντα, ἄρα ἀναγκαίως ξυμβάινει.

Ἀπόκρισις

Ὅμολογήσας τό προηγουμένον, ἀπόφ. τήν συνέπειαν. ἄλλο γάρ ἐστί τό βεβαίως, καί διωρισμένως ὑπάρχειν τι μέλλον, καί ἄλλο τό ἀναγκαίως εἶναι μέλλον. τό γάρ ἀναγκαίως μέλλον, οὕτως ἐστί μέλλον, ὥστε μή δύνασθαι μή εἶναι μέλλον, τό δέ βεβαίως, καί διωρισμένως, πραγματικῶς, καί ἀληθῶς ὄν μέλλον, δύναται καί μή εἶναι μέλλον.

Δειξίς τῆς συνεπειᾶς

Ἐκεῖνο ἐστί ἀναγκαίως μέλλον ὅπερ οὐ δύναται μή ξυμβῆναι. ἀλλά τό διωρισμένως καί βεβαίως μέλλον οὐ δύναται μή ξυμβῆναι, ἄρ: ἀναγκαίως ἐστί μέλλον.

Ἀπόκρισις πρώτη

Ἀπόφημι τήν ἐλάσσονα. ἐκεῖνο γάρ δύναται μή ξυμβῆναι, ὃ δύναται γενέσθαι, καί μή γενέσθαι. ἀλλά τό βεβαίως καί διωρισμένως ἀπό ἐλευθέρας ἐνεργείας⁶⁰ κρεμάμενον δύναται γενέσθαι, καί μή γενέσθαι, οἷον τό γε νῦν ἔχον δύναμαι γράψαι, (f. 170) καί μή, εἰ καί τήν χθές βεβαίως εἶπεῖν περὶ τοῦ κόσμου τίς ἠδύνατο, ὅτι σήμερον γράψω, ἄρα τό βεβαίως καί διωρισμένως μέλλον, ἐνίστε δύναται ἀπολελυμένως μή ξυμβῆναι.

Ἀπόκρισις δευτέρα

Διαιρῶ τό συνεπόμενον. τό βεβαίως καί διωρισμένως μέλλον οὐ δύναται μή ξυμβῆναι, ὑποθέσεως γενομένης, ὅτι ἐστί μέλλον ξυμφ: ἀπολελυμένως ἄνευ ὑποθέσεως ἀποφ: διττή γάρ ἡ ἀνάγκη ὑποθετική καί ἀπολελυμένη.

Ἐρεῖς

Εἰ τό διωρισμένον μέλλον ἠδύνατο μή εἶναι μέλλον, ἀπατηθῆναι ἠδύνατο ἢ θεία πρόγνωσις. ἀλλά ἄτοπον τό συνεπόμενον. καί ἄρα τό προηγουμένον.

Ἀπόκρισις

Διαιρῶ τήν μείζονα. εἰ τό διωρισμένως μέλλον ἠδύνατο μή εἶναι μέλλον ἐν νοήματι συνθέτω, καί ὑποθέσεως γινομένης, ὅτι προέγνωσται

60. Στά ΧΡΑ: θελήσεως.

παρά τοῦ Θεοῦ, ὡς μέλλον, ἀπατηθῆναι ἠδύνατο ἡ θεία πρόγνωση ζυμφ: εἰ τό διωρισμένως ἠδύνατο εἶναι μέλλον ἐν νοήματι διηρημένω, καί ἀπολελυμένως, ἀπατηθῆναι ἠδύνατο ἡ θεία πρόγνωση ἀποφ: προηγείται ἡ πρόγνωση τοῦ Θεοῦ τοῦ τῆς θελήσεως διορισμοῦ ὡς παρόντος, οὐχ ὡς μέλλοντος⁶¹:

Ἄντιστασις

Ἡ θεία πρόγνωση ὑστέρη τοῦ διορισμοῦ τῆς θελήσεως τῆς ἀνθρωπίνης τουλάχιστον ὡς μέλλοντος, εἰ δέ τοῦτο εἶπετο ἄν τήν θείαν πρόγνωσην τοῦ διορισμοῦ τῆς ἀνθρωπίνης θελήσεως ἐξηρητῆσθαι, ὅπερ ἄτοπον.

Ἀπόκρισις

Εἶπετο ἄν τήν θείαν πρόγνωσην τοῦ διορισμοῦ τῆς ἀνθρωπίνης ἐξηρητῆσθαι θελήσεως ὡς ἐξ ἀντικειμένου ζυμφ: ὡς ἐξ αἰτίας ἀποφ: οὐκ ἔστι δέ ἄτοπον τό τήν θείαν πρόγνωσην ἐξαρτᾶσθαι τοῦ διορισμοῦ τῆς ἀνθρωπείου θελήσεως, ὡς ἐξ ἀντικειμένου, ὅτι ἡ γνώσις οὐκ ἔστι τοῦ μηδενός, ἀλλά τινος ἀντικειμένου γνώσις. οὐδεμίαν οὖν ἀτέλειαν τῷ Θεῷ ἐπιφέρει τουτί. ἡ γάρ τοιαύτη ἐξάρτησις συναφείας μόνον ἔστιν οὐκ ἀντιώσεως, ἦτοι αἰτίας ἐξάρτησις.

Ὡσπερ ἡ τοῦ Θεοῦ διάνοια οὐδέν ἕτερον, ὅτι μή ὁ αὐτός ἀπλούστατος Θεός, καθ' ὃ νοεῖ θεωρηθεῖς, οὕτω καί ἡ αὐτοῦ θέλησις οὐδέν ἕτερα εἰμή ἡ θεία οὐσία καθ' ὃ θέλει, ἥτις πολλαπλῶς φιλεῖ διαιρεῖσθαι διά τήν τοῦ ἡμετέρου νόος στενότητα. διαιρεῖται γάρ εἰς γενικὴν, καί ἐιδικήν. καί θέλησις γενική τοῦ Θεοῦ ἐκείνη ἔστιν ἥτις γενικὴν τινα τάξιν ἐν τοῖς πράγμασι διορίζει, καί ἀεὶ θεωρεῖται, εἰμή ἐιδικαί τινές ἀντιτεθῶσιν αἰτίαι. οἷον διωρίσατο πᾶσαν σωματικὴν κίνησιν κατ' εὐθειαν γραμμὴν, ὡς ἀπλουστάτην οὖσαν, καί συντομωτέραν ἀεὶ διευθύνεσθαι, εἰμή τὰ περιστάτω καλύωσι σώματα, ὡσαύτως ἐκτίσατο πάντας τοὺς ἀνθρώπους δι' αὐτόν. τοῦτο γάρ ἡ τάξις ἐπιζητεῖ. ὅθεν καί πάντας θέλει σωθῆναι, καί μακαρίους γενέσθαι⁶² (f. 171) ἀλλ' ἡ τούτων πονηρία τῇ αὐτοῦ ἀγαθότητι πολλακίς ἀντιβαίνει, θέλησις δέ ἐιδική ἦτοι μερική ἐκείνη ἔστι καθ' ἣν ὁ Θεός ψηφίζεται τι ἐιδικῶς τε καί διωρισμένως, ἥτις καί ὑποδιαιρεῖται. εἰς θέλησιν εὐδοκίας, καί εἰς θέλησιν σημείου. θέλησις εὐδοκίας ἐκείνη ἔστι καθ' ἣν ἀρέσκει τι καί εὐδοκεῖ τῷ Θεῷ εἶναι, τουτέστιν ἐνεργεῖα ἢ ὁ Θεός θέλει ἀγαθόν τι γενέσθαι ὅτι αὐτῷ ἀρέσκει, οἷον θέλει θελήσει εὐδοκίας τόν παρ' αὐτοῦ δημιουργηθέντα κόσμον

61. Στά ΧΡΑ παραλείπεται ὁλόκληρη ἡ φράση.

62. Στά ΧΡΑ παραλείπεται.

διατηρήσαι, ἡ δὲ τοῦ σημείου θέλησις κυρίως οὐκ ἔστιν ἐν τῷ Θεῷ, ἀλλ' ἔστιν ἐξωτερικόν σημεῖον ᾧ τινι ὁ Θεός ἑαυτοῦ τί θέλειν ἐπισημαίνειν, καί τὸ σημεῖον τῆς θελήσεως ὀνομάζεται θέλησις, ὡσπερ τὸ τῆς ἀγάπης ἀποτέλεσμα ἀγάπη⁶³ πανταχῶς δὲ τοῦτο, κάλυσις, καὶ συγχώρησις, ὡς πρὸς τὸν πονηρόν, ἐντολή, συμβουλή, καὶ ἐργασία ὡς πρὸς τὸ ἀγαθόν.

Ὁ τοίνυν Θεός ἀγαθόν τι ἐντελλόμενος, συμβουλευόμενος, θέλει δραστηρικῶς τι δηλαδὴ τὸ σημεῖον, ἦτοι τὴν ἐντολήν, ἢ τὴν συμβουλήν, ἀλλ' οὐ θέλει ἀεὶ δραστηρικῶς⁶⁴ τὸ πρᾶγμα ὅπερ ἐντέλλεται, ἢ συμβουλεύει, ὡσαύτως συγχωρεῖ, καὶ θέλει συγχωρησάσθαι τὴν ἁμαρτίαν οὐ μέντοι θέλει τὴν αὐτὴν ἁμαρτίαν. ἀλλὰ καὶ κωλύει αὐτήν, οὐ συνδρομῆς ἄνευ μετὰ τοῦ ἀνθρώπου τοῦ ταύτην ἐργαζομένου.

Σημειώσατε ὅτι ἡ γενικὴ θέλησις, καὶ πρώτη, καὶ προηγουμένη ἠκούσεν ἥτις καθ' αὐτὸ τι θεωρούμενον θέλει ἄνευ τινῶν προσκειμένων, ἦτοι περιστάσεων, καὶ ἡ εἰδικὴ δευτέρα καὶ ἐπομένη μηδὲν ἄνευ τῶν προσκειμένων ἐθέλουσα. ὅσα μὲν οὖν ἠθέλησεν ὁ Θεός θελήσει εἰδικῆ, ἐπομένη, ἀπολελυμένη, καὶ δραστηρικῆ, πεποιήκε, οὐχ ὅσα δὲ ἠθέλησε θελήσει γενικῆ, προηγουμένη, ὑποθετικῆ, καὶ μὴ δραστηρικῆ.

Παντοδυναμία Θεοῦ δύναμις ἐστὶ τοῦ ποιῆσαι δυνατὰ. ἐστὶ δὲ δυνατὸν πᾶν τὸ τῆ σοφίᾳ, καὶ ταῖς τοῦ Θεοῦ ἰδέαις μὴ ἀντιφάσκον.

Ἡ δύναμις αὕτη ἐν τῷ Θεῷ μὴ πεφυκεῖα πράγματι, ἢ ὄντοτης ἀπὸ τῆς τούτου οὐσίας, σοφίας τε καὶ θελήσεως διακεκριμένη, διαιρεῖται εἰς ἀπολελυμένην, καὶ διακεκριμένην, καὶ ἀπολελυμένην, μὲν ἐστὶν ἡ καθ' αὐτὴν θεωρηθεῖσα, δι' ἧς μηδαμῶς τῶν λοιπῶν θεωρημένων προσόντων, καὶ ψηφισμάτων, ποιῆσαι δύναται, ὅσα εἰσὶ δυνατὰ, διατεταγμένη δὲ ἢ θεωρουμένη, καθ' ὃ, εἰς ἔργον τίθησιν ὁ Θεός, ὅσα ἂν ἡ δεσποτεία τῆς δικαίας αὐτοῦ θελήσεως διωρίσατο ἐν τῇ τοιαύτῃ τῶν πραγμάτων τάξει, ἦν ἢ αὐτοῦ διέθετο πρόνοια. τῆ μὲν οὖν ἀπολελυμένη πολλὰ τὸ Θεῖον ποιῆσαι δύναται, καὶ οὐ ποιεῖ, τῆ δὲ διατεταγμένη, πᾶν ὅπερ ἔγνω ποιῆσειν, ἀσφαλῶς ποιῆσεται.

Ὁ πάσης ἀνάγκης, εἴτε τῆς ἐντός, εἴτε τῆς ἐκτός ἀνεπίδεκτος ὁ Θεός ὢν, ἐλεύθερος λέγεται, παντοδύναμος γὰρ ὑπάρχων, οὐδεμίαν δύναμιν κατὰ τῆς ἑαυτοῦ φύσεως ἐπαχθεῖσαν (βία λέγεται αὕτη)⁶⁵ ἐπιδέχεται,

63. Στὰ ΧΡΑ παρεμβάλλεται ἡ φράσις: Θεός ἀπ' αἰῶνος διώριστα πρὸς τὸ δημιουργῆσαι τὸν κόσμον. ἄρα οὐδέποτε ὑπῆρξεν Θεός.

64. Στὸ περιθώριον τὸν ΧΣ: ἡ προηγουμένη θέλησις οὐκ ἀεὶ πληροῦται, ἡ δὲ τῆς εὐδοξίας νῆ ἀεὶ.

65. Στὸ περιθώριον τῶν ΧΣ: αὕτη ἡ θέλησις οὐ πρὸς τί ἐνικὸν ἀνήκει ἀλλὰ πᾶσιν ἀδιαφόρως κοινή.

καί τοῦ ὄρου τῶν ἐνεργειῶν ἐκτός αὐτοῦ ὄντος (f. 172) οὐδ' ἔσωθεν ἐπὶ τοῦτο ἐνεργεῖν βιάζεται. διττῶς γάρ θεωροῦνται αἱ ἐνέργειαι, ἄλλαι ὧν ὁ ὄρος ἐντός ἐστί τοῦ Θεοῦ, καί λέγονται ἐμμένουσαι, καί ἄλλαι ὧν ὁ ὄρος ἐκτός αὐτοῦ, καί λέγονται διαβαίνουσαι.

Ἐρεῖς

ἽΟ Θεός ἀπ' αἰῶνος διώρισταί πρὸς τό δημιουργῆσαι τόν κόσμον, καί ἀεὶ ἔσχηκε τήν πρὸς τούναντίον δύναμιν, τουτέστι τήν πρὸς τό μή δημιουργῆσαι αὐτόν ζυμφ: ἄλλως ἀπόφ:

Ἐνθεν τοι καί ἡ ὁ Θεός διώρισταί πρὸς τήν τοῦ παντός διατήρησιν⁶⁶ πρότασις, διαιρετέα τῷδε τῷ τρόπῳ, τῷ λόγῳ τῆς ἐνεργείας ζυμφ: τῷ λόγῳ τῆς δυνάμεως ἀπόφ: καί αὐθις, ἐξ ὑποθέσεως ὅτι τοῦτον διατηρησασθαί ἐνηφίστατο ζυμφ: ἀπολελυμένως καί ἄνευ τινός ὑποθέσεως ἀπόφ: διττός ὁ διορισμός κατ' ἐνέργειαν, ὁ μή ἐπάγων ἀνάγκην, καί κατὰ δύναμιν ὁ ταύτης οὐκ ἀπρκισμένος.

Ἄντίστασις

Οὐδέποτε ὁ Θεός ὑπῆρξεν ἀδιάφορος πρὸς τό δημιουργῆσαι, καί διατηρῆσαι τόνδε τόν κόσμον. ἄρα οὐδέποτε ὑπῆρξεν ἐλεύθερος ἐλευθερία ἐκλογῆς πρὸς τό δημιουργῆσαι τόν κόσμον.

Ἀπόκρισις

Διαιρῶ, τό προηγούμενον. οὐδέποτε ὁ Θεός ὑπῆρξεν ἀδιάφορος πρὸς τό δημιουργῆσαι, καί διατηρῆσαι τόν κόσμον ἀδιαφορία ἀπλῶς ἀποφατικῆ, ἥτις ἐστί τελεία στέρησις παντός διορισμοῦ ζυμφ: οὐδέποτε ὑπῆρξεν ἀδιάφορος ἀδιαφορία θετικῆ, ἀπόφ: ἥτις οὐδέν ἄλλο ἐστίν, εἰμὴ ἐλευθερία τις ἐξίς καί δύναμις τοῦ ἐνεργεῖν, καί μή ἐνεργεῖν ἀπόφ:

Τοῦ Θεοῦ τά ψηφίσματα, καί αἱ ἀποφάσεις, ἅτινα καί κρίματα λέγεται, ἐνέργειαι εἰσὶ τῆς θείας θελήσεως, αἷς ποιήσεν τι, ἢ ζυγχωρήσεν διωρίσατο.

Κεφάλαιον δέκατον

Περὶ δημιουργίας

Εἰδῶς ἀπ' αἰῶνος ὁ Θεός πάσας τῶν δυνατῶν κτισμάτων τάς οὐσίας ἐν ταῖς αὐτοῦ ἰδέαις τῇ γνώσει τῆς ἀπλῆς νοήσεως ἀριθμόν τινά τούτων κατὰ τάς αἰωνίας τε καὶ ἀμετατρέπτους αὐτοῦ ἰδέας δημιουργῆσαι ἔκρινε,

66. Στό περιθώριο τῶν ΧΣ: ἡ ἀγάπη ἡμῶν ἔφεσιν μόνον ἔχει, ἡ δέ τοῦ Θεοῦ ἔργον καί παραγωγὴν.

καί οὕτως ἡ πρώτη ἐνέργεια ἢ τῷ Θεῷ ὡς πρώτη τῶν ὄντων ἀπονεμομένη αἰτία ἢ κτίσις, ἐστὶ δι' ἧς ἅπασι τὴν ὑπαρξιν χορηγεῖ. ὀρίζεται δὲ αὕτη κοινῶς παραγωγή τοῦ ὄντος ἐκ τοῦ μὴ ὄντος, ἢ καὶ οὕτω, παραγωγή τοῦ πράγματος ἐκ τοῦ ἑαυτοῦ μηδενός, καὶ ἐκ τοῦ μηδενός τοῦ ὑποκειμένου. οἷον ὁ νοῦς παράγεται παρά τοῦ Θεοῦ, καὶ ἐκ τοῦ μηδενός τοῦ ὑποκειμένου, ὅτι οὐ γίνεται ἐκ τινος προϋπάρχοντος ὑποκειμένου, (f. 173) ὥσπερ τὸ δένδρον ἐκ τῆς ὕλης.

Ταύτην τὴν ἐνέργειαν ἤτοι τὴν κτίσιν, καὶ παραγωγὴν ἐκ τοῦ μὴ ὄντος, εἰς τὸ εἶναι ἠγνόουν ὁ τε Ἀριστοτέλης, καὶ οἱ περὶ τὸν Ἐπίκουρον μηδὲν τῇ ἰδέᾳ τοῦ ὄντος τοῦ ἄκρως τελείου προσέχοντες. τοῦτο γάρ τὸ κατ' οὐσίαν, καὶ παντέλειον ὄν τοῖς λοιποῖς οὐσι κατὰ μετοχὴν, καὶ ἀτελέσι τὴν ὑπαρξιν ἐνειμε, καὶ οὐδὲν ὄν ἀφ' ἑαυτοῦ εἶναι δύναται, πλὴν τοῦ ἀπείρως τελείου ὄντος, ἢ ὕλη δὲ ἀτελής οὐσα πάντη, καὶ ἀδρανής, ἀφ' ἑαυτῆς ὑπάρχειν οὐδόλως ἔχει. ὅθεν καὶ ψευδὲς τὸ διατεθρυλλημένον ἐκεῖνο ἀξίωμα, μηδὲν ἐκ μηδενός, καὶ μηδὲν εἰς τὸ μηδὲν καταστήσει.

Θέσις

Μόνος ὁ Θεός δύναται εἶναι ἄκτιστος, αἰώνιος, καὶ ἀφ' ἑαυτοῦ, τὰ δὲ λοιπὰ ἐξ αὐτοῦ παρῆχθαι ἀνάγκη.

Δειξις

Ἐκεῖνο μόνον τὸ ὄν ἐστὶν αἰώνιον, ἄκτιστον, καὶ ἀφ' ἑαυτοῦ, ὅπερ ἐστὶν ἄκρως τέλειον, ὄν ἀναγκαῖον, ὄν κατ' οὐσίαν, τὸ αὐτοεῖναι. ἀλλὰ μόνος ὁ Θεός ὄν ἄκρως τέλειον, ὄν ἀναγκαῖον, ὄν κατ' οὐσίαν τὸ αὐτοεῖναι, τὰ δὲ λοιπὰ ἀτελή, καὶ ἐνδεχόμενα. ἄρα μόνος ὁ Θεός δύναται εἶναι ἄκτιστος, αἰώνιος, καὶ ἀφ' ἑαυτοῦ. τὰ δὲ λοιπὰ ἐξ αὐτοῦ παρῆχθαι ἀνάγκη.

Ἐνστασις πρώτη

Ὅτι ἐστὶ τὸ ὄν, αἰώνιον, καὶ ἀναγκαῖον, οὐ διὰ τοῦτο καὶ ἄκρως τέλειον ἐσται. ἄρα οὐδὲν κωλύει τὸ παρά τὸν Θεόν δοθῆναι τι ὄν αἰώνιον.

Ἀπόκρισις⁶⁷

Ἀπόφημι τὸ προηγούμενον. τὸ γάρ ὄν τὸ αἰώνιον, καὶ ἀναγκαῖον, ὄν ἐστὶ μὴ ἐξηρητημένον, ὄν ἀφ' ἑαυτοῦ, ἤτοι ὄν αὐτὸ ἑαυτῷ τὸ εἶναι παρέχον. ἀλλὰ τὸ ἀφ' ἑαυτοῦ τὸ ἴδιον εἶναι κεκτημένον, ἄκρως τέλειον

67. Στά ΧΡΑ: ἀπόφημι.

ανάγκη είναι, υπάρχον γάρ αίτια, ὡς οὕτως εἶπεν τοῦ ἰδίου εἶναι, πάσας ἔτι ἑαυτῷ τὰς δυνατάς τελειότητας χαρίσασθαι δύναται. ἔστι γάρ εὐκολώτερον τὰ προσόντα, ἢτοι τὰς τελειότητας ἑαυτῷ παρασχεῖν, ἢ τὸ αὐτοεῖναι. ἄρα τὸ ὄν τὸ αἰώνιον ἔστι καὶ ἄκρως τέλειον.

Ἄντιστασις

(f. 174) Εἰ ὁ κόσμος ἐκτίσθη εἴχομεν ἂν φυσικῶ λόγῳ κατανοῆσαι καὶ ἀποδείξει τοῦτο. ἀλλὰ φυσικῶ λόγῳ οὐ κατανοεῖται οὐδ' ἀποδείκνυται τοῦτο. ἄρα οὐκ ἐκτίσθη καὶ ἐπομένως αἰώνιος.

Ἀπόκρισις

Διαιρῶ τὴν ἐλάσσονα. φυσικῶ λόγῳ οὐ κατανοεῖται, οὐδ' ἀποδείκνυται τοῦτο κατὰ τὸν χρόνον, καὶ τὸν τρόπον τῆς κτίσεως ξυμφ: κατὰ τὸ αὐτὸ πρᾶγμα ἀπόφ:

Ἐνστασις δευτέρα

Τουλάχιστον ὁ Θεὸς ἠδύνατο τὸν κόσμον ἀπ' αἰῶνος δημιουργῆσαι. ἄρα οὐ μόνῳ τῷ Θεῷ οὕτως ἡ αἰωνιότης ἀρμόζει, ὥστε παρ' αὐτοῦ τῷ κόσμῳ χαρισθῆναι μὴ δεδυνῆσθαι.

Ἀπόκρισις

Ἀπόφημι τὸ προηγούμενον. οὐ γάρ ἠδύνατο ὁ Θεὸς ἀπ' αἰῶνος δημιουργῆσαι τὸν κόσμον. εἴγε πᾶν κτιστὸν ἀρχὴν μὴ ἔχειν οὐ δύναται, ἀδύνατον γάρ μὴ δοθῆναι στιγμὴν τινα ἐν ἣ τὸ κτιστὸν κέκτισται.

Ἄντιστασις

Οὕτως ὁ Θεὸς ἠδύνατο τὸν κόσμον ἀπ' αἰῶνος δημιουργῆσαι, ὥσπερ ὁ ἥλιος τὴν λάμπιν ἐκχέειν, εἴγε ἦν ἀπ' αἰῶνος. ἀλλ' εἴγε ὁ ἥλιος ἦν ἀπ' αἰῶνος, ἀπ' αἰῶνος ἂν τὸ φῶς ἂν ἐκχέαι⁶⁸...

Ἄρα ὁ Θεὸς τὸν κόσμον ἀπ' αἰῶνος ἠδύνατο δημιουργῆσαι.

Ἀπόκρισις

Ἀπόφημι τὴν ὁμοίωσιν. τὸ μὲν γάρ φῶς ἀποτελεσμα οὐκ ἔστι τοῦ ἡλίου, ἀλλὰ λεπτή ὕλη παρ' αὐτοῦ ἐξωθουμένη, ὁ δὲ κόσμος αἰτιατὸν τοῦ Θεοῦ τυγχάνει γε ὦν.

68. Ἐδῶ τελειώνουν τὰ ΧΣ. Τὰ ὑπόλοιπα φύλλα, ὅπως προαναφέρθηκε, ἔχουν σχισθεῖ. Τὸ κείμενο στή συνέχεια δημοσιεύεται βάσει τῶν ΧΡΑ.

Ἔνστασις τρίτη

Τό σῶμα τό κινητόν ἦτοι τό φυσικόν γενέσει οὐκ ἠδύνατο ὀρμή διά κινήσεως. ἄρα ἡ κίνησις ὑπῆρξε πρό τοῦ κινητοῦ, εἰ μή τό κινητόν ἦν ἀπ' αἰῶνος, ἀλλ' ἡ κίνησις οὐκ ἠδύνατο εἶναι πρό τοῦ κινητοῦ. ἄρα τό κινητόν ἦν ἀπ' αἰῶνος, καί ἐπομένως ὁ κόσμος, ἡ κίνησις, καί ὁ χρόνος ἀπ' αἰῶνος...

Ἀπόκρισις

Διαιρῶ τήν πρώτην πρότασιν, τό κινητόν γενέσθαι οὐκ ἠδύνατο, εἰ μή διά κινήσεως, εἶγε τό κινητόν, γενητόν ἢ ζυμφ: εἶγε κτιστόν ἀπόφ:...

Ἀντίστασις

(f. 175) Εἶγε πράγματα κεκτισμένα ἦσαν ἐν χρόνῳ. τό πρότερον οὐκ ἄν ἦν χρόνος. ἀλλά τό πρότερον οὐ δύναται εἶναι ἄνευ χρόνου. ἄρα τά πράγματα ἐν χρόνῳ οὐκ ἐκτίσθησαν ἀλλ' εἰσίν ἀπ' αἰῶνος.

Ἀπόκρισις

Διαιρῶ τήν ἐλάσσονα, τό πρότερον τό κατ' ἐνέργειαν ἠδύνατο εἶναι ἄνευ χρόνου, ζυμφ: τό πρότερον τό καί δύναμιν ἀπόφ:

Θέσις

Τό κτίσμα δύναται εἶναι αἰτία ὀργανική τῆς κτίσεως.

Ἦνίκα αὐτή ὀργανικῶς ἡ αἰτία ἢ κατ' ἀφορμήν καθ[...]

Δειξίς

Ἐκεῖνο δύναται εἶναι αἰτία κατ' ἀφορμήν τῆς κτίσεως ὁ διορίσας δύναται τόν Θεόν πρός τό κτίσαι, ὡς ἀφορμή. ἀλλ: τό κτίσμα δύναται διορίσαι τόν Θεόν πρός τό κτίσαι ὡς ἀφορμή. ἄρα τό κτίσμα δύναται εἶναι αἰτία ὀργανική τῆς κτίσεως, εἶγε ἀντί αἰτίας ὀργανικῆς νοηθείη τό κατ' ἀφορμήν αἴτιον. εἰ δέ γε ἕτερόν τι τῆς κατ' ἀφορμήν αἰτίας νοηθείη διάφορον, τουτέστιν ὄργανον καί φῆτιν ὁ Θεός χρῆτο, ὡς ὁ τέκτων τῷ πρίονι, ἀπίθανον ὅπως ἐστί τό κτίσμα ὡδί πως συντρέχειν δύνασθαι πρός τήν κτίσιν, οὐδέν καί ἔχει ἐν ἑαυτῷ ἰκανόν πρός τοιαύτην ἐνέργειαν, οὐ δύναται εἰς τό μηδέν ἐνεργῆσαι, ἀλλ' εἰς τό προὔποκείμενον.

Ἄλλότριον τοῦ λόγου δοκεῖ τό δύνασθαι κτίζειν τό κτίσμα ὡς αἰτίαν ἀρχικήν, καί κυρίαν, ἰδίᾳ ἐνεργοῦσα δυνάμει. Ὁ μηδενί δυνάμενον παρασχεῖν τήν ὑπαρξιν, πράγμα τι οὐκ ἔχει κτίσαι ὡς αἰτία ἀρχική. κτίσις γε ἐστί παραγωγή τινός ἐκ τοῦ μηδενός.

Ἀλλά οὐδενί τό κτίσμα παρασχεῖν δύναται τό εἶναι, τοῦτο γάρ τῷ

κατ' οὐσίαν, οὐ τῷ κατὰ μετοχήν ἀνήκει ὄντι. ἀλλ' οὐδόλως τό κτίσμα κτίσαι τί δύναται, ὡς αἰτία ἀρχική, καί κυρία. Ὁ λόγος δι' οὐ δείκνυται τό κτίσμα μὴ δύνασθαι κτίζειν ὡς αἰτίαν ἀρχικήν (f. 176) ἐστὶ τό πρῶτον τό κτίζον δύναμιν ἄπειρον ἀπαιτεῖσθαι. ἀλλά καί ἂν ζητεῖται δύναμις ἄπειρος πρὸς τό κτίζειν, οὐ γάρ ἐστὶ διάστημα ἄπειρον μεταξύ τοῦ κτιστοῦ ὄντος, καί τοῦ μὴ κτιστοῦ ὄντος. ἄρα δύναται δοθῆναι κτίσμα κτίζειν ἀπό τοῦ μὴ ὄντος, ὡς ἀρχική δηλαδή αἰτία.

Ἐπόφ: τὴν ἐλάσσονα. καί γε ἄπειρος δύναμις πρὸς τό κτίσαι τι ἀναγκαίως ἐπιζητεῖται. καί ἡ ἐπαγομένη αἰτία οὐχ ἰκανῶς ἔχει. μεταξύ μὲν γάρ τοῦ ἀπείρου ὄντος, καί τοῦ μηδενός δίδεται ἄπειρον διάστημα, μεταξύ δέ τοῦ πεπερασμένου καί μηδενός οὐδαμῶς. Ἡ διατήρησις συνεχῆς τις, καί ἀδιάκοπος ἐστὶ κτίσις, ἢ μᾶλλον εἰπεῖν ἡ αὐτὴ τῆς κτίσεως ἐνέργεια, καθ' ὃ ὁ Θεός οὐ μόνον ἐν τῇ πρώτῃ στιγμῇ, ἀλλά καί ἐν τοῖς ἐφεξῆς χρόνοις ἐνεργεῖ.

Ζητεῖ δέ αὕτη, ἡ μὲν εὐθεία, ἡ δέ πλαγία, διατήρησις μὲν εὐθεία ἢ συνεχῆς, καί ἀδιάκοπος ἐστὶ κτίσις. διατήρησις δέ πλαγία ὁ ἀποσχοινισμός πάντων τῶν τό πρᾶγμα παραβλάψαι δυναμένων.

Ἄντιστασις

Τό μηδὲν ἕτερον ὄν, εἰ μὴ ἡ αὐτὴ κτίσις συνεχῆς καί διαμένουσα οὐκ ἔστιν ἐνέργεια διηρημένη τῆς κτίσεως. ἀλλά ἡ εὐθεῖα διατήρησις οὐδὲν ἕτερον ἔστιν, εἰ μὴ ἡ αὐτὴ κτίσις συνεχῆς, καί διαμένουσα. ἄρα ἡ εὐθεῖα διατήρησις οὐκ ἐνέργειά τις διηρημένη τῆς κτίσεως.

Τά ἔχοντα διαφόρους ὀρισμούς, διάφορα τυγχάνει γε ὄντα. ἀλλ' ἡ κτίσις, καί ἡ διατήρησις, διαφόρων εὐμοιροῦσιν ὀρισμῶν. ἄρα ἡ κτίσις, καί ἡ διατήρησις διάφορα τυγχάνουσιν.

Ἀπόκρισις

Διαιρῶ τὴν ἐλάσσονα. ἡ κτίσις, καί διατήρησις διαφόρων εὐμοιροῦσιν ὀρισμῶν, καί εἰσὶ διάφοροι ἐνέργειαι καί τὴν διάφορον σχέσιν, καί συστήμασι ζυμφ: καί τό διάφορον (f. 177) πρᾶγμα ἀπόφ: Ἡ κτίσις ἐν ἀκαρεῖ ἐκτελεῖται, ἡ δέ διατήρησις ἐπὶ πολὺ διαμένει.

Ἀπόκρισις

Διαιρῶ τὴν πρότασιν, ἡ κτίσις ἐν ἀκαρεῖ ἐκτελεῖται καθ' ὃ πρῶτον τὰ πράγματα τίθησιν ἐν τῷ εἶναι ζυμφ: καθ' ὃ ταῦτα ἐν τῷ αὐτῷ εἶναι διατηρεῖ ἀπόφ:

Θέσις

Πάντα τὰ κτίσματα τῆς εὐθείας δέονται τοῦ Θεοῦ διατηρήσεως. Τὰ μὴ δυνάμενα ἐν ὑπάρξει διαμένειν ἄνευ τῆς τοῦ Θεοῦ συνεχοῦς, καὶ ἀδιαλείπτου κτίσεως, ταῦτα τῆς διηγεκοῦς τοῦ Θεοῦ διατηρήσεως δεῖται. Ἄλλὰ τὰ κτίσματα οὐ δύναται ἐν ὑπάρξει διαμένειν ἄνευ τῆς συνεχοῦς τοῦ Θεοῦ, καὶ ἀδιαλείπτου κτίσεως, ἄνευ τῆς διαμενουσῆς τοῦ Θεοῦ θελήσεως, τοῦ ταῦτα ἐν τῷ εἶναι διαφυλάξαι, καὶ οὐκ ἔστιν ὑπαρξίς, εἴγε μὴ συνεχῶς διοθεῖται ὑπαρξίς. ἄρα τὰ κτίσματα τῆς συνεχοῦς τοῦ Θεοῦ χρήζουσι διατηρήσεως.

Ἔνστασις πρώτη

Τὸ τεχνητόν διαμένει ἄνευ τεχνίτου. ἄρα καὶ τὸ φυσικόν ὑποστῆναι ἔχει ἄνευ τῆς ἀδιαλείπτου τοῦ δημιουργοῦ συνδρομῆς.

Ἀπόκρισις

Ἄποφ: τὴν συνέπειαν, καὶ τὴν ὁμοίωσιν. τὸ μὲν γὰρ τεχνητόν οὐκ ἔχει τὸ ἀπλῶς εἶναι, ἦτοι ὅλον τὸ εἶναι παρά τοῦ τεχνίτου, ἀλλὰ μόνον τὸ τοιόνδε εἶναι. τουτέστι τὴν τοῦ μορίου διάθεσιν, τὰ δὲ κτίσματα κατὰ τὸ ἀπλῶς εἶναι τῆς τοῦ κτίστου ἐξαρτῶνται θελήσεως.

Ἔνστασις δευτέρα

Τὸ ἄπαξ τὸ εἶναι λαβόν, οὐ δύναται τοῦ εἶναι παύσασθαι. ἀλλὰ τὰ κτίσματα ἐν τῇ αὐτῶν κτίσει τὸ εἶναι εἰλήφασιν. ἄρ: οὐκ ἔχει τοῦ εἶναι παύσασθαι. Διαιρῶ τὴν μείζονα, τὸ ἄπαξ τὸ εἶναι λαβόν οὐ δύναται τοῦ εἶναι παύσασθαι καθ' αὐτό. ξυμφ: καὶ τὴν κατάπαυσιν καὶ ἐγκατάλειπνιν τῆς συνδρομῆς ἀφ' ἧς λαβόν ἔχει τὸ (f. 178) εἶναι ἀποφ: Οἱ ἄγγελοι, καὶ ὁ ἀνθρώπιος νοῦς οὐσαι ἀκήρατοι οὐσίαι, ἐσωτερικῆς μὲν, καὶ καθ' αὐτάς φθαρῆναι οὐκ ἔχουσιν, ἐξωτερικῶς δὲ τοῦ εἶναι παύσασθαι, οὐκ ἀδυνατοῦσιν, ὄντα γε οὐσαι κατὰ μετοχήν, εἴγε ὁ Θεός τὴν αὐτοῦ συνδρομὴν μὴ χαρίσατο, τοῦ εἶναι οὐκ ἂν μετασχοῖεν, ἀλλ' εἴη τὸ μὴ ὄν καταντῆσαι ἂν. Ἐκεῖ τὸ σῶμα ὑπάρχει, ὅπου ἂν τὸ θεῖον βούληται. καὶ γὰρ τοῦτο τὸ σῶμα ὃ νῦν ἐν Μοσχόπολει ὑπάρχει, Θεοῦ θελήσαντος, ἐν τῷ ἐπομένῳ ἀκαρεῖ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ὑπάρξει δύναται μηδὲν τὸν κατὰ τὸ μέσον διελθόν τόπον ἢ γὰρ τῆς θείας θελήσεως ἐνέργεια ἦτινι τὰ πράγματα κτίζονται, καὶ ἀδιαλείπτως διατηροῦνται οὐδενὶ τόπῳ ξυνδέδεται.

Ποιήσας οὖν ὁ Θεός ὅσα ἠθέλησε, πάντα διατηρεῖ ἐν πάσῃ καταστάσει, καὶ τρόπῳ, καθ' ὃν ὑπάρχουσιν, καὶ τῇ ἑαυτοῦ προνοίᾳ διευθύνει καὶ διοικεῖ, τί δὲ ἔστιν αὕτη; πρόνοια ἔστιν αἰώνιος τις διάθεσις, καὶ λόγος καθ' ὃν ἕκαστον πρὸς τὸ αὐτοῦ μερικόν τέλος καὶ πάντα ἅμα πρὸς τὸ καθόλου τέλος, ταῦτα πρὸς τὴν τοῦ Θεοῦ δόξαν διευθύνονται.

Τῶν κτιστῶν τὰ μὴ ἐλευθέρως ἑαυτὰ κινεῖ, καὶ τῆς γενικῆς μόνον χορηγίας τε καὶ συνδρομῆς τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸ ποιεῖν δεῖται, οἷα τὰ πνεύματα. τὰ δὲ ἑαυτὰ κινήσαι μὴ δυνάμενα, παρὰ Θεοῦ κινεῖνται, καὶ διορίζονται κατὰ τοὺς παρ' αὐτοῦ διορισθέντας νόμους, οὐς ὑπερβῆναι ἀδύνατον, εἰ μὴ τοῦ Θεοῦ βουλομένου, πλουτεῖ γὰρ ἐν ἑαυτοῖς διάθεσίν τινα δι' ἧς ἡ πρόνοια ταῖς ἰδίαις συνδέει τάξεσι, τουτέστιν βεβαίαν τινά, καὶ εὐτακτον πασῶν τῶν κινήσεων διανομήν, τῶν σωματικῶν δηλαδὴ δι' ἧς πρὸς τὰ διωρισμένα ἐκάστῳ τέλη προάγεται.

Κεφάλαιον ἐνδέκατον

Περὶ κινήσεως, καὶ συνδρομῆς τοῦ Θεοῦ

Ἐκαστον τῶν κτισμάτων, ἵνα πρὸς τὸ οἰκεῖον ἀφίκετο τέλος τῆς αἰδίου χρήσουσι τοῦ Θεοῦ ἀναγκαιῶς βοηθείας, ἧς ἄνευ ἀδρανῆ ἂν ἦσαν, καὶ πάσης κινήσεως, καὶ ἐνεργείας ἐστερημένα. ἀλλὰ ἐπειδὴ διὰ τὸ γένος ὑπάρχει τὰ κτίσματα, διττῶς καὶ ταῖς τῆς ἐνεργείας παρὰ τοῦ κτίστου ἐκλαμβάνουσιν. τὰ μὲν γὰρ πνευματικὰ τῇ παρ' αὐτοῦ δυνάμει ἑαυτὰ ἔχουσι κινήσαι, τὰ δὲ σωματικὰ κινήθηνα μόνον δύναται. οὐ μὲν δὲ ἑαυτὰ κινήσαι.

Κίνησις, προκίνησις, καὶ προσδιορισμός τὸ αὐτὸ σημαίνουσι. (f. 179) ὁ γὰρ κινῶν προκινεῖ, καὶ προσδιορίζει. ὀρίζεται αὕτη προηγουμένη ἐνέργεια, καὶ εἰσροή τινός αἰτίας εἰς τί, ἢ τοῦτο πρὸς ἐνέργειαν, ἢ κίνησιν διορίζεται.

Ἡ κίνησις ἢ πρὸς τὰ πνευματικὰ ἐστίν, ἢ πρὸς τὰ σωματικά, ἢ πρὸς τὰ σώματα ἢ ἐν τῷ Θεῷ θεωρεῖται, ἢ ἐν ταῖς δευτέραις αἰτίαις. ἢ μὲν τῶν σωμάτων κίνησις ἐν τῷ Θεῷ συνεχῆς, ὀρίζεται, τῶν σωμάτων κτίσις, ἢτοι διατήρησις ἐν διαφόροις τόποις κατὰ διαδοχὴν, ἢ δὲ τῶν σωμάτων κίνησις ἐν ταῖς δευτέραις αἰτίαις εἴτε πνευματικαῖς, εἴτε σωματικαῖς, ἐνέργεια τῆς δευτέρας αἰτίας, δι' ἧς ὡς δι' ἀφορμῆς τὰ σώματα μεταφέρονται ἀπὸ τόπου εἰς τόπον, ἢτοι εἰς διαφόρους κατὰ διαδοχὴν τόπους διατηροῦνται. οἷον ἐξ ἀφορμῆς τῆς ἐνεργείας τῆς ἐμῆς θελήσεως μέρος τι ὀργανικόν τοῦ ἐμοῦ σώματος ἐν διαφόροις τόποις κατὰ διαδοχὴν διατηρεῖται καὶ ἐξ ἀφορμῆς τῆς ἐξώσεως τινός σώματος τοῦ ἀνέμου φέρ' εἰπεῖν, ἕτερον σῶμα ἀπὸ τόπου εἰς τόπον μετατίθεται, ἢ ἄλλῳ τινὶ σώματι προσαρμόζεται. ἢ δὲ πρὸς πνεύματα κίνησις, ἢ ἐν τῷ Θεῷ θεωρεῖται καὶ αὕτη, ἢ ἐν ταῖς δευτέραις αἰτίαις, ἢ μὲν τῶν πνευμάτων κίνησις ἐν τῷ Θεῷ θεωρηθεῖσα, ἢ γενικὴ ἐστίν, ἢ εἰδική, καὶ ἢ μὲν γενικὴ ἐντύπωσις ὀρίζεται, κλίσις, καὶ ροπή παρὰ τοῦ δημιουργοῦ τῆς φύσεως πᾶσι τοῖς πνεύμασι διὰ τῆς δημιουργίας ἔμφυτος, καὶ διὰ τῆς διατηρή-

σεως ἀδιαλείπτως διασωζομένη, δι' ἧς πρὸς τὸ ἀγαθόν, ἦτοι πρὸς τὴν εὐδαιμονίαν καὶ τὰ γένη ἀείποτε φέρονται, καὶ διαπαντός τὸ κακόν, ἦτοι τὴν κακοδαιμονίαν ἀποτρέπονται. οἷον ἡ ἀνθρωπίνῃ θέλησις, κατὰ γένος τὸ πονηρόν διαφεύγει, καὶ τῷ ἀγαθῷ κατὰ γένος ἐπεται, εἰ καὶ τοῦτο ἔσθ' ὅτε ἐκζητεῖται, ἐν οἷς οὐ τίθεται, ἡ δὲ εἰδικὴ κίνησις, δι' ἧς δευτέρα αἰτία πνευματικὴ πρὸς τινὰ εἰδικὴν ἐνέργειαν παρά Θεοῦ κινεῖται, ἢ ἐξεγείρεται. διττὴ δὲ καὶ αὐτὴ φυσικὴ, καὶ ἠθικὴ, προκίνησις μὲν φυσικὴ εἰδική, ἐκεῖνη ἐστὶν δι' ἧς ἡ δευτέρα αἰτία φυσικῶς τε καὶ δραστηκῶς πρὸς τὴν ἐνέργειαν, ἦτοι τὴν κίνησιν τὴν εἰδικὴν παρά Θεοῦ διορίζεται, θεωρηθῆναι δὲ αὕτη δύναται, ἢ πρὸς τὴν διάνοιαν, ἢ ὡς πρὸς τὴν θέλησιν. προκίνησις μὲν οὖν φυσικὴ εἰδικὴ ὡς πρὸς τὴν κτιστὴν διάνοιαν ἐστὶν ὁ φωτισμός τῆς αὐτῆς διανοίας, δι' ἧς ταῖς τῶν πραγμάτων ἰδέαις παρά Θεοῦ μορφοῦται, (f. 180) καὶ ταῦτα μεταλαμβάνει, καὶ ἡ συναίσθησις τῶν ἐν ἡμῖν, οἷον τῆς χαρᾶς, τῆς ἀθυμίας, καὶ τῶν ἄλλων. προκίνησις δὲ φυσικὴ εἰδικὴ ὡς πρὸς τὴν θέλησιν τὴν κτιστὴν, ἐνέργεια ἐστὶ τοῦ Θεοῦ, δι' ἧς ἡ κτιστὴ θέλησις πρὸς τὴν εἰδικὴν ἀγαθὸν διορίζεται, καὶ ἐπομένως τοῦ πονηροῦ ἀποσχοινίζεται. προκίνησις δὲ ἠθικὴ ἐξέγερσις τίς ἐστὶ τῆς κτιστῆς θελήσεως γινομένη καὶ τὸ ἀνθρώπειον ἔθος, τουτέστιν ἔξω τελικῶς καθηδύκνουσα, παρακαλοῦσα, ἀπειλοῦσα, φρίκην ἐπάγουσα, ἢ ἄλλον τινα τρόπον τὴν θέλησιν πείθουσα. ἦτις καθ' αὐτὴν οὐ νικᾷ τὴν τῆς κτιστῆς θελήσεως ἀντίστασιν, ἀλλὰ ταύτην μόνον ἐξεγείρει.

Ἡ συνάλληλος καλουμένη συνδρομὴ ὀρίζεται ἐνέργεια θατέρας αἰτίας ξανθατέρα πρὸς τὴν παραγωγὴν τοῦ αὐτοῦ ἀποτελέσματος, ὡς ὅτε δύο φορτηγοὶ τὸ αὐτὸ φορεῖον κομίζουσι. Τοῦτον τὸν τρόπον ὁ Θεός οὐ ξυντρέχει τῇ κτιστῇ θελήσει. οὐδὲ γὰρ τὸ ὑποκείσθαι, οὔτε μὴν τὸ ἐξαρτᾶσθαι οὕτως ἂν εἶη, ἀλλὰ μόνον τὸ συμβοηθεῖσθαι, ἅπερ ἀναγκαίως ἐν τῇ θείᾳ συνδρομῇ ζητεῖται, καὶ γὰρ ἡ κτιστὴ θέλησις ἐν τῷ Θεῷ ὡς ὑποκειμένη, καὶ ἐξηρητημένη ἐστὶ πρὸς τὸ ἐνεργῆσαι.

Θέσις

Ὁ Θεός πάντα τὰ σώματα φυσικῶς κινεῖ, ἦτοι προκινεῖ.

Δειξις

Ὁ πᾶσαν κίνησιν παρέχων τοῖς σώμασιν, πάντα τὰ σώματα φυσικῶς κινεῖ ἦτοι προκινεῖ. ἀλλ: ὁ Θεός πᾶσαν κίνησιν παρέχει τοῖς σώμασιν, ἕκαστον γὰρ τῶν σωμάτων πάσης ἐνεργείας, καὶ κινήσεως ἄμοιρον ἐκλαμβάνεται, καθ' αὐτὸ καὶ οὐδαμῶς κινηθῆναι δύναται, μὴ παρ' ἄλλου κινήθην, ὃ ἐστὶ τὸ πρῶτον κινῶν, τῆς ἐπ' ἄπειρον προόδου μὴ ξυγχωρουμένη. ἄρα ὁ Θεός πάντα τὰ σώματα φυσικῶς κινεῖ τε, καὶ προκινεῖ.

Ἐρεῖς

Ὁ Θεός τοῖς σώμασιν δύναμιν τινά ἐδωρήσατο, δι' ἧς κινούνται, οἷον τοῖς βάρους εὐμοιροῦσιν, πρὸς τὰ κάτω φέρεσθαι, τοῖς φυτοῖς, καὶ τοῖς ἐμψύχοις ἀξάνεσθαι. καὶ ἑαυτὰ κινεῖν. καὶ τοῖς ζώοις πάντα τὰ ἑαυτῶν μέλη κινεῖν, καὶ τὴν ἐκ τόπου εἰς τόπον ποιήσασθαι μετάβασιν. ἄρ: τὰ σώματα οὐ προκινεῖται φυσικῶς, καὶ ἀμέσως παρά Θεοῦ (f. 181) ἀλλὰ μόνον κατ' ἄδειαν, καὶ ἐμμέσως.

Ἀπόκρισις

Ἀπόφ: τὸ προηγούμενον, τὰ γάρ σώματα πάντα καθ' ἑαυτὰ ἀδρανῆ, καὶ οὐδόλως ἐνεργά ὄντα, παρά Θεοῦ δυνάμεως οὐκ εἰσὶν εἰληχότα ἑαυτοῖς τὴν κίνησιν παρασχέσθαι μηδαμῶς ἐν τῇ ἡμερῇ εἰς κίνησιν ἐξεγερόμενα, εἶγε μὴ παρ' ἄλλον τουτί πάθαιεν.

Θέσις

Ἡ κίνησις ἦτοι ἡ προκίνησις τοῦ σώματος παρά Θεοῦ οὐκ ἔστιν ἐνέργειά τῆς δημιουργίας, καὶ διατηρήσεως τοῦ σώματος πραγματικῶς διακεκριμένη.

Δειξις

Ἐκεῖνη ἡ ἐνέργεια οὐκ ἔστι τῆς δημιουργίας, καὶ διατηρήσεως τοῦ σώματος διηρημένη, ἥτις οὐδὲν ἐστὶν ἕτερον, εἰ μὴ ἡ συνεχῆς τοῦ σώματος δημιουργία, ἦτοι ἡ κατὰ διαδοχὴν τούτου ἐν διαφόροις τόποις διατήρησις. ἀλλ' ἡ κίνησις τοῦ σώματος παρά Θεοῦ οὐδὲν ἕτερον ἐστὶν, εἰ μὴ ἡ συνεχῆς τοῦ σώματος δημιουργία, ἦτοι ἡ κατὰ διαδοχὴν τούτου ἐν διαφόροις τόποις διατήρησις. τότε γάρ τὸ σῶμα δημιουργεῖσθαι νοεῖται, ὅτε ἔξω τοῦ οὐδενός τίθεται, καὶ τηνικαῦτα διατηρεῖσθαι νοεῖται, ἡνίκα συνεχῶς δημιουργεῖται, τοῦτο δέ ἢ ἐν τῷ αὐτῷ τόπῳ γίγνεται, καὶ τότε ἡρεμεῖν τὸ σῶμα λέγεται, ἢ ἐν διαφόροις τόποις μετάστασιν διαδοχῆς καὶ χρόνου, καὶ κινεῖσθαι ἐκλαμβάνεται. ἄρ: ἡ κίνησις, ἦτοι ἡ προκίνησις τοῦ σώματος παρά τοῦ Θεοῦ οὐκ ἔστιν ἐνέργεια τῆς δημιουργίας τε, καὶ διατηρήσεως πραγματικῶς διακεκριμένη.

Σημειώσατε, ὅτι τὸ πλῆθος τῶν τόπων ἐν οἷς ὁ Θεός τὸ πρᾶγμα κινεῖ, ἦτοι δημιουργεῖ καὶ διατηρεῖ ἐνέργειαν τινά τῷ εἶδει διάφορον τῆς διατηρήσεως οὐκ ἐπιζητεῖ, τὰς ἐπομένας ταῦτα τὰ δύο, οὐχὶ φυσικῶς, καὶ τῷ πράγματι, ἀλλὰ μεταφυσικῶς μόνον ἦτοι εἰδικῶς, καὶ κατὰ τὴν διάφορον συσσημασίαν, ἦτοι σχέσιν διακρίνονται, μὲν καὶ τῇ αὐτῇ ἐνεργείᾳ τὸ σῶμα παρά τοῦ Θεοῦ δημιουργεῖσθαι, διατηρεῖσθαι, καὶ κινεῖσθαι.

Ἐντίστασις

Ἡ κίνησις ὑστέρᾳ ἐστὶ τῆς δημιουργίας, ὅτι οὐδὲν κινεῖται, εἰ μὴ τὸ πρότερον δεδημιουργημένον. (f. 182)

Ἀποκρίσις

Διαιρῶ τὴν πρότασιν, ἡ κίνησις ἐστὶν ὑστέρᾳ τῆς δημιουργίας, ληφθείσης ἀντὶ τῆς ἐνεργείας, ὑφ' ἧς πρῶτον τῷ σώματι ἡ ὑπαρξίς δέδοται ξύμφ: ἡ κίνησις ἐστὶν ὑστέρᾳ τῆς δημιουργίας, θεωρηθείσης καθ' ὃ ἐστὶ συνεχῆς, καὶ διαμένουσα τοῦ σώματος, ἐν διαφόροις τόποις παραγωγῆ.

Θέσις

Ὁ Θεὸς τὴν κτιστὴν διάνοιαν φυσικῶς κινεῖ, καὶ προκινεῖ καθ' ὃ ταύτην ἀδιαλείπτως φωτίζει.

Δειξις

Κίνησις τῆς κτιστῆς διανοίας ἐστὶν ὁ πρὸς τὸ νοεῖν, ἥτοι ἀντιλαμβάνειν διορισμὸς. ἀλλ: ὁ Θεὸς τοῦτον τὸν διορισμὸν ποιεῖ, καθ' ὃ ταύτην ἀδιαλείπτως φωτίζει, καὶ τὰς τῶν πραγμάτων ἰδέας αὐτῇ παρίστησιν, εἴτε ἀφ' ἑαυτοῦ μόνον ἄνευ τινὸς ἀφορμῆς, εἴτε ἐξ ἀφορμῆς τῆς κινήσεως τῶν ζωτικῶν πνευμάτων. κατὰ τὸν νόμον ὃν μεταξὺ ψυχῆς, καὶ σώματος ἔθετο. ἄρ' ὁ Θεὸς τὴν κτιστὴν διάνοιαν κινεῖ, καὶ προκινεῖ καθ' ὃ ταύτην φωτίζει.

Θέσις

Ὁ Θεὸς τὴν κτιστὴν θέλησιν φυσικῶς κινεῖ, καὶ προκινεῖ τῇ γενικῇ προκινήσει.

Δειξις

Γενικὴ προκίνησις ἐστὶν ἐντύπωσις, ἡ κλίσις τις, καὶ ροπή παρὰ τοῦ δημιουργοῦ τῆς φύσεως τῇ θελήσει διὰ τῆς κλίσεως ἐμφύτως, καὶ διὰ τῆς διατηρήσεως ἀδιαλείπτως σωζομένη, δι' ἧς ἡ θέλησις πρὸς τὸ ἀγαθόν, ἥτοι πρὸς τὴν εὐδαιμονίαν κατὰ γένος ἀείποτε σπεύδει. ἀλλὰ ταύτῃ τῇ κινήσει τὴν κτιστὴν θέλησιν φυσικῶς κινεῖ τε, καὶ προκινεῖ, τὸ γὰρ κτίσμα οὐδὲν ἀφ' ἑαυτοῦ κέκτηται, καὶ ὃ παρὰ τοῦ ἀγαθοῦ λαμβάνει ἀγαθόν. ἄρα ὁ Θεὸς τὴν κτιστὴν θέλησιν φυσικῶς κινεῖ τε καὶ προκινεῖ τῇ γενικῇ προκινήσει. ὁ Θεὸς οὐ μόνον τῇ γενικῇ κινήσει φυσικῶς κινεῖ τὴν ἀνθρώπειον θέλησιν ἀλλὰ καὶ τῇ ἐιδικῇ διὰ τῆς χάριτος πρὸς τὰς ἀγαθὰς, τὰς ὑπὲρ φύσιν πράξεις, καὶ τῇ ἠθικῇ νῦν μὲν τῇ αὐτοῦ δικαίᾳ ἐκδικήσει, νῦν δὲ τῇ ἀφάτῳ αὐτοῦ μακροθυμίᾳ (f. 183)

καί τῷ ἱερῷ τῶν διδασκάλων κηρύγματι, ἀπό τῶν πονηρῶν ἀφελκόμενοι ἐπί τά ἀγαθά ἐκκαλούμεθα.

Θέσις

ἽΟ Θεός συντρέχει τῇ κτιστῇ θελήσει πρὸς πᾶσαν αὐτῆς ἐνέργειαν.

Δειξις

ἽΟ συνεργῶν τῇ κτιστῇ θελήσει κατὰ τὴν αὐτῆς χρείαν εἰς ἐκάστην αὐτῆς πράξιν ξυντρέχει αὐτῇ πρὸς πᾶσαν ἐνέργειαν. ἀλλ' ὁ Θεός τῇ κτιστῇ θελήσει ξυντρέχει κατὰ τὴν αὐτῆς χρείαν ἐς ἐκάστην αὐτῆς πράξιν, καί γάρ ἀκαταπαύστως ταυτηνί οὐ μόνον ἑαυτῷ εἶναι ἀπλῶς διατηρεῖ, ἀλλά δὴ καί ἐν τῷ τοιῷδε εἶναι τουτέστιν ἐν τῷ εἶναι τοῦ ἐνεργοῦντος, ἢ τοῦ θέλοντος, καί κατὰ τὴν αὐτῆς βούλησιν τά σωματικά ὄργανα διατίθησιν, ἵνα ταύτη ὑπεύκωσιν.

ἽΑρ' ὁ Θεός ξυντρέχει τῇ κτιστῇ θελήσει πρὸς πᾶσαν αὐτῆς ἐνέργειαν. ἽΗ τοῦ Θεοῦ συνδρομή τῆς συνεχοῦς τοῦ πράγματος δημιουργίας, ἢ διατηρήσεως διακρίνεσθαι οὐδόλως δοκεῖ. οὐδέν γάρ ἄλλο ἐστίν, ὅτι μὴ συνεχῆς τοῦ πράγματος παραγωγή, ἢτοι διατήρησις οὐ μόνον ἐν τῷ ἀπλῶς εἶναι, ἀλλά δὴ καί ἐν τῷ τοιῷδε εἶναι, τουτέστιν ἐν τῷ εἶναι τοῦ ἐνεργοῦντος, ἢ θέλοντος, ἢ ἀποβάλλοντος, καί τοῦτο οὐκ ἄνευ τῆς τοῦ πράγματος χρείας, κατὰ τό, ὅ τό εἶναι δούς, καί τά ἐπόμενα τῷ εἶναι παρέχει. Θεός οὐ μόνον ξυντρέχει τῇ ἀνθρωπίνῃ θελήσει, καθ' ὃ ταύτην ἐν τῷ ἀπλῶς εἶναι, καί ἐν τῷ τοιῷδε εἶναι διατηρεῖ, ἀλλά καί καθ' ὃ κατὰ τὸν νόμον ὃν διαρίσατο τά ἡμέτερα μέλη, τοὺς βραχίονας φέρ' εἰπεῖν, καί τοὺς πόδας ἐξ ἀφορμῆς τῆς ἡμετέρας ἐφέσεως κινεῖ τε, καί ἐξωθεῖ.

Συντρέχει ὁ Θεός πᾶσι τοῖς σώμασι καθ' ὃ ταῦτα οὐ μόνον ἐν τῷ ἀπλῶς εἶναι ἀλλά δὴ καί ἐν τῷ τοιῷδε εἶναι, οἷον ἐν κινήσει κατὰ τὴν τῶν δευτέρων αἰτίων χρείαν, καί τὰς συμβαινούσας τῶν πραγμάτων ἀφορμὰς διασώζει, καί γάρ εἰ τῆς ἐν ἐπιρρεπεῖ τόπῳ τεθείῃ σφαῖρα παραχρηῖμα ταύτη ξυντρέχει ὁ Θεός, ἵνα κατὰ τό πρηνῆς ἐξολισθήση, ταύτην ἀμέλει ἐν πᾶσι τοῦ πρηνοῦς τόποις κατὰ διαδοχὴν δημιουργεῖν καί διατηρεῖν πᾶσι πρὸς τοῦτο ἐξ ἀφορμῆς τοῦ παντός. (f. 184) καί κατὰ τοὺς παρ' αὐτοῦ τεθειμένους νόμους διορισθεῖσαν.

ἽΗ κτιστὴ συνδρομή πολὺ ἀσθενεστέρα τῆς θείας, τὴν αἰτίαν ἢ συμβοηθεῖ οὐκ ἐν τῷ εἶναι διατηροῦσα, ἀλλὰ μόνον αὐτῇ πρὸς τό αὐτό ἀποτέλεσμα συνεργοῦσα. ἢ γάρ θεία ταῖς δευτέραις αἰτίαις οὐ μόνον πρὸς τό ἐνεργεῖν βοηθεῖ, ἀλλά ταύταις ἐτι καί ἐν τῷ εἶναι, ἢτοι ἐν τῇ καταφάσει τῆς ἐνεργείας διατηρεῖ, καί πάση διανέμει, ἢς ἀμοιροῦσιν, ὡς εἴρηται, συνίστησιν.

Ἔνστασις πρώτη

Τά ἐνεργητικά τῶν σωμάτων ὡς τό πῦρ, καί ἄλλα τοιαῦτα τήν τοῦ ἐνεργεῖν δύναμιν ὀλόκληρον ἔχουσιν. ἄρα οὐδεμιᾶς τοῦ Θεοῦ συνδρομῆς δέονται πρὸς τό ἐνεργεῖν.

Ἀπόκρισις πρώτη

Ἀπόφημι τό προηγούμενον: τά γάρ σώματα καθ' αὐτά οὐδόλωσ ἐνεργῆσαι ἰσχύουσιν, εἰ μή παρά Θεοῦ κινηθῶσιν.

Ἀπόκρισις δευτέρα

Διαιρῶ τό προηγούμενον: τά ἐνεργητικά τῶν σωμάτων ὡς τό πῦρ καί ἄλλα τοιαῦτα ἔχουσι πεπληρωμένην, καί ὀλόκληρον τήν τοῦ ἐνεργεῖν δύναμιν ἐξηρητημένην τῆς θείας αἰτίας ἕμφ: μή ἐξηρητημένην ἀπόφ: ἡ γάρ δευτέρα αἰτία, ὡς εἰπόντες ἐφθημεν, οὐ μόνον ἐν τῷ ἀπλῶς εἶναι, ἀλλά δὴ καί ἐν τῷ τοιῶδε εἶναι, τουτέστιν ἐν τῷ εἶναι τοῦ ἐνεργοῦντος παρά Θεοῦ ἐξήρηται, ταῦτα ἄρα, καί τῆς ἀδιαλείπτου ἐκείνου πρὸς τό ἐνεργεῖν δεῖται βοθηθείας.

Ἔνστασις δευτέρα

Εἶγε ὁ Θεός ἀμέσως ξυνέτρεχε πρὸς πάσας τὰς ἐνεργείας τῆς ἀνθρωπίνης θελήσεως, ξυνέτρεχε πρὸς τήν πράξιν τῆς ἁμαρτίας, ξυνέτρεχε δὲ εἰδῶς, καί θέλων. ἀλλ' ὁ Θεός τῷδε τῷ τρόπῳ οὐ ξυντρέχει πρὸς τήν πράξιν τῆς ἁμαρτίας, ἄλλως ὑπαίτιος ἂν καί ἐνοχος τῇ ἁμαρτίᾳ, ὡς εἰδῶς τε, καί βουλόμενος συντρέχειν πρὸς τό πονηρόν, ὃ τῷ Θεῷ ἀπονεῖμαι ἀλλότριον. ἄρ: ὁ Θεός οὐ συντρέχει ἀμέσως τῇ κτιστῇ θελήσει πρὸς ἐνεργεῖν.

Ἀπόκρισις πρώτη

Διαιρῶ τήν μείζονα. ξυντρέχει πρὸς τήν πράξιν τῆς ἁμαρτίας ὀλικῶς ληφθεῖσαν, τουτέστιν πρὸς τήν οὐσίαν τῆς ἁμαρτίας, ἥτις οὐκ ἔστι τι διακεκριμένον (f. 185) τοῦ ἐνεργοῦντος, καί τοῦ δρου, ἥτοι τοῦ ἀντικειμένου ἕμφ: συνέτρεχε πρὸς τήν πράξιν τῆς ἁμαρτίας ληφθεῖσαν εἰδικῶς, τουτέστι πρὸς τήν μοχθηρίαν τῆς πράξεως, τῷ ὀρθῷ λόγῳ ἀντιπίπτουσα.

Ἀπόκρισις δευτέρα

Διαιρῶ τήν ἐλάσσονα, ἐνοχος ἔστιν ὁ εἰδῶς, καί βουλόμενος ξυντρέχειν πρὸς τήν πράξιν τῆς ἁμαρτίας ὡς αἰτία μερική ἐξ ἰδίας ἐκλογῆς, καί διορισμοῦ ἕμφ. ὁ συντρέχων ὡς αἰτία καθόλου δι' ἐνεργείας οὐδόλωσ τῆς δημιουργίας τε καί διατηρήσεως διακεκριμένης ἀπόφ:

Ἐν τῇ πράξει τοιγαροῦν τῆς ἁμαρτίας δύο τινα θεωρητέα ὀλικόν,

καί ειδικόν, ὕλικόν μὲν ἐστίν ἡ οὐσία τῆς ἐνεργείας, ἥτις καὶ φυσικόν τε καὶ πραγματικόν ὑπάρχει, καὶ οὐκ ἔστιν ὄντοτης, ἢ πρᾶγμα ἀπὸ τοῦ ἐνεργοῦντος, καὶ τοῦ ὄρου, ἥτοι τοῦ ἀντικειμένου διακεκριμένου. Εἰδικόν δέ λέγεται ἡ μοχθηρία τῆς ἐνεργείας, ἥτις τηνικαῦτα λέγεται γενέσθαι, ἥνικα τίς ἐν τῷ κτίσματι κατὰ τοῦ ὀρθοῦ λόγου, καὶ τῆς τάξεως ἀναπαύεται, καὶ οὐ σπεύδει πρὸς τὸν Θεόν, πρὸν ὄν, ὡς πρὸς ἔσχατον τέλος πᾶσαι αἱ τῆς ἡμετέρας θελήσεως κινήσεις, καὶ ἐνεργεῖαι ὀφείλουσι φέρεσθαι...

Ἡ ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ κινουόντος, ἢ συντρέχοντος, καὶ τῆς δευτέρας αἰτίας τῆς ἐνεργοῦσης οὐκ ἔστιν ἡ αὐτή. θεωρουμένη κατ' ἀρχήν. τῷ γάρ λόγῳ τῆς ἐνεργείας οὐκ ἔστι πρᾶγμα, ἢ ὄντοτης τοῦ ἐνεργοῦντος διηρημένη, ὅπου δὲ δύο ἐνεργοῦντα, δύο ἐνεργείας εἶναι φυσικῶς ἀνάγκη, οὐ μὴν δὲ θεωρουμένη τῷ λόγῳ τοῦ ἀποτελέσματος, ἥτοι τοῦ ὄρου.

Θέσις

Ἄλλο Θεός οὐ προκινεῖ φυσικῶς τῇ εἰδικῇ προκινήσει τὴν κτιστὴν θέλησιν ἐν ταῖς ἐλευθέραις. ἥτοι βεβουλευμέναις ἐνεργείαις ταῖς τὰς δυνάμεις τῆς φύσεως μὴ ὑπερπαιούσαις μάλιστα δὲ ἐν ταῖς κακαῖς. (f. 186)

Δειξίς

Ἄλλο Θεός οὐ προκινεῖ προκινήσει εἰδικῇ ἐν ταῖς ἐνεργείαις ταῖς βεβουλευμέναις ταῖς τὰς τῆς φύσεως μὴ ὑπερπαιούσαις δυνάμεις, τὴν δύναμιν ἣν ἐνεργητικὴν ἐδημιούργησε, καὶ τῶν οἰκείων ἐνεργειῶν ἡγεμονεύουσα. ἀλλ' ὁ Θεός τὴν ἀνθρωπίνην θέλησιν ἐδημιούργησεν ἐνεργητικὴν, καὶ τῶν αὐτῆς ἐνεργειῶν δέσποιναν, δυναμένην ταύτας τιθέναι, ἢ μὴ κατ' ἀρέσκειαν. ἄρα ὁ Θεός οὐ προκινεῖ φυσικῶς προκινήσει εἰδικῇ τὴν ἀνθρωπίνην θέλησιν ἐν ταῖς βεβουλευμέναις ἐνεργείαις, καὶ πράξεσιν, αἵτινες τὰς τῆς φύσεως δυνάμεις οὐδόλως ὑπερεκβαίνουν.

Ἄλλως

Εἶγε ὁ Θεός φυσικῶς προεκίνοι εἰδικῇ τὴν κτιστὴν θέλησιν ἐν πάσαις ταῖς αὐτῆς βεβουλευμέναις ἐνεργείαις, αἵτινες τὰς δυνάμεις τῆς φύσεως οὐχ' ὑπερπαιούσιν, καὶ πρὸς τὴν ἐνέργειαν τῆς ἁμαρτίας διορίσειεν ἄν, καὶ ἐξώσειε, καὶ κινήσειεν. ἄτε δὴ ἄνευ τῆς φυσικῆς εἰδικῆς προκινήσεως πρὸς τὴν ἐνέργειαν ταύτης, σπᾶσαι μὴ δυναμένης. ἀλλ' ὁ Θεός τὴν κτιστὴν θέλησιν πρὸς τὴν ἁμαρτίαν οὐ διορίζει, οὐδέ κινεῖ, ἐν τῇ αὐτοῦ ἰδέα τῆς ἄκρας ἀγαθότητος ἐμπεριεχομένης. ἄρ' ὁ Θεός τὴν κτιστὴν θέλησιν ἐν ταῖς ἐλευθέραις πράξεσι ταῖς τὰς δυνάμεις τῆς φύσεως μὴ ὑπερεκβαίνουσιν, μάλιστα δὲ ἐν ταῖς πονηραῖς εἰδικῇ φυσικῇ κινή-

σει οὐ προκινεῖ. Ἰστέον ὅτι τῆς εἰδικῆς προκινήσεως, καὶ τῆς συνδρομῆς οὐκ ὀλίγον τό διάφορον. διὰ μὲν γὰρ τῆς συνδρομῆς, ὁ Θεός οὐ διορίζει τὴν κτιστὴν θέλησιν, ἀλλὰ παρ' αὐτῆς διορίζεται, καθ' ὃ αὕτη ἐπιζητεῖ, ἵνα παρὰ Θεοῦ ἐν τῷ τοιῷδε εἶναι διατηρηθῇ. διὰ δὲ τῆς εἰδικῆς προκινήσεως διορίζει, καὶ οὐ διορίζεται.

Ἔνστασις πρώτη

Ἐκεῖνο ἀναγκαίως ἐστὶ ζυγγωρητέον, οὐ ἄνευ τῶν ταῖς δευτέραις αἰτίαις τῆς πρώτης ἐξηρητῆσθαι οὐ κατανοεῖται. ἀλλ' ἄνευ τῆς φυσικῆς εἰδικῆς κινήσεως πρὸς ἐκάστην τῆς θελήσεως πράξιν τό ἐξηρητῆσθαι τὰς δευτέρας αἰτίας τῆς πρώτης νοηθῆναι οὐκ ἔστιν. ἄρα ζυγγωρητέα ἐστὶν ἡ προκίνησις ἢ (f. 187) φυσικὴ εἰδικὴ πρὸς πάσας τὰς τῆς θελήσεως πράξεις.

Ἀπόκρισις

Ἀπόφημι τὴν ἐλάσσονα. ἄνευ γὰρ ἐκείνου νοηθῆναι δύναται τό ἐξηρητῆσθαι τὰς δευτέρας αἰτίας τῆς πρώτης. οὐ ἄνευ ἢ ἀνθρωπίνῃ θέλησιν παρὰ Θεοῦ ἐξηρητῆσθαι καὶ κατὰ τό εἶναι, καὶ κατὰ τό ἐνεργεῖν ἐπινοεῖσθαι. Ἄλλ' ἄνευ τῆς φυσικῆς εἰδικῆς προκινήσεως πρὸς τὰς βεβουλευμένας πράξεις τὰς μὴ ὑπερεκβαινούσας τὰς δυνάμεις τῆς φύσεως, νοεῖται ἢ ἀνθρωπίνῃ θέλησιν, παρὰ Θεοῦ ἐξηρητῆσθαι, καὶ ἐν τῷ εἶναι, καὶ ἐν τῷ ἐνεργεῖν. Ἄρ' ἄνευ τῆς φυσικῆς εἰδικῆς προκινήσεως πρὸς πάσας τὰς πράξεις, τό τὴν κτιστὴν θέλησιν παρὰ Θεοῦ ἐξηρητῆσθαι ἐστὶ προφανέστατον.

Δεῖξις τῆς ἐλάσσονος

Ἄνευ ἐκείνου ἀναπτυχθῆναι οὐ δύναται τό τὴν δευτέραν αἰτίαν ἐξηρητῆσθαι τῆς πρώτης οὐ ἄνευ ὁ Θεός νοηθῆναι οὐκ ἔχει πρώτως κινῶν.

Ἄλλ' ἄνευ τῆς φυσικῆς εἰδικῆς προκινήσεως πρὸς πάσας τὰς τῆς θελήσεως ἐνεργείας νοηθῆναι οὐ δύναται ὁ Θεός ὡς πρώτως κινῶν.

Ἄρ' ἄνευ τῆς φυσικῆς εἰδικῆς προκινήσεως πρὸς πάσας τὰς τῆς θελήσεως ἐνεργείας ἀναπτυχθῆναι οὐ δύναται τό τὴν δευτέραν αἰτίαν ἐξηρητῆσθαι τῆς πρώτης.

Ἀπόκρισις

Ἀπόφ: τὴν ἐλάσσονα: ἐκεῖνος γὰρ πρῶτον κινῶν νοεῖται, ὅστις πᾶσαν κίνησιν τοῖς σώμασιν ἐνέθετο, τὴν κτιστὴν θέλησιν τῇ γενικῇ προκινήσει πρὸς τό κατὰ γένος ἀγαθόν κινεῖ, καὶ πρὸς τὰς ὑπὲρ φύσιν πράξεις προκινήσει εἰδικῇ ἀντίστησιν, αὐτῇ ἐν πάσαις ταῖς λοιπαῖς πράξεσιν οὕτω ζυντρέχων, ὥστε ἄνευ τῆς συνδρομῆς αὐτοῦ μηδὲν ἐνεργεῖν.

γῆσαι δύνασθαι. ἀλλ' ἄνευ τῆς φυσικῆς εἰδικῆς προκινήσεως πρὸς πάσας τὰς ἐνεργείας ἀγαθὰς τε καὶ πονηράς, ὁ Θεὸς πάντα ταῦτα ἐργάζεται. ἄρ' ἄνευ τῆς τοιαύτης φυσικῆς εἰδικῆς προκινήσεως πρὸς πάσας τὰς ἐνεργείας ὀρθῶς νοεῖται ὁ πρῶτως κινῶν.

Δειξίς τῆς ἐλάσσονος

(f. 188) Ἐκεῖνος οὐ νοεῖται πρῶτως κινῶν, οὐτινος τὸ ἔργον οὐ προηγείται τῆς ἀνθρωπίνης θελήσεως. ἀλλ' ἡ ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ ἄνευ τῆς φυσικῆς εἰδικῆς προκινήσεως, οὐ προηγείται τῆς ἀνθρωπίνης θελήσεως. ἄρα ὁ Θεὸς ἄνευ τῆς φυσικῆς εἰδικῆς προκινήσεως οὐκ ἔστι πρῶτως κινῶν.

Ἀπόκρισις

Διαιρῶ τὴν ἐλάττονα. ἡ ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ ἄνευ τῆς φυσικῆς προκινήσεως τουλάχιστον τῆς γενικῆς, οὐ προηγείται τῆς ἀνθρωπίνης θελήσεως ἕμφ: ἄνευ τῆς φυσικῆς εἰδικῆς προκινήσεως πρὸς πάσας τὰς ἐνεργείας ἀγαθὰς τε δηλαδὴ, καὶ πονηράς.

Ἐρεῖς

Ἐντεῦθεν ἔπεται τὴν κτιστὴν θέλησιν παρὰ Θεοῦ μὴ κρέμασθαι ἐντελῶς ἐν ταῖς βεβουλευμέναις πράξεσιν, ὅπερ ἔστιν ἀτοπώτατον.

Ἀπόκρισις

Ἀπόφ: τὴν πρότασιν. οὐ γὰρ δύναται ἡ θέλησις τελειοτέρῳ τρόπῳ παρὰ Θεοῦ ἐξήρηθη, εἰ μὴ παρὰ τούτου οὐ μόνον ἐν τῷ ἀπλῶς εἶναι, ἀλλὰ δὴ καὶ ἐν τῷ τοιῶδε εἶναι διασωζομένη, καὶ τῇ μὲν γενικῇ προκινήσει εἰς τὸ ἀγαθὸν κατὰ γένος τῇ δὲ εἰδικῇ εἰς τὸ ὑπὲρ φύσιν ἀγαθὸν κινουμένη.

Δειξίς τῆς ἐλάσσονος

Τελειοτέρῳ τρόπῳ ἐξήρητο ἂν παρὰ Θεοῦ, εἴγε διὰ τῆς φυσικῆς εἰδικῆς προκινήσεως πρὸς πάσας τὰς ἑαυτῆς βεβουλευμένας ἐνεργείας διορίζεσθαι παρὰ τοῦ Θεοῦ ρηθεῖη. ἄρ' ἄνευ τῆς προκινήσεως ταύτης οὐκ ἐξήρηται παρὰ Θεοῦ τρόπῳ ἐντελεστάτῳ.

Ἀπόκρισις

Ἀπόφ: τὸ προηγούμενον. ὅτι εἰ καὶ ἡ κτιστὴ θέλησις ἐν πάσαις ταῖς βεβουλευμέναις αὐτῆς ἐνεργείαις, αἱ τὴν δύναμιν τῆς φύσεως οὐχ ὑπερπαίουσι, παρὰ Θεοῦ οὐ διορίζεται διὰ τῆς εἰδικῆς προκινήσεως, διορίζεται μόντοι διὰ τῆς γενικῆς προκινήσεως, καὶ ὅτι εἴπερ ἡ κτιστὴ θέλησις ἐκ τοῦ εἰδικοῦ τοῦ Θεοῦ διορισμοῦ ἐν πάσαις ταῖς αὐτῆς ἐνεργείαις ἐξήρητο παρὰ Θεοῦ, ἔδει πρὸς τὰς πονηράς πράξεις προκινεῖσθαι, ὃ καὶ νοηθῆναι φρίκην ἐπάγει.

Ἔνστασις δευτέρα

(f. 189) Ὁ καθ' αὐτό ἀδιάφορον πεφυκός, τὰς δυνάμεις διορίσαι ἑαυτοῦ οὐ δύναται. οὐδέ εἰς ἐνέργειαν ἀχθῆναι, εἰ μὴ δι' ἐκείνου, ὅπερ ἐστὶν ἐνέργεια. ὡσπερ καὶ τὸ ξύλον ὃ ἐστὶ πῦρ μόνον δυνάμει, ἀχθῆναι οὐκ ἔχει πρὸς τοῦ πυρός τὴν ἐνέργειαν, εἰ μὴ διὰ τοῦ ἐνεργεία, καὶ πράγματι πυρός. ἄλλως γὰρ ἂν ὑπῆρχε ἐν ταυτῷ τῇ ἐνεργείᾳ, καὶ δυνάμει ὡς πρὸς τὸ αὐτό. ἀλλ' ἡ κτιστὴ θέλησις ἐστὶν ἀδιάφορος πρὸς τὸ ἐνεργεῖν, ἢ μὴ. ἀλλ' ἑαυτὴν οὐκ ἔχει διορίσας πρὸς τὸ ἐνεργῆσαι ἀλλὰ παρὰ τοῦ Θεοῦ διορίζεται.

Ἀπόκρισις πρώτη

Διαιρῶ τὴν μείζονα, τὸ ἀδιάφορον ἀδιαφορία παθητικῆ. τουτέστι τὸ δυνάμει παθητικῆ πρὸς τί ὄν, παρ' ἄλλου ἐστὶ διοριστέον, ἦτοι παρακτέον εἰς τὴν ἐνέργειαν τοῦ ἐνεργεία ὄντος ζυμφ: τὸ ἀδιάφορον ἀδιαφορία ἐνεργητικῆ, ἢ τὸ ἔχον δυνάμει τοῦ ἐνεργεῖν, καὶ μὴ ἐνεργεῖν κατὰ ἀρέσκειαν, παρ' ἄλλου ἐστὶ διοριστέον ἦτοι εἰς ἐνέργειαν ἀκτέον, αὐθις διαιρῶ, διὰ τῆς προκινήσεως ἢ τῆς γενικῆς, ἢ τῆς εἰδικῆς ζυμφ: διὰ τῆς προκινήσεως τῆς εἰδικῆς ἀεὶ ἀπόφ:

Ἀπόκρισις δευτέρα

Διαιρῶ τὴν ἐλάσσονα, ἡ κτιστὴ θέλησις ἐστὶν ἀδιάφορος ἀδιαφορία ἐνεργητικῆ ζυμφ: παθητικῆ ἀπόφ:

Αἰτία ἢ ἀφορῶσα τὸ ἔσχατον τέλος προσδιορίζειν χρὴ τὰς λοιπὰς αἰτίας εἰς τὸ αὐτὸ τέλος. ἀλλ' ὁ Θεός ἐστὶν αἰτία καθόλου, τὸ ἔσχατον ἀφορῶσα τέλος, ὅθεν πάντα τὰ κτίσματα ὄργανα αὐτῆς ὀνομάζεται. τοῦτο γὰρ ἐνεκα τοῦ ἰδίου τέλους. ἄρ: ὁ Θεός προσδιορίζει τὰς δευτέρας αἰτίας. ἄρ: προσδιορίζει καὶ κέχρηται τὴν κτιστὴν θέλησιν πρὸς τὸ ἐνεργεῖν.

Διαιρῶ τὴν μείζονα, ἡ αἰτία ἢ ἀφορῶσα τὸ ἔσχατον τέλος διορίζειν χρὴ τὰς δευτέρας αἰτίας εἰς τὸ αὐτὸ τέλος ἢ προκινήσει εἰδικῆ, ἢ προκινήσει γενικῆ ζυμφ: προκινήσει ἀεὶ εἰδικῆ ἀπόφ:

Θέσις

Πᾶσαι αἰ τῆς ἀνθρωπίνης θελήσεως ἐνέργειαι προσδιορίζονται παρὰ Θεοῦ, εἶγε (f. 190) ὁ διορισμός αὐτῆς εἶη παρὰ τοῦ κινουόντος. ἀλλ' ὁ διορισμός τῆς κτιστῆς θελήσεως ἐστὶ παρὰ τοῦ Θεοῦ προκινουόντος. ἄρ: πᾶσαι αἰ τῆς κτιστῆς θελήσεως ἐνέργειαι προσδιορίζονται παρὰ Θεοῦ.

Διαιρῶ τὴν ἐλάσσονα. ὁ διορισμός τῆς κτιστῆς θελήσεως ἐστὶ παρὰ τοῦ Θεοῦ προκινουόντος, προκινήσει γενικῆ, ἢ εἰδικῆ ζυμφ: προκινήσει ἀεὶ εἰδικῆ. Εἶγε ἡ κτιστὴ θέλησις τῇ δυνάμει τῆς γενικῆς προκινήσεως,

ἀπόφ: εἰς τό ἀγαθόν κατά γένος ἑαυτήν διώριζεν εἰς τά καθ' ἕκαστα ἀγαθὰ τουτέστιν εἶγε τήν θεῖαν συνδρομήν ἐκζητήσῃε πρὸς τό ἐνεργεῖν ὁ Θεός ἑαυτόν οὐκ ἂν διώριζεν ἀλλ' ἀπό τοῦ κτίσματος διωρίζετο. Ἄλλ' ὁ Θεός οὐ δύναται παρά τοῦ κτίσματος διορισθῆναι, ἄλλως ὑπέκειτο ἂν αὐτῷ, καί ἀναγκαιῶς ξυνέτρεχεν ὕπερ ἄτοπον. Ἄρ: τό κτίσμα οὐκ ἐπιζητεῖ τήν θεῖαν συνδρομήν, ἀλλά παρά τοῦ Θεοῦ αἰεὶ διορίζεται προκινήσει φυσικῇ εἰδικῇ.

Δεῖξις

Διαιρῶ τήν ἐλάσσονα, ὁ Θεός οὐ δύναται διορισθῆναι φυσικῶς παρά τοῦ κτίσματος, τουτέστιν ὡς παρ' αἰτίας φυσικῆς αὐτόν ἐξωθούσης τε καί κινούσης ξύμφ: οὐ δύναται διορισθῆναι ἠθικῶς, ὡς παρ' ἀφορμῆς, ἠνίκα δηλονότι τό κτίσμα τῆς τοῦ Θεοῦ συνδρομῆς χρήζῃ πρὸς τό ἐνεργεῖν ἀπόφ:

Ἐνστασις

Εἶγε ἡ φυσικῇ εἰδικῇ προκίνησις πρὸς πάσας τὰς τῆς ἀνθρωπίνης θελήσεως πράξεις, εἴτε ἀγαθὰς, εἴτε πονηράς ρηθείη ἀναγκαῖα ἀναιρεῖται τό αὐτεξούσιον τῆς θελήσεως...

Ἀπόκρισις

Εἰ ἐκείνου ἀναιρεῖται τό αὐτεξούσιον τῆς θελήσεως, οὐ τεθέντος ἡ θέλησις οὐκ ἔχει τήν δύναμιν τοῦ καλῶς, ἢ κακῶς πράττειν, ἢ μή, κατ' ἀρέσκεϊαν. ἀλλ' τεθείσης τῆς φυσικῆς εἰδικῆς προκινήσεως ἀναγκαῖα πρὸς τε τὰς ἀγαθὰς, καί πρὸς τὰς ἄλλως ἐχούσας πράξεις ἡ θέλησις οὐ κέκτηται τήν (f. 191) δύναμιν τοῦ καλῶς, ἢ κακῶς πράττειν ἢ μή κατ' ἀρέσκεϊαν. Ἄρ: εἶγε ἡ φυσικῇ εἰδικῇ προκίνησις πρὸς πάσας τὰς πράξεις εἴτε ἀγαθὰς, εἴτε πονηράς ἀναγκαῖα ρηθείη ἀναιρεῖται τό αὐτεξούσιον τῆς θελήσεως.

Ἀντίστασις

Εἶγε ἡ φυσικῇ εἰδικῇ προκίνησις πρὸς τὰς ἀγαθὰς μόνον, καί ὑπὲρ φύσιν πράξεις ἀναγκαῖα ρηθῆ οὐδόλως παραλυμανεῖται τήν ἀνθρωπίνην αὐτεξουσιότητα.

Δεῖξις

Ἐκεῖνο τό αὐτεξούσιον τῆς θελήσεως οὐ παραβλάπτει, ὃ τῇ θελήσει δύναμιν ἀφίησι πρὸς τό ἐναντίον. ἀλλ' ἡ φυσικῇ εἰδικῇ προκίνησις εἶγε πρὸς μόναν τὰς ἀγαθὰς, καί ὑπὲρ φύσιν ἐνεργείας, οὐ μήν δέ πρὸς τὰς

πονηράς, ἀναγκαία ρηθῆ δύναμιν ἀφήσει τῇ θελήσει, πρὸς τουναντίον, τουτέστιν πρὸς τὸ κακῶς ἐνεργεῖν, ἢ πρὸς τὸ τῆς ἀγαθῆς πράξεως ἀποσχεσθαι. Ἄρ: εἶγε ἡ φυσικὴ εἰδικὴ προκίνησις πρὸς μόναν τὰς ἀγαθὰς, καὶ ὑπὲρ φύσιν πράξιν ἀναγκαία ρηθῆ, τὸ αὐτεξούσιον ἀπαράβλαπτον διαμένει. Ἐκεῖνο ἀναιρεῖ τὸ αὐτεξούσιον, ὅπερ ἀναιρεῖ τὴν δύναμιν τοῦ μὴ ἐνεργεῖν. ἀλλ' ἡ φυσικὴ εἰδικὴ προκίνησις ἀναιρεῖ τὴν δύναμιν τοῦ μὴ ἐνεργεῖν, ἀεὶ γάρ τὸ ἐαυτῆς ἀποτέλεσμα ἐκτελεῖ. ἄρ: ἡ φυσικὴ εἰδικὴ προκίνησις ἀναιρεῖ τὸ αὐτεξούσιον. Διαιρῶ τὴν ἐλάττονα ἢ φυσικὴ εἰδικὴ προκίνησις ἀναιρεῖ τὴν δύναμιν τοῦ μὴ ἐνεργεῖν ἐν νοήματι συνθέτω ζύμφ: ἐν νοήματι διηρημένω ἀπόφ: Εἶγε οὕτως εἶχε τὸ πᾶγμα, ὅτε τίς ἐν εἰρκτῇ ἐγκλείεται ἐλεύθερος δύνασθαι αὐτὸν ρηθῆναι, ὡς ἔχων τὴν δύναμιν τοῦ μὴ εἰσελθεῖν ἐν τῇ εἰρκτῇ, ἐν νοήματι διηρημένω.

Ἄποκρισις

(f. 192) Ἄπόφ: τὴν πρότασιν, καὶ τὴν ὁμοίωσιν, ὅτι ὁ μὲν ἐν τῇ εἰρκτῇ ἐγκλεισμένος ἀπὸ ἐξωτέρας τινός αἰτίας κατὰ τῆς κλίσεως τῆς θελήσεως κινεῖται, ὁ δὲ διὰ τῆς φυσικῆς εἰδικῆς προκινήσεως κινούμενος, πρὸς τὴν ἀγαθὴν καὶ ὑπὲρ φύσιν πράξιν παρὰ Θεοῦ τοῦ ἐντός ἐνεργοῦντος ἐξωθεῖται ἔκ τινος ἐγγυτάτης, καὶ ἐνδοτάτης αἰτίας κατὰ τὴν ἐαυτῆς φύσιν κινεῖται, καὶ ἐκουσίως ἐνεργεῖ. διὰ γὰρ ταύτης τῆς κινήσεως ἢ ἀνθρωπίνῃ θέλῃσις οὐκ ἀναιρεῖται, ἀλλ' ἐκ πονηράς εἰς ἀγαθὴν μεταβάλλεται, καὶ ἀγαθὴ οὐσα βοηθεῖται.

Σημειώσατε μὴ ἀρκεῖν τὴν πρὸς τουναντίον δύναμιν ἐν νοήματι διηρημένω ἢ ἐλεύθερος ρηθῆ ὁ κατὰ τῆς κλίσεως τῆς θελήσεως παρὰ τοῦ ἐκτός ἐνεργοῦντος κινούμενος, ἐξαρκεῖν δὲ ἵνα ἐλεύθερος διαμείνῃ ὁ διὰ τῆς θείας χάριτος τῆς ἐνδότατα ἐνεργοῦσης πρὸς τὸ πράττειν βεβαιωτάτως, ἀλλ' ἡδυτάτως, καὶ κατὰ τὴν ροπὴν τῆς θελήσεως διοριζόμενος.

Ἐρώτησις

Ἐκ ταύτης τῆς ἀποκρίσεως ἔπεται ἐκεῖνον ἐλεύθερον ρηθῆναι δύνασθαι ὅστις παρ' ἄλλου διορίζεται, καὶ ἐαυτὸν οὐ διορίζει.

Ἄποκρισις

Ἄπόφ: τὴν πρότασιν ὁ γὰρ πρὸς τὴν ἀγαθὴν πράξιν κινούμενος, ἦτοι ἡδυτάτως, καὶ δραστηκατάτως διοριζόμενος, ἐαυτὸν ἔτι πρὸς ταύτην διορίζει, οὐχ ὡς πᾶν ἐνεργοῦν, ἀλλ' ὡς δευτέρα αἰτία τῆς πρώτης πρὸς τὸ καλῶς πράττειν ἐξηρητημένη.

Ὅτι φυσικῶς προσδιορισμός οὐκ ἔστιν ἀδιάφορος.

Δειξίς

Διαιρῶ τὴν πρότασιν οὐκ ἔστιν ἀδιάφορος ἀδιαφορία ἀπλῶς ἀποφατικῆ, ἥτις ἐστὶ στέρησις παντός διορισμοῦ ξύμφ: οὐκ ἔστιν ἀδιάφορος ἀδιαφορία θετικῆ, ἥτις ἐστὶ δύναμις τῶν ἐναντίων ἰκανῆ ἀπόφ: (f. 193) οὐ δύναται ὁ Θεός τὴν ἀνθρωπίνην θέλησιν πρὸς τὴν ἀγαθὴν πράξιν προσδιορίσας μὴ αὐτῇ βίαν ἐπάγων.

Ἄπόφ: τὴν πρότασιν. τὸ μὴ γάρ βίαν ἐπάγειν τῇ θελήσει ἐστὶ τὸ ταύτην κινήσασθαι κατὰ τῆς ἰδίας ροπῆς. ὁ δὲ Θεός ἡνίκα ἐνδοτάτως ἐνεργῆ ἐν ἡμῖν τὸ θέλειν, καὶ ἐνεργεῖν οὐ κινεῖ τὴν ἀνθρωπίνην θέλησιν κατὰ τῆς ἰδίας ροπῆς, καὶ κλίσεως, ἀλλὰ ταύτην μεταποιεῖ, καὶ ἐκ μὴ θελούσης θέλουσαν, καὶ πονηρὰς ἀγαθὴν ἀπεργάζεται. θέλησις προκινήθεισα εἰς τὸ ἀγαθὸν οὐκ ἔστι κυρία τῆς ἰδίας πράξεως.

Ἄπόφ: τὴν πρότασιν. ὅτε γάρ προκινεῖται εἰς τὸ ἀγαθὸν διατηρεῖ αἰεὶ τὴν δύναμιν τοῦ κακῶς πράττειν, ἢ τοῦ ἀποσχέσθαι τῆς πράξεως τουλάχιστον ἐν νοήματι διηρημένῳ, ὅπερ ἐξαρκεῖ.

Οὐκ ἔστι κυρία τῆς προκινήσεως. ἄρ: οὐκ ἔστι κυρία τῆς ἰδίας πράξεως. Διαιρῶ τὸ προηγούμενον. οὐκ ἔστι κυρία τῆς προκινήσεως, δεχομένη ταύτην ἐλευθέρως, δηλ: δύναμιν πρὸς τουναντίον ξύμφ: ἄλλως ἀπόφ: ὅθεν ἀποφάσκειται ἡ συνέπεια. ἵνα γάρ ἡ κτιστὴ θέλησις κυρία ἢ τῆς ἰδίας πράξεως οὐκ ἔστιν ἀνάγκη, ἵνα κυριεῦθαι τοῦ Θεοῦ, ὡς ἀρχὴ ἐστὶ τῆς φυσικῆς προκινήσεως, ἀλλὰ μόνον ἵνα τὴν θεῖαν κίνησιν ἐλευθέρως δέχεται, καὶ τὴν δύναμιν τοῦ κακῶς πράττειν, ἢ τοῦ κακοῦ ἀποσχέσθαι διατηρεῖ. Ἴνα ἡ θέλησις κυρία ἢ τῆς ἰδίας πράξεως ἔχειν ὀφείλει ἐν τῇ αὐτῆς ἐξουσίᾳ πάντα τὰ πρὸς τὸ ἐνεργεῖν ἐπιζητούμενα. ἄρ: οὐκ ἔσται κυρία τῆς ἰδίας πράξεως. Διαιρῶ τὴν μείζονα ἔχειν ὀφείλει ἐν τῇ αὐτῆς ἐξουσίᾳ πάντα τὰ πρὸς τὸ ἐνεργεῖν ἐπιζητούμενα ὡς δευτέρα αἰτία ξύμφ: ὡς αἰτία πρώτη ἀπόφ: (f. 194). Ὅριζεται ὁ ἄγγελος πνεῦμα κτιστόν ἐν ἑαυτῷ πεπληρωμένον. πνεῦμα μὲν οὖν, ἦτοι οὐσία πνευματικῆ, καὶ διανοήσεως μεθεκτικῆ λέγεται πρὸς ἀντιδιαστολήν τοῦ σώματος, ὅπερ ἐστὶν οὐσία ἑκτασιν ἔχουσα, τῆς διανοήσεως ἀμοιροῦσα. κτιστόν δὲ πρὸς διαφορὰν τοῦ Θεοῦ, ὅς πνεῦμα ἐστὶν ἄκτιστον, τὸ αὐτοεῖναι, ἦτοι τὸ κατ' οὐσίαν εἶναι ὑπάρχων, καὶ ἐν ἑαυτῷ πεπληρωμένον, ὡς μὴ παρὰ Θεοῦ πρὸς τὸ συστήσασθαι κατὰ τοῦ σώματος ὀλόκληρον τινὰ φύσιν λογικῆς δίκην ψυχῆς διορισμένον, ἀλλὰ μόνον οὕτως ὑφιστάμενον, ὥστε εἰς ἄλλου σύνθεσιν κατὰ τινὰ διορισμὸν τῆς φύσεως ἀμέλει κατὰ θέλησιν τοῦ δημιουργοῦ συνελθεῖν μὴ ὀφείλειν.

Ζήτημα

Πότερον δύναται ἡ τῶν ἀγγέλων ὑπαρξίς φυσικῶ λόγῳ ἀποδειχθῆναι, ἢ οὐ.

Ἀπόκρισις

Οὐδόλως αὕτη ἀποδείκνυται, ἀλλὰ πιθανῶς σαφῆνειαν ὅτι πλείστην ἐκδέχεται, ὑπῆρξαν γάρ τινές, καί ὑπάρχουσιν συνεχῶς ἐνεργούμενοι, παρά τοῦ πονηροῦ δηλ. ἐρεθιζόμενοι, καί παροιστρούμενοι πνεύματος, οἵτινες ἢ ἐξωτερικαῖς κινήσεσιν αἰχονταί, ἢ τὰ πόρρω ἀναμνησκουσιν, ἢ γλώσσαις μὴ ἰδίαις λαλοῦσιν αἷς οὐκ ἔμαθον πρότερον. ταῦτα τοίνυν πάντα τὴν ἀνθρωπίνην ὑπερπαίουσιν φύσιν, τῷ Θεῷ δὲ ἀποδοθῆναι οὐ δύναται αἰσχράς τε, καί βλασφήμους φωνάς, οἷαι παρά τῶν ἐνεργουμένων ἀφίενται μὴ ὑπαγορεύοντι, ἐπόμενον παρά τῶν πονηρῶν ἀγγέλων ἀναγκαίως ἐμπνέεσθαι καί οὕτως οἱ ἄγγελοι τουλάχιστον οἱ πονηροὶ ὑπάρχουσιν.

Διττῶς τὰ πράγματα ἐν τόπῳ εἰσὶ περιγραπτῶς, καί περιοριστῶς, τὸ μὲν οὖν περιγραπτῶς ἐν τόπῳ ὃν περικυκλοῦται ὑπὸ τοῦ τόπου, ἦτοι ὑπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ σώματος ἐν ᾧ περιέχεται, καί οὐ τὸ μέρος τὸ ἐν μέρος ἐντινι ὡσαύτως τοῦ τόπου ἀνταποκρίνεσθαι μέρει, θατέρῳ δὲ θάτερον ὡσπερ τὸ ἀνθρώπινον σῶμα, οὕτως ἐστὶν ἐν τόπῳ ὥστε τὴν μὲν (f. 195) κεφαλὴν ἐν ἐνὶ μέρει τοῦ τόπου, τὸν δὲ πόδα ἐν ἄλλῳ ὑπάρχειν, τὸ δὲ περιοριστικῶς ἐν τόπῳ ὃν, ἐνὶ καὶ διωρισμένῳ πάρεστι τόπῳ οὕτω μέντοι, ὥστε ὑπ' ἐκείνου μὴ περιγράφεσθαι ἢ περικυκλοῦσθαι, καί τοῦτον τὸν τρόπον τὰ πνεύματα λέγεσθαι εἶναι ἐν τόπῳ. Ἐκαστον τῶν πραγμάτων διὰ τῶν αὐτοῦ ἰδιοτήτων, καὶ ἀποτελεσμάτων ἑαυτὸν ἐκδηλοῖ, καὶ ὁ νοῦς ἄρ: ὁ ἀνθρώπειος ἦτοι ἡ λογικὴ ψυχὴ, διὰ τοῦ ἐκλαμβάνειν, ἀμφισβητεῖν, θέλειν, καὶ τῶν τοιούτων αὐτοῦ μὲν ἀποτελεσμάτων, σώματι δὲ μὴδ' ἂν γένοιτο ἀνηκουσῶν κἂν τε διαιρεθῆ, κἂν τε κινηθῆ, ἢ σχηματισθῆ, ἢ δι' ἄλλο τί πάθη, παρίστησιν ἑαυτὸν οὕτως ὀρθῶς ὀριζόμενος ὁ νοῦς, ἦτοι ἡ λογικὴ ψυχὴ οὐσία ἐστὶ πνευματικὴ καὶ διανοητικὴ κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν τοῦ Θεοῦ κτισθεῖσα.

Θέσις

Ὁ τοῦ ἀνθρώπου νοῦς, ἦτοι ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ ἐστὶ πνευματικὴ.

Δεῖξις

Ἐκεῖνη ἡ οὐσία πνευματικὴ ἐστίν, ἥτις διανοήσεως μετέχει καὶ θελήσεως. ἀλλ' ὁ τοῦ ἀνθρώπου νοῦς ἦτοι ἡ λογικὴ ψυχὴ διανοήσεως μετέχει καὶ θελήσεως. ἄρα ὁ τοῦ ἀνθρώπου νοῦς ἐστὶ πνευματικὸς.

Τὸ σῶμα δύο ἰδιοτήτων δεκτικὸν γίνεται, καὶ ἐκτάσεως δηλ. καὶ διανοήσεως καὶ οὐδεμία ἄλλη οὐσία διακεκριμένη ἐστὶ τοῦ σώματος. Ἐκεῖνα τῷ πράγματι διακρίνονται ὧν αἱ καθαρὰί, καὶ διακεκριμέναι ἰδέαι ἑαυτὰς ἀμοιβαίως, θετικῶς, καὶ πεπληρωμένως ἀποκλείουσιν. οὐδὲν γάρ

ἀσφαλέστερον τεκμήριον πέφυκεν τῆς διακρίσεως τῶν πραγμάτων, τῆς τῶν ἰδεῶν διαφορᾶς τε, καί ἀντιθέσεως, οὐδ' ἄλλως περί τῶν πραγμάτων ἔξεστι κρίνειν εἰ μὴ διὰ τῶν καθαρῶν τε, καί διακεκριμένων αὐτῶν ἰδεῶν.

Ἄλλ', ἡ ἰδέα τοῦ σώματος, καί ἡ ἰδέα τοῦ νοός ἀμοιβαίως ἐαντάς (f. 196) θετικῶς, καί πεπληρωμένως ἀποκλείουσι. οὐδέν γάρ ἕτερον ἐκλαμβάνεται ἀντί σώματος, εἰ μὴ οὐσία ἐκτεταμένη, διαιρεῖσθαι, κινεῖσθαι, καί σχηματίζεσθαι δυναμένη. καί οὐδέν ἕτερον νοεῖται ἀντί πνεύματος, εἰ μὴ οὐσία τις διανοοῦσα, ἐκλαμβάνουσα⁶⁹, κρίνουσα, καί συλλογιζομένη. Ἄρ: τό σῶμα, καί ὁ νοός πραγματικῶς διακρίνοντες, ἦτοι ἡ οὐσία ἢ σωματική, καί ἐκτεταμένη, διαφόρου ἐστί πάντως τάξεως τῆς οὐσίας τῆς διανοούσης, καί πνευματικῆς.

Ἀντίστασις

Ἡ ἰδέα τοῦ ἱατροῦ, καί ἡ ἰδέα τοῦ μουσικοῦ εἰσὶ διάφοροι, καί ἀμοιβαίως ἐαντάς ἀποκλείουσιν. ἀλλ' ὁ αὐτός ἄνθρωπος δύναται εἶναι ἱατρός, καί μουσικός. ἄρ: ἡ αὐτή οὐσία δύναται εἶναι διανοοῦσα, καί ἐκτεταμένη.

Ἀπόκρισις

Διαιρῶ τὴν μείζονα. ἡ ἰδέα τοῦ ἱατροῦ, καί ἡ ἰδέα τοῦ μουσικοῦ εἰσὶ διάφοροι, καί ἐαντάς ἀμοιβαίως ἀποκλείουσιν ἀποκλείσει ἀποφατικῆ, καί ἀπληρώτῳ ξύμφ.: ἀποκλείσει θετικῆ, καί πεπληρωμένη ἀπόφ. Ὁ ἀνθρώπιος νοός ἐπεὶ πνευματικός ὢν καί ἀσώματος τῷ ὀργανικῷ συνέζευκται σώματι, νόμῳ τοῦ δημιουργήσαντος πρὸς τό συστήσαι τό ὄλον (ὄθεν καί εἶδος αὐτοῦ λέγεται) δέχεται καί τουτονί τόν ὀρισμόν. οὐσία λόγου μετέχουσα, καί πρὸς τό διευθύνειν τό σῶμα διορισθεῖσα. καί παρά τοῖς νεωτέροις φιλοσόφοις οὐσία διανοοῦσα, ἦτις τῷ ἀνθρωπίνῳ σώματι συνημμένη, ὄλον τι τουτέστι τόν ἄνθρωπον συνίστησι.

Θέσις

Οὐσία διανοοῦσα ὑπάρχων ὁ νοός ἐαυτῷ τὴν ἰδίαν ξύνοιδε διανόησιν, φυσικῶς ἐαυτόν γινώσκων, αὐθότου ἔστω...

Ἀντίστασις

Ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ ἐαυτὴν φυσικῶς γινώσκει διὰ τῆς συνειδήσεως ἦτοι διὰ τῆς ἐνδοτάτης αἰσθήσεως, δι' ἧς ἐαυτῇ σύνοιδεν ὅτι ὑπάρχει (f. 197) καί διανοεῖται.

69. Ἐκλαμβάνουσα = ἀντιλαμβανομένη, ἐπιλαμβάνουσα.

Δειξίς

Ἐκείνη ἡ οὐσία ἑαυτὴν δι' ἐνδοτάτης φυσικῶς γινώσκει αἰσθήσεως, ἥτις καὶ φυσικῶς νοεῖ, καὶ τὴν ἰδίαν διανοήσιν ἑαυτῇ ξύνοιδεν. ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ φυσικῶς διανοεῖ, καὶ τὴν ἰδίαν ἑαυτῇ ξύνοιδε διανοήσιν ἐν τῇ διανοήσει, τῆς ἑαυτῆς φύσεως ὑφισταμένης, καὶ μηδεμιᾶς οὐσίας διανοεῖσθαι δυναμένης, μὴ ἑαυτὴν διανοεῖσθαι αἰσθανομένης, καὶ συνοιδείας, ἅρ' ἀνθρωπίνη ψυχὴ ἐνδοτάτη αἰσθήσει φυσικῶς ἑαυτὴν γινώσκει, ἥτοι ἑαυτὴν ὑπάρχειν, καὶ διανοεῖσθαι φυσικῶς ἑαυτῇ ξύνοιδεν.

Ἔνστασις πρώτη

Εἶγε ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ ἑαυτὴν, καὶ τὰς ἑαυτῆς διανοήσεις φυσικῶς ἐγίνωσκε, πάντως καὶ ἑαυτὴν, καὶ ταύτας ἀπὸ τοῦ πρώτου σημείου τῆς ἑαυτῆς δημιουργίας ἐπιλαμβάνειν ἐχρῆν. ἀλλ': ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ οὐθ' ἑαυτὴν, οὔτε τὰς ἑαυτῆς διανοήσεις ἀπὸ τοῦ πρώτου σημείου τῆς ἑαυτῆς δημιουργίας γινώσκει. ἅρ: ἡ ψυχὴ ἑαυτὴν ἐμφύτῳ ἐννοίᾳ οὐκ ἐπιλαμβάνει.

Ἀπόκρισις

Διαιρῶ τὴν ἐλάττονα, ἑαυτὴν ἀπὸ τοῦ πρώτου σημείου τῆς ἑαυτῆς δημιουργίας οὐ γινώσκει, τουτέστιν πρὸς ἑαυτὴν ἀντανακλώσα διὰ τινος γνώσεως οὐ προσέχει ξύμφ: οὐδενὶ τρόπῳ ἑαυτῆς αἰσθάνεται ἀπόφ:

Ἔνστασις δευτέρα

Εἶγε ἡ ψυχὴ ἑαυτὴν ἀπὸ τῆς πρώτης στιγμῆς τῆς δημιουργίας ἐπιλάμβανε, πάντως τῶν ἡμετέρων διανοήσεων ἂν μνημονεύοιμεν, καὶ οὐ μόνον τῶν ἡμῶν ζυμβεβηκειῶν μετὰ τὴν γέννησιν ἀλλά, καὶ τῶν πρὸ γεννήσεως, ἥνικα δηλονότι ἐν τῇ μήτρᾳ τῆς γεννησάσης ἐκείμεθα. ἀλλ: τῶν τοιούτων διανοήσεων οὐδόλως μνημονεύοιμεν. ἅρ: ἡ ψυχὴ ἑαυτὴν οὐδόλως ἀπὸ τῆς πρώτης στιγμῆς τῆς δημιουργίας αὐτῆς γινώσκει.

Ἀπόκρισις

(Ε. 198) Ἐπόφ. τὴν μείζονα. πρὸς δὲ τὴν τῶν διανοήσεων μνήμην ἥνικα ἡ ψυχὴ τῷ σώματι συνέζευκται ἀνάγκη τῷ ἐγκεφάλῳ ἔχνη τινὰ ἐγχαραθῆναι, δι' ὧν ὁ νοῦς πρὸς τὰ πράγματα ἀναπολήσῃ διορίζοιτο. ἡ γὰρ μνήμη οὐ μόνον ἐν τῇ διανοίᾳ, ἀλλὰ καὶ ἐν τοῖς ἐγκεχαραγμένοις εἰς τὸν ἐγκέφαλον ἔχνεσιν ὑφίσταται. ἀλλ' ἐν τῷ τῶν βρεφῶν ἐγκεφάλῳ τὰ τοιαῦτα ἔχνη ἐγχαραθῆναι οὐκ ἔχει, ὅτι λίαν ἀπαλὸς ἐν τούτοις ἐστὶν ὁ ἐγκέφαλος, καὶ ἐκ πάντων ἅμα, καὶ τῶν πανταχόθεν περιεστώτων σωμάτων, διὰ τὰ ἀσθενέστερον τοῦ ἀπαλωτέρου σώματος διασειεῖται. ἐξ οὗ ἐπεταί τὰς τοσαύτας διαφόρους ἐντυπώσεις συγγέεσθαι, καὶ ἀλλήλας ἐξαλείφειν.

Ἄρ: εἰ καὶ ἡ ἡμετέρα ψυχὴ ἀπ' ἀρχῆς τῆς ἑαυτῆς δημιουργίας διανοεῖ, οὐδόλως μέντοι τῶν ἑαυτοῖς διανοήσεων δύναται ἀναμνησθεσθαι, προτοῦ στερεωτέραν καταστῆναι τὴν τοῦ ἐγκεφάλου οὐσίαν, καὶ παγιωτέραν πρὸς τὸ διατηρεῖν τὰ ἐντυπωθέντα αὐτῷ ἴχνη, ὃ περίπου τὸ τρίτον ἔτος τῆς ἡλικίας ζυμβῆναι φιλεῖ.

Ἐνστασις δευτέρα

Ἡ ἡμετέρα ψυχὴ διὰ τινος μόνον ἀνακεκλασμένης διανοήσεως ἑαυτὴν γινώσκει. ἄρ: ἑαυτὴν φυσικῶς οὐ γινώσκει, ἀλλὰ μόνον μετὰ τὸ εἰδοποιηθῆναι ὑπὸ τινος τῶν ἄλλων ἐκτός πραγμάτων γνώσεως.

Ἀπόκρισις

Ἄποφ. τὸ προηγούμενον. οὐ γάρ δι' ἀνακεκλασμένης μόνον διανοήσεως ἐκ προηγούμενης τινῶν ἐξωτερικῶν πραγμάτων γνώσεως ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ ἑαυτὴν νοεῖ, ἀλλ' ἔτι καὶ ἐνδοτάτη αἰσθήσει, καὶ συνειδήσει, δι' ἧς ἑαυτῆς αἰσθάνεται, καὶ τὴν οἰκείαν ὑπαρξιν, καὶ διανόησιν κατανοεῖ.

Θέσις

Ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ τοῦ σώματος πράγματι ἐστὶ διακεκριμένη.

Δειξίς

Ἐκείνη ἡ οὐσία πράγματι διακεκριμένη ἐστὶ τοῦ σώματος, ἥτις τουλάχιστον θεόθεν ὑπάρχειν δύναται ἄνευ τοῦ σώματος, ἐν γάρ καὶ τὰ τὸν ἑαυτοῦ ἄνευ (f. 199) ὑπάρχειν οὐ δύναται ἀλλ: ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ θεόθεν ὑπάρχειν δύναται ἄνευ τοῦ σώματος. οὐσα γάρ αὕτη οὐσία διανοήσεως μέτοχος ὀρθῶς παρ' ἡμῶν ἐκλαμβάνεται ἄνευ σώματος, τουτέστιν ἄνευ οὐσίας φύσει ἐκτεταμένης, καὶ διὰ τοῦτο παρά Θεοῦ χωρισθῆναι δύναται καὶ ἐκτός τοῦ σώματος διατηρηθῆναι, τοῦ Θεοῦ οὐκ ἀδυνατοῦντος ἐργασασθαι τὸ καθαρῶς τε, καὶ διακεκριμένως παρ' ἡμῶν ἐκλαμβανόμενον. ἄρ: ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ τοῦ σώματος πράγματι διακέκριται.

Θέσις

Ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ ἐστὶν ἀθάνατος.

Δειξίς

Οὐσία ἀθάνατος ἐστὶν ἡ καὶ τοῦ σώματος χωρὶς ὑφισταμένη, καὶ ζῶσα. ἀλλ: ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ καὶ τοῦ σώματος χωρὶς ὑφέστηκε, καὶ ζῆ. ὑφέστηκε μὲν οὖν, οὐσία οὐσα πάντη τοῦ σώματος διακεκριμένη, μήτε

πρός υπόστασιν ὅλως αὐτοῦ χρήζουσα, μήτε καθ' αὐτήν εἰς ἐξώλειαν⁷⁰ σπεύδουσα, ζῆ δέ, αἰεὶ διανοοῦσα, καὶ τό ζῆν ἐν τῇ νοήσει ὑφίστάμενον ἔχουσα.

Ἄρ: ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ ἐστὶν ἀθάνατος. Ἄλλως...

Οὐχ ἦττων ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ τῶν ἡττόνων οὐσιῶν, οἷον τῶν σωματικῶν ἢ τῶν μερῶν αὐτῶν. ἀλλ: τό σῶμα τῆς ψυχῆς ἀπολυθέν, ἢ μέρος σώματος ἀπ' ἄλλου μέρους διαχωρισθέν, διαρκεῖ, καὶ ὑφίσταται. ἄρ: μετὰ τὴν ἀνάλωσιν τό θεῖον οὐκ ἀποβλήσεται τὴν αὐτοῦ συνδρομήν πρὸς τὴν τῆς ψυχῆς υπόστασιν. ἄρ: ἡ ψυχὴ ὑφίσταται, καὶ ἀπλουστάτη οὖσα, ὀλοσχερῆς αἰεὶ τῆς φθορᾶς κρείττων περίεσι, καὶ διὰ τό μὴ σύνθετον εἶναι, καὶ ἀλλοιώσει ποικίλαις, μορφαῖς τε, καὶ εἶδεσι μὴ ὑπανταί⁷¹ κατὰ τό συνεστηκός ἐκ μορίων ὑπάρχει ἀθάνατος... ἄλλως. αἰεὶ φύσει μέλλει τοῖς ἀνθρώποις τοῦ μετὰ τοῦτον βίον ὡς ἐξ ὧν ποιοῦντας ἔνεστιν εἶδεῖν. υἰοθετοῦσι γάρ, φυτεύουσι, μνημεῖα οἰκοδομοῦσι, ναοὺς ἐγείρουσι, ὑπὲρ πατρίδος κινδυνεύουσι. εἰ οὖν ἡ τῶν ἀπάντων ξυμφωνία φύσεως ἐστὶ φωνή, καὶ πάντες ἀπανταχοῦ ξυνάδουσιν εἶναι τί τό τοῖς ἐξεληθοῦσι (f. 200) τοῦ βίου [;], καὶ ἡμῖν τοῦτο παραδεκτέον ἐστίν.

Οὐδεὶς ἂν ἔξαρνος⁷² γένοιτο, ἵνα κατὰ Πλάτωνα, καὶ Ἀριστοτέλη, καὶ ἄλλους φῶ[στίηρας;], τοῦ παντός, οἷονεὶ τινός πολιτείας καλῶς διοικουμένης προϊστασθαι τινὰ κυβερνήτην διευθύνοντα ἕκαστα, ποιναιῖς μὲν δικαίαις καθυποβάλλοντα τοὺς ἀμαρτάνοντας, προσηκούση δέ ἀντιμισθία, τιμῶντα τοὺς ἀρετῇ διαπρέποντας. τουτί δέ οὐκ ἂν γένοιτο μὴ τῆς ψυχῆς μετὰ θάνατον περιούσης, ἐνταῦθα γάρ πρόκειται τὰ πολλά, καὶ ἀγαθῶν μοῖρα τραχυνομένη, καὶ θλιβομένη, καὶ φαύλων εὐδαιμονοῦσα, καὶ δεσπόζουσα, καὶ γλιδῶσα ἄρ: ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ ἐστὶν ἀθάνατος.

Ἀντίστασις

Ἡ ψυχὴ συναποτίκεται τῷ σώματι, εἴτ' οὖν ἐν τῷ σώματι, ἄρ: καὶ συνοίχεται.

70. Ἐξώλεια = πανωλεθρία.

71. Ὑπαντῶ = συναντῶ, προὑπαντῶ.

72. Ἐξαρνος = ὁ ἀπολύτως ἀρνούμενος.

Ἀπόκρισις

Ἀπόφ: τὴν συνέπειαν. καὶ γὰρ καὶ τῷ σώματι συναποτικτομένης⁷³ τῆς ψυχῆς, εἴτ' οὖν ἐν τῷ σώματι ἢ οὐσία, καὶ ἡ φύσις διήρηται, καὶ ἑτέρα ἐστὶ τῷ λόγῳ, ταῦτα τε ἀπὸ τοῦ σώματος ἀπολυθεῖσα, περαιτέρω περίησιν ὑφισταμένη.

Δεῖξις τῆς συνεπειᾶς

Ἡ τῶν κτηνῶν ψυχὴ συνοίχεται τῷ σώματι, ὅτι συγγενᾶται τῷ σώματι. ἄρ: καὶ ἡ τῶν ἀνθρώπων συνοίχεται τῷ σώματι ἐν αὐτῷ τικτομένη.

Ἀπόκρισις

Ἀπόφ: τὴν συνέπειαν, καὶ τὴν ὁμοίωσιν. διαφορὰ γὰρ τούτοις ὅτι πλείστη ἐγγωρεῖ. ἡ μὲν γὰρ ψυχὴ τῶν κτηνῶν σωματικὴ ἐστὶ, καὶ ἐκ μερῶν σύγκειται, ἐν τοῖς ζωτικοῖς κειμένη πνεύμασιν. ἡ δὲ τῶν ἀνθρώπων ψυχὴ πνευματικὴ τε, καὶ νοερά πέφυκεν.

Ἀντίστασις

Μεγάλῃ τις ὁμοιότης ἐστὶν ἀνθρώπων, καὶ κτηνῶν.

Ἀπόκρισις

Διαιρῶ τὴν πρότασιν κατὰ μὲν τὰς σωματικὰς, καὶ ζωτικὰς ἐνεργείας ξύμφ: κατὰ δὲ τὰς πνευματικὰς ἀπόφ:

Ἀντίστασις

(f. 201) Εἰσὶ τινὰ τῶν ζῴων ἀκριβεστάτης περινοίας μέτοχα καθορώμενα.

Ἀπόκρισις

Ἀπόφ: τὴν πρότασιν: εἰ γε τοῖς ζῴοις ἐνήν νοήσεως δύναμις ἐπενοήθησαν ἂν αὐτοῖς καὶ σημεῖα δι' ὧν οὐχ ὄπως πρὸς ἄλληλα, ἀλλὰ γε καὶ πρὸς ἡμᾶς ὁμιλεῖν ἔχοιεν.

Ἀντίστασις

Ἡ ἀνθρωπίνῃ ψυχῇ, καίτοι διανοήσεως μέτοχος, κατὰ γοῦν τὴν ἀπὸ τοῦ σώματος λύσιν ὄλλυται παντελῶς.

73. συναποτίκτω = γεννῶ μαζί.

Ἀπόκρισις

Ἄπόφ: τὴν πρότασιν. οὐσία γάρ οὐσα τυγχάνει τοῦ σώματος διακεκριμένη, οὐδ' αὐτοῦ ἐξαρτᾶται κατὰ τὴν ὑπόστασιν.

Ἀντίστασις

Διὰ μόνον τὸ σῶμα ὑπὸ Θεοῦ ἢ τοῦ ἀνθρώπου ψυχὴ δεδημιούργηται. Ἄρ: μετὰ τὴν ἀπό τοῦ σώματος λύσιν δι' οὐπερ τὴν ἐμψύχωσιν, καὶ εἰδοποίησιν παρήχθη φθορᾷ ὑπόκειται.

Ἀπόκρισις

Ἄπόφ: τὸ προηγούμενον. οὐ γάρ τὸ πνεῦμα διὰ μόνον τὸ σῶμα τὸ θεῖον ἐδημιούργησε. πῶς γάρ τὸ τιμιώτερον διὰ τὸ ἀτιμιώτερον, ἀλλ' ἐαυτῷ, καθ' ὁμοίωσιν οὖν ἢ ψυχὴ τοῦ Θεοῦ μορφωθείσα, καὶ δι' αὐτὸν ὑποστᾶσα, οὐκ ἄργεῖ τοῦ σώματος ἀπολελυμένη, ἀλλ': ὑπουργεῖ, καὶ αἰδίως ὑπουργήσει τῇ τοῦ Θεοῦ δόξῃ.

Ἀντίστασις

Τὸ ἔχον ἀρχὴν, ἔχει καὶ τέλος. ἀλλ' ἢ τοῦ ἀνθρώπου ψυχὴ ἔχει ἀρχὴν ἄρ: καὶ τέλος.

Ἀπόκρισις

Διαιρῶ τὴν μείζονα, τὸ ἔχον ἀρχὴν κατὰ γέννησιν ἔχει καὶ τέλος ξύμφ: τὸ ἔχον ἀρχὴν κατὰ δημιουργίαν, ἔχει καὶ τέλος ἀπόφ:

Ἀντίστασις

Ἡ ψυχὴ συναύξει μετὰ τοῖς παισὶ, θάλλει δὲ ἐν τοῖς νεωτέροις, καὶ ἐπὶ τοῖς γεγηρακόσιν ἐκλείπει, καὶ παλαιοῦται, καὶ δὴ καὶ ἐν ὑγιεί, καὶ εὐρώστῳ σώματι, ὑγιῆς καθέστηκεν, ἐπὶ τε τῶν νενοσηλευμένων, καὶ αὐτὴ νοσηλεύεται, καὶ τῷ καταπίπτοντι συνταράσσεται, καὶ πάσαις δὴ ταῖς κατὰ τὸ σῶμα μεταβολαῖς τε καὶ ἀλλοιώσεσιν ἐστὶν ὑπήκουσα, οὐκοῦν ἢ σωματικὴ ἐστίν, ἢ τοῦ σώματος οὕτως ἐξήρηται ὡς τουτουῖ ἀπολυθεῖσαν περαιτέρω μὴ ἔχειν ὑπόστασιν.

Ἀπόκρισις

(f. 202) Διαιρῶ τὸ προηγ: συνάθλει τοῖς παισὶ. καὶ τὰ ἄλλα πάσχει. διὰ τὴν στενήν ἣν ἔχει τῷ σώματι συνουσίαν τε, καὶ συνάφειαν ξύμφ: καθ' αὐτήν, καὶ δι' ἣν ἔλαχε φύσιν ἀπόφ: τούτου γάρ ἔνεκεν ἡ ψυχὴ συναύξει, συνακμάζει, καὶ συγγηράσκει, καὶ τὰ λοιπὰ συμπάσχει τῷ σώματι, ὅτι τοιόνδε τινὰ θεσμόν τὸ θεῖον μεταξὺ τούτων διωρίσατο, ὥστε

μηδεμίαν ζυμβαίνειν ἔννοιάν τε καί ἐνθύμησιν, εἰμὴ παρακολουθεῖη ἐν τοῖς ὀργάνοις τοῦ σώματος, καί τις τῶν πνευμάτων κίνησις, καί ἐναλλάξ, ὅποσον ἄρα μᾶλλον εὖ διακείμεθα τὰ ὄργανα, τοσοῦτον ἀνετωτέρα, καί ἐτοιμωτέρα ἢ τῶν πνευμάτων ἐν αὐτοῖς κίνησις, καί δραστικώτερον ἢ ψυχὴ εἰς ἔννοιαν διορίζεται, ταρασσομένων δὲ καί ἐκλειπόντων τῶν πνευμάτων συνταράσσεσθαι διὰ τὸν αὐτὸν λόγον δοκεῖ, καί συνεκλείπειν καί ὁ κατὰ νοῦν λόγος.

Ἐρεῖς

Ἄριστοτέλης ἡμφιγνῶει περὶ τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς. ἄρ: οὐκ ἀθάνατος.

Ἀποκρίσις

Ἄριστοτέλης⁷⁴, εἰ καὶ πολλοῖς ἀμφιγνῶν ὥφθη, ἀλλ' ἐν οἷς φησὶν τοὺς τεθνηκότας ταῖς τύχαις πῶς τῶν φίλων συνδιατίθεσθαι, τὴν ἀνθρωπίνην ψυχὴν μηδαμῶς ὑποκεῖσθαι φθορᾷ πάντως ἐφρόνει.

Ἐρεῖς

Ἡ λογικὴ ψυχὴ τοῦ σώματος χωριζομένη, καί περιοδῶσα ἐτύγγανεν ἂν ἐν καταστάσει βιαίᾳ, οὐδ' ἂν εἶχεν ὑφίστασθαι.

Ἀποκρίσις

Ἀπόφ: τὴν πρότασιν. πρῶτον μὲν γὰρ ἡ οὐσία ἢ ἐν καταστάσει βιαίᾳ οὐσα, οὐ παρά τοῦτο εἰς τό μὴ ὄν τρέπεται. μόνον δὲ εἶγε σωματικὴ τύχη οὐσα, καί ἐκ μερῶν σύνθετος διασκεδάννυται, καί ἀναλύεται, ἐνθενδι⁷⁵ αἱ τῶν κολαζομένων ψυχαὶ ἀπλούσταται οὐσαι, καί νοεραί, καίτοι ἐν καταστάσει βιαίᾳ καθεστηκεῖται, οὐ μὴν διὰ τοῦτ' ἀπόλλυνται, ἐπιζῶσι δὲ τῷ οἰκείῳ ἄλγει ἀτελευτήτως. δεύτερον δὲ τοῖς ἀντιδοξοῦσιν οὐκ ἀποδείκνυται τὴν ἀνθρωπίνην ψυχὴν ἐν καταστάσει βιαίᾳ εἶναι μετὰ τὴν ἀπὸ τοῦ σώματος λύσιν. εἴη γὰρ ἂν ἐξ αὐτῶν φρονούντων βιαίως καθισταμένη ἄτε δὴ τινὰ ροπὴν ἐπὶ τό σῶμα διασώζουσα, ἀλλ' ἐκ τῆς τοιαύτης ἐπιρροπῆς, καί κλίσεως οὐκ ἂν ἀδιαλείπτως βίᾳ καθίστατο οὐ γὰρ οὕτως ἡ ροπὴ αὐτὴ καὶ κλίσις ἐξερεθίζει τε, καὶ ἀποκναίει⁷⁶ τὴν ψυχὴν, καὶ τρύχει ὡς μὴ ραδίως (f. 203) τῆς ἀπὸ τοῦ σώματος λυτρώσεως ταύτην οἶαν τε εἶναι ἀνέχεσθαι. καὶ τρίτον ψυχὴ μακαρία οὐσα, καὶ Θεῷ

74. Ἠθικά Νικομάχεια, βιβλ. α', κεφ. ια.

75. Ἐνθενδι = ἀπ' ὄπου.

76. Ἀποκναίω = ἀποξέω.

φίλη οὐδέν πάσχει βίαιον τοῦ ἀπό τῆς ὕλης διαχωρισμοῦ. ἐπιθυμεῖ γάρ ἀναλῦσαι, καί σὺν Χριστῷ εἶναι, ἀφράστου ἀγαλλιάσεως ροαῖς περικλυζομένη.

Ἀντίστασις

Εἰ μηδέν ἄλλο διαζευχθεῖσα τοῦ σώματος ἢ ψυχῆ, ἀργή δῆπουθεν⁷⁷ περιῆν, καί οὐδ' αἰσθάνεται εἶχεν ἂν οὐ νοεῖν, οὐ κινεῖσθαι, οὐδέ τὰ νοούμενα ἄλλοις τισὶν πνεύμασιν ἐξαγγέλλειν.

Ἀπόκρισις

Ἀπόφ: τὴν πρότασιν. οὐ γάρ ἀργή πάντῃ ἢ διανοοῦσα οὐσία. ἀποστᾶσα γοῦν ἢ ψυχῆ τοῦ σώματος διανοεῖ τὴν ἐπὶ τό νοεῖν δύναμιν μὴ τοῦ σώματος ἀπαντήσασα, μηδέ γε ἰνδαλμάτων φαντασίας, καί σωματικῶν εἰδῶν τε, καί αἰσθημάτων πρὸς τό νοεῖν ἐπιδεῖς⁷⁸ οὐσα. πολλὰ γάρ εἰσὶν ἐν τῷ νῷ, ἃ μὴ πρότερον ἐν αἰσθήσει⁷⁹, οὐδ' αἰσθάνεσθαι ἀδύνατος, οὐ τὴν τῆς συναφείας, ἀλλὰ τὴν τῆς ἐλευθερίας, τουτέστιν τὴν ἐνδοτάτην διάθεσιν, οὔτε νοεῖν ἑαυτήν, καί τόν Θεόν, οὔτε κινεῖσθαι κινήσει οὐσίαις ἀμιγέσιν ὕλης ἰδιαζούσης, οὔτε κοινωνεῖν ἄλλαις αὐλοῖς οὐσίαις τὰ νοούμενα τῇ ἀφορμῇ τῆς ἑαυτῆς βουλήσεως διδοῦσα τὴν ἰδίαν αὐτῆς ἔννοιαν.

Κεφάλαιον δέκατον πέμπτον⁸⁰

Περὶ διανοίας, καὶ ἰδεῶν.

Διάνοια ἐστὶ δύναμις ψυχῆς ἀνθρωπίνης, τό τε ὄν, καί τούς περὶ τό ὄν τρόπους γνῶσει ἀποματτομένη. ἐστὶ δέ αὕτη ἢ ψυχῆ καθ' ὃ διανοεῖ, ὡσπερ δὴ καὶ ἡ θέλησις, ἢ αὕτη δέ τυγχάνει ψυχῆ καθ' ὃ θέλει. οὐ γάρ δὴ μεταξύ τούτων, καί τῆς ψυχῆς διάκρισις τις ἐγχωρεῖ πραγματικῇ.

Θέσις

Οὐδεὶς ἡμῖν δοκεῖ ἐνυπάρχειν νοῦς ἐνεργείᾳ.

77. Δῆπουθεν = ἀπ' ὁποιοδήποτε μέρος.

78. Ἐπιδεῖς = ἔλλιπής.

79. Κι ἐδῶ ὁ Καβαλλιότης διατυπώνει τὴν ἀντίθεσίν του μέ τις ἐμπειριοκρατικῆς ἀπόψεως τοῦ Τζῶν Λόκ.

80. Ἀπὸ τὰ ΧΡΑ παραλείπονται τὰ κεφάλαια δωδέκατο, δέκατο τρίτο καὶ δέκατο τέταρτο. Δέν γνωρίζουμε τὸν λόγο τῆς παραλείψεως.

Δειξίς

Ἐνεργεία νοῦς κοινῆ λέγεται ὁ τὰ νοερά εἶδη τῶν ἐκτός αὐτοῦ κειμένων ἐκτυπῶν τε, καί τεκταινόμενος. οὐ γάρ ἑαυτοῦ ἔχειν ἰδέαν ὁ νοῦς, ὡς οἱ ἐκ τοῦ περιπάτου λέγουσιν. Ἄλλ: οὐδεὶς ἡμῖν ἐνεῖναι δοκεῖ νοῦς τοιοῦτου. πρὶν ἢ γάρ ταῦτα τὰ εἶδη ἐξεργάσασθαι ἢ τῶν πραγμάτων κρίνεται ἀντιληπτικός, ἢ οὐ. εἰ μὲν τὸ πρῶτον, ἦν ἂν (f. 204) ἤδη μεμορφωμένοι τοῖς νοεροῖς κατὰ ταῦτα εἶδεσιν, εἰ τοὺν ταῖς ἰδέαις οὐδέ γε ἔχρηζε περαιτέρω καινοῦ εἶδους πρὸς τὴν τούτων κατάληψιν, εἰ δέ τὸ δεύτερον οὐδέποτε ἔν εἶχε τὸ παραστατικόν τῶν πραγμάτων, ἢ φασίν, εἶδος τεκτῆνασθαι, ὅτι τοῦ ἀγνοουμένου οὐδεμία ἔχει εἰκῶν διαμορφωθῆναι, οὐδ' ἰδέα, οὐδ' εἶδος...

Ἄρ: οὐδεὶς ἡμῖν ἐνυπάρχειν δοκεῖ νοῦς ἐνεργεία.

Ἐρεῖς

Ἄκρως ὁ νοῦς οὐ νοεῖ, εἰ μὴ διὰ τῆς ἐπιστροφῆς πρὸς τὰ φαντάσματα, ἦτοι πρὸς τὰ εἶδη τὰ ἐν τῇ δυνάμει τῆς φαντασίας γεγραμμένα. ἐξ ὧν ἐξαντλεῖ τὰ νοερά εἶδη εἰτοῦν τὰς ἰδέας. ἄρ: ὁ νοῦς οὐ [...] παθητικῶς, ἀλλὰ δὴ καὶ ἐνεργητικῶς.

Ἀπόκρισις

Ἄπόφ: τὸ προηγουμένον, ὅτι δύο εἰσὶ γένη πραγμάτων, τῶν μὲν διὰ τῶν σωματικῶν αἰσθήσεων, τῶν δέ καθ' αὐτὰ τῇ ψυχῇ γινωσκόμενα ἄνευ τῆς τοιαύτης ἐπιστροφῆς, καὶ ἀφοράσεως πρὸς τὰ κατὰ τὸν ἐγκέφαλον χαραττόμενα, καὶ ὅτι ὁ ἄνευ τῆς πρὸς τὰ φαντάσματα ἐπιστροφῆς ἥκιστα νοῶν νοῦς, ἢ ταῦτα διαγινώσκει, ἢ οὐ, εἰ μὴν τὸ πρῶτον οὐ δεῖται νοερῶν εἰδῶν πρὸς νόησιν, καὶ τούτων ἄρα ἡ κατασκευὴ ματαία εἰσάγεται, εἰ δέ τὸ θάτερον, πῶς αὐτῆς παραπλήσια νοερά εἶδη, εἰτοῦν ἰδέας, οἷος ἢ ἐξενεγκάσθη, τοῦ ἀγνοουμένου, οὐδεμιᾶς εἰκόνοσ οὐδ' εἶδουσ ἐχούσης πλασθῆναι, καὶ δῆτα καθομολογῶμεν τὰ σωματικά τῶν πραγμάτων ἀφορμῇ τῶν κατὰ τὸν ἐγκέφαλον ἐξεγειρομένων κινήσεων, ἢ ἐγκολλαπτομένων ἰχνῶν νῶ καταλαμβάνεσθαι, τοῦτο δέ οὐχ οὕτως ἐκτελεῖσθαι δοκεῖ, ὅτι τὰ εἶδη, εἰτοῦν τὰ ἴχνη πρὸς τὰ ἐπιλαμβανόμενα φέρει τινὰ παρεμφέριαν, τὴν τὸν νοῦν οἰονεῖ τινὰ δύναμιν ἢ φασίν, ἀφομοιωματικὴν κινουσαν, ἐπὶ παραγωγῇ παραπλησίου νοερᾶς ἰδέας, ἀλλ' ὅτι τοιοῦτος τίς ἀπὸ τοῦ δημιουργοῦ μεταξύ σώματος, καὶ ψυχῆς νόμος τεθέσπισται, δι' ὃν ἐξ ἀφορμῆς τινῶν κατὰ τὸ σῶμα γινομένων κινήσεων ἐγείρονται τινές νοήσεις κατὰ τὴν ψυχὴν, καὶ ἐναλλάξ, ὡς εἰπόντες ἐφθῆμεν.

Ἐρεῖς

Εἰ μηδεμίαν ἔχουσιν αἱ τοιαῦται κινήσεις κατὰ τῶν νοουμένων τῆν καθομοίωσιν, πῶς ἐκείνων ἔχουσιν ἐξεγείρειν τὴν νόησιν.

Ἀπόκρισις

(f. 205) Λόγος ἐστὶν ὁ ἐπαχθεὶς νόμος, οὐδὲν γὰρ ἄτοπον τὸν παντοδύναμον ἐννοίας τινὰς τῆς ψυχῆς συνδέσαι τισὶ κινήσεσι τοῦ σώματος, οἷα δὲ καὶ ἡμεῖς αὐτοὶ ἐννοίας τινὰς, φωναῖς τισὶν, πρὸς ἃς οὐδεμίαν ἔχουσιν ὁμοιότητα τὰ πράγματα, παραπηγνύντες, κατὰ νοὺν ἀνεγείρομεν.

Ὁ ἀνθρώπιος νοῦς ἀντιλαμβανόμενος τῶν νοητῶν πάσχει, ἢ όταν ταυτὸν ἐστί, δύναμις ἐστὶ ψυχῆς παθητικῆ, οὐκ ἐνεργητικῆ. τὸ γὰρ τὰς ιδέας ἀποδέχεσθαι οὐκ ἐνεργεῖν ἐστίν, ἀλλὰ πάσχειν.

Ὅσακις ἐκουσία ἐστὶν ἡ νόησις, τοσάκις αὐτῆς προηγείται διορισμὸς τῆς θελήσεως, τὸν νοὺν εἰς νόησιν διορίζων, ὁ δὲ διορισμὸς οὗτος, ὅς καὶ προσοχὴ λέγεται, ἀληθῆς τυγχάνει ἐνέργεια κατὰ τὸ δοκοῦν τιθεμένη, ἢ μὴ, ἀπὸ τῆς βουλήσεως. ἥνικα μὲν οὖν ἡ ψυχὴ ἑαυτῆ προσέχη, ὅπως ἑαυτὴν γνοίη ἀληθῶς ἐνεργεῖ, κἂν τούτῳ μάλιστα καθ' ὁμοίωσιν Θεοῦ λέγεται δεδημιουργεῖσθαι, ὅτε δὲ ἑαυτὴν γινώσκουσα, καὶ ἀγαπῶσα, ἥνικα δὲ λέγεται διανοοῦσα παριστᾶν τι ἑαυτῆ, ἢ παράστασις ὡς ἐνέργεια θεωρουμένη οὐδὲν ἐστὶν ἕτερον, εἰ μὴ διορισμὸς τῆς βουλήσεως, δι' οὗ ἡ τοῦ νοεῖν δύναμις παθητικῆ οὖσα πρὸς ἀντίληψιν τῶ νοητῶ ἐφαρμόζεται, εἰτοῦν προσοχὴ ἐστὶ ψυχῆς τῆς ὡς διὰ φυσικῆς τινὸς εὐχῆς δυσωπούσης, παρά Θεοῦ κατὰ τὸν παρ' αὐτοῦ τεθέντα νόμον τῆ ιδέα τινος ὄντος διαμορφωθῆναι, οὐκ ἔστι δὲ διανοίας ἐνέργεια, λόγον, ἦτοι εἶδος ἔκτυπον ἐπιτηδευομένης, καὶ τεκταινομένης.

Ἐκ συνειδήσεως ἑαυτὴν ἡ ψυχὴ γινώσκουσα, οὐδεμίαν παράγει ἰδέαν διακεκριμένην ἑαυτῆς, καὶ παραστατικὴν, ἀλλὰ μόνον ἐνδοτάτη αἰσθήσει ἑαυτῆ συνοῖδεν ὑπαρχούση τε καὶ διανοούση.

Θέσις

Ὁ ἀνθρώπιος νοῦς τὰς τῶν πραγμάτων ἔξωθεν διαμορφοῦται ιδέας.

Δείξις

Ἡ ταῦτα διαπλάττει, ἢ ἔξωθεν ὑποδέχεται. ἀλλ: τὸ πρῶτον οὐκ ἔστιν ἄρ: τὸ δεύτερον.

Ἔνστασις

Πολλοῦ τοῦ καμάτου αἰσθανόμεθα τὸν νοὺν πρὸς κατανόησιν τινα (f. 206) ἐπικύπτοντες. ἄρ: ὁ ἀνθρώπιος νοῦς ἐνεργεῖ οὐ πάσχει, ἦτοι τεκταίνεται, οὐχ ὑποδέχεται.

Ἀποκρίσις

Ἐπίφ: τὴν συνέπειαν, ὃ γὰρ κάματος, οὐ τῆ ψυχῆ ἀλλὰ τῷ σώματι ὑπὸ ἐρεθισμοῦ, καὶ δαπάνης τῶν πνευμάτων, διὰ τὸν μεταξὺ σώματος καὶ ψυχῆς νόμον ἐγγίγνεται...

Θέσις

Οὐκ ἄλλοθεν πόθεν ἢ ἀνθρωπίνη ψυχὴ τὰς τῶν ὄντων ιδέας διαμορφοῦται, εἰ μὴ ἀπὸ τοῦ Θεοῦ.

Δειξις

Ἡ παρὰ Θεοῦ μόνου τὰς τῶν ὄντων ιδέας συλλαμβάνει, ἢ ἀπὸ τῶν ἀντικειμένων αὐτῆ ἐναποπέμπονται, ἢ αὐτὴ ταύτας διαπλάττει. Ἄλλ: οὐκ ἔστι τὸ τρίτον, ἄλλως γὰρ ἐμορφώθη ἂν, πρὶν ἢ μορφωθῆναι ὅπερ οὐκ ἂν ἔχοι ρηθῆναι· τοῦ γὰρ ἀγνοουμένου οὐδεμία ἔχει διαπλασθῆναι ιδέα, οὐδὲ τὸν θάτερον, οὐδὲν γὰρ τῶν ὄντων τὸ εἶδος αὐτοῦ τῷ ἡμετέρῳ νῶ δύναται ἂν ἐναποπέμψαι, καὶ ἐντυπῶσαι, οὐδὲ τίς ἔστι λόγος ὃ τὴν τοιαύτην δύναμιν τοῖς κτίσμασιν ἐνεῖναι πρέπων. ἄρ: οὐκ ἄλλοθεν πόθεν ἢ ἀνθρώπειος ψυχῆ, εἰμὴ παρὰ Θεοῦ τὰς ιδέας τῶν ὄντων διαμορφοῦται.

Ἀντίστασις

Ἐντεῦθεν ἔπεται τὸν Θεόν ἐν ὑμῖν τοὺς μοχθηροὺς τῶν διαλογισμῶν ἐνεργεῖν, καὶ τοῦτο ἔστι τῆς ἐσχάτης ἀσεβείας.

Ἀποκρίσις

Ἐπίφ: τὴν πρότασιν. αἱ γὰρ ἀντιλήψεις, καὶ ἐνθυμήσεις, εἰτοῦν αἱ ιδέαι, καθ' αὐτάς οὐκ εἰσὶ πονηραί, ἀλλ' ἢ ἐπιθυμία, καὶ ἢ συγκατάνευσις τῆς βουλήσεως τῆς εἴτε ταῖς ιδέαις προδιατριβούσης, καὶ ἐμμενούσης, καὶ θελγομένης, εἴτε καὶ τῶν κατὰ τὰς ιδέας πραγμάτων ὀρεγομένης, πονηρὰ ρητέα ἔστιν, ἢ δὲ συγκατάνευσις οὐκ ἐκ Θεοῦ ἡμῖν ἐγγίγνεται, ἐνέργεια δὲ ἔστιν ἰδιάζουσα τῆς ἡμετέρας βουλήσεως.

Ἐρεῖς

Τουλάχιστον ἢ διανόσις οὐκ ἂν ἔχοι ρηθῆναι ἐνέργεια ζωτικὴ, (f. 207) ὡς ἀπὸ ζώσης δυνάμεως ἀπὸ τῆς διανοίας προβαίνουσα ζωτικῶς ἐνεργοῦσα.

Ἀποκρίσις

Ἡ διανόσις οὐκ ἔστι πάντως ἐνέργεια ζωτικὴ ἐκ τῆς διανοίας ὡς ἐξ ἀρχῆς ζωτικῆς προῖουσα, ἔστι δὲ διάθεσις ζωτικὴ. διάθεσις γὰρ ζωτι-

κή καλεῖται ἡ ὀφειλομένη τῇ ζωτικῇ οὐσίᾳ, καὶ ταύτη προσιδιάζουσα, καὶ ὑπ' οὐδεμιᾶς ἀρχῆς ἐκτός αὐτῆς δυναμένη παραχθῆναι. ἀλλ' ἡ διανόησις οὕτως ἐστὶν ἰδιάζουσα τῇ ζωτικῇ οὐσίᾳ τῆς νοερᾶς ψυχῆς, καὶ τῇ διανοίᾳ αὐτῆς ὀφειλομένη, καὶ οὐδὲ ἐκ τίνος ἀρχῆς ψυχῆς ἐκτός παραχθῆναι ἔχει. ἄρ' ἡ διανόησις ἐστὶ διάθεσις ζωτικῆ τῆς ψυχῆς, ὡσπερ ἡ θέλησις ἐνέργεια ἐστὶ ζωτικῆ ἀπὸ τῆς βουλήσεως ζωτικῶς ἐνεργούσης προερχομένη, ὡσαύτως δὲ καὶ ὄρασις, καὶ ἀκοή, καὶ πᾶσαι αἱ αἰσθητικαὶ ἀντιλήψεις ζωτικαὶ τυγχάνουσι διαθέσεις τῇ λογικῇ ψυχῇ τοῦ ἀνθρώπου ἐπεχειρόμεναι. Ὁ ἐνδιάθετος, λόγος ἐνυπάρχει τῇ ἀνθρωπίνῃ ψυχῇ, ἢ ταύτην τὸ θεῖον ταῖς τῶν ὄντων καταναγάζει ἰδέαις, καὶ πῶς κυοφορεῖν ἀπεργάζεται οὐ μὴν δὲ εἶδος ἐκτυπον ὑπὸ τοῦ ἐνεργητικοῦ νοός κατὰ τὸ παρὸν τὰ σωματικὰ φαντάσματα, ἃ οὐδαμῶς αὐτὸς κατανοεῖ πεπλασμένα τοῦτο γάρ τῷ λόγῳ, ὡς εἶπομεν ἀντιμάχεται.

Τῷ κτιστῷ νῷ συνδραμεῖν ἄλλως οὐκ ἔχει τὸ θεῖον, ἢ τοῦτον φωτίζων, καὶ τοῖς εἶδεσι τῶν ὄντων, νῦν μὲν ἀμέσως, νῦν δὲ διὰ τῶν σωματικῶν κινήσεων τῶν ἀφορμῶν λεγομένων, διὰ τὸν ἀντιθέτου θεσμόν, ἐμμέσως καταναγάζον. Ἡ τοῦ νοός προσοχὴ ἀφορμὴ τις ἐστίν, ἢ προσοχὴ τις φυσικῆ δι' ἧς τὸν Θεόν διορίζομεν, τὴν κίνησιν ἡμῖν χορηγῆσαι, καὶ τὰ εἶδη τῶν ὄντων ταῖς ἡμετέραις διανοίαις ἐπιδαψιλεύσασθαι, καὶ τούτων τὰς σχέσεις αἰς ἄλλα πρὸς ἄλλα πεφύκασιν ἡμῖν ὑπανοίξαι.

Θέσις

Ἐνυπάρχουσιν ἡμῖν ἰδέαι τινές ἐμφυτοί.

Δείξις

Ἐμφυτος ἰδέα καλεῖται ἡ ἡμῖν ἐναποτεχθεῖσα, εἰτοῦν ἢ ἀπὸ πρώτου ἡλικίας (f. 208) σημείου, μέχρις ἐσχάτου τῇ προσεχούσῃ ἐτοιμῶς παροῦσα, καὶ ἦν μόνη ἢ πρωτίστη αἰτία οὐ διὰ τίνος σωματικῆς ἀφορμῆς, οὐδὲ συνδρομῆς δευτέρας αἰτίας ἅπασιν κοινῇ ὑπέσχε διωρισμένη. ἡ δὲ τοιαύτη ἰδέα φῶς φυσικόν ὀρθῶς ἀκούει, φῶς ἀμέλει τὸ θεῖον πάντα νοῦν κοινῇ καταναγάζει, καὶ εἰδοποιεῖ φυσικῶς τοῖς εἶδεσι τῶν ἐνεργῶς, καὶ διακεκριμένως νοουμένων. Ἄλλ'· πολλαὶ τοιαῦται ἰδέαι ἀπὸ γεννήσεως ἡμῖν παραντίκα ἄνωθεν ἐναποτεχθεῖσαι εἰσίν, αἰτίνες οὐδ' ἐξ ἡμῶν διαμορφοῦνται, οὐδέγε ἀπὸ τῶν ἀντικειμένων διὰ τῶν αἰσθήσεων ἐντυποῦνται, οἷα ἐστὶν ἢ τοῦ ἐξ ἄκρον τελείου ὄντος ἰδέα τοῦ ἀπλῶς ὄντος, καὶ συνελόν τι φᾶναι, τοῦ ὄντος, ὃ κυριώτατα τοιοῦτον ἐστίν, καὶ ὃ ἀπόροις τρόποις τοῖς κτίσμασι μεταδοτικόν γινόμενον, θεωρεῖται ἡμῖν πρῶτον ὡς ὄν, εἴτε ὡς ἀληθές, ὡς ἀγαθόν, καὶ τὰ ἐξῆς, ὅσα πρὸς ἀκροτάτην ἐναπαυτοῦνται τελειότητα, καὶ ἢ τῆς ἐκτάσεως, καὶ τῶν ταύτης προσανηκόντων, οὐ μὴν δὲ ἀλλὰ καὶ αἱ τὰς σχέσεις αἰς ἀμοιβαδόν αὐταὶ ἔχουσι, καὶ

φύσει γινώσκομεν κἄν τούτῳ μάλιστα ἡ δύναμις τοῦ φυσικοῦ φωτός κεῖται, δι' οὗ τὰς τε οἰκείας τῶν ἰδεῶν συζεύγνυμεν, καί τὰς διαφερούσας διαζεύγνυμεν, τὰς ἀσφαλεῖς τε καί ἀσαφεστάτας τῶν κρίσεων ἐπιφέροντες.

Ἄρ: ἐνυπάρχουσιν ἡμῖν ἰδέαι τινές ἐμφυτοί, οἷαι καί ἡ τοῦ εἶναι, καί τῆς γεννήσεως, καί τῆς ἀγαπήσεως, καί ἄλλαι οὐκ εὐαριθμητοί, ἐξόχως δέ ἡ τῆς τελειότητος. πᾶν γάρ ἀτελές τῇ μειώσει τοῦ τελείου, ἀτελές εἶναι παρίσταται, εἶγε μὴ οὖν τὴν τῆς ἄκρας τελειότητος ἰδέας ἐμφυτον ἡμῖν ἐνυπάρχουσαν εἶχομεν οὐκ ἀείποτε ἀτελές ἐπιλαμβάνομεν, πρὸς ἄλλο γάρ τοιοῦτον εἶναι παύσεται, μέχρις ἂν πρὸς τό μὴ τοιοῦτον, πεφυκός ἀφίκοιτο οὐ περαιτέρω, οὐδ' ὁ διαβατικώτατος νοῦς, ἡ πολυπραγμονέστατος φθάσαι δυνήσεται. ἐνταῦθα γάρ γενομένῳ θεωρίας ἀνάπαυσις.

Ἔνστασις

Οὐδεμία ἡμῖν ἐνεστιν ἐμφυτος ἰδέα, εἶγε πᾶσαι αἱ ἰδέαι ἐκ τῶν αἰσθήσεων τὴν ἀρχὴν ἴσχουσιν. ἀλλ: πᾶσαι αἱ ἰδέαι τὴν ἀρχὴν ἴσχουσιν παρὰ τῶν αἰσθήσεων κατὰ τό κοινόν ἀξίωμα, τό οὐδέν ἐν τῷ νῷ, ὃ μὴ (f. 209) πρότερον ἐν τῇ αἰσθήσει, ἄρ: οὐδεμία ἡμῖν ἐστίν ἐμφυτος ἰδέα.

Ἀπόκρισις

Ἄποφ: τὴν ἐλάσσονα. ἐκεῖναι γάρ ἰδέαι οὐκ εἰσάγονται διὰ τῶν αἰσθήσεων, ὧν τὰ ἀντικείμενα οὔτε κεχρωματισμένα ἐστίν, οὔτε γευστά, οὔτε ἀκουστά, οὐδ' ἄλλης τινός αἰσθητικῆς εὐμοιροῦντα ποιότητος. ἀλλ' οὐκ ὀλίγαι εἰσὶν ἰδέαι, ὧν τὰ ἀντικείμενα, οὔτε χρωματιστά τυγχάνει, οὐτ' ἄλλη τινὶ αἰσθητικῇ ποιότητι πεποιωμένα, οἷα ἡ τοῦ κατὰ γένος ὄντος ἰδέα, καί τῶν προσόντων, καί τρόπων ἐκείνου, ἡ τε τοῦ Θεοῦ, ἵνα παρ' ᾧ τὴν ἐννοίαν τῆς ἡμῶν ψυχῆς, καί τὰς παραπλησίους. ἄρ: οὐκ ἔχουσι τὴν ἀρχὴν αἱ τοιαῦται ἰδέαι ἀπὸ τῶν αἰσθήσεων, ἀλλὰ μόναι αἱ τῶν ἀντικειμένων αἰσθήσεις προσληπτῶν εὐμοιροῦσαι, εἴτου ἂν αἱ αἰσθητῶν ποιότητων προσλήψεις, οἷον χροιάς, ὄσμῆς, ἤχου, χυμοῦ, θερμότητος, καί τῶν ὁμοίων, ἐξ ὧν ἡδονή, ἡ ἄλγος, ἡ τοιαύτη τις διάθεσις ἀναφύεται, ἀλλὰ καί αὗται τῶν αἰσθήσεων ἐξήρτηνται, ὡς μὴ τούτων, ὡς ἐξ αἰτίων ἀπαντλοῦσαι τό εἶναι, ἀλλ' ὡς ἐξ ἀφορμῶν μόνων.

Δεῖξις τῆς ἐλάσσονος

Εἴ τις ἐστίν ἰδέα μὴ ἀπὸ τῶν τὴν ἀρχὴν ἔχουσα, ἡ τοῦ κατὰ γένος ὄντος μάλιστα ἔσται ἰδέα, ἡ τε τοῦ Θεοῦ, καί ἡ τῆς ψυχῆς ἡμῶν, καί διανοήσεως, καί αἱ παραπλήσιαι. ἀλλ: πᾶσαι αἱ τοιαῦται ἰδέαι τὴν ἀρχὴν

ἔχουσι παρά τῶν αἰσθήσεων. ἄρ: πᾶσα ἰδέα τὴν ἀρχὴν ἴσχει παρά τῶν αἰσθήσεων.

Ἄποκρισις

Ἄπόφ: τὴν ἐλάσσονα. ἡ ἰδέα τῷ ὄντι τοῦ κατὰ γένους ὄντος οὐκ ἔστιν ἀπὸ αἰσθήσεως, μὴ κεχρωματισμένου ὑπάρχοντος, οὐδέ χυμῷ πεποιημένῳ, οὐδ' ἄλλης τινός αἰσθητικῆς ποιότητος μετέχοντος. ἀλλ: τὸ κατὰ γένος ὄν οὐ κεχρωματισμένον οὐδέ χυμῷ πεποιῶται, οὐδ' ἄλλην τινὰ αἰσθητικὴν περικεῖται ποιότητα. ἄρ: ἡ ἰδέα τοῦ ὄντος κατὰ γένος οὐκ ἔχει τὴν ἀρχὴν ἀπὸ τῶν αἰσθήσεων ἀλλ' ἅπασιν ἀπὸ φύσεως ἐγκείται, οὐ μὴν δ' αὕτη μόνη ἀλλὰ καὶ αἱ ἰδέαι τῶν προσόντων, εἰτοῦν τῶν τρόπων, τοῦ κατὰ γένος ὄντος, καὶ τῶν πρώτων αὐτοῦ εἰδῶν φύσει τοῖς πᾶσι ἐνεσταγμέναι. (f. 210)

Δεῖξις τῆς ἐλάσσοнос

Τὸ ὄν κατὰ γένος κατὰ μόνην τὴν ἀπὸ τῶν καθ' ἕκαστα ἀφαίρεσιν νοεῖται, καὶ τούτου ποικίλα προσόντα, οἷον ἡ ἔκτασις, ἡ τάξις, καὶ τὰ τοιαῦτα αἰσθήσεσι διαγινώσκονται.

Ἄποκρισις

Πρώτον μὲν ἀπόφῃμ τὴν τοῦ κατὰ γένος ὄντος ἐννοίαν ἀπὸ τῆς τῶν καθ' ἕκαστα προσλήψεως προΐεναι. προτερεῦει γάρ τὸ γινώσκειν ἀπλῶς τὸ ὄν, ἢ τὸ τοιόνδε ὄν, εἰτοῦν τὰς τοῦ ὄντος διαφορὰς οὐδ' ἂν ἔχοιμι ποτέ ἀπὸ τῶν καθ' ἕκαστα ἀφελεῖν διανοίας, δυνάμει τὸ κατὰ γένος ὄν, εἰ μὴ ἔμφυτος ἡμῖν ἐνὶ ἡ τῷ ὄντος κατὰ γένος ἰδέα, οἷον οὐκ ἂν δυνηθήμεν συνιέναι τί πνεῦμα κατὰ γένος, τί ἄνθρωπος, τί ζῶον, τί φυτόν, καὶ τᾶλλα εἰμὴ ἔμφυτος ἡμῖν ἐνέκειτο ἡ τοῦ κατὰ γένος ὄντος ἰδέα, οὔτινος εἶδη εἰσί, καὶ πνεῦμα, καὶ ἄνθρωπος, καὶ ζῶον, καὶ φυτόν, ἐν τῇ αὐτοῦ ἐκτάσει περιεχόμενα. ἡ γάρ τοῦ γενικωτάτου ὄντος ἰδέα, οὐ μόνον τὰς σωματικὰς οὐσίας, ἀλλὰ καὶ τὰς πνευματικὰς ἐν τῇ ἰδέᾳ αὐτοῦ ἐκτάσει περιενήνοχεν, εἰ δὲ ἀρχὴν εἶχεν ἡ ἰδέα αὕτη ἀπὸ αἰσθήσεως, καὶ ἀπὸ τῶν αἰσθητῶν ἀπήμακτο οὐκ ἂν ἀπάντων τῶν τοῦ ὄντος γενῶν περιεκτικὴ ἐδείκνυτο, ἀλλ' ἢ μόνον τῶν σωματικῶν. Ἄρ: ἡ τοιαύτη ἰδέα οὐ πρόεισιν ἀπὸ τῶν αἰσθήσεων, τοῦναντίον δὲ τὰ καθ' ἕκαστον ὄντα εἶναι ἀποφαινόμεθα, τὴν τοῦ κατὰ γένος ὄντος ἰδέαν αὐτοῖς ἐπανήκειν θεώμενοι, καὶ ταύτην τὴν ἰδέαν οὐδαμῶς ἀπὸ τῶν καθ' ἕκαστα ἀρῶμεθα. Δεύτερον δὲ οὐδέ τὸ σωματικόν ὄν ἐν γένει, ἢ τὴν ἔκτασιν αἰσθήσεων μόνη προβολῆ περινοοῦμεν, ἢ γάρ αἰσθησις τὴν ἔκτασιν τινὰ σῶμα εἶναι, ὅτι τῇ ἰδέᾳ τοῦ σώματος, εἰτοῦν τῆς ἐκτεταμένης οὐσίας τῇ ἡμῖν ἐμφύτῳ συνοικειοῦσθαι προσέχομεν.

Ἔνστασις πρώτη

Οὐδενί τρόπῳ ἡ καθόλου ἰδέα καθ' ἀφαίρεσιν γίνεσθαι λέγεται εἰ μὴ ἀπὸ τῶν καθ' ἕκαστα ἀπομάσσεται.

Ἀπόκρισις

(f. 211) Ἡ καθόλου ἰδέα διὰ τοῦτο ἀφαιρεῖσθαι λέγεται ἀπὸ τῶν καθ' ἕκαστα, ὅτι τὴν γενικὴν ἰδέαν ὁ νοῦς ἐποπτεύων, οὐ μᾶλλον τοῦτ' ἢ ἐκεῖνο τῶν καθ' ἕκαστα ἑαυτῷ παρίστησιν, οἷον τὴν ἰδέαν τοῦ κύκλου περινοῶν οὐ μᾶλλον τοῦτον, ἢ ἐκεῖνον τὸν κύκλον προσλαμβάνει, μορφὴν δὲ τινα ἀφορᾷ καθόλου, ὅφ' ἦν πᾶς κύκλος ἐπίσης παρίστασθαι πέφυκεν, οὐκ ἄρα ἡ ἰδέα αὕτη ἀφηρημένη λέγεται τῶν καθ' ἕκαστα, οἷα δὴ ὑπὸ πάντων, καὶ ἐκάστου κύκλου ἀπαντληθεῖσα, οὐδὲ ἐπάναγκες πάντα κύκλον περιέναι ἐπὶ τὸ λαβεῖν κύκλου ἰδέαν κατὰ γένος.

Ἔνστασις δευτέρα

Εἴ τις γεννηθεῖ πάσης αἰσθήσεως ἄμοιρος, ἐξαιρουμένης τῆς ἀφῆς, ἢς τυχόν οὐκ ἂν ἔχοιεν ἀμοιρεῖν οὐδεμίαν ἂν ἰδέαν περὶ τὰ πράγματα σχοίη: ἄρ: οὐκ εἰσὶν ἰδέαι ταῖς ἡμετέραις ψυχαῖς ἐμφυτοί.

Ἀπόκρισις

Ἀπόφ: τὸ προηγουμένον. ὁ γὰρ νοῦς κατὰ τὴν τοιαύτην ὑπόθεσιν ἔξη ἂν, ζῶη δὲ νοός ἐν διανοήσει κεῖται, ἥτοι ἐν τῇ προσλήψει τῇ κατὰ τὴν διάνοιαν καὶ τῇ ροπῇ τῆς βουλήσεως, διενόει ἄρα τῆνικαῦτα ἢ ψυχὴ οὐ τὰ αὐτῆς πόρρω, ἀλλὰ τὰ αὐτῇ παρόντα, καὶ αὐτὴν κινούντα, οὐδὲν δὲ μᾶλλον τῇ ψυχῇ πάρεστιν, ἢ αὐτὴ ἑαυτῇ ἐννόει ἄρ: ἑαυτὴν γινώσκουσα διὰ τινος συνειδήσεως, ἀλλὰ καὶ Θεὸν προσελάμβανε, παρ' αὐτὸν ἀενάως φωτιζομένη, καὶ τούτου ζῶσα εἰκὼν τυγχάνουσα. οὐ γὰρ ἂν ἄλλως ἑαυτὴν ἀτελεῖ ἐδίκαζεν, ἢ ὕστερεῖν τῆς ἰδέας τῆς τελειότητος ἑαυτὴν εἶδα, εἶχε δ' ἂν καὶ ἰδέαν ἐκτάσεως πρὸς γνῶσιν τοῦ συνημμένου αὐτῇ σώματος. τοῦ γὰρ σώματος αὐτῆς πληγέντος πρῶτον ἐπικεφαλῆς, εἶτα κατὰ τὸν πόδα, ἐπιγνοίη ἂν ἢ ψυχὴ τὴν μεταξὺ τούτων τῶν ὄρων διάστασιν, εἰτοῦν τὴν ἔκτασιν.

Πᾶσα πρόσληψις ἡμῖν δι' ἰδεῶν ἐμφύτων, ἢ ἐπεισάκτων, ἢ πεποιημένων ἐγγίνεται δυνάμει τοῦ παρά τοῦ Θεοῦ τεθέντος δεσμοῦ μεταξὺ ψυχῆς τε καὶ σώματος, ἵνα ἀφορμῇ τῶν, ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ γινομένων κινήσεων, ποικίλοι ἡμῶν ταῖς εὐχαῖς ἰδέαι. εἰτοῦν προσλήψει [...] οἱ δὲ τρόποι (f. 212) καθ' ὃν ἕκαστα ἡμῶν τῇ διανοίᾳ παρίσταται. καὶ αὐτῇ πως ζυμφύεται πέντε, καὶ πρώτη μὲν τρόπος ἐστὶ καθ' ὃν τι ἐν ἑαυτῷ καθορᾶναι, ὃν τὸν τρόπον ὁ Θεός μόνος ἐπιγινώσκειται, δεύτερος δὲ καθ' ὃν οὐκ, ἐν ἑαυτῷ νοεῖται, ἀλλὰ δι' ἰδέας ἐναργούς, ἦτις μόνη τῷ τῆς

ιδέας όφείλεται όνόματι τής τό όν, ή τόν τρόπον τοῦ όντος τῷ νῶ παριστάσσης. τρίτος δέ κατ' αἰσθησιν ένδογενή, είτοῦν κατά συνείδησιν, οία δή ή ψυχή τās διαθέσεις, καί τά αἰσθήματα αὐτῆς ζύνοιδεν, ό δέ τέταρτος έξ εἰκασίας άνύεται, όν δή τρόπον αἱ τῶν άλλων ανθρώπων ψυχαί ήμῖν καταφανείς γίνονται, καί πέμπτος καθ' όν κατά άποκάλυψιν θείαν, είτοῦν έκ πίστεως τά τῆς νοήσεως γίνονται. άλλά περί τούτου έν τῇ θεολογία σύν Θεῷ είρησόμεθα.

Ἄντίστασις

Εἶπερ ό Θεός έν έαυτῷ παρ' ήμῶν νοεῖται ήμεν άν μακάριοι, άλλά ψευδές τό έπόμενον. ἄρ: καί τό ήγούμενον.

Ἄπόκρισις

Διαιρῶ τήν μείζονα. εἶπερ ό Θεός έν έαυτῷ παρ' ήμῶν οίος έστί νοεῖσθαι έντελῶς, τουτέστιν εἶγε δαψιλεστέρῳ φωτί τῷ δόξης λεγομένῳ, τήν ψυχῆν ήμῶν καταυγάζει, καί εξαίρει, πρός τό έποπτικῶς αὐτόν, καί οἰονεῖ άπαρακαλύπτῳ τῷ προσώπῳ ήμεν άν μακάριοι όμολογῶ, εἰ δέ γε άτελέστερον θεωροῖτο, καί τῷ παρά τῆς φύσεως άμέλει φωτί άποφάσκα.

Ἄντίστασις

Τῷ Θεῷ έκτασις οὐκ ένεστιν άσωμάτῳ όντι. πῶς οὖν τό τῆς έκτάσεως είδος ήμῖν έξ αὐτοῦ παραστήσεται;

Ἄπόκρισις

Τῷ Θεῷ έκτασις οὐκ ένεστιν είδικῶς, άλλ' έξόχως καί ύψηλοτέρῳ τρόπῳ καί μάλα. καί γάρ τά σωματικά πάντα παρ' αὐτοῦ δημιουργηθέντα νοερῷ τινί τουλάχιστον τρόπῳ έν έαυτῷ περιέχεται, ήτοι κατ' έκτασιν νοεράν, οὐ κατ' έκτασιν τοπικήν, διά τοι τουτο παριστάν ήμῖν έχει αὐτά ό Θεός, ή άμέσως, ή άφορμῆ τινῶν σωματικῶν κινήσεων.

Θέσις

(f. 213) Αἱ έπέισακτοι ιδέαι, ή οὐδόλως είσίν, ή πάντως ψευδεῖς, καί συγκεχυμένα.

Δειῖξις

Ἰδέαι έπέισακτοι λέγονται αἱ έξ άφορμῆς τῶν σωματικῶν κινήσεων ήμῖν έπερχόμεναι, είσί δέ μάλιστα τοιαῦται αἱ τῶν αἰσθητικῶν ποιότητων άλλ: αἱ τοιαῦται ιδέαι, ή οὐδαμῶς είσίν, ή ψευδεῖς, καί συγκεχυμένα. πρῶτον μέν γάρ ληφθεῖσαι άντί τῶν διαθέσεων τοῦ νοός τῶν έξ άφορμῆς τῶν κινήσεων τοῦ σώματος έξεγειρομένων οὐκ είσί κυρίως ιδέαι, ἄ τε

δή μηδέν κυρίως παριστώσαι, οἷον ἢ διάθεσις ἢ τινί ὁ ἐν ἡμῖν νοῦς αἰσθάνεται θερμότητος, ἢ ψύχους, ἢ ἤχου, ἢ ἄλλης τινός ποιότητος οὐδέν κυρίως παριστήσιν, ἔστι δὲ μόνον αἰσθησις τίς ἐνδοτάτη, ἥπερ ὁ ἀνθρώπιος νοῦς συγκεχυμένος τί ἐν ἑαυτῷ αἰσθάνεται. δευτερον δὲ ἐάν ληφθῶσι ἀντί τῶν ἀντικειμένων ποιότητων, ἢ αὐταὶ προσλαμβάνονται ψευδεῖς εἰσίν, ἢ συγκεχυμένοι, ψευδεῖς μὲν καθ' ὃ τὸ μηδαμῶς ὄν ἐν τοῖς σώμασιν ἡμῶν παριστώσαι, συγκεχυμένοι δὲ ἢ τὴν εἰδικὴν ἰδέαν ἣτις ἢ αὐτὴ τοῦ νοῦς ἐστὶν πρόσληψις, εἰτοῦν αἰσθησις μετὰ τοῦ ἐνοῦντος τοῖς πράγμασι συγγέουσι, καίπερ οὐδεμιᾶς ἐγχωρούσης μεταξύ τῶν σωματικῶν ποιότητων, καὶ τῶν ἐπ' ἐκείνων ἐξεγειρομένων αἰσθήσεων, ὁμοιότητος. ἄρ: αἱ ἐπέισακτοι ἰδέαι, ἢ οὐδόλωσ εἰσίν, ἢ ψευδεῖς, καὶ συγκεχυμένοι.

Αἱ πεποιημένοι ἰδέαι, ἢ ἐκ τῶν ἐμφύτων συντίθενται, ἢ ἐκ τῆς συναφείας τῆς ἐνδοτάτης συναισθήσεως κατὰ τῆς καθαρᾶς ἰδέας παράγονται, ἢ δὲ συνάφεια αὐτὴ οὐ γίνεται ἐκ τῆς διανοίας τῆς πάσχειν μᾶλλον ἐοικυίας ἢ ἐνεργεῖν. γίνεται δὲ ἐν τῇ διανοίᾳ, ἢ ἐξ ἀφορμῆς τῆς τεταραγμένης τῶν ζωτικῶν πνευμάτων κινήσεως οἷα που συμβαίνει τοῖς πυρέσσοισι, ἢ κατὰ ἐνέργειαν βουλητικὴν, ὡς ὅτε φέρ' εἰπεῖν, ἢ θέλησις μετὰ τῆς ἰδέας τῆς ἐκτάσεως, ἢ τοῦ ὄγκου, τῆς παριστώσεως ἡμῶν τῇ διανοίᾳ τοιαύτην τινὰ τῶν ζωτικῶν πνευμάτων κίνησιν διορίζει οἷα ἐστὶν ἢ (f. 214) αἰσθησὶν χρώματος ξανθοῦ, ἢ χρυσοῦ ἐξεγείρουσα, καὶ τὸ τε δὴ ὄγκον, ἢ ὄρος χρυσοῦ ἐνθυμούμεθα, ἢ ὅτε τὴν ἰδέαν τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τῆς ἰδέας τοῦ σώματος τοῦ ἰχθύος, εἴτε ἐξ ἀφορμῆς τῆς τῶν ζωτικῶν πνευμάτων κινήσεως, εἴτε καὶ ἐκ τοῦ διορισμοῦ τῆς θελήσεως συζεύγνυμεν, καὶ σειρήνα ἀναπλάττομεν. ἐν τούτοις γοῦν ἅπασιν ἢ τῶν ζωτικῶν πνευμάτων κίνησις, ἢ ἄλλως ἢ τῆς βουλήσεως ἐνέργεια ἐγχωρεῖν ἀναγκαίως, [...], ἀφ' ἧς ἢ ἀμέσως, καὶ ἢ ἐμμέσως ἢ τοιαύτη σκέψις διευθύνεται, ἐν ᾧ καὶ κρίσις πολλακίς ὑπολανθάνει, καθ' ἣν τὸ πρᾶγμα, εἰμὴ ἐνεργεῖα, ἀλλὰ γοῦν δυνάμει τοῦλάχιστον ὑφίστασθαι κρίνεται.

Ἐρεῖς πρὸς ταῦτα

Εἰ τοῦθ' οὕτως ἔχει, τοῦλάχιστον ἢ πεποιημένη ἰδέα ὑπὸ τῆς ἡμῶν διανοίας ἔχει λαβοῦσα τὴν σύνθεσιν, οὐδ' ἄλλοθεν ἡμῖν ἐγγίνεται. ἄρ: οὐκ ἔχει ἐξωθεν ἡμῶν ὁ νοῦς ταῖς τῶν πραγμάτων διαμορφοῦται εἰκόσιν.

Ἀπόκρισις

Διαιρῶ τὸ προηγούμενον, ἢ πεποιημένη ἰδέα οὐκ ἄλλοθεν ἐπιγίνεται θεωρουμένη τῷ λόγῳ τῆς συνθέσεως ζύμφ: τῷ λόγῳ τῶν ἰδεῶν ἐξ ὧν, ὡς ἐκ μερῶν ζυντίθεται ἀπόφ: Τὴν τοῦ Θεοῦ ὑπαρξιν ἐν τῇ καθαρᾷ

αὐτοῦ ἰδέα περιεχομένην κατανοοῦμεν. ἐν γάρ τῃ ἰδέα τοῦ ὑπερτελοῦς ὄντος, ἢ ὑπαρξίς τελειότης τις οὐσα ἀναγκαίως συνεπινοεῖται περιεχομένη ὡς εἰπόντες ἐφθημεν.

Τὴν τῆς ἡμῶν ψυχῆς ὑπαρξιν διὰ τίνος συνειδήσεως, εἴτοῦν ἐνδοτάτης συναισθήσεως, καθ' ἣν τὰς οἰκείας διανοήσεις ἑαυτῇ συνοιδεν ἀρίδηλον ἡμῖν εἶναι. παντὶ τῷ προσέχοντι καταφανές γίνεταί, οὐ γάρ ἔχομεν διανοεῖσθαι, καὶ μὴ εἰδέναι ὅτι διανοούμεθα, καὶ ὅτι ὑπάρχομεν ἐπομένως ἐνδομυχούση τινὶ συνειδήσει, καὶ συναισθήσει. Τῶν λοιπῶν πνευμάτων, οἷον ἀγγέλων, καὶ ψυχῶν τῶν ἡμῶν διακεκριμένων τὴν ὑπαρξιν ἴσμεν, ἀπὸ τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν εἰς ἡμᾶς προέρχουσα (f. 215) παρ' αὐτῶν νοουμένων.

Θέσις

Τὰ σώματα ὑπάρχειν καὶ τινῶν εὐμοιρεῖν ποιότητων ἴσμεν διὰ τινῶν ἐκτυπώσεων ἐξ ὧν ὡς ἐξ ἀφορμῶν διαθέσεις τινές εἴτοῦν αἰσθήσεις ἀκμαῖαι ἀπαράτρυπτος, αἱ κατὰ τὸν αὐτὸν αἰεὶ λόγον ἡμῶν ταῖς ψυχαῖς ἀνεγείρονται. Οὕτω δικαστέον ἡμῖν, καὶ περὶ τῶν ἄλλων σωμάτων καθ' ἃ δὴ καὶ περὶ τοῦ ἡλίου. ἀλλ: τὸν ἡλίον ὑπάρχειν καὶ φωτεινὸν εἶναι, καὶ θερμὸν οἶδαμεν διὰ τῆς προσβολῆς τοῦ φωτός, καὶ τῆς θερμότητος, ἢ ἄλλων τινῶν ποιότητων, ἐξ ὧν ὡς ἐξ ἀφορμῶν διαθέσεις τινές, καὶ αἰσθήσεις ἀκμαῖαι ἀπατραρέπτως, καὶ κατὰ τὸν αὐτὸν αἰεὶ λόγον ἡμῶν ταῖς ψυχαῖς ἀνεγείρονται. εἰ γάρ αἱ τοιαῦται διαθέσεις ἄνευ τινός αἰσθήσεως ἡμῖν δι' ὄλου τοῦ βίου ἀνεγείροντο, ὁ Θεὸς δῆθεν (ὅπερ οὐδὲ νοεῖν θέμις) ἦν ἂν ἡμᾶς φρεναπατῶν. ἄρ: τὰ σώματα ὑπάρχειν καὶ τινῶν εὐπορεῖν ποιότητων διὰ τινῶν προσβολῶν, καὶ ἐκτυπώσεων σαφῶς ἴσμεν.

Ἐκ τῶν εἰρημένων εἰσβαλεῖν ἔσται. τίς ποτε εἶη ἡ τῶν ἰδεῶν ἀπασῶν ἀρχή. ἄπασαι γὰρ ἀπὸ Θεοῦ εἴτε προσεχῶς, καὶ ἀμέσως, εἴτε ἐμμέσως διὰ τῶν σωματικῶν κινήσεων προέρχονται, καὶ τῇ διανοητικῇ δυνάμει ἐξεγείρονται. Ἡ μνήμη ἐπ' ἀνθρώπου ἐστὶ δύναμις τῆς λογικῆς ψυχῆς. δι' ἧς τῶν προεγνωσμένων μεμνήμεθα. ἔστι δ' οὐδέν ἄλλο, εἰ μὴ αὐτός ὁ νοῦς καθ' ὃ ἀφορμὴ τῶν ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ ἐναποληφθέντων ἰχνῶν, καὶ τῶν ζωτικῶν πνευμάτων τῶν διὰ τῶν ἰχνῶν τούτων διατρεχόντων, πρὸς τινὰ ἔννοιαν διορίζεται. ἡ δὲ φαντασία δύναμις δι' ἧς ὁ ἀνθρώπιος νοῦς τὰ σωματικά ὑπὸ εἰκόσι σωματικαῖς προσλαμβάνει, ἢ μᾶλλον εἰπεῖν αὐτός ἐστὶν ὁ νοῦς καθ' ὃ ἀπὸ τῶν ἐκτετυπωμένων τῷ ἐγκεφάλῳ ἰχνῶν κινήσει τῶν ζωτικῶν πνευμάτων τῶν διὰ τούτων διόντων ἐπὶ τὴν γνῶσιν σωματικοῦ τινός ὑπὸ σωματικῇ εἰκόνι ἐγείρεται. λόγος δὲ δύναμις ἐστὶ τοῦ συλλογίζεσθαι, καὶ ὀρθῶς ἕτερον ἐξ ἑτέρου ἐπιφέρειν, καὶ οὐχ ὅπως τὴν διαγνωστικὴν τῆς ψυχῆς δύναμιν συνεκφέρει, ἀλλὰ καὶ τὴν βούλησιν περὶ ἧς ρητέον.

Κεφάλαιον δέκατον ὄγδοον⁸¹**(f. 216) Περί ἀνθρωπίνης βουλήσεως, καὶ ἐλευθερίας.**

Ἡ βούλησις, δύναμις ὀρίζεται, τό κατά γένος ἀγαθόν παρά τῆς διανοίας προβληθέν, θηρωμένη, καί τό κακόν ἀποτροπιάζουσα, εἰτοῦν ὁ νοῦς ἐστὶ καθ' ὃ ἐπὶ τό ἐγνωσμένον ἀγαθόν ἐπιρρέπει, καί τοῦ πονηροῦ ἀφίσταται. οὐ γάρ ἐστὶ τις ὄντοτης τοῦ νοῦς πράγματι διακεκριμένη, ἀλλ' ὥσπερ ὁ νοῦς ἢ νοεῖ διάνοια λέγεται, οὕτως ἢ βούλεται βούλησις ὀνομάζεται. ἔνθεντοι οὐκ ὀρθῶς τυφλή ἢ βούλησις ἀκούει. ἢ γάρ δύναμις ἢ πράγματι ταυτουμένη τῇ δυνάμει τῇ διανοούσῃ οὐκ ὀρθῶς τυφλή ἀποκαλεῖται. Ἄλλ: ἢ βούλησις πράγματι ταυτοῦται τῇ διανοούσῃ δυνάμει, εἰτοῦν τῇ διανοίᾳ. διάνοια γάρ, καί βούλησις ὁ αὐτός νοῦς εἰσὶ διαφόρους θεωρούμενος καί κατονομαζόμενος, οὐκ ὀρθῶς ἄρα ἢ βούλησις τυφλή ἐξωνόμασται.

Ἐπειδὴ δέ ἕτερον ἐστὶ διανοεῖν, καί ἕτερον βούλεσθαι, οὐδέ τι ἢ ψυχὴ διὰ τῆς βουλήσεως θηρᾶται, ἢ ἀποτρέπεται, ὃ μὴ πρότερον συγκεχυμένη τινί, τουλάχιστον γνώσει διέγνω διάτοι τοῦτο ἢ τῆς διανοίας πρόσληψις προηγείσθαι λέγεται τῆς κατά τὴν βούλησιν κινήσεως, καί οἰονεὶ δαδοῦχος τις ἢ διάνοια προηγείται τῆς βουλήσεως, ἀλλὰ οὐ παρά τοῦτο ἢ βούλησις τυφλή, εἰκότως ρηθήσεται οὐ γάρ ἂν τυφλή δύναμις τῇ φερούσῃ τόν πυρσόν ὀρθῶς παρακολουθήσειεν, ἤδη δέ ὥσπερ ἢ διάνοια τῷ φυσικῷ αὐτῆς φωτὶ, τότε ὄν κατά γένος, καί τόν τρόπον τοῦ ὄντος ἐπινοεῖν δύναται, οὕτως ἢ βούλησις πρὸς τό ἀγαθόν καθόλου, ἦτοι πρὸς τόν Θεόν αὐτόν συνεπτυγμένη τουλάχιστον, εἰ μὴ ἀνεπτυγμένης καί διεγνωσμένης φυσικῆ ροπῆ σπεύδει. αὐθις δέ ὥσπερ ἢ τοῦ ἐπὶ μέρους πρόσληψις οὐδέν ἕτερον ἔοικεν, ἢ συστολή τις τοῦ κατά φύσιν φωτός, δι' οὗ τό καθόλου ὄν εἰτοῦν τόν Θεόν γινώσκομεν, οὕτω τοι καί ἢ ροπὴ τῆς θελήσεως ἐπὶ τὰ καθ' ἕκαστα διορισμός τις ἐστὶ τῆς κατά γένος ὀρμῆς κλίσεως, δι' οὗ τινι ἰδίᾳ μερικῷ ἀγαθῷ προσκολλᾶται.

Ἐκ τούτου τοῦ πλάτους τῆς ἀρχῆς τῆς βουλήσεως, ᾧ τό κατά γένος ἀγαθόν θηρᾶται, καί μόνῳ τῷ ἀμεταπτώτῳ, καί ἀπείρῳ ἀγαθῷ κορεσθῆναι δύναται τὴν ἀρχὴν ἴσχει, καί τό περὶ τὰ καθ' ἕκαστα ἀγαθὰ αὐτῆς ἀδιάφορον, διό ἀναγκαίως τούτοις οὐ προσιζάνει.

(f. 217) Ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου οὐδέν εἶναι δοκεῖ ἕτερον, ἢ αὐτὴ δὴ ἢ θέλησις καθ' ὃ ἐν τῇ τοῦ ἀγαθοῦ θήρᾳ, καί τῇ ἀποτροπῇ τοῦ κακοῦ ἐλευθερία ἐστὶν ἀπὸ ἀνάγκης ἐξωτερικῆς, καί ποτέ καί ἀπὸ ἐσωτερικῆς. διττὴ γάρ ἐνταῦθα ἢ ἀνάγκη, ἐξωτέρα ἦτις καί βία καλεῖται, καί

81. Παραλείπονται στά ΧΡΑ τό δέκατο ἕκτο καί δέκατο ἕβδομο κεφάλαιο.

ἔσωτέρα φυσική τις οὖσα, καὶ ἀναγκαία ἐπὶ τὸ ἀγαθὸν ροπή, καὶ φυγή ἀπὸ τοῦ κακοῦ. διττὴ οὖν καὶ ἡ τῆς θελήσεως ἐλευθερία, εἰ μὲν ἐστὶν ἀπὸ βίας ἐλευθερία, εἰ δὲ ἀπὸ τῆς ἀνάγκης τῆς κατὰ φύσιν ροπῆς τε καὶ κλίσεως, καὶ ἐλευθερία ἀπὸ βίας ἐστὶν ἀσφάλεια ἀνθρωπίνης θελήσεως ἀφ' οἴασον δυνάμεως ἐξωτερικῆς ἐπὶ τε τῇ θήρᾳ τοῦ ἀγαθοῦ, καὶ ἐπὶ τῇ φυγῇ τοῦ κακοῦ. βίαν δὲ καὶ ἀνάγκην ἐξωτέραν ἀποκαλοῦμεν, τὴν ἀπὸ ἐξωτερικῆς ἀρχῆς ἐπαγομένην τινὶ κατὰ τῆς ἰδίας κλίσεως ὅπου θεωρητέον μηδεμίαν βίαν δύνασθαι ἐπαχθῆναι τῇ θελήσει κατὰ τὰς ἐνδοτέρας αὐτῆς ἐνεργείας, οἷον κατὰ τε τὴν ἀγάπην, καὶ τὸ μῖσος. οὐ γὰρ ἔχει βιασθῆναι πρὸς τὸ ἀγαπῆσαι κατὰ τῆς ἰδίας ροπῆς. ἄλλως ἡγάπα ἂν καὶ οὐκ ἡγάπα τὸ αὐτό, καὶ ἤθελεν ἅμα, καὶ οὐκ ἤθελεν, καὶ ἤθελεν ἄκουσα, ὃ ἀντιφάσει περιπίπτει, αὐτὴ δὲ βίαν ἔχει παθεῖν κατὰ τὰς ἐξωτερικὰς, καὶ σωματικὰς τῶν κινήσεων, ἅς ὡς ἀφορμὴ τῷ σώματι ἀνεγείρει. οἷον ἔχει τις ἄκων ἂν κατέχεσθαι δρόμον μελετῶν, ἢ ὠθεῖσθαι, καὶ κινεῖσθαι ἡρεμεῖν ἐφιέμενος. πρόδηλον οὖν τὴν θέλησιν αἰεὶ ἐλευθέραν εἶναι οἴασον βίας κατὰ τὰς ἰδίας ἐνεργείας, ἥτοι κατὰ τὰς ἐξωτερικὰς, ἢ ὃ ταυτὸν ἐστί, πᾶσαν τὴν θελητικὴν ἐνέργειαν αἰεὶ ἐλευθέραν εἶναι ἀνάγκης, οὐ μὴν δὲ τῆς κατὰ φύσιν. ἡ γὰρ ἐλευθερία ἀπὸ τῆς κατὰ φύσιν ἀνάγκης, ἥτις αὐτεξούσιον καλεῖται, καὶ προαίρεσις. εἰτοῦν ἐλευθερία περὶ τὴν αἴρεσιν ἐστὶν ἢ πᾶσα ὅλως ἀνάγκην ἐξωτερικὴν τε καὶ ἐσωτερικὴν ἐκτοξεύουσα. ἐστὶ δ' ἀνάγκη ἐσωτερικὴ τουτέστιν ἀνάγκη φύσεως, ἢ ἀνάγκη φυσικῆς ροπῆς, κλίσις τῆς βουλήσεως ἀναγκαία ἐπὶ τῇ θήρᾳ τοῦ ἀγαθοῦ, καὶ ἀποτροπῇ τοῦ κακοῦ οὐκοῦν οὐκ ἐσμέν ἐλευθεροὶ τῆς κατὰ φύσιν ἀνάγκης, καὶ τῆς ἐξωτερικῆς (f. 218) περὶ τε τὸν ἔρωτα τοῦ καλοῦ οὔσης, καὶ περὶ τὴν ἀπέχθειαν τοῦ κακοῦ κατὰ γένος. οὐ γὰρ ἔχομεν μὴ ἀγαπᾶν τ' ἀγαθὸν κατὰ γένος, εἰτοῦν τὴν εὐδαιμονίαν, οὐδὲ τὸ κακὸν κατὰ γένος μὴ μισεῖν, εἰτοῦν τὴν κακοδαιμονίαν, ἀλλ' οὐχ οὕτω τὰ ἰδιάζοντα ἀγαθὰ, ἡμῖν γὰρ τὴν βούλησιν ἐφ' ἑαυτὰ ἐξ ἀνάγκης οὐ θέλει. ἔχομεν γοῦν ἐπὶ τῇ τούτων αἰρέσει δύναμιν ἐλευθερίας, καὶ δυνάμεθα ἕτερον ἑτέρου προελέσθαι, καὶ τοῦτο μὲν ἀσπάσασθαι, τοῦτο δὲ ἀποδιοπομπῆσαι οὐκ ἄνευ ἀδιαφορίας.

Θέσις

Ἡ κρίσις τῇ βουλήσει, οὐ μὴν δὲ τῇ διανοίᾳ ἀνήκει.

Δειξις

Ἡ τῆς βουλήσεως ἐνέργεια τῇ βουλήσει πάντως ἀνήκει, οὐ μὴν δὲ τῇ διανοίᾳ. ἀλλ' ἡ κρίσις ἐστὶν ἐνέργεια βουλήσεως. ἐστὶ γὰρ κατάφασις

τοῦ ἀληθοῦς καὶ ἀπόφασις τοῦ ψευδοῦς, εἰτοῦν κατάνευσις ἔστιν, ἢ κατάνευσις, δι' ἧς ἡ βούλησις τί δοκιμάζει, ἢ ἀποδοκιμάζει, καὶ εαυτὴν πρὸς κατάφασιν κάμπτει, ἢ πρὸς ἀπόφασιν, ὅπως ἂν αἱ ἰδέαι ξυμφωνεῖεν ἀλλήλαις, ἢ διαφωνεῖεν. ἄρ' ἡ κρίσις τῇ βουλήσει ἀνήκει, οὐ μὴν δέ τῇ διανοίᾳ. Καίτοι ἡμῶν ἡ πρόσληψις καὶ ἀκούσιος κατὰ νοῦν ἐξεγείρεται, ἡ κρίσις μέντοι ἀεὶ ἐστὶν ἐθελοῦσιος.

Ἄποκρισις

Ἐθελοῦσιον καλεῖται τό κατὰ ροπῆς τῆς θελήσεως γινόμενον, ἢ καὶ μετὰ διορισμοῦ ἐλευθέρου. ἀλλὰ πᾶσα κρίσις μετὰ ροπῆς ἀεὶ τῆς βουλήσεως γίνεται, καὶ ποτέ καὶ μετὰ ἐλευθέρου διορισμοῦ, εἰτοῦν ἐξ αἰρέσεως. ἢ γάρ ἡ συνάφεια, καὶ ἡ διάζευξις τοῦ ὑποκειμένου, καὶ κατηγορουμένου ἐστὶ σαφής, καὶ τότε δὴ ἡ βούλησις εἰς κατάφασιν, καὶ ἀπόφασιν ἥδιστα φέρεται ἢ ἡ συνάφεια αὕτη μικρῶ ἀσαφεστέρα ἐστὶ, καὶ τότε δὴ ἡ θέλησις ἐξ αἰρέσεως ἦτοι μετὰ διορισμοῦ [...] καταφάσκει, (f. 219) ἢ ἀποφάσκει, ὡς ἐν ταῖς μετὰ τόλμης, καὶ θρασύτητος ξυμβαίνει, γινομέναις κινήσεσι. πᾶσα ἄρα κρίσις ἀεὶ τυγχάνει ἐθελοῦσιος.

Δειξις

Οὐ σπανίως ἡμῶν ἡ κρίσις ἐλευθέρα τυγχάνει ἐλευθερίᾳ αἰρέσεως καὶ πᾶσαν ἀνάγκην, καὶ ἐσωτερικὴν, καὶ κατὰ φύσιν ἀποκλείουσα. Ἐκεῖνο ἐλευθέρου καλεῖται πάσης ἀνάγκης, ὅπερ ἐπαχθῆναι ἔχει, καὶ μὴ πρὸς ἀρέσκειαν. ἀλλ' ἡ κρίσις πολλάκις ἐπαχθῆναι ἔχει καὶ μὴ πρὸς ἀρέσκειαν. ἦνίκα δηλονότι οὔτε καθαρὰ, οὔτε ἀναγκαῖα ἐστὶν ἡ τοῦ κατηγορουμένου, μετὰ τοῦ πλοκῆ, καὶ διὰ τοῦτο αἱ τολμηραὶ κρίσεις⁸² ἐπεγείρονται, καὶ ἀποδοκιμάζονται ὡς ἐλευθέραι οὐσαι, καὶ ἐφ' ἡμῖν κείμεναι. ἄρ' ἡ κρίσις τὰ πολλά ἐλευθέρα τυγχάνει ἐλευθερίᾳ αὐτεξουσίου, εἰτοῦν αἰρέσεως τὴν πᾶσαν ἀνάγκην καὶ ἐσωτερικὴν, καὶ ἐξωτερικὴν ἀποκλειούση.

Ἐνστασις

Κρίσις ἐστὶ γνώσις. ἀλλ' ἡ γνώσις ἀνήκει τῇ διανοίᾳ καὶ οὐχὶ τῇ θελήσει τῇ κοινῶς καλουμένη τυφλῇ. ἄρ' ἡ κρίσις ἀνήκει τῇ διανοίᾳ, εἰτοῦν τῷ διαγνωστικῶ τῆς ψυχῆς μορίῳ.

Ἄποκρισις

Ἄπόφ: τὴν μείζονα, ὃ γάρ ἐστὶν ὑστερογενές τῆς γνώσεως, εἰτοῦν τῆς ἐννοίας οὐκ ἔστι γνώσις, οὐδ' ἐννοία. ἀλλ' ἡ κρίσις ὑστερογενής ἐστὶ τῆς ἐννοίας. ἔστι γάρ κατάφασις τοῦ ἀληθοῦς, ἢ ἀπόφασις τοῦ

82. Στά ΧΡΑ: κρίσις.

ψευδοῦς, εἰτοῦν κατάνευσις ἐστίν, ἢ ἀνάνευσις τῆς ψυχῆς δοκιμαζούσης τι, ἢ ἀποδοκιμαζούσης, προηγουμένην τήν τῶν πραγμάτων γνώσιν ἀπαιτοῦσα, διό καί μὴ ἀκριβῶς τοῦ πράγματος γνωσκομένου, τολμηρά ἔσεται ἡ κρίσις, ὡς ἅπαντες λέγουσιν.

Ἄρ' ἡ κρίσις οὐκ ἔστι γνώσις, ἀλλὰ τῇ γνώσει παρέπεται.

Ἀντίστασις

Μόνη ἡ διάνοια ἐνασχολεῖσθαι λέγεται περί τ' ἀληθές, ἡ δέ θέλησις περί τ' ἀγαθοῦ. ἀλλ': ἡ κρίσις ἐστίν περί τ' ἀληθές, ἄρα τῆς διανοίας ἔργον ἐστί, (f. 220) καί οὐχί τῆς θελήσεως.

Ἀπόκρισις

Διαιρῶ τήν μείζονα, μόνη ἡ διάνοια ἐνασχολεῖται περί τό ἀληθές, ἡ ἀπλῶς νοητόν ζύμφ: ἡ καταφατόν, ἡ ἀποφατόν ἀπόφ: ἡ τοίνυν κατάφασις τοῦ ἀληθοῦς, καί ἀπόφασις τοῦ ψευδοῦς, εἰτοῦν ἡ συνάφεια, καί ἡ διάζευξις τῶν ἀλλοτριῶν ἰδεῶν θήρα τις τοῦ ἀγαθοῦ πάντως τυγχάνει, τήν ἐπί τό ἀγαθόν ἐπαγομένην βούλησιν ὅτι μάλιστα θέλγουσα.

Ἐνστασις

Κρίσις τά πολλά οὐκ ἔστιν ἐλευθέρα, ἀλλ' ἀναγκαία οὐκ ἄρα ἤρτηται ἀπό τῆς βουλήσεως.

Ἀπόκρισις

Ἄπόφ: τήν συνέπειαν. ἡ γάρ κρίσις κἄν ἐνίοτε μὴ ἡ ἐλευθέρα. αἰεί ἀλλ' ἐστίν ἐθελουσία οὐδενί γάρ οὐδέποτε ἄκοντες συγκατατιθέμεθα, οὐδέ διαφωνοῦμεν, εἰμὴ τυχόν ἄχρι χειλέων, ἢ φόβῳ τιμωρίας, ἢ ἐλπίδι ὠφελείας ἢ γνώμῃ θαπείας, ἢ ἄλλῳ τινί ἀδίκῳ λόγῳ, πολλά δέ ἀπλῶς ἐννοοῦμεν κατὰ τῆς ροπῆς τῆς θελήσεως, εἰτοῦν πολλοί ἡμῖν ἐνεγείρονται προσλήψεις, ὧν ἐλευθέρους ἡμᾶς αὐτούς ἀφιέμεθα. ὅθεν καί αἱ μοχθηραὶ κρίσεις ἐν εὐθύνη ἡμῖν προσνέμονται οὐχ οὕτω δέ καί αἱ τῶν μοχθηρῶν προσλήψεις, ἦτοι ἰδέαι, ὅτι οὔτε κακαὶ ἐνθυμήσεις, ἔχουσι ρηθῆναι τῆς ἐλευθέρας συγκαταθέσεως μὴ προσιούσης.

Ἡ αὐτὴ ψυχὴ καθ' ὃ μὲν νοεῖ ἄνευ εἰκόνων σωματικῶν διάνοια καλεῖται, καθ' ὃ δέ σωματικαῖς εἰκόσιν ἐποπτεύει τῷ πράγματι φαντασία, ἐξ ἀφορμῆς δέ τῆς τῶν ζωτικῶν πνευμάτων κινήσεως ἀναμνησκομένη τινός μνήμη, ἕτερον δέ ἐξ ἐτέρου ἐπιφέρουσα, λόγος, ἐφιεμένη δέ τινος ἄνευ σωματικῆς κινήσεως, θέλησις, καί ἐξ ἀφορμῆς κινήσεως σωματικῆς, ἦτις ἡ ἐπιθυμία ἐστίν ὄρεξις, ἢ ὀργῆς. Ἡ ἔξις, ποιότης, τοῦ πρώτου εἶδους προσεπιγιννομένη τῇ δυνάμει, καί ταύτην πρὸς τό ἐνεργεῖν βοηθοῦσα, χρίεται ποιότης τοῦ πρώτου εἶδους, ὅτι τέτταρα (f. 221)

διμελή εἶδη τῆς ποιότητος, πρόσκειται δὲ προσεπιγιννομένη τῇ δυνάμει. οὐ γάρ ταύτην ἐκ φύσεως ἔχομεν, εἰ μὴ τῷ λόγῳ τῆς ἀρχῆς, ἔστι δὲ ἡ θεόθεν ἐκκεχυμένη, ἡ πυκναῖς ἐνεργείαις ἐπίκτητος, καὶ τελευταῖον λέγεται τῇ δυνάμει βοηθεῖν εἰς ἐνέργειαν, ὅτι τῇ ἐπικουρίᾳ τῆς ἕξεως ράδιον, καὶ ἐτοιμότερον ἐνεργεῖν πεφύκαμεν.

Τῶν ἕξεων αἱ μὲν εἰσὶν ὑπὲρ φύσιν, οἷον ἡ πίστις, ἡ ἐλπίς, καὶ ἡ ἀγάπη, αἱ δὲ εἰσὶ φυσικαὶ διηνεκέσιν ἐνεργείαις ποριζόμεναι, καὶ διὰ τοῦτο ἐπίκτητοι προσειρημένοι. Διτταὶ δὲ αὗται σωματικαί, καὶ πνευματικαί, πνευματικαὶ μὲν οὖν αἱ τῇ νοεῶν δυνάμει βοηθοῦσαι, σωματικαὶ δὲ αἱ τὴν σωματικὴν δυνάμιν ἐπὶ τὸ ἐνεργεῖν διορίζουσαι, ἐκάτεραι δὲ ἢ ἀγαθαὶ πεφύκασιν, καὶ ἀρεταὶ ἀκούουσιν, ἢ φαῦλαι καὶ κακίαι, εἰτοῦν ἐλαττώματα ὀνομάζονται, ἢ δὲ πνευματικὴ ἕξις, ἢ διανοητικὴ ἐστίν, ἢ ἠθικὴ. διανοητικὴ μὲν λέγεται ἢ τῇ διανοήσει τε, καὶ τῇ γνώσει τῆς ψυχῆς βοηθοῦσα, καὶ διὰ τοῦτο τῇ διανοίᾳ μάλιστα ἐπανήκουσα. ἢ γὰρ πρόσληψις εἰτοῦν ἢ γνώσις, ἣτις τὸ κυριώτερον μέρος τῆς τοιαύτης ἕξεως, τῆς διανοίας ἐστίν. πάντε δὲ εἰσὶν αἱ διανοητικαὶ ἕξεις, νοῦς, σοφία, φρόνησις, ἐπιστήμη, καὶ τέχνη, ἀγαθαὶ δὲ οὖσαι ἀρεταὶ διανοίας λέγονται, ὡσπερ δὴ καὶ ἡ ἀπάτη, καὶ ἡ αἵρεσις μὴ τοιαῦται τυγχάνουσαι ἐλαττώματα νοός, ἀλλὰ καὶ ἡ ὑπόληψις ἢ ἐξ ἐνδόξου λαμβανομένη, καὶ ἡ πίστις ἢ ἀνθρωπίνῃ μόνῃ μαρτυρίᾳ ἀνθρώπου [...] ἕξεις καλοῦνται ἀδιάφοροι, ἠθικὴ δὲ ἢ κλίνουσα τὴν θέλησιν ἢ ἐπὶ τὸ ἀγαθόν, ἢ ἐπὶ τὸ φαῦλον, καὶ ἢ μὲν ἐπὶ τὸ ἀγαθόν κλίνουσα ἀρετὴ ἠθικὴ, ἢ δὲ ἐπὶ τὸ πονηρόν, ἐλάττωμα ἠθικόν ἀκούει.

Ἐν τίνι ἢ τῶν πνευμάτων ἕξεων κεῖται φύσις; ἵνα τοῦτο τῆς ἀναπτύξεως τύχη προσημειωτέον τὴν ψυχὴν ἡμῶν θεσμῶ τοῦ κτίσαντος ὑπὸ τῶν σωματικῶν κινήσεων ὡς ἐξ ἀφορμῶν διορίζεσθαι, καὶ τανάπαλιν τὰς σωματικὰς κινήσεις ἐκ τῶν εὐνοήσεων ὡς ἐξ ἀφορμῶν πολλακίς ἐγείρεσθαι. αὕτη γάρ ἐστίν ἡ τοῦ σώματος, καὶ τῆς ψυχῆς ἔταιρεία, κὰν τούτῳ (f. 222) κεῖται, ὡς μηδεμίαν ἠγεῖσθαι διανόησιν ἢ μὴ παραυτίκα ἐφέποιτο τῶν ζωτικῶν πνευμάτων τίς κίνησις, ὡσπερ οὐδεμίαν ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ κίνησις ἐπισυμβαίνει ἢ διανόησις τις οὐ παρακολουθεῖ. πᾶσα δὲ κίνησις σωματικὴ τῇ ροῇ τῶν ζωτικῶν πνευμάτων ἀποτελεῖται. ταῦτα δὲ οὐδὲν εἰσὶν ἕτερον. ἢ ἡ λεπτοτέρα, καὶ καθαρωτέρα τοῦ αἵματος μοῖρα, ἢ ἀποκαθαρθεῖσα, καὶ ἐξαγνισθεῖσα ἐν ταῖς τοῦ ἐγκεφάλου σχισμαῖς, καὶ τὰ ἐντεῦθεν ἀρχόμενα νεῦρα ὑπεισδύουσα διὰ τε τούτων, ὡς διὰ σωλήνων ἕκαστα τοῦ σώματος μέρη διιοῦσα. πολλακίς οὖν ἀφορμῇ τινῶν διανοήσεων ἐπὶ τὰ αὐτὰ μέρη διενεχθέντα τὰ ζωτικὰ πνεύματα τρίβους, ἑαυτοῖς κατὰ βραχὺ διήνοιξαν πλατυτέρας, καὶ μείζους αὔλακας ἵν' οὕτως εἶπω,

διέσκαψαν, δι' ὧν ἐπανακάμπτοντα ταῖς ἐξ ὧν τὴν ἀρχὴν ἔσχον ἰδέαις ἀφορμὴν διδόνασιν.

Αἱ διανοητικαὶ ἕξεις οἷα ἐστὶν ἡ ἐπιστήμη οὐκ εἰσὶν ἀπλαῖ ποιότητες πνευματικαὶ τῷ τοῦ ἀνθρώπου νῷ ἐφίζάνουσαι⁸³, ἀλλὰ τό πλεῖστον μέρος ἐν τοῖς ἐγκεκολλημένοις τῷ ἐγκεφάλῳ ἴχνεσι, καὶ τῇ ραοτέρῃ, καὶ εὐπωρότερῃ τῶν ζωτικῶν πνευμάτων ροῇ, καὶ τῇ ἀπαγωγῇ ἀπαξιάτων τῶν κωλυμάτων ὑφίστανται.

Δεῖξις

Εἴπερ ἦσαν αἱ διανοητικαὶ ἕξεις ἀπλαῖ ποιότητες τῷ νῷ ἐφίζάνουσαι, ἦσαν ἂν ἡ διαθέσεις τινές, εἰτοῦν τρόποι τῆς ἀνθρωπίνης διανοίας, ἡ ὀντότητες τινές πνευματικαὶ τῷ νῷ προσεπιγινόμεναι. ἀλλ' οὔτε διαθέσεις εἰσὶ καὶ τρόποι μόνον πνευματικοί, οὐδέ ὀντότητες τῷ νῷ προσεπιτιθεμένοι, καὶ οἰοεὶ μεταπεφυτευμένοι. ἀπλή γὰρ νοός διάθεσις ὀλόκληρον ἐπιστήμην ἐκ πολλῶν μερῶν συγκειμένην συμπεριλαβεῖν ἔχει, ἡκιστα δοκεῖ. εἶτα δέ ἡ πνευματικὴ τοῦ νοός διάθεσις, οὐδέ νοσήματι ἐπισκήψαντι, οὐδ' ὑπόχρονου μεσολαβήσαντος ἔχει ἐξαληφθῆναι, ὥσπου τὰς ἐπιστήμας ὀσημέραι ἐξαλείφουσαι καθορῶμεν, καὶ τὰς διανοητικὰς ἕξεις (f. 223) ὑπολαμβάνοντες ὀντότητας εἶναι τῷ νῷ προσεπερχομένῳ τὰς τοιαύτας ὀντότητας, ἡ τὰ παραγόμενα ὑπὸ τοῦ ἐνεργείᾳ νοός εἶδη νοοῦσιν ὥσανεὶ ὄρους τινὰς ἢ φασὶν ζωτικῶν ἐνεργειῶν, εἰτοῦν τῆς διανοήσεως, εἰτοῦν ἀποτελέσματα τινὰ μετὰ τὴν διανοήσιν ἐναπολειπόμενα, οὐχ οἷα γεμῖν ἐστὶν ἡ κτιστὴ διάνοια, τὰς τοιαύτας ὀντότητας ἐκ τοῦ μηδενός παραγαγεῖν. Θεῷ γὰρ μόνῳ τοῦτο οἰκεῖον, ἔπειτα ἡ διάνοια ἡμῶν οὐκ ἔστιν ἐνεργητικὴ, ἀλλὰ παθητικὴ, ὡς ἀποδέδεικται. Τελευταῖον εἴπερ αἱ διανοητικαὶ ἕξεις ὀντότητες ἦσαν τῷ νῷ προσανζάνουσαι, ἔπειτ' ἂν ἐντεῦθεν καὶ τοῦ νοός ἐκτός ἔχειν αὐτὰς ὑποστῆναι, ὅπερ ἀτοπώτατον. τῶν γὰρ θεολογούντων τὴν ποσότητα, καὶ τὰ λοιπὰ συμβεβηκότα ἐπὶ τῆς θείας εὐχαριστίας ἐκτός τοῦ ὑποκειμένου ὑφίστασθαι διδασκόντων, τὴν ἐπιστήμην, καὶ τὴν σοφίαν ἐκτός δυνάμεως νοός ὑποστῆναι οὐδεὶς ἂν φαίη. Ἄρ: αἱ διανοητικαὶ ἕξεις, οἷα εἰσὶν αἱ ἐπιστήμαι, οὐκ εἰσὶν ἀπλαῖ ποιότητες πνευματικαὶ τῷ νῷ ἐφίζάνουσαι.

Ἔνστασις

Ἡ διανοητικὴ ἕξις εὐκολία ἐστὶ τοῦ διανοεῖν τὰ εἶδη προδιανοηθέν-

83. Ἐφίζάνω = κάθομαι ἐπάνω σέ κάτι.

τα, καὶ ἐπαναλαμβάνειν τὰ πολλάκις προεπιληφθέντα. Ἄλλ' ἢ εὐκολία αὕτη τό πλείστον ἐν τοῖς ἐγκεκολαμμένοις τῷ ἐγκεφάλῳ ἔχνεσι, καὶ τῇ ἐτοιμοτέρῃ, καὶ ἀπορωτέρῃ τῶν ζωτικῶν πνευμάτων ροῆ, καὶ τῇ τῶν κωλυμάτων ἀπαξάπαντων ἀπαγωγῇ ὑφίσταται. ἢ γάρ τοιαύτη τῶν πνευμάτων ροὴ τε καὶ κινήσις διὰ τούτου δημιουργοῦ νόμον ταῖς τῆς ψυχῆς διανοήσεσιν οὕτω συνέζευκται, ὥς αἰεὶ ἅμα συμπαρίστασθαι, καὶ ὅσον εὐπωρότερα ἔχνη ἐγκεκολάφθαι τῷ ἐγκεφάλῳ, τοιούτου εὐπωρότεραν εἶναι τὴν κίνησιν τῶν πνευμάτων καὶ ἐναργεστέρας γίνεσθαι τὰς ἐννοίας. Ἄρ' αἰ διανοητικαὶ ἔξεις, οἷαι εἰσὶν αἰ ἐπιστήμαι τό πλείστον μέρος ἐν τοῖς ἐγκεκολαμμένοις τῷ ἐγκεφάλῳ ἔχνεσι, καὶ τῇ εὐπωρότερῃ δι' αὐτῶν τῶν ζωτικῶν πνευμάτων ροῆ, καὶ τῇ ἀπαγωγῇ τῶν νοημάτων ἀπάντων κείνται ὑφισταμένοι. Αἰ διανοητικαὶ ἔξεις παρά τὴν τῆς ψυχῆς διανόησιν, ὃ μέρος αὐτῶν τυγχάνει (f. 224) τό κυριώτερον, καὶ τινος σωματικῆς διαθέσεως συμπερικλείουσι τὰς τὴν τοιαύτην γνῶσιν ὡς ἀφορμᾶς διορίζουσας. Αἰ διανοητικαὶ ἔξεις, οἷον δικαιοσύνη, ἀδικία, ἐγκράτεια, ἀκρασία, καὶ αἰ ἐξῆς παρά τὴν τοῦ νοός, εἰτοῦν τὴν τῆς θελήσεως διάθεσιν, ἧτις μέρος ἐστὶν ἀνώτερον τῆς ἠθικῆς ἐξεως, εὐχέρειαν τινὰ ἀπαιτοῦσιν ἐπὶ τό ἐνεργεῖν ἐν τοῖς ἐγκεκολαμμένοις τῷ ἐγκεφάλῳ ἔχνεσι, καὶ τῇ εὐπόρῳ, καὶ ἐτοιμῇ τῶν ζωτικῶν πνευμάτων κινήσει, καὶ ἀπαγωγῇ τῶν κωλυμάτων ὑφισταμένην.

Ἀποκρίσις

Ἐξεις εἰδικαὶ εἰσὶν αἰ τὴν θέλησιν, ἢ ἐπὶ τό ἀγαθόν, ἢ ἐπὶ τό κακόν τό ἠθικόν κλίνουσαι, οἷον δικαιοσύνη, ἀδικία, ἐγκράτεια, ἀκρασία, καὶ ἐξῆς. Ἄλλ' αἰ τοιαῦται ἔξεις παρά τὴν ἀγαθὴν, ἢ κακὴν, τοῦ νοός ποιότητα, τουτέστιν παρά τὸν ἔδραϊον, καὶ σταθερόν ἔρωτα, τῆς τάξεως, ἐάν ἢ ἔξεις ἀγαθὴ παρά τε τὴν ἀπὸ τῆς τάξεως ἐκτροπήν, ἐάν ἢ ἔξεις κακὴ, εὐχέρειαν ἔτι τινὰ τοῦ ἐνεργεῖν ἀπαθοῦσι τῇ τῶν πνευμάτων κινήσει, καὶ ταῖς διαθέσεσι τοῦ σώματος ὑφισταμένη. φύσει γάρ ἡ θέλησις μόνη ἐννοία ἐπὶ τό ἐνεργεῖν διορίζεται, καὶ οὐ κατέχεται, οὐδ' ἐπιβραδύνεται, εἰ μὴ ἀπὸ τῶν ἀποτελεσμάτων, ἧτοι τῶν σωματικῶν κινήσεων. ἀνθ' ὅτου νικητέα ἐστὶν ἡ ἔνστασις ἢ ἀπὸ τοῦ σώματος διὰ τῆς ἐναντίας τοῦ αὐτοῦ σώματος διαθέσεως, ἧτις ἐν τῇ τῶν πνευμάτων κινήσει τό εἶναι πᾶν ἔχει. Ἄρ' αἰ ἠθικαὶ ἔξεις παρά τὴν τοῦ νοός, εἰτοῦν τῆς θελήσεως διάθεσιν, καὶ τὰ ἐκτετυπωμένα τῷ ἐγκεφάλῳ ἔχνη, καὶ τὴν ἐτοιμὴν τῶν ζωτικῶν πνευμάτων φορᾶν, καὶ τὴν ἀπαγωγὴν τῶν κωλυμάτων ἀπάντων προσαιτουῦσιν.

Ἔνστασις

Εἴπερ αἱ διανοητικαὶ ἔξεις ὑφίστανται ἐν τοῖς ἐγκεκολαμμένοις τοῦ ἐγκεφάλου ἔχουσι σωματικὰ δῆθεν ἔσσονται, οὐ πνευματικὰ.

Ἀπόκρισις

Διαιρῶ τὴν πρότασιν σωματικὰ, οὐ πνευματικὰ κατ' οὐσίαν ξύμφ· κατὰ τὴν χρῆσιν ἀπόφ· οὐ γάρ διὰ τοῦτο αἱ διανοητικαὶ ἔξεις πνευματικὰ λέγονται, ὅτι τούτων ἡ οὐσία πνευματικὴ ὅλως καθέστηκεν, ἀλλ' ὅτι δυνάμει πνευματικῆ, ἦτοι τῷ νῷ, δεσμῷ τῷ τεθέντι μεταξύ τούτου καὶ τοῦ σώματος συνοικεῖται, ἐνθεντοὶ καὶ πνευματικὰ λέγονται κατὰ τὴν χρῆσιν μόνον, οὐ κατ' οὐσίαν οὐκ ἀπαναινόμεθα δῆθεν καινὰς τινὰς διαθέσεις, καὶ τρόπους εἴτ' ἀγαθοῦς, εἴτε κακοῦς τῷ νῷ προσεπέρχεσθαι, ἀλλ' ἐν αὐτοῖς τὰς φυσικὰς καὶ ἐπικτήτους ἔξεις ὑφίστασθαι ἥκιστα ξυγχοροῦμεν. αἱ γάρ τοιαῦται διαθέσεις καὶ τρόποι ὑπὸ πάθους τινός, καὶ νοσήματος ἐξαλειφθῆναι οὐκ ἔχουσιν οἷα πού τὴν τῆς ἐπιστήμης ἔξιν, καὶ πολλῶν τὴν μνήμην νοσήματι χρονίῳ ἐξῶσθαι, καὶ ὅλως ἐξηλεῖσθαι οὐχ ἅπαξ οἶδαμεν.

Ἀντίστασις

Αἱ διανοητικαὶ ἔξεις, δι' ἐνεργειῶν παράγονται πνευματικῶν κατὰ τὴν οὐσίαν, εἰσὶν ἄρα πνευματικὰ κατ' οὐσίαν.

Ἀπόκρισις

Διαιρῶ τὸ προηγούμενον, παράγονται δι' ἐνεργειῶν πνευματικῶν ὡς ἐξ ἀφορμῶν ξύμφ· ὡς ἐξ αἰτίων ἀπόφ.

Ἔνστασις

Οὐδεμία ἐντύπωσις ἐγγινομένη τῷ ἐγκεφάλῳ, ἰδέαν πνευματικοῦ πράγματος ἔχει ἐκδηλώσει. ἄρ' αἱ διανοητικαὶ ἔξεις διὰ τῶν ἐντύψεων τῶν σωματικῶν οὐ καλῶς ἀναπτύσσονται.

Ἀπόκρισις

Διαιρῶ τὸ προηγούμενον. οὐδεμία ἐντύπωσις ἐγγινομένη τῷ ἐγκεφάλῳ ἰδέαν πραγματικοῦ πράγματος ὑποδηλοῦν πέφυκεν. ἀλλ' ἔχει ἀφορμὴ ἐκείνης γενέσθαι ξύμφ· ἄλλως ἀπόφ· ὅθεν ἀποφάσκω τὴν συνέπειαν. οὐ γάρ ἔχει τὸ ἐγκολαφθέν τῷ ἐγκεφάλῳ ἔχνος πνευματικόν τι καθ' αὐτὸ παριστᾶν, ἔχει δέ ἐκ βουλήσεως τοῦ δημιουργοῦ ἀφορμὴ γενέσθαι τῷ νῷ πρὸς τὴν τῶν πνευματικῶν διάνοησιν, ὥσπερ αἱ φωναί, αἷς οὐδεμία μετὰ (f. 226) τῶν σημειουμένων ἐνεστιν οἰκειότης, ἐπὶ γεμῆν τὴν ἐκείνων κατανόησιν ὡς ἀφορμαὶ τινὲς τὴν ψυχὴν διευθύνουσιν καὶ διορίζουσιν.

Ἀντίτασις

Ἐξίς διανοητική γνῶσις ἐστὶν καθ' ἑξιν, ἥτοι εὐχέρεια ἐπὶ τὸ γινώσκειν, καὶ οὐχὶ ἐνέργεια. ἀλλ' ἡ καθ' ἑξιν γνῶσις ἐν αὐτῷ τῷ νῷ, οὐκ ἐν τοῖς σωματικοῖς εἶδεσι κεῖται. ἄρ' αἱ διανοητικαὶ ἑξεῖς ἐν μόνῳ τῷ νῷ εἰσὶ κείμεναι, καὶ οὐκ ἐν τοῖς σωματικοῖς εἶδεσιν.

Ἀπόκρισις

Διαιρῶ τὴν μείζονα, ἡ ἑξίς ἢ διανοητικὴ ἐστὶ γνῶσις καθ' ἑξιν, ἥτοι εὐχέρεια ἐπὶ τὸ γινώσκειν ὑπὸ τῶν ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ ἰχνῶν, καὶ τῆς ἐπὶ ζωτικῶν πνευμάτων κινήσεως ὡς ἐξ ἀφορμῶν διοριζόμεναι ξύμφ: ἐστὶ γνῶσις καθ' ἑξιν ἄνευ τῆς τοιαύτης κινήσεως ἐξεγειρομένη ὡς ὄντοτης, τῷ νῷ προαυξάνουσα, καὶ τούτῳ προσπεφυκεία ἀπόφ: τὸν αὐτὸν τρόπον. διαιρῶ τὴν ἐλάττονα, ἡ καθ' ἑξιν γνῶσις ἐν αὐτῷ τῷ νῷ οὐκ ἐν τοῖς σωματικοῖς εἶδεσι κεῖται ὑφισταμένη, καὶ μὴν ὑπὸ τῶν σωματικῶν κινήσεων, ὡς ὑπὸ ἀφορμῶν κατὰ τὸν τοῦ δημιουργοῦ νόμον τῷ νῷ ἐξεγείρεται. ξύμφ: ἄλλως ἀπόφ: καὶ γε συναπόφῃμ τὴν συνέπειαν.

Ἐνστασις

Εἰ ὑπὲρ φύσιν ἑξίς, καὶ θεόθεν ἐκκεχυμένοι, οἷον πίστις, ἐλπίς, καὶ ἀγάπη, ὄντοτητες εἰσὶ τῷ νῷ προσεπιτεθειμένοι, καὶ αὐτοῦ διακεκριμένοι. ἄρ: καὶ αἱ ἠθικαί, καὶ ἐπίκτητοι ἑξεῖς ὄντοτητες εἰσὶ πνευματικαὶ τῷ νῷ προσεπικείμεναι.

Ἀπόκρισις

Ἀπόφ: τὴν συνέπειαν, καὶ τὴν ὁμοίωσιν, ὃ δὲ λόγος τῆς ἀνομοιότητος ἐστὶν, ὅτι αἱ μὲν ὑπὲρ φύσιν ἑξεῖς ἡμῖν παρά Θεοῦ, καὶ ἡμῶν ἀνιένται, αἱ δὲ ἐπίκτητοι, εἰτοῦν διανοητικαὶ εἰτοῦν ἠθικαὶ ἀφορμῇ τινῶν κινήσεων τῶν ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ γιγνομένων ἡμῖν αὐθις προσεπέρχονται. (f. 227)

Δειξίς

Ἀπόφ: τὸ προηγούμενον. οὐδὲ γάρ τὸ κατεπεῖγον τὴν πίστιν, τὴν ἐλπίδα, τὴν ἀγάπην, καὶ τὰς παραπλησίους ἑξεῖς, ὡς ὄντοτητας τινὰς πνευματικάς, καὶ τοῦ νοός χωριστάς, ὡς καὶ αὐτοῦ ἄνευ ἔχειν ὑφίστασθαι διομολογεῖν, πῶς γάρ ἂν σωθεῖν ἡ πίστις ἐκ τοῦ πιστεύοντος, ἦτε ἐλπίς χωρὶς τοῦ ἐλπίζοντος, καὶ ἡ ἀγάπη τοῦ ἀγαπῶντος καὶ τούτων φανερόν αἰτίας ποιητικὰς τῶν κατὰ φύσιν ἑξεων, καὶ αἱ τῶν δὴ τῶν πνευματικῶν δύνασθαι ρηθῆναι τὰς ἐπαναλαμβανομένας ἐνεργείας, ἢ μᾶλλον τὰ ζωτικά πνεύματα, καθ' ὃ δι' ἐνεργειῶν ἐπαναληφθεισῶν διοριζόμενα ὁδοὺς ὑπανοίγουσιν ἑαυτοῖς εὐπορωτέρας, καὶ βαθύτερα ἐγκολάπτουσιν ἴχνη

τῷ ἐγκεφάλῳ. ἐκεῖνο γάρ τῆς κατά φύσιν ἐξεως αἰτία καθέστηκε τοῦλάχιστον κατ' ἀφορμὴν ἀφ' οὗ ἡ κατά φύσιν ἐξις ὡς ἐξ ἀφορμῆς παράγεται. ἀλλ' ἡ κατά φύσιν ἐξις κἄν φυσικὴ τύχη οὐσα ἀπὸ τῶν ζωτικῶν πνευμάτων ὡς ἐξ ἀφορμῶν παράγεται, καθ' ὃ ταῦτα δι' ἐπαναληφθεισῶν ἐνεργειῶν διοριζόμενα, ὁδοὺς σφίσις ὑπανοίγουσιν εὐρυχωρότερας, καὶ βαθύτερα ἐγκολάπτουσιν ἴχνη τῷ ἐγκεφάλῳ. ἄρα τῶν κατά φύσιν ἐξεων κἄν πνευματικαὶ ὄσιν τυγχάνουσιν τὰ ζωτικὰ πνεύματα, εἴτουν αἱ ἐπανειλημμένοι ἐνεργεῖαι, ἢ διὰ τῶν πνευμάτων ἴχνη τινὰ τῷ ἐγκεφάλῳ ἐγγλύφουσιν.

Μόλις ἡ κατά φύσιν ἐξις διὰ μιᾶς μόνης ἐνεργείας ἐγγίνεται. καὶ γάρ ἡ φυσικὴ ἐξις εὐχέρεια ἐστὶ πρὸς τὸ ἐνεργεῖν τοῖς ἐγκολαφθεῖσιν τῷ ἐγκεφάλῳ ἴχνησι, καὶ τῇ εὐπορωτέρῃ τῶν πνευμάτων φορᾷ, καὶ διόδῳ ὑφισταμένη μονιμωτέρα οὐσα, οὐδ' ἐν ἀκαρεῖ οἰχομένη. ἀλλ' ἡ τοιαύτη εὐχέρεια διὰ μιᾶς μόνης ἐνεργείας ἐγγινέσθαι ἔχειν ἥκιστα δοκεῖ. οὐ γάρ διὰ ταύτης τῆς ἐνεργείας ὅσον τὰ ἴχνη διαχαράττεται, οὐδ' ἀποχρώντως ἔχουσιν διαπυχθῆναι, οἱ τῶν πνευμάτων πόροι, καὶ πάντα τὰ ἐκποδῶν γινόμενα ἀπαχθῆναι, εἰ μήπου τυχόν ὑγροτάτη ἢ ἡ τοῦ ἐγκεφάλου οὐσία, ὅποτε δὴ καὶ ἡ ἐξις ἴση εὐκολία ἐξαλειφεται, ὥσπερ δὴ καὶ ἐντετύπεται. ἐνθεντοι οὐδεμία κυρίως ἐναπότευκται ἐξις. αὕτη γάρ μόνιμος εἶναι ὀφείλουσα στερρότητα τινὰ κατά (f. 228) τὴν ἐγκεφάλου οὐσίαν ἐναπαιτεῖ.

Ἄρ: ἡ φυσικὴ ἐξις διὰ μιᾶς μόνης ἐνεργείας ἐγγίνεσθαι οὐ δύναται. Πᾶσαι αἱ κατά φύσιν ἐξεις διὰ βαθύτερας τῶν ἴχνων ἐν τῷ ἐγκεφάλῳ ἐντυπώσεως, καὶ τῆς ἀπορωτέρας τῶν πνευμάτων φορᾶς ἐπαύξονται, στηρίζονται, καὶ ἐκτείνονται.

Φθίνουσιν αἱ φυσικαὶ ἐξεις, καὶ μειοῦνται, ἥτοι ἀνιένται διὰ τοὺς ἐναντίους λόγους, οἷς αὔξονται, καὶ ἐπιτείνεσθαι πεφύκασιν τῶν ἐγκεκολλημένων ἀμέλει τῷ ἐγκεφάλῳ ἴχνων κατά βραχὺ ἀποσμηχομένων. ὅταν δέ τὰ ἴχνη τέλειον ἀπαλειφθῆ, καὶ ὅλως ἐμφραγῶσιν οἱ πόροι τῆνικαῦτα δέ καὶ αἱ ἐξεις παντελῶς ἐξαλειφθήσονται.

Τέλος, καὶ μόνῳ Θεῷ δόξα κράτος⁸⁴.

84. Μετά τὸ τέλος τῆς «Μεταφυσικῆς» ὑπάρχει ἡ σημείωσις: Ἐγράφη διὰ χειρὸς τοῦ ἐλάχιστου ἐν συσχολασταῖς καὶ φοιτηταῖς μαθητῶν ἱεροδιδασκάλου Κυρίου Θεοδώρου Καβαλλιώτου τοῦ ἐκ Μοσχοπόλεως. Ναοῦμ Ἀναστασίου Ντάτας.

SUMMARY

The research about the origin, studies, and the manifold activity and his work as an author of the «most learned, most reverend teacher, preacher and protopapas Mr. Theodore Anastasios Kavalliotis of Moschopolis» is pushed forward by this study.

I. In spite of the emerging problems owing to the silence of the sources, the research was led for the first time to the systematic biographical restoration of Kavalliotis, with a determination of the period of his life from 1718 till 1789 and place of his birth Moschopolis. Kavala was probably his father's native town. He studied in important educational centers of that time (Moschopolis, Ioannina) having as his teachers the eminent intellectual minds (Chalkeas, Leontiadis, Voulgaris). Armed with an exceptional education he returned to his home city in about 1746 and taught in the Academy. In 1748 he succeeded his teacher Sevastos Leontiadis in the direction of the school which he directed more than twenty years (1748-1769). His supremely presence in the New Academy, at a time of critical ideological and social fermentations, led the school to its highest point of educational radiation and changed in into a bastion of resistance against the Ottoman tyranny and heterodox propaganda.

Through his students he enlightened not only the balkan people but he also contributed to the foundation of the modern European civilization. He got married to Kyranna of Moschopolis and he had a son named Anastasios. He was ordained a priest after 1750 and was appointed as a preacher of the Archdiocese of First Justinian of Achrida and Protopapas of Moschopolis.

After the destruction of Moschopolis (1769) probably for a short period of time he remained in the Hungarian town Tokaj. In 1773 he returned to his home town and shared its gradual, economical, social and spiritual decline. He himself did not suspend his activity but he continued his radiant leading presence in the ecclesiastical and educational facts. He died in Moschopolis on the 11th of August 1789.

II. His work as an author was very productive and varied «Logical essay», «Physical essay», «Metaphysics» (1750-1755), «Introduction to Grammar» (1760 and 1774) and «Protopeiria» (1770) consist his basical works. In addition to the above, the following works are attributed to Kavalliotis, the care of the text of a church book containing the eight orders of sounds (missal) and the writing of the «History of the Academy of Moschopolis», which is lost, certain epic poems in Homeric dialect and «Poetics». His most important work is the «Protopeiria» which includes a dictionary in three languages (Greek-Vlachian-Albanian). That's why it is classified among the founders of the Albanian literature and the pioneers of the comparative linguistics. The civilizing transformation being accomplished during the 18th century, in which the Greek education plays a leading part, is reflected in these works. Manuscripts of his three philosophical works (Logical essay, Physical essay and Metaphysics), unique in the Greek area, were found in the framework of the present research, in the library of the second elementary school of Siatista. So the already existing (Tirana, Bucharest) manuscripts of the philosophical «trilogy» of Kavalliotis were increased.

III. The exactness of the information which the German professor Thunmann provides in 1774 in his laconic curriculum vitae about Kavalliotis is corroborated by this research.

There he refers to his place and time of birth, to his teachers, studies and the writing of philosophical works unpublished at that time. The wrong carrying of this curriculum over the bibliographical work of Legrand is indicated parallelly so that biographical elements concerning the financier of «Protopeiria» George Trikoupa to be attributed to Kavalliotis. Thus a correc-

tion is caused in the bibliographical works of Legrand, *Bibliographie Hellénique* and *Bibliographie Albanaise*.

IV. Kavalliotis is considered not only a student of Evgenios Voulgaris but also a follower of his own critical attitude against the new philosophical and ideological messages coming from the West. He does not renounce the Aristotelian thought but does not thoughtlessly submit to it either. The Orthodox faith and the teaching of Church consist his supreme valuing criterion of Kavalliotis. He not only treasures it up in his works as a writer but he also tries to inspire it to his students. He wants to combine a high scientific level with out overlooking the faith. He feels distinctly that any one-sided progress financial or scientific, without its parallel spiritual foundation it will turn out to be fatal for man.

V. The high level of studies in the New Academy is indicated by the life and work of Kavalliotis, which consists a characteristic sample of spiritual revival in the middle of the 18th century.

Kavalliotis himself consists a typical standard of a teacher of our nation, as a teacher of the New Academy, as a priest and preacher of the Orthodox Church and as a social factor, who plays a leading part in deeds of altruism and love.

VI. The personality of Kavalliotis is examined closely and views of previous researchers, who had considered him as a Rumanian or Albanian or formerly as «a propagandizer» in the service of the Ecumenical Patriarchate, are reconsidered now. At the same time his ecclesiastic, social and educational physiognomy is outlined so that an equilibrium to occur in the historical research which so far had evaluated him mainly as the author of the three-lingual dictionary overlooking his sacerdotal and property as a teacher which is the most prevailing. Of course, even after this effort, and in spite of the fact that we have searched the existing sources and we have evaluated all the possibilities we believe that there is still a broad field for the historian of the future, if he intends to search even more, the important points of the life and action of this most eminent spiritual man, teacher of our nation who is one of the many enlightened forerunners of the national miracle of twenty-one (1821).

ΠΗΓΕΣ-ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. ΑΝΕΚΔΟΤΕΣ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΕΣ ΠΗΓΕΣ

- ΣΙΑΤΙΣΤΑ, Βιβλιοθήκη 2ου Δημοτικού Σχολείου (Γερανείων) Σιατίστης.
Χειρόγραφα Λογικής Πραγματείας, Φυσικής, Μεταφυσικής.
- ΒΟΥΚΟΥΡΕΣΤΙ, Βιβλιοθήκη Ρουμανικής 'Ακαδημίας (τμήμα χειρογράφων), Ν. 70 (210), Ν. 203 (383).

2. ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΥ, Α., «Φιλεκπαιδευτικοί και Φιλανθρωπικοί Σύλλογοι εν Μακεδονία κατά τα τελευταία έτη της Τουρκοκρατίας. Θεσσαλονίκη-Σέρραι-Γευγελή», Μακεδονικά 11 (1971) 342-375.
- Βόρειος Μακεδονία. 'Ο Έλληνισμός της Στραωμίτσης, Θεσσαλονίκη 1980.
- «Πατριαρχικά έγγραφα-πειστήρια περί της συμβίωσης Έλλήνων και Σέρβων ορθοδόξων εν Βορείω Μακεδονία και παλαιᾷ Σερβία τό β' ἡμισυ τοῦ 19ου αἰῶνος», Μακεδονικά 21α (1981) 109-154.
- ΑΓΓΕΛΟΥ, Α., Πλάτωνος Τύχαι (Ἡ λόγια παράδοση στήν Τουρκοκρατία), Ἀθήνα 1963.
- ΑΛΕΞΟΥΔΗ, Α., Σύντομος ἱστορική περιγραφή τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Βελεγράδων καί τῆς ὑπό τήν πνευματικὴν αὐτῆς δικαιοδοσίαν ὑπαγομένης χώρας, Ἐν Κερκύρα 1868.
- ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ, Π., Χρονογραφία τῆς Ἠπείρου τῶν τε ὁμόρων ἑλληνικῶν καί ἰλλυρικῶν χωρῶν, τ. 1-2, Ἀθήνα 1856.

- Βιογραφική συλλογή λογίων τῆς Τουρκοκρατίας
(Ἐπιμέλεια: Κ.Θ. Δημαρᾶ), Ἰωάννινα 1960.
- ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, Α., Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, Θεσσαλονίκη, τ. Α' (1961), τ. Β' (1964), τ. Γ' (1968), τ. Δ' (1973).
- Ἱστορία τῆς Μακεδονίας (1354-1833), Θεσσαλονίκη 1969.
- ΒΕΛΛΙΑΝΙΤΗ, Θ., «Ἡ Μοσχόπολις τῆς Β. Ἠπείρου (Μία ἐξαφανισθεῖσα πόλις)», ΗΜΕ (1922) 226-239.
- ΒΟΓΙΑΤΖΙΔΟΥ, Κ., «Αἱ ἑλληνικαὶ Κοινότητες τῆς Αὐστροουγγαρίας», ΗΜΕ (1926) 71-78.
- ΒΟΛΙΑΔΟΥ, Θ., «Ἀνέκδοτος ἀλληλογραφία περὶ τῆς ἑλληνικῆς κοινότητος τῆς Τοκαίας», ΕΕΒΣ 22 (1952) 75-81.
- ΒΟΥΡΑΖΕΛΗ-ΜΑΡΙΝΑΚΟΥ, ΕΛ., Αἱ ἐν Θράκῃ συντεχνίαι τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, Θεσσαλονίκη 1950.
- ΓΕΔΕΩΝ, Μ., Ἡ πνευματικὴ κίνησις τοῦ Γένους κατὰ τὸν ΙΗ' καὶ ΙΘ' αἰῶνα (Ἐκδοτικὴ φροντίδα: Ἄλκης Ἀγγέλου-Φίλιππος Ἡλιοῦ), Ἀθήνα 1976.
- ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, ΘΕΟΦ., Μοσχόπολις, Ἀθήναι 1975.
- ΔΗΜΑΡΑ, Κ., Νεοελληνικὸς διαφωτισμὸς³, Ἀθήνα 1983.
- ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΑΘΗΝΩΝ, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, τ. 11, (1669-1821), Ἀθήνα 1975.
- ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΟΥ, Τ., Ἡ παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας (Ἑλληνικά σχολεῖα ἀπὸ τῆς ἀλώσεως μέχρι Καποδιστρίου), τ. 1-2, Ἀθήναι 1936.
- ΖΑΒΙΡΑ, Γ., Νέα Ἑλλάς ἢ Ἑλληνικὸν θέατρον, Ἀθήνησι 1872.
- ΖΗΣΙΟΥ, Κ., Διδάσκαλοι τοῦ Γένους, Ἀθήναι 1915.
- ΖΙΩΓΑ, Π., Προβλήματα παιδείας τοῦ Ἑλληνισμοῦ κατὰ τὸν πρῶτο αἰῶνα τῆς Τουρκοκρατίας (διατριβὴ ἐπὶ διδασκαλία), Θεσσαλονίκη 1982.
- ΙΑΚΩΒΟΥ, Μητροπολίτου Δυρραχίου, «Τὸ ἥρωϊκὸν τέλος μιᾶς ἱστορικῆς πόλεως», Χριστιανικὸν Ἡμερολόγιον 2 (1926) 126-128.
- ΚΑΛΙΝΔΕΡΗ, Μ., Αἱ συντεχνίαι καὶ ἡ Ἐκκλησία ἐπὶ Τουρκοκρατίας, Ἀθήναι 1973.
- ΚΑΛΛΙΜΑΧΟΥ, Δ., «Ὁ πολιτισμὸς τῆς Μοσχόπολεως», Παναθήναια 13 (1913) 5-12.
- ΚΑΡΑ, Γ., Οἱ φυσικὲς-θετικὲς ἐπιστῆμες στὸν ἑλληνικὸ 18ο αἰῶνα, Ἀθήνα 1977.
- ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗ, Α., Ἡ Φλαγγίνειος σχολὴ τῆς Βενετίας, Θεσσαλονίκη 1975.

- ΚΑΤΣΟΥΓΙΑΝΝΗ, Τ., *Περί τῶν Βλάχων τῶν Ἑλληνικῶν χωρῶν. Α' Συμβολή εἰς τὴν ἔρευναν περὶ τῆς καταγωγῆς τῶν Κουτσοβλάχων*, Θεσσαλονίκη 1964.
- *Περί τῶν Βλάχων τῶν Ἑλληνικῶν χωρῶν. Β' Ἐκ τοῦ βίου καὶ τῆς ἱστορίας τῶν Κουτσοβλάχων ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1966.
- ΚΕΚΡΙΔΗ, Ε., «Θεόδωρος Καβαλλιώτης: Τὸ πρόβλημα τῆς καταγωγῆς του», *Βορειοελλαδικά* 1 (1980) 19-21.
- ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΟΥ, Α., *Τί εἶναι οἱ Κουτσοβλαχοί*, Ἀθήναι 1939.
- ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗ, Π., *Ἰ. Μοισιόδαξ (Οἱ συντεταγμένους τῆς Βαλκανικῆς σκέψης τὸν 18ο αἰῶνα)*, Ἀθήνα 1985.
- ΚΟΝΔΥΛΗ, Π., *Εὐρωπαϊκός διαφωτισμός*, τ. 1-2, Ἀθήνα 1987.
- *Ὁ νεοελληνικός διαφωτισμός - Οἱ φιλοσοφικὲς ἰδέες*, Ἀθήνα 1988.
- ΚΟΝΙΔΑΡΗ, Γ., *Ἡ ἑλληνικὴ Ἐκκλησία ὡς πολιτιστικὴ δύναμις ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς χερσονήσου τοῦ Αἴμου*, Ἀθήναι 1948.
- ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ, Α., ΔΡΟΥΛΙΑ Λ., LAYTON Ε., *Τὸ Ἑλληνικὸ βιβλίον (1476-1830)*, Ἀθήνα 1986.
- ΚΟΥΡΙΔΑ, Ε., *Γρηγόριος ὁ Ἀργυροκαστρίτης, ὁ μεταφραστὴς τῆς Καινῆς Διαθήκης εἰς τὸ Ἀλβανικόν, ἦτοι αἱ βάσεις τῆς Ἀλβανικῆς φιλολογίας καὶ γλώσσης. Ἡ Ἀκαδημία τῆς Μοσχόπολεως - Ἡ ἱστορία τῆς Μοσχόπολεως καὶ ὁ πολιτισμὸς αὐτῆς*, Ἀθήναι 1935.
- «Ἡ Μοσχόπολις καὶ ἡ Νέα Ἀκαδημία αὐτῆς: Ἡ καταγωγή τῶν Κουτσοβλάχων καὶ ἡ ἐγγραμμιάτισις τῆς γλώσσης αὐτῶν», *Θεολογία* 12 (1934) 69-84, 149-161, 314-335.
- ΚΟΥΤΣΟΝΙΚΑ, Λ., *Γενικὴ ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τόμ. 1-2, Ἀθήναι 1863-64.
- ΚΡΑΨΙΤΗ, Β., *Λόγιοι τῆς Ἡπείρου (1430-1912)*, Ἀθήνα 1979.
- ΛΑΔΑ, Γ.-ΧΑΤΖΗΔΗΜΟΥ, Α., *Ἑλληνικὴ βιβλιογραφία. Συμβολὴ στοῦ δέκατου ὄγδοου αἰῶνα*, Ἀθήναι 1964.
- ΛΑΖΑΡΟΥ, Α., *Ἡ Ἀρωμονικὴ καὶ αἱ μετὰ τῆς ἑλληνικῆς σχέσεις αὐτῆς (διδασκαλικὴ διατριβή)*, Ἀθήνα 1976.
- ΛΑΜΠΡΙΔΗ, Ι., *Περί τῶν ἐν Ἡπείρῳ ἀγαθοεργημάτων*, Ἀθήναι 1880.

- ΛΑΜΠΡΟΥ, Π., «*Ιστορική πραγματεία περί τῆς ἀρχῆς καὶ προόδου τῆς τυπογραφίας ἐν Ἑλλάδι μέχρι τοῦ ἔτους 1821*», Χρυσσαλλίς 3 (1865) 361-364, 398-402.
- ΛΑΜΠΡΟΥ, ΣΠ., «*Σελίδες ἐκ τῆς ἱστορίας τοῦ ἐν Οὐγγαρία καὶ Αὐστρία Μακεδονικοῦ Ἑλληνισμοῦ*», ΝΕ 8 (1911) 257-300.
- «*Ἐπιτύμβια Ἑλλήνων ἰδίως Μακεδόνων ἐν Πέστη*», ΝΕ 8(1911) 462-481.
- «*Περὶ τῆς παιδείας ἐν Ἰωαννίνοις ἐπὶ Τουρκοκρατίας*», ΝΕ 13 (1916) 273-317.
- «*Ἐρευναι ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις καὶ ἀρχείοις Ρώμης, Βενετίας, Βουδαπέστης καὶ Βιέννης*», ΝΕ 17 (1923) 113-139 καὶ 368-386.
- ΛΩΡΕΝΤΗ, Ν., *Νεωτάτη διδακτικὴ Γεωγραφία*, τ. 2, Βιέννη 1838.
- ΜΑΡΤΙΝΙΑΝΟΥ, Ι., *Συμβολαὶ εἰς τὴν Ἱστορίαν τῆς Μοσχοπόλεως, Α' Ἡ Ἱερά Μονὴ τοῦ Τιμίου Προδρόμου κατὰ τὸν ἐν αὐτῇ κώδικα (1630-1875)*, Ἀθήναι 1939.
- *Ἡ Μοσχόπολις (1330-1930)* (Ἐπιμέλεια Στιλπ. Κυριακίδου), Θεσσαλονίκη 1957.
- ΜΕΝΟΥΝΟΥ, Ι., *Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ διδασκῆς (καὶ βιογραφίαι)²*, Ἀθήναι (χ.χ.).
- ΜΕΡΤΖΙΟΥ, Κ., «*Κατάλογος τῶν Ἐνετίησι παρὰ Νικολάφ Γλυκεῖ τῷ ἐξ Ἰωαννίνων ἐκτυπωθέντων καὶ ἐκδοθέντων βιβλίων ἀπὸ τοῦ 1670-1831*», ΗΧ 10 (1935) 53-157.
- *Μνημεῖα Μακεδονικῆς Ἱστορίας*, Θεσσαλονίκη 1947.
- ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, Γ., «*Ἱστορικὴ θεώρηση τῶν δύο προτύπων στὸ Νεοελληνικὸ χῶρο*». Πρακτικά ΣΤ' Πανελληνίου Θεολογικοῦ Συνεδρίου, 198-221, Ἀθήναι 1988.
- ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, Φ., *Τὰ Γιάννενα καὶ ἡ νεοελληνικὴ ἀναγέννηση (1648-1820)*, Ἀθήναι 1930.
- *Μοσχόπολις: Αἱ Ἀθήναι τῆς Τουρκοκρατίας*, Ἀθήναι 1941.
- ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ, Ν., *Ἑλλήνων συσσωματώσεις κατὰ τὴν Τουρκοκρατία*, Ἀθήναι 1958.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΡΕΤΟΥ, Α., *Νεοελληνικὴ φιλολογία, ἤτοι κατάλογος τῶν ἀπὸ τῆς πτώσεως τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας μέχρι ἐγκαθιδρύσεως τῆς ἐν Ἑλλάδι βασιλείας τυπωθέντων βιβλίων παρ' Ἑλλήνων εἰς τὴν ὁμιλου-*

- μένην ἢ εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν, ἸΑθῆναι 1857.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Θ., Ἑλληνικὴ βιβλιογραφία (1466-1800), «Πραγματεία τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν», τ. 148/1984, ἸΑθῆναι 1984.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Ν., *Μοσχοπόλεως Ἀκαδημία*, ΜΠΕ, τ. 4, σσ. 13-16.
- ΠΑΠΑΧΑΤΖΗ, Β., «Οἱ Μοσχοπολίται καὶ τὸ μετὰ τῆς Βενετίας ἐμπόριον κατὰ τὸν 18ο αἰῶνα», ΗΧ 9 (1934) 127-139.
- «Νέαι συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα ἐμπορικῶν σχέσεων τῶν Μοσχοπολιτῶν μετὰ τῆς Βενετίας», ΗΧ 10 (1935) 270-288.
- ΠΑΡΑΝΙΚΑ, Μ., *Σχεδιάγραμμα περὶ τῆς ἐν τῷ ἑλληνικῷ ἔθνει καταστάσεως τῶν γραμμάτων ἀπὸ ἀλώσεως Κωνσταντινουπόλεως (1453 μ.Χ.) μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς ἐνεστώσεως ΙΘ' ἑκατονταετηρίδος, Κωνσταντινούπολις 1867.*
- ΣΑΘΑ, Κ., *Νεοελληνικὴ Φιλολογία. Βιογραφίαι τῶν ἐν τοῖς γράμμασι διαλαμπάντων Ἑλλήνων, ἀπὸ τῆς καταλύσεως τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας μέχρι τῆς ἑλληνικῆς ἐθνεγερσίας (1453-1821)*, ἸΕν ἸΑθήναις 1868.
- *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, τ. 1-7, ἸΕν Βενετία-ἸΕν Παρισίοις 1871-1894.
- ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΔΟΥ, Κ., «Περὶ Μοσχοπόλεως», Πανδώρα 9 (1858-59) 44-45.
- ΣΙΓΑΛΑ, Α., ἸΑπὸ τὴν πνευματικὴν ζωὴν τῶν Ἑλληνικῶν κοινοτήτων τῆς Μακεδονίας. Α' Ἀρχεῖα καὶ βιβλιοθήκη Δυτικῆς Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 1939.
- ΣΚΕΝΔΕΡΗ, Κ., Ἰστορία τῆς ἀρχαίας καὶ συγχρόνου Μοσχοπόλεως², ἸΑθῆναι 1928.
- ΣΚΙΑΔΑ, Ν., «Τὸ τυπογραφεῖο τῆς Μοσχόπολης καὶ οἱ ἐκδόσεις του», Νέα Ἰεστία 83 (1968) 802-808.
- ΣΟΥΛΗ, Χ., *Μοσχόπολις*, ΜΕΕ, τ. 17, σσ. 399-400.
- ΣΤΕΦΑΝΟΠΟΛΙ, Ι., «Τὸ σχολεῖον παράγων τῆς ἐθνικῆς ἀφυπνίσεως», ΙΝΕ, τ. 1, 157-183, ἸΑθῆναι 1983.
- ΦΕΙΔΑ, Β., «Τὸ πρόβλημα τοῦ σκοποῦ τῆς παιδείας στὸ νεώτερο ἑλληνισμὸ», Σύνταξι 8 (1983) 11-22.
- ΦΙΛΙΠΠΙΔΗ ΔΑΝΙΗΛ-ΚΩΝΣΤΑΝΤΑ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ τῶν Δημητριάων, *Γεωγραφία νεωτερικὴ ἐρανισθεῖσα ἀπὸ διαφόρους συγγραφεῖς*, τ. 1, Βιέννη 1791.
- ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΛΗ, Α., *Μορφές ἀπὸ τὴ σωματειακὴ ὀργάνωση τῶν Ἑλλή-*

von στην Ὀθωμανική Αυτοκρατορία - Οἱ συντεχνίες - Τά ἰσνάφια, ΙΝΕ, τ. 1, 123-153, Ἀθήναι 1983.

- ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΥ, Κ., «Οἱ Ἀρωμαῖοι καί τό ὀδοιπορικό τοῦ D. Bolintineanu στή Μακεδονία», Βαλκανική Βιβλιογραφία ΙΜΧΑ 7 (1978) 27-45.
- ΧΡΗΣΤΟΥ, Π., Μεθόδιος Ἀνθρακίτης. Βίος-δράσις-ἀνέκδοτα ἔργα, Ἰωάννινα 1953.
- ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, Π., Τό βιβλίον «ἡ ἀλήθεια κριτής» καί ἡ τυχοδιωκτική δράση του συγγραφέα του Leandro Lompradi στόν ἑλληνικό χῶρο (διατριβή ἐπί διδακτορία), Ἀθήνα 1984.
- ΧΡΥΣΟΧΟΟΥ, Α., Οἱ βλάχοι τῆς Μακεδονίας, Θεσσαλίας καί Ἡπείρου, Θεσσαλονίκη 1942.
- ΨΗΜΜΕΝΟΥ, Ν., Ἡ ἑλληνική φιλοσοφία ἀπό τό 1453 ὡς τό 1821, τ. 1, Ἀθήναι 1988.

3. ΞΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ τῆς Ἀλβανίας, *Historia e letërsisë shqiptare*, Tiranë 1983.
- BERKI, F., Ἡ ἐν Οὐγγαρία Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία, Θεσσαλονίκη 1964.
- CAMARIANO-CIORAN, A., *Les Académies princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*, Thessalonique 1974.
- FÜVES, Ö., «Κατάλογος τῶν Ἑλληνικῶν ἐντύπων τῆς βιβλιοθήκης τοῦ ἑλληνορθόδοξου σερβικοῦ ἐπισκοπάτου στό Saint-Entre τῆς Οὐγγαρίας», Ἐρανιστής 3 (1965) 97-105.
- HETZER, A., *Das dreisprachige Wörterverzeichnis von Theodoros Anastasiu Kavalliotis, στό Balkan-Archiv Neue Folge-Beiheft, Band 1*, Hamburg 1981.
- JORGA, N., Τό Βυζάντιο μετὰ τό Βυζάντιο, (Μετάφρ. Γιάννη Καρᾶ), Ἀθήνα 1985.
- LEAKE, W., *Travels in Northern Greece, t. I-IV*, London 1835.
- LEGRAND, É., *Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au dix-huitième*

- siècle, t. 1-2, Paris 1918-1928.
- *Bibliographie Albanaise description raisonnée des ouvrages publiés en Albanais ou relatifs a l' Albanie du quinzième siècle a l' année 1900*, Paris-Athènes 1912.
- MEYER, G., *Albanesische Studien*, Wien 1895.
- PAPACOSTEA, V., *Teodor Anastasie Cavallioti, Trei manuscrise inedite* στο *Revista Istorică Română* 1 (1931) 383-402 και 2 (1932) 51-82. (ἀναδημοσίευση στο: *Civilizație Românească și civilizație Balcanică, Studii Istorice*, Bucuresti 1983.
- *Povestea unei cărți Protopiria lui Cavalioti «Ein unicum»* στο: *Civilizație Românească și civilizație Balcanică, Studii Istorice*, 397-405, Bucuresti 1983.
- PAPAHAGI, P., *Scriitori aromani in secolul al XVIII-lea (Cavalioti, Ucuta, Daniil)*, Bucuresti 1909.
- PEUFUSS, M., *Die Aromunische Frage*, Wien-Koln-Graz 1974.
- *Die Akademie von Moschopolis und ihre Nachwirkungen im Geistesleben Südosteuropas στο Wissenschaftspolitik in Mittel-und Osteuropa. Wissenschaftliche Gesellschaften, Akademien und Hochschulen im 18, und im beginnenden 19. Jahrhundert. Hrsg. von E. Amburger κ.ά.* 114-128, Berlin 1976.
- *Marginalien zu Theodor A. Kaballiotos στο Österreichische Osthefte*, 27 (1985) 381-388.
- PIPPIDI, A., «Un manuscrit de la «Logique» de Théodore Cavalliotis», *RÉSEE* 17 (1979) 417-424.
- RUFFINI, M., «Teodoro Anastasio Cavallioti», *Revista d' Albania* 3 (1942) 110-125.
- «Un centro aromeno d' Albania: Moschopoli», *Revista d' Albania* 4 (1943) 158-169.
- SHERRARD, PH., *Δοκίμια για τό νέο Έλληνισμό*, Αθήνα 1971.
- THUNMANN, J., *Untersuchungen über die Geschichte der östlichen europäischen Völker*, Leipzig 1774.
- UÇI, A., «T.A. Kavalioti, un représentant albanais des Lumières», *Studia Albanica* 32 (1966) 185-196.
- WINDELBAND, W.-HEIMSOETH, H., *Έγχειρίδιο Ιστορίας τής φιλοσοφίας (Μετάφραση: Ν. Σκουτερόπουλος)*, τ. 2, μέρος Γ', 'Η φιλοσοφία του διαφωτισμού', Αθήνα 1982.

ΓΕΝΙΚΟ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

- Ἄθεια 136
 Ἀκαδημία Μοσχοπόλεως 23, 35, 42, 64, 67, 79, 87, 93, 95, 96, 97, 109, 112, 120, 124, 141, 144, 161, 167, 168, 169
 Ἀκαδημία (ρουμανική) 99, 107, 112, 162
 Ἀλλοτριώση 137
 Ἀμβρόσιος (Ιερομόναχος) 144
 Ἀναξαγόρας 125
 Ἀνάξαρχος 126
 Ἀναξιμανδρος 125
 Ἀναξιμένης 124
 Ἀναστασιάδης (Θωμᾶς) 144
 Ἀναστάσιος (Καβαλλιώτης, πατέρας τοῦ Θεοδώρου) 19, 20, 28, 30
 Ἀναστάσιος (Καβαλλιώτης, γιός) 67, 99, 166
 Ἀναστασίου 22
 Ἀνθρακίτης (Μεθόδιος) 47, 48, 51
 Ἀνθρωπισμός (Ἑλληνορθόδοξος) 101
 Ἀντιπόδων (θεωρία) 129
 Ἀραβαντινός 29
 Ἄρατος 124
 Ἄρειος 137
 Ἀριστοτέλης 122, 123, 125, 129
 Ἀριστοτελισμός 116, 134
 Ἀρχέλαιος 126
 Ἄσπρο (νόμισμα) 19, 67
 Αὐγουστίνος 128
 Ἀχριδῶν (Ἀρχιεπισκοπή) 31, 73, 74, 75, 147, 167
 Βασίλειος (Μέγας) 128
 Βενετία 44, 61, 63, 64
 Βιέννη 44
 Βόρτολις (Ἀντώνιος) 150
 Βούλγαρης (Εὐγένιος) 28, 33, 48, 50, 51, 75, 86, 96, 103, 116, 117, 166
 Βρέτος (Ιερέας) 98, 144
 Βρέττας (Θανάσης) 20
 Βρέττας (Θεόδωρος) 88, 89, 95
 Βρέττας (Κωνσταντίνος) 20, 88, 89, 95
 Βρούσσας (Σωφρόνης) 88
 Γαληνός 125
 Γεδεών (Μανουήλ) 110, 147
 Γεννάδιος (Μητροπολίτης Κορυτσᾶς καί Μοσχοπόλεως) 64, 80
 Γερμανία 33
 Γεωργιάδης (Θεόφραστος) 29, 91
 Γκούστας (Ναούμ) 144
 Γλυκὺς (Νικόλαος) 147
 Γλώσσα, γλωσσικό 140 κ.έ.
 Γλώσσα (άλβανική) 157
 Γλώσσα (ἐλληνική) 156
 Γραμματική 140 κ.έ.
 Γρηγόριος (Ἀργυροκαστρίτης) 161
 Γρηγόριος (Ιερομόναχος) 114
 Γρηγόριος (ὁ Θεολόγος) 126
 Γρηγόριος (Κωνσταντινίδης) 42, 44
 Γρηγόριος (ὁ Νύσσης) 126
 Δανιήλ (ὁ Μοσχοπολίτης) 72, 157
 Δειστές 70

- Δήμιζας (Κώστας) 20
 Δημόκριτος 125
 Διαγόρας 136
 Διαφωτισμός 50, 52, 70, 85, 86, 102, 128, 168
 Διγλωσσία (έλληνική) 101
 Διογένης (ό Άπολλωνιάτης) 126
 Διονύσιος (Μητροπολίτης Καστοριάς) 94
 Καβαΐα ή Καβάγια 23
 Καβάλα 13, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 166
 Καβαλλιώτης (Γιάννης) 19, 20
 Καβαλλιώτης (Νάστος) 19
 Καβαλλιώτης (Χρήστος) 19
 Κάλιππος 124
 Καραγιάννη (Σχολή) 28
 Καρτέσιος (βλ. Descartes)
 Κιουτσούκ Καϊναρτζή 63
 Κοδρικάς (Παναγιώτης) 116
 Κοζάνη 50
 Κομπανία 60
 Κονιδάρης (Γεράσιμος) 73
 Κόντης (Ίωάννης) 60
 Κοσμάς (ό Αιτωλός) 57, 73, 78, 101, 157
 Κοσμήσκης 61
 Κουρίλας 27, 91, 161
 Κούρτ (Πασσάς) 66
 Κυράννα (σύζυγος Θεοδώρου) 65, 166
 Κύριλλος (Άρχιεπίσκοπος Άχριδών) 74, 128
 Κωνσταντινούπολη 25
 Κωνσταντίνος (Μητροπολίτης Γκόρας) 82
 Λεοντιάδης (Σεβαστός) 28, 35, 41, 51, 93, 96, 166
 Λεύκιππος 125
 Λογική 116 κ.έ.
 Λόκ (βλ. Locke)
 Μακεδονία 20, 23
 Μάκου (Τέρπος) 97, 144
 Μάνου (Γεώργιος) 95
 Μαρουτσαία (σχολή) 28, 48
 Ζάβα (ή Τσάβα) 18
 Ζαβίρας 22, 27, 91, 162
 Ζήνων 125
 Ζουπάν (Κωνσταντίνος) 171
 Ήπειρος 25, 33
 Ήράκλειτος 125
 Θαλής 124
 Θάσος 30
 Θεολογία 137
 Θεόφραστος 124
 Θρησκευτικά (μάθημα) 133
 Ίάκωβος (ιεροκήρυκας Πάτμου) 165
 Ίάσιο 99
 Ίεραποστολή 75, 159
 Ίππασος 124
 Ίπποκράτης 125

- Μαρούτση (άδελφοί) 48
 Μαυροκορδάτος (Άλέξανδρος) 73
 Μεγίστη Λαύρα (Μονή) 147
 Μελλυγέρης (Μιχάλης) 20
 Μέλισσος 124
 Μεταφυσική 131
 Μετσοβήκε 21
 Μιχαλόπουλος 23, 91, 101, 157, 165
 Μοισιόδαξ (Ίώσηπος) 105, 128
 Μόσχας (Άναστάσιος) 100
 Μόσχας (Κωνσταντίνος) 95
 Μοσχοπόλεως (καταστροφή) 53 κ.έ.
 Μοσχοπόλεως (τυπογραφείο) 44, 62, 63, 114
 Μοσχόπολη 13, 14, 18, 19, 20, 21, 23, 24, 27, 28, 30, 34, 36, 39, 41, 61, 64, 65, 66, 67, 72, 76, 79, 81, 85, 91, 92, 94, 95, 99, 100, 101, 109, 111, 140, 161, 162, 166, 167
 Μπάλας (Γεώργιος) 88
 Μπάλας (Θεόδωρος) 95
 Μπαλέρης (Μιχαήλ) 88
 Μπάντου (Γεωργιάκης) 20
 Μπεζούκας (Δημήτριος) 99, 171, 174
 Μπορτζιλήδες 53, 66
 Ναούμ (Θεόδωρος) 88, 89, 95
 Νεστόριος 137
 Νικηφόρος (Μητροπολίτης Κορυτσάς) 88, 95
 Ντάτας (Ναούμ) 98
 Ξενοφάνης 124
 Όκτώηχος 163
 Όρθολογισμός 133
 Όρλωφικά 53
 Όρφανοδιοικητήριο 20, 87, 158
 Ούγγαρία 59, 60, 61, 63
 Πάμπερης (Άμβρόσιος) 98
 Παντοπωλών (συντεχνία) 66, 67
 Παπαθανασίου (Μιχάλης) 79
 Παρθένιος (ήγουμενος) 64, 79 κ.έ.
 Παρμενίδης 124
 Πατριαρχείο (Όικουμενικό) 74, 76, 110, 159, 168
 Πίστη 117, 121, 123, 133, 158
 Πλάτων 93, 117, 122, 125
 Πλούταρχος 124, 136
 Ποιητική 162, 168
 Πολωνία 61
 Ποσάμας (Ίωάννης) 144
 Προδρόμου (Μονή) 55, 64, 79
 Πρόκλος 125
 Πρωταγόρας 136
 Πρωτοψάλτης (Έμμανουήλ) 23
 Πτολεμαῖος 124
 Πυθαγόρας 125
 Ραφτάδων (ρουφέτι) 19, 20
 Ρήγας (Βελεστινλής) 101
 Ρωμαιοκαθολικισμός 71, 159
 Σάββας (ιερομόναχος) 144
 Σαβέλλιος 137
 Σάθας 22, 91, 161
 Σαμσάλας (Νούντσος) 98, 144
 Σέλευκος 124
 Σιαγκούνης (Ίωάννης) 88
 Σιάτιστα 99, 111, 114, 126, 170, 171
 Σιγάλας 170
 Σκαμνέλι 21
 Σκένδερης (Κωνσταντίνος) 29
 Σπινόζα 117, 135, 136
 Στάμου (Ίωάννης) 88
 Στύγνης (Νικόλαος) 40
 Σύμμαχος 125
 Συντεχνίες (Μοσχοπόλεως) 24
 Σχολεία (έλληνικά) 42
 Σχολή (Μοσχοπόλεως) 40, 42
 Σωκράτης 125
 Τάνα (Γιάννης) 19
 Τέρπος (Νεκτάριος) 156
 Τζεντούρη (Αικατερίνη) 171

- Τζεχάνης (Κωνσταντίνος) 33, 34, 35, Φροντιστήριο (Έλληνικό) 20
99, 100, 150 Φυσική 118 κ.έ.
- Τοκαΐα 59, 60, 61, 67
- Τουλιόπουλος (Αριστοφάνης) 171 Χαλκέας (λόγιος), 28, 41, 51, 96, 166
Τούρτας (Γεώργιος) 98, 144 Χαλκιάδων ή Χαλκέων (συντεχνία) 24
Τρίκουπας (Γεώργιος) 61, 148, 168 Χάλλη 34, 35
Χιόνης (Κωνσταντίνος) 23
Ύλη (διαιρετότητα) 123, 128, 129 Χρύσανθος (Ήπειρώτης) 40
- Φειδᾶς (Βλάσης) 52 Ψαλίδας 52
Φιλοσοφία 121, 123, 131
Φίλων (ὁ Πλατωνικός) 126 Ὀριγένης 128
Φλαγγίνειο 146
- Boyle 126 Oarda (Rodica) 30
Descartes 51, 122, 126, 133 Obradovic (Δοσίθεος) 62
Füves 60 Papacostea 27, 31, 51, 74, 86, 107, 112
Hahn 78, 161 Papahagi 21
Hetzer 25, 48, 50, 154, 157, 158 Peufuss 19, 30, 38, 91, 165
Jorga 25 Pippidi 111, 112, 114
Leake 36, 62 Propaganda fide 71, 73
Legrand 144, 147, 168 Qafëzezi 36, 111
Leibniz 86 Ruffini 28
Locke 135 Thunmann 27, 28, 30, 33, 34, 36, 38,
Malebranche 51 93, 99, 107, 150, 151, 154, 167,
Meyer 154 168
Miklosich 154 Uçi 17, 27, 51
Mile 17